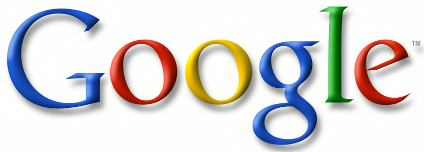
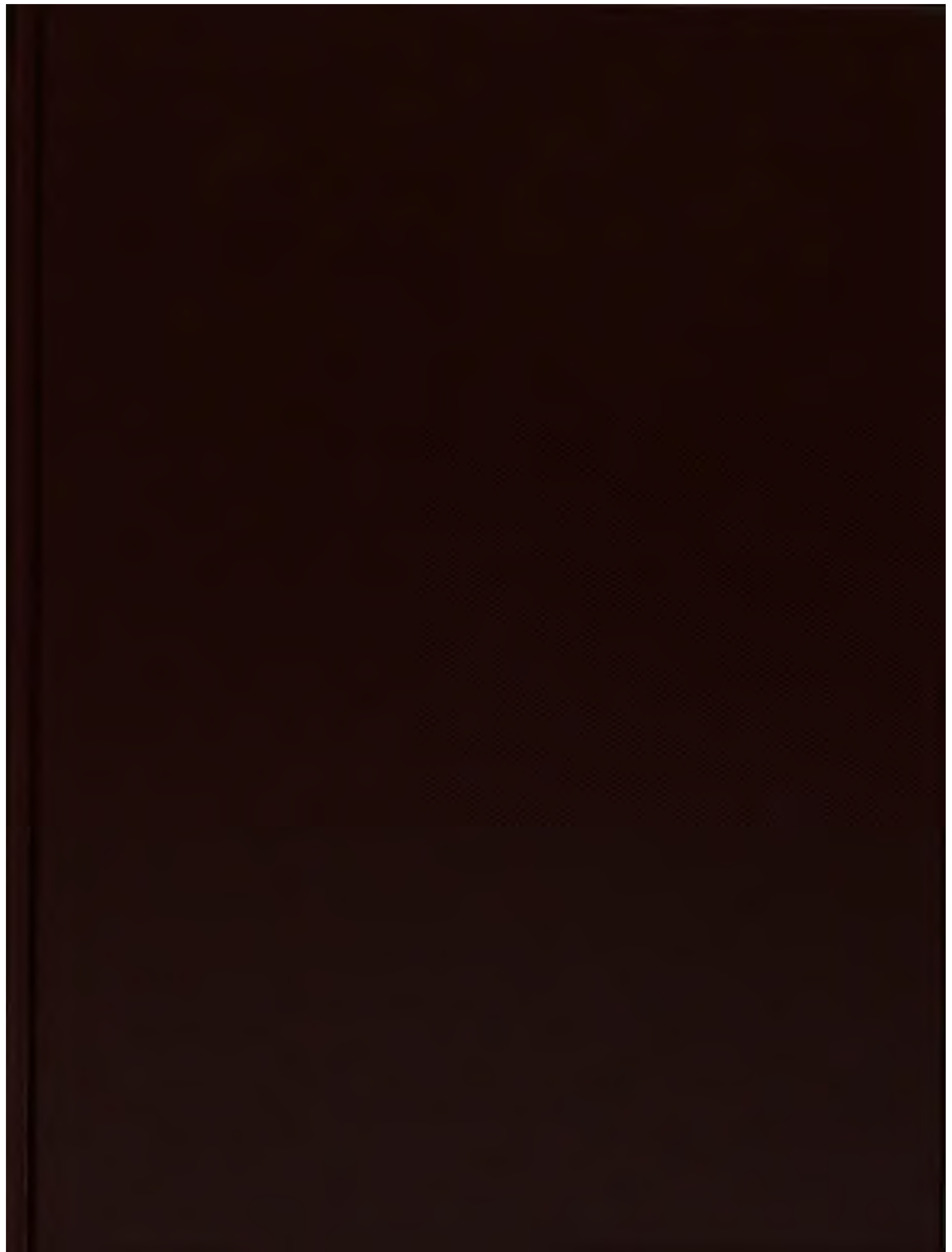

Google

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

MAROSVÁSÁRHELYT, 1906. JÚNIUS 4.—5. NAPJÁN

TARTOTT

ELSŐ VÁNDORGYŰLÉSÉNEK

EMLÉKKÖNYVE

KIADJA
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA SAJTÓJA
1906

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESŰLET

MAROSVÁSÁRHELYT, 1906. JÚNIUS 4.—5. NAPJÁN

TARTOTT

ELSŐ VÁNDORGYŰLÉSÉNEK

EMLÉKKÖNYVE

*

KIADJA
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESŰLET

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSAJTÓJA
1906.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesűlet első vándorgyűlése.

(1906. június 4—5., Marosvásárhely.)

1906. január 1-én léptek életbe az Erdélyi Múzeum-Egyesűlet új alapszabályai, melyek a 6. §. 7. pontjában a vándorgyűléseket is az egyesűlet eszközei közé iktatták. Az első vándorgyűlés 1906. június 4. és 5. napján folyt le Marosvásárhely sz. kir. városban, hová a város tanácsa hívta meg az egyesűletet. A vándorgyűlés iránt meleg érdeklődés nyilvánúlt a vendéglátó város tanácsa, közönsége, az ottani iskolák részéről, az egyesűlet tagjai pedig a részvételre is, előadásra is nagy készséggel vállalkoztak.

Az egyesűlet és a város tanácsa nevében kiadott meghivót az egyesűlet összes tagjai, Marosvásárhely sz. kir. város lakosai, az erdélyrészi és országos tudományos egyesűletek kapták meg.

Június 4-én reggel indúltak Kolozsvárról gróf Esterházy Kálmán egyesűleti elnök vezetésével a tagok. Marosvásárhely állomásán nagy közönség várta a vonatot s dr. Bernády György polgármester a város közönsége, dr. Fenyvesi Soma ügyvéd az írók és hirlapírók nevében üdvözölte az érkezőket. Az elnök felelt a köszöntésre s azután az elszállásolás történt meg legnagyobb részben magánházaknál.

D. e. $^1/_2$ 12-kor az ev. ref. collegium feldíszített, nagy éttermében a termet megtöltő közönség előtt nyitotta meg a gyűlést gróf *Esterházy* Kálmán. Kiemelte, hogy a vándorgyűlésekkel nem csupán az egyesűlet iránt való hazafias érdeklődést akarják fokozni, hanem a vidéki tagoknak közvetlenűl résztvevő, tudományos közreműködésével, felolvasásokkal s értekezésekkel egyengetni kívánja az Erdélyi Múzeum-Egyesűlet a művelődés útját, hogy az igazán közkincs legyen. A műveltség nemzeti jelentőségét feltűntetve, a közműveltség határait korlátoltaknak látja, mert még távol van a sokaság a műveltségnek ama fokától, melyen történelmileg s természettudományilag helyesen gondolkodnia lehet. A

vándorgyűlés eléri czélját, ha bár parányi lépéssel is ebben segítségül lehet. „Jussunk munkával tudáshoz, tudással műveltséghez, műveltséggel boldoguláshoz." E jelszavakkal üdvözölte Marosvásárhely és környéke hazafiasan érdeklődő, megjelent közönségét s az E. M. E. első vándorgyűlését megnyitotta.

Deák Lajos kir. tanfelügyelő, mint gondnok, a ref. collegium elöljárósága s tanári kara, *Rettegi Géza* igazgató a r. kath. főgymnasium nevében üdvözölték az egyesületet.

A titkár bejelentette, hogy a vándorgyűlésre képviselőt küldött

a kolozsvári Ferencz József-Tudományegyetem dr. Szabó Dénes rector magnificus,

a Magyar Néprajzi Társaság Varjú Elemér múzeumi őr,

a Magyar Földrajzi Társaság dr. Cholnoky Jenő főtitkár,

a Magyar Numizmatikai Társulat Kováts Ede,

az Alsófehérmegyei Történelmi s Régészeti Egyesület (Gyulafehérvár) dr. Kóródy Péter titkár,

a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat (Déva) dr. Gaál István vál. tag személyében.

Az előkészítő bizottság javaslatára kimondotta a vándorgyűlés, hogy a vándorgyűlések állandó bizottságában az elnökség tagjává választja minden vándorgyűlésén a helyi bizottság elnökét s így a marosvásárhelyi bizottság részéről dr. Bernády György polgármestert.

Dr. *Schilling* Lajos főtitkár s dr. *Erdélyi* Pál felolvasása volt még a megnyitó ülés rendjén.

Délután a várost, a Teleki-könyvtárat s ifj. Biás István vezetésével a Teleki-levéltárat, a ref. collegium könyvtárát nézték meg a vidékiek. 4 órakor a Szépítő-Egylet sikerült ünnepélyt rendezett az Erzsébet-ligetben s este 7 órakor ott tartott előadást óriási közönség előtt dr. *Apáthy* István és dr. *Cholnoky* Jenő.

Este a város fényes lakomán látta vendégül az egyesület tagjait. A marosvásárhelyiek részéről az elnökség és a felolvasók részesültek megtisztelő üdvözlésekben, az egyesület tagjai pedig lelkesedve szólottak nemcsak a figyelemről s vendégszeretetről, de arról a sok jó reménységről is, melyet a tapasztalt érdeklődés az ügy jövője iránt fölkeltett.

Másnap, június 5-én d. e. 10 órakor a rosz időben is nagy hallgatóság gyűlt a r. kath. főgymnasium szép tornacsarnokába; itt *Kelemen* Lajos, dr. *Lővy* Ferencz marosvásárhelyi főrabbi, *Seprődi* János és dr. *Dékáni* Kálmán marosvásárhelyi ref. coll. tanár adott elő.

A záró ülés d. u. ½ 3-kor ismét a ref. collegiumban volt. Újra nagy közönség jelent meg *Polgár* József marosvásárhelyi kath. gymn. tanár, dr. *Pósta* Béla és dr. *Lechner* Károly felolvasásának meghallga-

tására, melyek végeztével gróf *Esterházy* Kálmán őszinte köszönet szavaival az ülést s az egész vándorgyűlést bezárta.

A hazatérő tagok azzal a megnyugvással hagyták el a székely fővárost, hogy ott az Erdélyi Múzeum-Egyesület törekvéseit értik s méltányolják; a vándorgyűlés közönsége pedig meggyőződhetett arról, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesületben az alapítók szelleme elevenen működik ma is. A gyűlés alkalmával belépő tagok száma, a fiók-egyesület megalakítására vonatkozó törekvések, a mindenütt tapasztalt érdeklődés olyan eredményei a vándorgyűlésnek, melyeket az elnökség örömmel jelentett be az egyesület választmányának. Többször nyílt alkalma a jelenlevő szakférfiaknak arra is, hogy a hozzájok fordulókat szakkérdésekben tájékoztatva, az Erdélyi Múzeum-Egyesület feladatát e tekintetben is teljesítsék.

Az egyesület választmánya örömmel értesült a marosvásárhelyi vándorgyűlés sikeréről s jegyzőkönyvében örökítette meg, hogy az I. vándorgyűlés előkészítése és lefolyása közben Marosvásárhely sz. kir. város tanácsa és közönsége részéről az Egyesület által szolgált ügy méltánylásának olyan jeleivel találkozott, melyek kellemes emlékek s jó reménységet keltenek benne a jövőre nézve. Különösen köszönet illeti a város tanácsát, főként polgármesterét, *dr. Bernády György* urat, meg a két középiskola tanári karát s *Csiky Lajos* ref. collegiumi, *Rettegi Géza* r. kath. főgymn. igazgató urakat, kik a vándorgyűlés ügyének buzgó és sikeres előmozdítói voltak.

A választmány maradandó emléket kíván állítni az első vándorgyűlésnek, azért gyűjtötte e kötetben egybe az ott elhangzott felolvasásokat.[1] Közre bocsájtja azzal a hittel, hogy a nemzeti közművelődés ügyét ezzel is előbbre segíti s azzal a reménységgel, hogy a régi barátokat még jobban magához kapcsolja, sőt megnövekedett táborát még gyarapíthatja így az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

[1] Apáthy István felolvasását közölte az *Uránia* 1906. évi szeptemberi száma is.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeumról.

Az 1841—43-iki erdélyi országgyűlés mondotta ki, hogy Erdélynek múzeuma legyen. Az ige több mint másfél tized mulva vált testté, — fölmagasztosulva!

Önérzettel szoktuk emlegetni, hogy nemzetünk szabadsága és függetlensége védelmében vítt százados harczai által bástyája lett a szeretet vallásának, a nyugati kulturának. Jutalma a nyugattól mi lett? Segély képében békó a küzdésben kifáradt tagokra!

És e nemesszivű nemzet boszút még sem forrala. Elnyomójában is becsülte a becsülni valót; őszinte, nyilt tekintetét nyugat kulturájára szögezé s lelke megilletődött amannak tudományán, művészetén. Munkálni kivánt maga is a béke e nagy művein.

Reményét a sikerre majd éleszté a szabadság lehellete. Ám a 48-iki hajnalhasadásra pusztító vihar s utána sötét éj következett. Igéretföldé helyett pusztaság!

De virrasztott s majd vezérelt e drága föld szeretete. Egyesítette legjobbjainkat, kik látva, értve a kor szellemét, a míveltség, a tudomány fegyvereinek forgatására igyekeztek megnyerni a nemzeti föllendülés harczosait. Szédítő nehézségekkel járó feladat: építni fényes palotát, midőn még kunyhók romjainak eltakarításán kellett fáradozni; mívelni tudományt és művészetet, midőn a minket czivilizáló szerepre feltolakodott hatalom veszélyesnek találta kezünkben a mívelődésnek legszerényebb eszközét is.

A kitartás végül mégis győzedelmeskedett. Alapítóink ezelőtt 47 évvel mégis csak templomot emeltek a tudománynak és oltárt a hazaszeretet tüzének. Szóval csak az elsőt hirdették — utóbbi a szivekben élt! Nagy szivű és lelkes alapítónk, a székely vér nemes sarja, gr. Mikó Imre, a Múzeum-Egylet „alakító közgyűlésén" egyenesen csak amarról beszélt, mondván 1859. nov. 23-án megnyitó beszédében: „A mi czélunk a tudományosságnak egy új templomot alkotni, egyesületi úton". Másutt: „az az intézet, melyet mi Isten segélyével most alapitni akarunk,

egyenesen a közhazának java s dísze szempontjából minden tanulni és tudni vágyónak használatára, e hon összes népeinek mívelődése s erkölcsi emelkedése végett lesz alkotva." „Gyűjteményei, az intézeti személyzet, a választottsági munkálatok a hazának történeti, földrajzi, statisztikai, természetrajzi, földtani és műipari ismertetését vannak hivatva, lehető nagy körben terjeszteni". „Mindez egyfelől a hazai föld becsülésére, önismeretre vezet, másfelől előmozdítja a gazdasági, ipari és kereskedelmi fejlődést". „Különös szükségünk van a haza multjának ismeretére azért, mivel abból fejlődött a jelen, a multban vannak elhintve sokszor késő jövendők magvai".

A tudományos czélt hangoztatta tehát mind Mikó, mind a Magyar Tudományos Akadémia képviseletében megjelent Eötvös József báró, de szavaikon átcsillámlik, a mit érzett minden kortárs, hogy t. i. a tudományos czélnál volt egy magasabb rendű, mely sorakoztatta a hazafiakat: *a nemzeti tömörülés vágya az idegen uralom ellenében.*

Nem lehetett helyesebb gondolat, mint a mívelődés, az ismeretszerzés tisztító tüzében egyesíteni a hazafiakat, a hazafias törekvéseket. Vállvetve összegyűjteni a haza multjának emlékeit, a hazafiak szeme elé tárni s belőlük meríteni vigaszt, tanulságot a jelenre; reményt, erőt a jövőre.

Ime az 1841—43-iki gondolat kibővülve, a honfibú és remény között fölmagasztosulva.

Az alapítók elérték czéljukat. 500 igazgató és alapító, közel 1000 részvényes tag, 1700 adakozó sereglett köréjük.[1] Mostoha anyagi és lenyűgözött szellemi viszonyaink között nagy eredmény! A Múzeum, nemzeti multunknak e kincses háza, hazarészünk természeti mivoltának gyűjteményes képe, valósággá vált. Fegyver a tudományos buvár kezében; élesztője a hazaszeretet tüzének; a nemzetből kisarjadzott szellemi központ a közös haza keleti része számára.

Kevés idő mulva — nemzeti létünknek boldogabb szakában — szülője vagy legalább előmozdítója egy másik szellemi központnak: a kolozsvári tudomány-egyetemnek. Mert az, hogy Erdély tekintélyes könyvtárat, kész régészeti és természeti gyűjteményeket ajánlhatott fel az alapítandó egyetemnek, döntő fontossággal birt az új egyetem székhelyének megállapításánál.

A kapcsolatnak első sorban az alapító örült. Mikó benne látta a múzeum jövendő biztosítását. Mégis nemsokára úgy látszott, a közönség legalább aggódott, hogy az ifjú hajtás magába szívja a törzs életerejét. Sokan ezt rendjén valónak is tartották.

Eloszlott a hazafias aggodalom s ezzel kiapadt a nagy közönség érdeklődése is. Ennek következtében anyagi gondok nehezültek a

[1] L. Erdélyi Pál: Hidvégi gróf Mikó Imre emlékezete.

múzeumra. A kormány ugyan nem kivánta ingyen az egyetemnek nyujtott szolgálatot, mert évi járulékkal segítette elő a múzeum czéljait s e járulék kezdetben még bőkezűnek is látszott, de nemsokára elégtelennek bizonyult a haladó kor követelményeivel szemben s csekély kárpótlássá zsugorodott össze a nagyközönség elfordulásáért.

Ily viszonyok között már-már meggyőződéssé vált az a felfogás, hogy miután a Múzeum-Egylet teljesítette hivatását, a mely szerint az elnyomatás idejében a nemzeti szellem ápolója volt, azután pedig tisztán oly kulturális intézménynyé vált, a melyhez hasonlók rendesen az államtól tartatnak fenn: gondoskodjék az állam szükségleteiről. E felfogás annál jogosultabbnak látszhatott, mert maga Mikó is annak megfordítottját rendellenesnek minősítette, mondván az 1859-iki megnyitó beszédében: „Mások a múzeum-alapítást törvényhozási vagy kormányzási úton, az ország közsegélyforrásiból, parancsoló törvény által teszik, mig mi az alapítás és fentartás minden gondját, költségét és felelősségét önvállainkra és lelkiismeretünkre vesszük s az intézet jó és balsorsát százak és ezrek önkénytes ajánlatára, adott — de az idők és emberi sors változásainak alávetett — szavára fektetjük . . . Nehéz feladat!"

Mindemellett egy múzeumra nézve nem előnyös, ha sorsát egészen az államra bízzuk, ha mindjárt a közállapotok nem is fenyegetik a nemzeti érdekeket. A két félnek szövetkeznie kell, úgy, hogy tegye meg mindenki derekasan a magáét. Az állam nyujtsa segítő kezét, mert nagy nemzeti érdeket szolgál vele, de áldozzon érette a társadalom is s benne az egyesek, hogy annál inkább magukénak tudják és készek legyenek érette megtenni azt, a mire az állam a legjobb akarattal sem elég erős.

Gyüjteményi tárgyakat ugyanis az állam elől inkább elrejteni szokás, mintsem reájuk terelni figyelmét. Régészeti és természeti ritkaságok a közönséget tevő egyesek előtt bukkannak fel s mily hasznos volna a a múzeumra és nemzetre nézve, ha mindenki, a ki ilyen tárgyakról nyer tudomást, azokat vagy maga vinné a múzeumba, a nemzeti kincstárba, vagy elősegítné azoknak odajutását!

Fájdalom, ennek ellenkezőjét kellett tapasztalnunk az utolsó években történt kedvezőbb fordulatig. A közönség valósággal megfeledkezett az egyletről, e helyett számos új közmívelődési és jótékony egyesületet vett pártfogásába. Az országrész kisebb központjai pedig, a helyett, hogy a már meglevő gyarapítására egyesültek volna, külön múzeumok létesítésével kisérleteztek. Igy jött létre a Székely Nemzeti, a dévai, a dési múzeum s most próbálkozik a szamosújvári; egyes új egyesületek pedig el-elhódították egy-egy részt a múzeumnak eredetileg maga elé tűzött munkaköréből: a honismertetést és néprajzi gyűjtést a Kárpát-Egylet, a nemzeti művelődés támogatását az Erdélyi Magyar Közművelődési Egylet.

Igy már alig tudott a közönség a Múzeum létezéséről. Sőt ma is sajátságes jelenségekkel találkozunk. Az utóbbi négy év alatt bár szűk helyen, de valóságos mintagyűjteménynyé vált a régiségtár az egyetemi épület keleti szárnyán. És ismerek egy derék tudóst, kit hivatása naponként ott vezet el ajtaja előtt s még sem tartotta érdemesnek csak egyszer is megtekinteni, bár szaktudománya a történelembe vág s maga szivesen látogatja meg a nyugat hasonló nevezetességeit.

E roppant közönyben ki? mennyiben hibás? mit kell a kornak, az országos viszonyoknak tulajdonítani? ne kutassuk. Jó, ha a mult bajainak megismerésével tanuságot szerzünk a jövőre és örüljünk, hogy a múzeumban és egyesületünkben a jó fordulat beállt. Gyűjteményeink, táraink élén olyan férfiak állanak, kik épp oly kiváló szaktudással, mint a milyen lángoló hazaszeretettel, nemes odaadással igyekeznek a múzeumot arra a színvonalra emelni, a mely megfelelő legyen a mai tudomány követelményeinek és amelyen egyik erős bástyája és gazdagon fakadó forrása lehessen nemzeti mívelődésünknek. Tevékenységük fölkeltette az állam bizalmát, mert az immár újabb értékes támogatásban részesít s azon van, hogy e támogatást fokozza részint évi javadalmazás, részint az által, hogy méltó palotákat emel a közel jövőben a tárak és pedig legközelebb a könyvtár, azután a régiségtár számára. Az államnak hathatós támogatásban kell részesítnie minden egyébtől eltekintve, már csak a nemzetiségekkel megvívandó verseny érdekében is. Felénk kezd fordulni a közönség érdeklődése, mert mig a folyó évet 198 taggal kezdtük, ehhez 5 hónap alatt még 331 új tag csatlakozott.

Ez természetesen a javulásnak csak kezdete s egyesületünknek rövid idõn ki kell terjednie egész hazarészünkre; be kell abba lépnie mindenkinek, ki törekvéseinket megismerte, ki a mívelődés iránt fogékonysággal bír és hazája előrehaladását szivén viseli. Ide kell hordanunk, ide kell besegítnünk mindazt, mi múzeumi gyüjteménybe való. Hogy ez így is lesz, biztató jel a mindkét irányban megindult érdeklődés és tevékenység nemcsák hazarészünkben, de az ország távol eső részeiben is.

A társadalom és állam vállvetett munkája által felelhet meg csak múzeumunk korszerű hivatásának. Igy lesz a legteljesebb tárháza a hazánk természeti és néprajzi viszonyait felölelő gyüjteményeknek, valamint történelmi emlékeinknek, hazánk és a külföld szellemi előhaladása tanujeleinek. Hungaricumokban gazdag könyvtára, oklevéltára hű képét adja művelődésünknek, multunknak; többi, már is tekintélyes gyűjteményei egyfelől gazdag anyagot nyujtanak a tudományos buvárlatnak, művészeti és műipari tanulmányoknak, másfelől várják adataik értékesítését iparban, kereskedelemben. Erdély páratlan lelőhelye nemcsak a mi nemzeti multunk, hanem ősrégi kulturák emlékeinek is, elkezdve a

kőkorszakon, folytatva a bronz, görög, római és népvándorlási korszakon. *Utolsó órája, hogy ezeket mi magunknak gyűjtsük össze, mielőtt élelmes kufárok a külföldnek harácsolnák el.*

De múzeumunk nemcsak gyűjt, hanem konzervál és foldolgozza az anyagot.

E pontnál meg kell emlékeznem egy körülményről, a mely a múzeumoknak életkérdése. Nagy múzeuma egy országnak sok nem lehet. Többet ér egy múzeum, fölruházva kellő anyagi és szellemi erővel, mint ilyen nélkül szűkölködő 10—20. Erdélyben rövid idő alatt több vidéki múzeum alakult. Ez örvendetes tanusága a történelmi érzék, általában a mívelődés iránt való érdeklődés gyarapodásának, de nagyobbrészt ártalmára van az ügynek. Először is hivatásának megfelelő múzeumban a különféle gyűjteményekhez képest megannyi szakvezetőnek, e mellett a segéderők egész sorozatának kell működnie. A vidéki múzeumok vezetése pedig rendesen mellékfoglalkozása egyetlen embernek, ki gyakran nem is szakértő. Csoda-e, ha ilyen helyen — hogy feldolgozásról ne is szóljak — nem megy sem a gyűjtés, sem a rendezés, sem a konzerválás kellőleg s így vagy értéktelen tárgyak gyűjtetnek, vagy az értékesek is elveszítik vagy részben vagy végleg becsüket s nem egyszer a kezdetben nagy buzgalommal gyűjtött tárgyak előbb a helyszűke miatt szenvednek, majd egészen alkalmatlan helyiségbe szorulván, elkallódnak. Minderre már sok példát láttunk. Az apró múzeumok tehát nemcsak hogy elvonnak a központtól sok becses anyagot, hanem azt koczkázatnak is kiteszik.

Mi volna hát a teendő?

Tekintse a közönség az Erdélyi Múzeumot magáénak, karolja föl érdekeit. Lépjenek be minél számosabban a fentartó egyesületbe s legyenek a múzeumnak áldozatkész adományozói, gyűjtői. Szolgálni fogják vele a hazát s az odaadott tárgyak értékét tettükkel megsokszorozzák. Mert sokszor egy természeti ritkaság, régészeti lelet magában csekély értékű, de beállítva valamely múzeumi sorozatba — melyből talán csak éppen maga hiányzott — hatványozott értéket nyer. A mely városban egyesületünknek nagyobb számú tagja van, alakuljanak fiókegyesületté, a fölfedezett és összegyűjtött anyagot küldjék a központba, a hol, ha úgy tetszik, mint saját letéteményük nyerhet elhelyezést, de mindenesetre biztos konzerválást, feldolgozást. A beküldők fentarthatnák maguknak a publikálás jogát, mihez a központi gazdag gyűjteményben a szükséges tanulmányozást is jobban végezhetnék. Mert a központi múzeum nem magáért, hanem a nagyközönségért, a hazáért akar létezni és virágozni. Elismerés illeti a szolnokdobokavármegyei történelmi társulatot, hogy éppen az imént mondottakból indulva ki, szép régészeti gyűjteményét már is az Erdélyi Múzeum őrizete alá adta.

Olykor középiskolák is rendeznek be maguknak régiségtárakat. Nem volna-e itt is helyesebb, hogy az illető tanárok a központba tereljék a múzeális tárgyakat, amaz cserébe a sokszoros példányokból, valamint másolatokból a gimnáziumi tanításnak megfelelőbb, teljesebb gyűjteményt nyujthatna. Igy nyert már is viszonzásul múzeumi tárgyakért a dési gimnázium ásványgyűjteményt, a nagyszebeni ásványgyűjteményt és növénytani készítményeket. Általában vidékre nézve, a hol a tudományos és művészi érzék igényli, gyümölcsözőbb volna a sorozatos vagy teljesebb gipsz és másolati gyűjtemény, mint a szórványos leletek konglomeretuma.

Az igyen támogatott és fejlesztett Erdélyi Múzeum büszkesége volna e hazarésznek. Vezető magyar fajának nem kellene többé pirulnia, hogy a maroknyi szász nép önerején, állami támogatás nélkül olyan múzeummal dicsekszik, a mely jelenleg sok tekintetben jóval előtte áll a mienknek.

Meg lehet várni, hogy egyházaink azokat a régiségeket, a melyekre az egyházi szolgálatnál soha sincs szükségük, mint tulajdonukat, letéteményként az Erdélyi Múzeumban helyezzék el, mihelyt annak új régiségtára felépül. Előkelő reformátns egyházban láttam a fejedelmi korból származó, soha használatba nem vett ötvös-műremekeket egy szűk szekrénybe, nem a legbiztosabb helyen egymásra zsúfolva tartani. Nem biztosabb, nem gyümölcsözőbb volna-e a közművelődésre nézve, ha ezek a nemzeti ereklyék, mint az illető egyházak tulajdonai, a Múzeum gyűjteményeit ékesítnék? Csak itt hirdetnék igazán széles körben amaz egyház tisztes multját, tekintélyét! A kolozsvári egyház gyönyörű Rákóczi-kelyhének is legméltóbb helye Nagy Rákóczi Ferencz bölcsője mellett volna. Az egyház azért tulajdonában megtarthatná. Értékesítni szeretné? A magyar állam erre is tudna módot nyujtani.

Az egyházaktól követendő ezen eljárás nem fog oly szokatlannak feltünni, ha meggondoljuk, hogy szász honfitársaink ezt már megtették, nagy mennyiségű és káprázatos szépségű templomi régiségeiket a szebeni múzeumukban helyezvén el.

És hogy állunk mi? Egy kis önismeret nem fog ártani.

Nemrégiben történt, hogy egy lebontás alá került magyar templomnak a magyar műtörténelemre nézve értékes darabjait az Erdélyi Múzeum-Egyesület közbelépte mentette meg. Az odavaló pap hazafias és intelligens lelke örült, hogy az egyletet segítve czéljában, nemzeti ügyet szolgálhat s annál inkább tette ezt, mert az egyház a rá nézve már értéktelen tárgyak helyett az egylettől szükséges és a kibocsátott emlékeknek még régészeti értékét is jóval meghaladó árú templomi készleteket nyert. Mi lett jutalma? Egy magyar főúr vádat emelt ellene, sírrablás czímén, felettes hatósága pedig fegyelmi vizsgálatot indított ellene. Természe-

tesen mindkét oldalról fölmentették; de a szégyenérzet nemzetünk homlokát süti.

Múzeumunk feladatának ismeri gyűjteményeinek tudományos feldolgozását és közzétételét. Ezen felül tért nyit a rokontudományok irodalmi művelésének is. E végett bocsátja közre folyóiratait, kiadványait. Tagjai azoknak forgatásából 'hasznot meríthetnek és pedig hovatovább többet, abban az arányban, a mint a közönség múzeumunkat nagyobb anyagi és szellemi támogatásban részesítendi.

Folyóirataink érintése reávezet múzeumi történetünknek nem régiben a nagy közönség előtt is sokat tárgyalt kérdésére.

A mióta múzeumunk az egyetemmel kapcsolatba lépett, a tudós akadémia gondolata kisértette. Ennek első eredményei a szakosztályok. Nem kutathatom itt, hogy mik voltak annak sok tekintetben méltányolható okai, csak az eredményre mutatok reá. A kettős feladat: a muzeális és tudós társasági el nem birható terheket rótt az egyesületre akkor, midőn a nagy közönség éppen nem támogatta. A táraknak lelkes és hivatott vezetői kötelességükhöz híven a múzeum védelmére keltek s a két félig-meddig végezhető feladat helyett egyet óhajtottak volna jól végezni, természetesen a magukét, a mi éppen a múzeum eredeti rendeltetése volt. Heves küzdelem indult meg, a melyben kérdésessé vált a szakosztályok léte. A többség az utóbbiak fentartása mellett döntött. Ez a tárak vezetőit nem visszalépésre, nem lemondásra birta, hanem fokozott munkásságra ösztönzé. Elvállalták így is a feladatot. De hogy megfelelhessenek, hozzáláttak az erők fokozásához, az érdekeltség felköltéséhez. Vállalkozásuk visszhangra talált s most mondhatni új Erdélyi Múzeum van alakulóban. És ott állunk, hogy az új mozgalom új szakosztályt is hoz az egyesületbe. Annál nagyobb szükségünk van a közönségre. Bízunk benne, hogy velünk lesz, — velünk kell lennie! Annyit hangoztattuk, hogy immár mindenki elhiheti, hogy csak a tett, csak a munka által lehetünk valamik!

Mikó kora megújulni látszik: a kulturális intézményeknek és hazafias lángnak szövetkezniök kell. A közelmult megmutatta, hogy az egészségtelen béke vészesebb a nyílt háborúnál. És az egészséges béke még messze van, ellenségeink pedig erősödtek!

Mi vezethet diadalra? Vagyonosodás, erkölcs, kultura. A Múzeum az utolsónak hivatott munkása, de általa előmozdítója a másik kettőnek is. Sorakozzunk!

Schilling Lajos.

Vásárhelyi Péter.

I.

A Magyar Történelmi Társulatnak 1879-iki kirándulásán, talán éppen ezen a helyen, Szabó Károly nagy örömmel számolt be néhai való jó Balassa Bálintnak néhány, addig ismeretlen költeményéről, melyet a tőle Vásárhelyi-kódexnek elnevezett énekeskönyvben fedezett föl. Az énekeskönyvet Ferenczi Zoltán 20 év mulva kiadta és Vásárhelyi Daloskönyv czímen régi liránk becses emléke gyanánt mutatta be. A Balassa Bálint-féle költeményeket nyomozni nem próbálta. Megelégedett azzal, hogy a valószinüség szerint neki tulajdonítható énekek mellett ezt a valószinüséget följegyezte és az ismert Balassa-félékkel szembeötlő találkozásokat rövid utalással igazolta.

Hasonlóképpen megjegyezte ama találkozásokat is, melyek a kézirat költeményeinek szövegében az ismert népi költészet adalékaiúl tekinthetők. Sem Szabó, sem Ferenczi nem emelték ki, hogy ez a kézirat régi liránk történetének és anyagának megismeréséhez mivel járult és ebben a kérdésben micsoda jelentőségre tett szert. Az író, illetőleg összeíró személye iránt is csak Szabó érdeklődött, Ferenczi csak az ő véleményét vette át.

Ma már mind a két kérdésben tehetünk egy-egy lépést, az összeíró személyéhez is közelebb juthatunk, a kézirat jelentőségét is jobban meghatározhatjuk. A kézirat összeírójában azt a Vásárhelyi Pétert kell gyanítanunk, a ki irodalmunkban mint énekszerző is feljegyezte nevét s ki a XVII. század végén Marosvásárhelyt élt. Most pedig, hogy múzeumunk vándorgyűlésén emlékét fölújítjuk, azzal a reménynyel is kecsegtetjük magunkat, hogy a ráterelődő figyelem alakját is jobban kiemeli az idők ködéből.

Ezzel annál inkább tartozunk emlékének, mert énekeskönyve XVII. századbeli liránk megismerésére, különösen annak népies irányára igen nevezetes adalék és ebben az irányban még nincs kellően méltatva.

A két hazában a XVI—XVII. századokban számos Vásárhelyi élt, közülök többen szerepeltek az iskola és az egyház szolgálatában, papok,

tanárok és egyben írók. A különböző Vásárhelyek számos családnak adtak nevet és prédikátumot s az egykorú följegyzések sem mindenben megbízhatók, legtöbbször hiányosak. Maga a név tehát nem igazít útba. Vásárhelyi előneve van a többi között a Matkó, Baba, Tőke, Tiba stb. családoknak, ezeknek író tagjai többször előnevüket használják, a mi megint alkalmas arra, hogy a zavart növelje. Mások, mint Karancsi Molnár István, a későbbi püspök, tanuló korában szülőföldjéről nevezte magát Vásárhelyinek s e néven lett ismeretessé az irodalomban is. Bod már fölvett nevén írta meg életét s ő egy új Vásárhelyi-családnak vált megalapítójává. Ez a szokás a XVI. században egészen gyakori volt, valamint az is, hogy az előnév elkoptatta a családi nevet és annak helyére lépett. A valódi Vásárhelyiek között meg a prédikátumban találunk nagy ingadozást, mert a számos Vásárhely egymástól megint a jelző melléknévvel különböztethető csupán meg. A kódexet megőrző család előnevét Szabó K. sepsiszentgyörgyinek ismeri, holott az a család, melynek fiai azt századokon keresztül megőrizték, *kézdi* előnevű volt a multban. Nagy Iván is csak ily előnevű nemes Vásárhelyi-családot ismer s így azt a sok Vásárhelyit, kit 1508-tól, a Peer-kódexben megmaradt kantiléna szerzőjétől, Andrástól kezdve ismerünk, megfelelő családtörténeti előmunkálat nélkül nagyon nehéz megfelelően elhelyezni.

Mivel a kézírat az akkor kézdi, Szabó K. szerint sepsiszentgyörgyi Vásárhelyi-család birtokában szállott ránk, mivel abban a család két tagjának, Péternek és Jakabnak, neve ismételten előfordúl, Pétert meg esperesnek jegyzi föl egyik ismeretlen utód, mivel más forrásokból is ismerünk kézdi előnevű Vásárhelyieket, kik az erdélyi református egyháznak és irodalomnak buzgó munkásai voltak, talán nem járunk távol a valóságtól, ha írónkat is e család tagjai között keressük. Ezek között két Pétert is találunk, azt, a ki 1629-től fogva a gyulafehérvári, majd a nagyenyedi főiskolának volt híres tanára, továbbá azt, ki ennek unokája volt, kiről tudjuk, Marosvásárhelynek papja volt, ki később esperessé lett s a kinek 1680-ból a vásárhelyi iskola könyvtárának egyik könyvéből Ex-Librisét is bírjuk.

A két Péter között könnyű volna választani, ha csupán ezt a kettőt ismernénk a XVII. századból. De ezeken kivül még több Pétert kell számbavennünk, azokat, kik Enyed ostromakor, 1704-ben a város és a főiskola védelmében elestek. Ezek egyikét az eseményről szóló krónika Kézdi Vásárhelyi Péternek nevezi, a polgárok között említi s őt kántornak mondja. A másikat marosvásárhelyi néven a tógátus diákok között sorolja föl. A harmadik Péter, kit mellőznünk nem lehet, azonos lesz azzal, ki 1726-ban teológiai értekezést írt és ki 1745. táján Marosvásárhelytt halt el. Mivel pedig a kódex íratási idejét eléggé határozott évekhez tudjuk kötni, 1675 után és 1694 előtt íratott egybe, az első helyen

említett két Péter közül csak a II. Pétert, Jakabnak fiát, az I. Péter unokáját azonosíthatjuk kódexünk irójával.

Az I. Péter már csak azért sem lehet a kódex írója, mert annak írása jóval fiatalabb korra mutat. Ha tudjuk, mint Bod után tudjuk is, hogy ez a Péter 1666-ban halt meg, az 1675 után írt kódexet nem tulajdoníthatjuk neki. Ez a Péter 1629-ből gyulafehérvári tanár, 1648-ban vásárhelyi prédikátor, 1652—53-ban a vásárhelyi partikula rektora volt, s több műnek írója. Ez lehet az a K. Wásárhelyi Petrus, Transsylvanus, ki 1649—51-ig Utrechtben teologusként van följegyezve, kinek Diószegi Kalmár Pál 1652-ben Leydenben megjelent disputáczióját másokkal egyetemben ajánlja. (Szabó K. RMK. III. 1804. sz.) Ha ez a föltevés megáll, Vásárhelyi Péternek így meghatározott külföldi útja magyarázza meg, hogy miért tűnik el 1648-ban Marosvásárhelyről, hol 1652-ben újra föltűnik. Ez idő alatt tehát, mely papsága és rektorsága közé esik és pontosan odaillik, mint pályavégzett pap, készül tanári hivatására. E szerint Gyulafehérvárra 1653 táján hívhatták meg a külföldet megjárt kiváló tanárt és papot, kinek írói működéséről nemcsak Bod Péter szól, hanem régi könyvészetünk is. (Szabó K. RMK. II. 1069. és 1070. sz. a. fölsorolt két művét azonban nem lehet azonosítanunk a Bodnál följegyzett művekkel.) Vásárhelyi ezután már állandóan a tanári pályán működött és követte iskoláját Enyedre 1662-ben s rövid négy évi itt működés után, 1666-ban halt meg.

Ennek az unokája lesz az a Péter, kinek kódexünk összeírását tulajdoníthatjuk. Koncz és Szabó K. tudósításaiból az tűnik ki, hogy ez Vásárhelyt élt, mikor a kódexet összeírták. Továbbá, hogy az ő bejegyzése volna az a két Ex-Libris, mely a marosvásárhelyi könyvtár két könyvében olvasható. Az első a könyvtárnak 1340. sz. könyvében van, Tolnai István Kalauzában (Kolozsvárt, 1679) és szó szerint a következő: *Ex Libris Petri K. Wásárhellyi ex donatione C. D. Authoris 1680.*, a másik a könyvtárnak 2040. sz. művében: *Ex Libris Petri K. Vásárhelyi cujus Symbolum: Deus Providebit.*

E két bejegyzés közül a második jóval későbbi keletűnek látszik. Írása jellege szerint a XVIII. század elejéről. De azonkivül még olyan különbséget is mutat, hogy bajosan lehet az első bejegyzést vető kezétől valónak tartanunk. Minden valószinűség szerint ama Péteré, kinek 1726-ból való művét megemlítettük. Az első bejegyzés kora azonban összeesik a kódex íratása idejének éveivel és, bár a latin nyelvű bejegyzés és a magyar nyelvű énekeskönyv írása között szembetűnő egyezést keveset találhatunk is, nem zárkózhatunk el az elől a föltevés elől, hogy ezek egy kéztől erednek. Különösen nem, ha meggondoljuk, hogy az idegen nyelven való írás rendesen hat az írásra is, vagy ha föltesszük, hogy a két írás között hosszabb idő folyt el; vagy ha arra gondolunk, hogy

a probatio calami gyanánt tekinthető bejegyzés és az egyfolytában írt hosszabb szöveg írása sokszor alig megfejthető különbségeket szokott mutatni.

Ennek a Péternek így meghatározott kora találkozik a kódex íratásának idejével, de még egy más dátummal is, mely alighanem döntő érvet rejt a kódex írója személyére.

A Komáromi Énekeskönyvnek utolsó énekét 1688-ban, novembernek szinte utolsó hetében írták. Írta pedig egy Vásárhelyi Péter, ki nevét a kor szokása szerint, az ének versfőiben rejtette el. Még pedig a szónak valódi értelmében, mert a hányt-vetett énekeskönyv hátulja erősen megrongálódott és az utolsó ének osztotta a könyv sorsát. A durván restaurált leveleken inkább elmosott, mint megőrzött írás olvasható és az ének szövege is megcsonkult. A számos helyen elkopott írásból és a több helyt megcsonkult szövegből mindamellett helyre lehetett állítani a versfőket és ezzel meg lehetett menteni az írót is a feledéstől, mely szinte csak véletlenül nem nyelte el nevével együtt alakját is. Ez a véletlen annál szerencsésebb, mert az ének eddig ez egy forráson kivül sehonnét sem ismeretes.

Így a XVII. század végén élt és ismert öt Vásárhelyi Péter közül csak ez az egy, az énekíró és pap, a II. Vásárhelyi Péter, lehet a kódex írója is, azé a kódexé, melynek kelte 1675 és 1694 között majdnem minden kétséget kizáróan meg van határozva. Az ennyire egybevágó kronologia valószínűsége mellett szól az a másik találkozás, hogy a sok Péter között egy olyanra találtunk, ki a kódexet bírt család tagja és kinek énekszerzői volta is kiderült.

Az író személyére való tarlózgatás eredményeűl meg lehet állapítani, hogy az egyházi férfiú és maga is énekszerző, tehát költői hajlamú ember volt, továbbá azt, hogy egy olyan családból való, melynek fiai száz esztendőn keresztül kimutathatóan foglalkoztak az irodalom művelésével. Még azt is, hogy nem a fejedelmi udvar és az uralkodó hatalom emberei közé tartozott, hanem az ország szomorú sorsát tűrő középosztály fia volt.

Siralmas éneke 1688-nak szinte november végén kelt. Ez a dátum, az éneknek kortörténeti vonatkozása és szerzőjének neve egyaránt megerősítenek föltevésünkben. Az Eperjesről Erdélybe szakadt Caraffa éppen Marosvásárhelytt és éppen 1687-ben kezdette meg szomorú emlékű szereplését. Ennek egyik írásos bizonyítéka a vásárhelyieknek Teleki Mihályhoz intézett és 1688-ban kelt folyamodványa, melyben a rájuk zúdított nyomorúságot festik és Caraffa és idegen zsoldosai ellen védelmet kérnek. A szenvedésnek és szorongattatásnak panaszra fakasztó mértékét Caraffa és az idegen katonaság történeti szereplése eléggé igazolhatja. Mivel ez az idegen had és kegyetlen kommandáns a bécsi önkény és

a Kollonics-féle reakczió szolgálatában nemzeti és vallási szabadságaink, magyarságunk és hitünk ellen tört, itt sem viselkedhetett másként, mint a hogyan más helyeken viselkedett. A polgárok vagyona, személye, hite annál jobban ki volt téve garázdálkodásaiknak, mennél erősebb volt magyarságuk, vallásosságuk és ezek védelmében ellenállásuk. A régi nóta újra kezdődött Vásárhelyen is, a fejedelemség védelme pedig itt sem volt erősebb és megbízhatóbb védelem, mint másutt a szegény és önállóságának utolsó éveit élt Erdélyben. A várost ért csapás sújtotta papját is, kire, mint nyája őrző pásztorára, annál nagyobb megpróbáltatás várt.

Vásárhelyi vigasztalást kér Urától, lelki sebeinek orvoslását, gyászba borult teste, lelke megerősítését várja:

Hajolj búban epedt szomorú szolgádhoz,
Vezessed szemeim világos fáklyádhoz,
Támaszkodom bizony pásztori botodhoz,
Hajoljon hát kedved megtérő juhodhoz,

írja és az őt fenyegető veszedelem okát így érteti meg velünk:

Pártot ütöttenek az én lelkem ellen,
Feltámadt az nagy hab kicsiny bárkád ellen,
Hogy azt elronthassa akaratod ellen,

és énekét mély hitéből fakadó buzgó fohászkodással, Istene rendelésébe vetett erős hittel és megadó nyúgodalommal zárja. Vajjon nem érezzük-e, hogy e jeremiád ugyanabból a külső nyomorúságból fakadt, melyből a többi is táplálkozott? Nem érezzük-e a pozsonyi és eperjesi üldözöttek jajongását?

Ez a verses könyörgés egyes részleteiben igazán megható, mély érzést, a kifejezéseknek olyan erejét mutatja, hogy méltán lehetünk figyelemmel írója iránt. Nagy bűnében megadással ismeri el gyöngeségét s éppen olyan erős hittel kér vigasztalást Istenétől a ránehezült kemény szenvedésekben s védelmet a Jézusért ellenségei ellen, könyörög hite megerősítéseért, kétségeiben lelki világosságért:

Ennyi búban, kérlek, ne hagyj már engemet,
Hanem vedd fel Uram, én gyászos ügyemet!
Hogy irigyim ne nevessék esetemet,
Ne kiáltsák vigan: elhagytál engemet!

Ime Vásárhelyi Péter jajongása, egyik terméke a XVII. század siralmas énekeinek, ez is jeremiád, méltán sorakozik a többi, a magyarországi siralmak közé. S bár a magyar protestáns énekíró ajakán a hitét és hazáját egyaránt kesergő siralom útja már ekkorra szélesre volt taposva, Vásárhelyi éneke még mindig kiválik a nagy általánosságból azzal a csodálatos összhanggal, melybe saját korának és egyéni hely-

zetének panaszát föl tudja olvasztani. Régi dal, de új erővel hangzik; régi keserűség, de, fájdalom, a magyar pap ajakán még sokáig időszerű.

A panaszos lira, a szomorú nóta, a siralmas ének és a jeremiád XVII. századi történetünk ismerete nélkül könnyen volna valami túlzó és fajtánkhoz nem illő, ekkor még nem is időszerű, szentimentalizmus virágaként tekinthető. De ha elgondoljuk azokat a sanyargattatásokat, melyeket eleinte Lipót kormánya zúdított, idegen urakat, vallon zsoldosokat, a magyar elemnek minden téren való öntudatos visszaszorítását, az idegen elemnek tervszerű betelepítését, hitbeli és politikai szabadságaink ellen intézett támadásokat, a vagyon és az élet veszedelemben forgását, melyet török és tatár meg főként a német háborúk és az erdélyi fejedelmek versengési állandósítottak, csodálkoznunk kell azon a mérsékleten, mely líránkat annyi nyomorúság idején is jellemezte.

A történet följegyezte mindazt, ami a fölszínen úszott: Apaffyt, Caraffát, hamis pénzt, harácsolást, a vagyonnak bűnös szerzését és bűnös életet, szóval a hivatalos Erdélynek egész oligarhikus züllését, de a szegény népről, mely e kegyetlen korszak szolgaságát tűrte, nem emlékezett meg, vagy csak ott, a hol nyomorúságáról beszélt. S a történetírás még ma is keveset foglalkozik a mélyre letaszított nép sorsával. Pedig ez a réteg szenvedésével jogot váltott a föltámadásra, erényeivel megmentette nemzeti eszményeinket. Ez a réteg volt a nyelv és költészet megőrzője, a faji jellem megtartója, a később föltámadó nemzeti lélek és magyar világ tárháza. Ez a réteg akkortájt elnyomva, politikailag el nem ismerve, az igazi babilóniai fogságot nyögte s mint a bibliai fogságban a zsidók, e réteg fiai is ott ültek a vizeknél és nemzeti énekeiket, siralmaikat zengték és dicsérték az Urat.

A babilóniai fogságban egyetlen barátja maradt, a ki maga is szenvedett, a prédikátor. A ki vele élt, vele együtt érezett, a ki vigasztalta, táplálta reménységét, enyhítette sanyarúságát, megértette nyelvét, egyszerű beszédét, följegyezte énekeit, vagy ilyen énekekkel maga is gazdagította szellemi világát. XVII-ik századi ájtatos költészetünknek, vallásos líránknak rendkívüli gazdagságát ez a viszony magyarázza. Ez a viszony magyarázza azt a föltűnő jelenséget is, hogy e korbeli népies költészetünknek is egykorú följegyzői között számos papi embert találunk. Köznemes és mesterember, literatus, azaz deák, hadban élő vitéz, iskolamester és ezeken fölül a pap buzgóságának köszönhetjük, hogy e korbeli népies líránk terméséből azt, mi véletlenül reánk szállott, megismerhettük.

Ezek közé számíthatjuk a mi Vásárhelyi Péterünket, kiben a kódex összeíróját gyanítottuk s kinek az előadottak alapján a XVII. századi lírai gyűjteményt tulajdonítjuk. Ha már a kódexken található két bejegyzés Vásárhelyi Péter esperesre utal, ha már a kódexet féltékenyen őrző család tagjai között van egy Péter, kinek működési ideje a kódex íra-

tásának idejével egybevág; ha ez a Péter poétás hajlamaival az irodalmi hagyományú család tagjai közé is odaillik, ha ennek eredeti énekében oly kortörténeti vonatkozásra akadtunk, mely eddigi föltevésünknek nem mond ellent, sőt azt még jobban megerősíti, nincs miért kételkednünk tovább abban, hogy a kódex összeíróját benne meg is találtuk.

II.

A másik kérdés, melyet a kódex kiadójának meg kellett volna oldania, az lett volna, mi szerepe és jelentősége van e gyűjteménynek régi líránkban és annak fejlődésében.

Szabó Károlyt a Balassa-versek izgatták, természetesen, hiszen irodalmunk története, mint fiatal tudomány, még csak a legkiemelkedőbb kérdések megoldásában fáradozott. Ferenczit pedig inkább a kiadó, mint a magyarázó és fejtegető munka vonzotta, természetesen, hiszen irodalmunkban ily kutatásokra nem volt soha nagyobb kedv, lévén ezek a legkevésbbé előkészítve.

Kéziratunk történetében ez a két állomás beszédes tanúja a kornak és az iránynak is, mely irodalmunk története ismertetésében is előfordúlt. Eleintén a legkönnyebben kinálkozó és a leghamarább kézbe akadó források megnyitásával bibelődött, később tért a jóval kényesebb kéziratos emlékekre és azok megszólaltatásakor is sokat csetlett-botlott. Ilyen módon sok kiadott, de meg nem fejtett emlékünk van és átmentünk a közzétett emlékek kiadásában is a fiatal tudomány botlásain is.

A Vásárhelyi-kódex értékének meghatározására ismernünk kell azokat az emlékeinket, melyek líránk régebbi fejlődésének okleveles bizonyítékai. De rá kell menni arra is, hogy a népies költészetnek nem eléggé nyomozott régebbi helyzetét történeti fejlődésében kutassuk. Nem ez az egyedűli, vannak ehhez hasonló, kitöltésre váró és még mindig nagy hézagok régi irodalmunk türténetében, de alig van egy is, mely fontosabb volna, mint ama viszonynak megállapítása, mely a népies lira és a műköltészet kölcsönösségét magyarázza. Hol vagyunk még ettől, mikor még emlékeink sincsenek kellőleg kiadva, megfejtve és méltányolva.

Régi népies líránk emlékei között egyes törmelékeken kivűl főként azokat a kéziratokat kell behatóan vizsgálnunk, melyekből eddig műköltészetünk részére merítgette, tehát a különféle énekeskönyveket, vagy, a mint nevezik, kódexeket.

Az ilyen énekeskönyvek eredete felől nem szabad magunknak hamis fogalmakat alkotnunk. Készűltök idején egyszerűen a saját koruknak lirai állapotát tárják föl előttünk, de úgy, hogy bennök rendesen semmi czélzatosság, semmi tervszerűség vagy rendszer nincs. A ki

anyagát összeírta, adta, a mit kapott. Válogatás nélkül, véletlenségből és a forrás kritikája nélkül egybekerült darabokat foglalnak magukba. Ezért mindig csak a legnagyobb kritikával használhatók és ezért mindenkor csak azok előtt nyílnak meg a maguk igazi mivoltukban, ki nyelvüket érti és szóra tudja hozni hallgatag ajakukat.

Az ilyen énekeskönyveknek részletes vizsgálata, mint a Vásárhelyi-kódex, ez irányú munkánk keretébe tartozik. Ettől tehát régi líránk ismeretének nem közönséges mélyítését kell várnunk és eleve meg kell állapítanunk, hogy líránk fejlődését nem is fogjuk addig igazában megérthetni, míg ezt a munkát el nem végeztük. Sőt arra is van reményünk, hogy ezzel a munkával irodalmunk fejlődésének oly törvénye nyílhatik meg előttünk, mely alkalmas lesz arra, hogy egész fölfogásunkat megváltoztassa és munkánkat új irányba terelje. Ilyen énekeskönyvünk bizony kevés van. Világi líránk kéziratos emlékekben általában szegény, de népies eredetű énekeink megmentésére a XVIII. század végéig öntudatosan senki sem gondolt. A mi tehát elkerülte a pusztulást, Isten kegyelméből maradt ránk, azt lehet mondani, eleink daczára is megmaradt. A XVI. század előtt kelt lírai profánus emlékünk, lírai gyűjteményünk nincs is, egyes darabunk is alig-alig. A XVII. század felé közeledve kezd megnyílni szemünk és e század már kész gyűjteményekkel szolgál. Ezek között különösen a század második feléből eredő négy kódex köti le figyelmünket, mert mindannyian egy korból valók, szerkezetükre, anyagukra, összeírójuk egyéniségére egyaránt közel állanak egymáshoz. Ezek az 1670 táján kelt Hubay-kódex, az 1675 után írt Vásárhelyi- s a XVII. század végéről való Mátray-kódex, a XVII. és XVIII. századok találkozóján összeírt Komáromi Énekeskönyv természetes átmenetül szolgál a Szencsey-, Bocskor-kódexre és a többire, mely már a XVIII. század derekától mind sűrűbben kerül fölszínre. Látnivaló, hogy ez a sorozat nem valami gazdag s azt is látni lehet, hogy ebben a Vásárhelyi-kódex meglehetősen elől áll.[1]

Ha már ebben a korai, népies darabokat megőrző, énekeskönyvben megpróbálunk egy kissé válogatni és elválasztani a műköltészetet a népiestül, már a mennyiben ez lehet, arra a kedvező eredményre jutunk, hogy benne kimutatható és ismert írótól csak 18 ének van, gyaníthatólag népies eredetű 31, polgári viszonyokra vonatkozó, tehát a városi életre utaló 3, inkább népi, mint művészi kézre valló (kétes) 15, a többi, tehát 65, műdalnak látszik. Mivel ez a számbavétel azt mútatja, hogy a XVII. sz. ismert lirikusai csak igen szórványosan van-

[1] Mivel itt csak azokat a gyűjteményeket veszem tekintetbe, melyek nem egyes írók verseit, nem egyházi, de profánus lírikumot tartalmaznak, tovább azokat, a melyek előkelően lírai jellegűek, az ismert gyűjtemények közül néhányat el kellett hagynom még e fölsorolásból is.

nak e gyűjteményben képviselve, míg a rekonstruált népies irány jóval gazdagabb, nem kell sokat törődnünk a bizonytalan jellegű lirai darabokkal, mert azoknak ilynemű elválasztása is körülbelül ilyen arányt adna. Ha Balassának 6, Barakonyinak 8, Bari Istvánnak 1 énekét szemre veszszük, a kötet uralkodóan népies vonása még jobban föl fog tünni. Mert hiszen Balassa maga is népies, a XVI. sz. Petőfije, Barakonyi nemcsak rokona, de követője is Balassa költészetének, ő is jellegzetesen népies. Bari István, egy Joannes, egy Tompa és egy Pogrányi nevet rejtő ének szerzője szinte elvész e kódex népiességében.

A kódexnek ez az erősen kiemelt népiessége pedig egyebeken kivül azért is fontos, mert a hozzá korban is közel álló más két kódexre, a Komáromi Énekeskönyvre és a Mátray kódexre is fényt vet. Vagyis bennük is inkább népies liránk emlékeit kell keresnünk, mint műköltészetünknek gazdátlanúl hagyott darabjait.

Mivel pedig a kódexben datált énekek kerek 100 esztendőt ölelnek föl, 1572—1675, mivel Erdélynek egy távoleső szögletére utal, mivel benne a nagy magyarsággal való kapcsolat éppen annyira erős és határozott, mint a műköltészettel való kapcsolat, ezt a kézíratot bátran tekinthetjük a jelzett kor népies antologiájának, mely egyben azt is éreztetheti velünk, hogy a műköltészet micsoda hatást tudott a népre gyakorolni. Körülbelül ugyanazt, a mit ma. Ha a ma gyüjtött népi lirát lelkiismeretesen végig mustráljuk, abban a ma élő műköltészetet körülbelől éppen olyan arányban találnánk képviselve, mint ebben a XVI—XVII. sz. lírát.

Nem vallatva tovább ezt a kézíratot, elégedjünk meg egyelőre ezekkel az adatokkal, melyek már is elmondhatják, hogy mit beszél a Vásárhelyi kódex?

Elmondja, hogy a XVII. század végén, azaz 1675—1694 között, Erdélyben liránk még mindig méltó folytatása volt a XVI. században a nagy magyarsághoz és hatalmas lírai költészetéhez kapcsolódott Balassa és kora lírájának. Az egyházi és istenes ének mellett a népi és világi ének olyan elterjedésben élt s oly bő virágzásban volt, a milyenről eddig alig álmodhattunk. Ha tehát ez így alakúlt, az egész XVI. századi műköltészet már a népies hatását sem kerülhette el és Balassa azért esik szivünkhöz olyan közel, mert rajta ezt a hatást a legjobban érezzük s viszont az egész XVI. sz. ájtatos költészet azért olyan zárt és hideg, mert ezt a hatást elkerülte. Hogy a népies és a műköltészet a tiszta világi lírában még nem szakadtak el, csupán az egyházi és a vallásos költészetben. Hogy a műköltészet még a népies költészet hatása alatt áll. Hogy az istenes ének divatját kezdi múlni és az általános erkölcsi irányú egyházias költészetet a műköltészetben az egyéni és népiesre támaszkodó líra kezdi kiszorítani. Hogy Balassa Bálint köl-

tészete még mindig kedvességben vagyon, sőt hódit, követőket teremt és közvagyonná válik, melyet ki ki a maga egyéni hangúlata szerint formál és használ föl. Hogy a költő müve nyomtató műhely nélkül is terjed, mert ime, Barakonyi versei már benne vannak, pedig Barakonyi ez idétt még Alsó-Magyarországban, Torna megyében él, az énekeskönyv pedig Erdély déli részében iratik egybe. Hogy a nép és polgárság életét költészet kisérte, ünnepein, életének nevezetes napjain, mulatságain és társas együtt-élésében a lira mindenkor hű barátja volt, hogy ez a lira azért volt előtte annyira kedves, mert ízlését szolgálta, nyelvét beszélte és szivéhez szólt. Elmondja, hogy a saját táncza és dala szerint alakúlt és kiképzett ritmus verseiben is sajátosan fejlődött, hogy Sz. Molnár Albert rövid strófái azért látszanak olyan roppant haladást mutatni, mert nem tudtuk, hogy a hosszú sorok és vala-vala rimek, a tudákos irodalom gügyögése volt, holott a népi lirában már régtől élt és abból Balassa már egyet s mást el is sajátított és a műköltészetben is elismertetett. Elmondja, hogy kitűnő verstehnikánk és igen gazdag és roppant változatos forma készletünk volt. Hogy az volt olyan bonyolúlt és nehézkes, mint bármely idegen műforma, melyet 100—150 év mulva a műköltészet meghonositani próbált. Sőt azt is megfejti, miért nem tudtak azok nálunk meghonosodni, holott a mi bonyolúlt műformáink már jóval előttük kitűnő formai készséggel, teljes természetességgel és kiváló könnyűséggel alakúltak. Mert ezek a nehéz formák nem a mi sajátjaink voltak, tehát nem tudtuk őket megszokni. Elmondja, hogy liránkat eddig nem értettük meg, mert nem ismertük.

És még mi mindent nem mondana el, ha minden aprólékos részlet iránt érdeklődnénk? De elégedjünk meg az önkényt fakadt vallomásokkal, melyek ezért őszinték és igazak.

S ha megértettük e vallomásokat, forduljunk vissza Vásárhelyi Péterhez, ki ezt a könyvet összeírta nekünk. Személyi viszonyairól igen keveset, egyéniségéről éppen semmit sem tudunk. De ez a kézirat és az a könyörgés hazájának és hitének hűséges és igaz fiáról tesz tanúságot. Korának és szivének egyaránt emléke, Erdély szomorú sorsa és városának keserves helyzete tör elő e kornak rajzából, melyben a sülyedő fejedelmi hatalom, a terjeszkedő idegen világ, az önzés bűne és az erkölcs eltorzúlása a szembetűnő vonások. Ez a sülyedés legjobban a szegény népet nyomta.

A panaszkodó pap pedig, mint a szegény nép fia, sorsának részese és nyomorúságának látója, de egyben buzgó és igaz ember, csak annál jobban érezte és fájlalta az anyagi és lelki életnek tökéletes fölfordúlását. S mivel, a mit szegény, városi, erkölcsös és magyar népe, hivei, szemével lát, szivével érez, a mitől erkölcsével visszaborzad, a minek jóra fordúlását csak Istene kegyelméből remélheti: mivel a nyáj

nevében és helyett szól, de a saját tájdalmát, kétségét érzi; az általános gyász és szomorúság egészen egyéni fájdalommá tömörül, úgy, hogy e siralomban egyaránt éreznünk kell az írót és korát.

Igy folyik össze az egyén és az általános érzés, melynek határi elmosódnak, de az érzés ereje annál hatalmasabb. A gyülekezet szája itt is a pap, miként az ország szája is Tofeus Mihály, az udvari pap volt. Az Isten szolgája és a gyülekezet szolgája kettős munkájában az elhagyott nép és a megváltó Jézus prédikátora. A XVII. sz. végén Erdélyben csak ez a két igaz és őszinte szó hangzott: a népé, mely nyomorúságot és szenvedést beszélt, a hité, mely a templomokban csengett. A többi mind hazug száj volt. A hatalom nem az ország érdekét szolgálta, a nagy urak a maguk zsebét szolgálták, a tisztek az urakat szolgálták, szörnyű romlásba döntötték Erdélyt, melyet senki sem szolgált.

Vásárhelyi azonban szolgálta egyházát, hiveit és magyar népét. A kornak zordonságai mögött meglátta a népnek csodálatos józanságát és elpusztithatatlan kedélyét. Bámulatos e korszak élete, melyben az emberi élet, a vagyon és család értéke örökösen koczkára és bizonytalanságra volt vetve. Ezt a sanyarú világot csak olyan erős és edzett lélek győzhette meg és verhette le, mint a milyen a mi népünk volt. Lelkének ezt a csodás erejét pedig költészete, múltjának féltve őrzött hagyományai, jövendőjének bizton remélt jóra fordúlása táplálták. A faj öntudata tartotta meg népünket és azok, kik ezt szolgálták, erősitették. Vásárhelyi ezek közül való volt.

Ezer éves történetünknek kevés fontosabb és egyetlen egy nemesebb alkotása nincs, mint a pórnép fölszabaditása. Ez volt a magyar faj és nép életében a valóságos renaissance. S kik ezt megcselekedték és ennek útját előkészítették, nemzetünk legjava közé tartoznak. Mikor Vásárhelyi Péter e réteg zokogását megértette, fölszabaditásáig még jó másfél századot kellett várni. De azzal, hogy megértette és megszólaltatta, észrevétlenül is előkészitette a magyar nép és dal renaissance-át. Egyike ama keveseknek, kik iránt hálásak lehetünk, mert a régi népies költészetet nemcsak megbecsülték, hanem föl is jegyezték. Nála és társai nélkül irodalmunk jelentékenyen szegényebb, nemzeti költészetünk megértése igen sokkal nehezebb volna. Nála és társai nélkül azt kellene hinnünk és tanitanunk, hogy a magyar szellem századokon keresztül meddő és terméketlen volt, legföljebb utánzói munkát végzett, azt is idegen szellem szolgálatában. Hiszen tanitottak is ilyenfélét, addigi irodalmunk megelégedett azzal, hogy hűségesen követte a hazai irodalom méltatásában a külföld irányainak fölbukkanó képviselőit, de a saját irányunkat mélyebben nem vizsgálta. Elég volt tudni azt, hogy a műköltészet mellett virágzott még valamelyes népies költészet is, melynek pórias és alnépi jellege volt s melyet ezért a müvelt

körök és az egyház anatémával sújtott. Ez az általánosság szerencsésen el is temette a boldogtalan népet és költészetét, mert hisz azzal, izléstelen volta miatt, foglalkozni nem igen illett a művelt literátorhoz. Kazinczy óva intette barátait a pórnép dalaitól, Kölcsey ugyan megérezte Herder után jelentőségüket, de klasszikus izlése elfordúl tőlük. Kis János öntudatlanúl élvezte egy-egy rejtettebb szépségét, de művelésére nem merészkedett, Döbrentei még a népies, de nem durva, kifejezéseket is megrótta, Pálóczi Horváth Ádám izléstelen és pórias maradt. Csokonai rusztikus, Berzsenyi klasszikus mértékben irt ódáit többre becsülte, mint a nemzeti formában irt darabjait. Csodálkozhatunk-e, ha eszünkbe jut, hogy még Aranytól is rossz néven vették, még Petőfit is megrótták, a miért egyes népi vonásokat födöztek föl Toldiban és a Költeményekben. Pedig már ekkor Erdélyi János megirta a népi költészet apológiáját és az elv félig meddig el is volt ismerve. És ime, ma már akár törvényként ki is mondhatjuk, hogy költészetünk virágzó időszakai mindenkor azok voltak, mikor a műköltészet a népihez közeledett és annál virágzóbbá lett, mennél jobban hajolt hozzája.

Erdélyi Pál.

Az élettudományok kulcsai.

Nem lesz tudós, se boldog az, ki lelkében a földi rögtől elszakadt. A költői képzelet hiába vergődik; szárnya a földi légkörön nem viszi túl. A menyországot se tudjuk mással, mint földi dolgokkal, emberi arczokkal és emberi örömökkel népesíteni be. A Dante vagy a Sully-Prudhomme paradicsoma is csak abban különbözik e siralomvölgyétől, hogy ott sem a természettan, sem az élettudomány nem parancsolnak többé. Természeti törvényekben és különösen a saját gyarló testünk alkotásában van minden gyönyörünk és minden szenvedésünk forrása. De meg a tudós is hiába mélyed el önlelkébe, hogy ismerni tanúlja önmagát és teljesítse a régi görög bölcseségnek legfőbb parancsát: Ismerd meg önmagadat! Lelkünkben csak a külvilágnak elmosódott és gyakran ferde tükrözését szemléljük. Minél inkább elzárkózunk a külső benyomásoknak szüntelen megújulásától, önmagunkat is annál kevésbbé ismerhetjük meg. Hogyan gondolhatnók tehát, hogy kiolvashatjuk valaha a természet törvényeit, a mindenségnek titkait, ha csupán a saját lelkünkben lapozgatunk? Van bölcselkedő, a ki megveti a mérleget, a microscopiumot és a bonczolókést. Olyan az, mint Aristophanes vígjátéka szerint a magasan lóggó kosárban Sokrates, a ki, úgymond, légben lebeg és a nap fölött gondolkodik.

Az emberi tudást nem szárnyak viszik a magasba, sem a Jákob lajtorjája, mely a csillagoknak támaszkodott, de melyet a földön semmi se tart. Hogy magasba hatolhassunk és ott meg is maradjunk, olyan pyramisokra van szükségünk, mint a minőket a pharaók építettek. A mióta azok állnak, annyi idő alatt sokszor ledőlt volna minden égre törő karcsú torony, melyet emberi kéz rakott. Minél közelebb akarjuk juttatni a tudomány pyramisainak csúcsát a csillagokhoz, annál szélesebb alapot kell raknunk nehéz koczkakövekből a földön.

A kész művet előre látó lángész alkotja a tervet a tudományban, a természettudományokban is; de építenie ott a lángésznek is csak a jól megállapított tények koczkaköveiből szabad. A bölcsek köve a ter-

mészettudós kezében silány hamuvá lesz; a legszebb elméletek is csak gyönge tolvajkulcsok, a melyek csak olyan ajtók záraiba nem törnek bele, a melyek már nyitva vannak.

De hogy egészen igazságosak lehessünk, különbséget kell tennünk elmélet és elmélet, meg elméletek és föltevések között. Jó az elmélet, ha a tapasztalati tényeket foglalja áttekinthető rendszerbe, de rossz, ha tényeket akar helyettesíteni. Többnyire föltevésekből indúlunk ki, midőn a természeti törvényeket kutatjuk, de nem szabád a föl nem ismert törvény helyén ott feledni a föltevést.

Rossz elmélettel párosodott föltevések szülik a tudományban a hamis tanokat, melyek néha egész korszakokat megmételyeznek. Legtöbbet ártottak és például az egész középkor tudományát tönkre tették az ilyen hamis tanok az által, hogy egyházi és világi hatalmak pártkérdéssé vagy kormányzati eszközzé tették azokat. Az emberiségnek előbb a szó s a gondolat szabadságát kellett kivívnia, hogy a tudomány fegyvereivel megdönthesse a hamis tanokat. Ezen a téren legtöbbet a természettudományok értek el, és azt lehetne hinni, hogy a természettudományok körében nem létezhetik többé hamis tan, a melyet a tapasztalati tényekkel szemben is fönn lehetne csak ideig-óráig is tartani. Pedig hát ott is vannak hamis tanok ma is még, a melyek minden támadással szemben hosszú évekig megállanak azért, mert véletlenül a legnagyobb fejű tudósok esküdtek föl reájuk, olyanok, a kik befolyásuknál fogva javakat, állásokat osztogatnak — és helyeket a tudományos ranglétrán.

A föltevéseket, melyeket a tudomány egy-egy természeti törvény helyén néha ott feled, a gyöngébbek utóljára magával a törvénynyel tévesztik össze és ezt a tévedést a nagy közönségbe is átültetik. Sokan annyira megszoknak bizonyos önámítást, hogy az tudományos lényüknek mintegy alkatelemévé válik, hogy a nélkül sem gondolkodni, sem dolgozni nem tudnak. Az ilyenek persze mindig segítségére sietnek ama nagyfejű tudósoknak a hamis tanok vedelmében. A czáfoló tényeket letagadják, az ellenfél erősségeit elhallgatják, az ellenfelet lekicsinylik, kigúnyolják. Valóságos érdekszövetkezetek támadnak. A szövetségeseket meggyőzni nem lehet, agyonütni nem szokás. Egy-egy igazságnak, hogy diadalt arasson, várnia kell, míg az ellenségei meghalnak. Igazán szerencsés és gyorsan érvényesülő igazságok csak azok, a melyek nem ütköznek egy-egy elismert nagyság érdekköreibe.

Ha azután már nagyon is világossá lesz egy-egy törvénypótló föltevésnek tarthatatlansága, megtartják tovább a szükség ürügye alatt azért, mert a tudománynak mindennapos műveleteiben megszokták; a megszokottat pedig nagyon is sokon hajlandók nélkülözhetetlennek mondani. Csak nehány példát említek.

A Dalton föltevése a térben elkülönült oszthatatlan és át nem alakítható atomusokról ma is uralkodik még a természettanban és a chemiában. Tapasztalati tények egész sora czáfolt már reá. De ott van mindenütt, sokszor nem zavar, sőt könnyíti is a munkát; legtöbb chemikus nem is tudna gondolkodni nélküle. Egy atomusokkal nem dolgozó chemiát még ezután kellene fölépíteni. Nagy munka volna, tehát minden a régiben marad.

A Darwin föltevése, hogy a természet válogatása az egy fajba tartozó egyedek között és a legalkalmasabbnak fönmaradása képes lett volna nemzedékek bármily hosszú során létrehozni a legegyszerűbb élőlényekből a legbonyolúltabb szervezeteket, mathematikai lehetetlenség. Darwin a *fajok keletkezéséről* beszél; pedig az ő elmélete csak a szervezetek alkalmazkodását a változó viszonyokhoz magyarázza meg bizonyos szűk határokon belül és ez által egyszersmind azt a csekély különbözőséget, a mely létrejön egy adott ősnek leszármazottjai között az életviszonyok különbözősége következtében. Megmagyarázza például azt, hogy miért van fönn éjszakon, az Amur folyó mentén lakó tigrisnek olyan hosszú szőrű, sűrű bundája, holott rövid a szőrözete annak, a mely a forró délen, a Ganges környékének bozótjaiban nyújtózkodik. Azonnal cserben hagy a Darwin elmélete, mihelyt csak azt akarnám is megérteni, hogyan jöttek létre kopoltyúkkal lélekző, valószínűleg halhoz hasonló vízi őseikből a mai Emlősállatok. És józanúl eszébe sem juthat ma már senkinek, hogy abban az elméletben keresse a fajfejlődés végső okait.

A Darwin föltevése mégis egy egész hosszú, ragyogó korszakot nyitott meg az élettudományok történetében. Az a korszak tele volt önámítással; de a Darwin igazának védelme révén a tudománytalansággal, az előítéletekkel és a szellemtelenül leíró, természetrajzi iránynyal szemben nagyon sok új eszmével és fontos adattal gazdagított. Némileg az alchimia korára emlékeztet, a melynek hiú ábrándjai és hazugságai is sok hasznos chemiai ismeret nyomába jutottak. Már most nem is a Darwin föltevése a hibás, hanem azok, akik ezt a föltevést ma is még valami természeti törvénynek tartják. Az élettudománynak ma már csak a tankönyveiben maradt meg itt-ott ez a tévedés; de annál inkább uralkodik a társadalomtudományban, mely a maga czéljaira kölcsön vette az élettudománytól a Darwin tanait.

Sajnos, de sokszor úgy van, hogy mire a mi fölfedezéseink vagy nézeteink a tankönyvekbe is belekerülnek, akkorra már vagy elavúltak, vagy meg vannak czáfolva, vagy a legjobb esetben is megváltozott a jelentőségük. Mire meg más tudományágak is fölhasználják, akkorra, újabb kiadásaikból, már a tankönyvíróink is kihagyják. Ha pedig azt kutatjuk, miért ragaszkodnak például a társadalomtudósok annyira a mi levetett elméleteinkhez, bizony arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy

nagyon sokan közülök nem a tények összefüggését és azoknak viszonyát keresik az emberi társadalmakhoz, hanem csak a maguk tételeihez keresnek az élettudományokban bizonyítékokat. Figyelembe veszik, a mi nekik kedves; hallgatnak azokról, a mi ellenük szól. Fölállítja valaki azt a tételt, hogy az emberiségnek ősi, vagyis szerinte természetes állapota a soknejűség. Tételének hitelét nagyon emelné, ha az állatvilágra is hivatkozhatnék. Mert hiszen az ember is állat és a maga természetes életviszonyait az állatvilágból nyerte örökségűl. Fölhozza a tyúkokat, a szarvasmarhákat, a lovakat és egyéb háziállatokat vagy olyanokat, a melyekre nézve az ember szükségleteire való tenyésztéshez hasonlítható körülmények a természet ősi rendjét megváltoztatták. Hallgat azonban arról, hogy az állatországban nagyon sok, talán a legtöbb hímnek a szervezete csak egyszeri párosodásra van berendezve; hogy éppen a legmagasabb rendű Gerinczes Állatok, a Madarak és az Emlősök között milyen gyakori az egynejűség, nemcsak egy-egy párzási időre, hanem az egész életre; hogy a hímnek nagyobb ereje, a kakasoknak díszesebb tollazata mind azért van, éppen a Darwin tana szerint, mert több hímnek kell megküzdenie egy nőért, hogy tehát egy hímre több nő nem is juthat. A mi régi, az nem ősi, és a mi az emberben ősi, az még nem szükségképpen természetes. A bibliai többnejűség éppen úgy, mint a török szultán vagy a dahomeyi király számos felesége sok százados kulturának, a természettől való nagy eltávolodásnak eredménye.

Ez azonban csak egy találomra kikapott példája annak a czélzatosságnak a tudomány művelésében, a melyet az igazi természetvizsgálók mindig elítéltek, a minő azonban a társadalomtudományokban mindig bőven akad. Van másutt is, van az élettudományban is elég; de itt legalább csak a tudományos föltevésekhez való ragaszkodásból következik.

További példákúl erre a ragaszkodásra fölhozhatom még a fejlődéstani schemákat és a neuron-elméletet.

Az *állati egyedek fejlődését* a legtöbb tankönyv ma is még azok szerint a schemák szerint ismerteti, a melyeket a múlt század hetvenes éveinek közepén állapították meg. Bizonyos alakúlatoknak ismétlődniök kell minden magasabbrendű állat fejlődésében, mert csak így bizonyúl be az a tétel, hogy az egyedfejlődés rövid ismétlődése a fajfejlődésnek, és hogy a fajfejlődésnek különböző fokozatai maradtak reánk a megfelelő alsóbbrendű állatok képében. És miért kell ezt a tételt mindenáron bizonyítani? Azért, mert Haeckel biogeneticus alaptörvénynek nevezte el, holott csak föltevés, a melyből a fejlődéstani és az összehasonlító anatomiai kutatás egy bizonyos irányban kiindúlt. A valóság az, hogy legtöbb állat fejlődése vagy egyáltalában nem, vagy csak akkor illik ama schemákba, ha úgy bánunk vele, mint a hogy bánt Prokrustes az ő vendégeivel.

A *neuron-elmélet* szerint az összes állatok idegrendszerében fejlődéstani, anatomiai és élettani egység, idegegység, a dúczsejt és a vele összefüggő vezetőpályák, az úgynevezett neuron. A neuron egy sejt, nem több sejtnek kapcsolata, bármily számosak, bármily hosszúak és bármily elágazók, bárhova is hatoljanak a nyújtványai. Minden ideg, minden vezető pálya az idegrendszerben egy bizonyos neuronnak része, egy bizonyos dúczsejtnek a nyújtványa és nem függ össze semmi más dúczsejtnek semminemű nyújtványával. A nyújtványok, a vezetőpályák több-kevesebb elágazás után szabadon végződnek; más dúczsejtekkel vagy más dúczsejtek nyújtványaival csak érintkeznek, közöttük és ezek között csak érintkezés (contactus) és nem folytonosság (continuitas) van. Újabb búvárlatok hiába mutatták ki, hogy számos esetben és sok állatban közelebbi vagy távolabbi, de benső és folytonossági kapcsolat van különböző dúczsejtek és nyújtványaik között. Hiába kisértük nyomon az idegrendszer tulajdonképeni vezető elemeit, a neurofibrillumokat, egyik dúczsejtből a másikba és egyik vezető pályából a másikba, anatomiai értelemben vett nyújtványaiba különböző dúczsejteknek. Hiába mutatták ki a vezető pályák nagy részéről, hogy azok, vagy legalább is azoknak a neurofibrillumai, a neuron-elmélet szerint hozzájuk tartozó dúczsejttől függetlenül jönnek létre és pótlódnak is, elpusztulásuk után, helyre; hogy az, a minek egy neuronnak kellene lenni, legtöbbször nem egy sejt, hanem igen gyakran számos sejtnek bonyolúlt rendszere, legalább is terméke. A neuron-elmélet azért ma is ott van mindenütt és azt mondják: nélkülözhetetlen, pedig csak kényelmes és jól beletalál némely élettani és kórtani jelenségbe és némely kisérleti eredménybe.

Semmi esetre sem kulcsa az idegrendszer valódi alkotásának, az idegélet törvényeinek. És nem élettudományi kulcsok a többi föltevések sem, a melyeket említettem és e minőket még másokat is sorolhatnék föl, ha időm engedné.

Máshol kell keresni az igazi élettudományi kulcsokat, a melyek föltárják, hogy mi él és hogyan él az emberben is, hogy mivel indúl meg és miképen folyik le az emberi fejlődés, hogyan és honnét szerezzük a tulajdonságokat, a melyek testi és lelki életünkben megnyilatkoznak. Mindezekhez és létünknek más titkaihoz is hiába keressük a kulcsot emberi eszmeszüleményekben, sőt hiába keressük a saját testünk vagy embertársunk testének alkotásában is. Hasztalan fordúlunk azokhoz az állatokhoz, a melyeket az ember magához legközelebb állóknak tart s a melyekkel foglalkozni talán az avatatlanok szemében se szégyen vagy nevetség. Tudtommal senkit se gúnyoltak ki még azért, mivel egész életén át lovakkal vagy kutyákkal foglalkozott és azokat tanúlmányozta. De készen áll a mosoly, ha azt mondom, hogy valaki évek óta foglalkozik Tengeri Sünökkel és más Tengeri Tüskésbőrű

Állatokkal; még derültebbé lesz a mosoly a fölött, aki, mint magam, egy tudományos életnek jó részét a Pióczaféléknek szentelte és bizonyára kitör a kaczagás azon, hogy a lónak Bélgilisztájával is lehet nagyon komolyan foglalkozni.

Pedig, ime éppen a Tengeri Sünök (Echinusfélék) a lónak Bélgilisztája (Ascaris megalocephala) és a Pióczafélék, nevezetesen az Orvosi Nadály és a nagy tengeri halpióczák (Pontobdella és Branchellion) talán a legelső helyen állanak azok között az élettudományi kulcsok között, amelyeknek az életről való ismereteink legújabb föllendülését köszönhetjük.

Az élettudomány kulcsai azok a különösen kedvező vizsgálati anyagúl szolgáló állatok, amelyeken először lehetett valamely nevezetes élettüneménybe behatolni, vagy valamely bonyolúlt szerkezetnek nyitjára lelni.

Hogy valamit a mi szempontunkból kedvező vizsgálati anyagnak mondhassunk, annak a következők a föltételei: Az anyag tetszés szerinti mennyiségben és könnyen megszerezhető s a vizsgálatnak könynyen hozzáférhető legyen és rajta a tanúlmányozott viszonyok különösen szembeszökjenek. Különböző kérdésekre nézve különböző állatok szolgáltatják a legkedvezőbb vizsgálati anyagot; de alig vannak állatok, a melyeknek tanúlmányozása több és nevezetesebb élettudományi kérdésekre vetett volna az utolsó évtizedekben világot, mint az említetteké. A Tengeri Sünökhöz csatlakozik még a Béka, a ló Bélgilisztájához a Salamandra és a Pióczákhoz a Földi Giliszta.

Elmondom röviden, mi mindent köszönhetünk ez állatok tanúlmányozásának; mik azok a kérdések, a melyek fölött e vizsgálati anyagok fölfedezése előtt csak olyanformán elmélkedünk, mint az Aristophanes Sokratese a nap fölött.

A Tengeri Sünök mindenekelőtt a termékenyítés lényegébe engednek olyan bepillantást, a minőt a múlt század hetvenes éveinek közepe előtt még alig remélhettünk. Hertwig Oscarnak támadt 1875-ben az a gondolata, hogy Tengeri Sünökön fogja a kétféle szaporitósejtnek, a petének és a hím szaporítósejtnek egymás iránt való viselkedését tanúlmányozni. Csaknem az egész éven át lehet a nőstény tengeri sünből milliószámra érett petéket, a hímből kész spermasejteket kivenni, a melyek a tengervízben, például egy kivájt tárgylemezen, microscopiummal, erősebb nagyítással is elevenen vizsgálhatók. A peték igen kicsinyek, alig $^{1}/_{10}$ mm. átmérőjü gömböcskék, melyek saját mozgásokra képtelenül lebegnek a vízben. A spermasejtek még sokkal kisebbek; hosszú farokkal vannak ellátva és annak segitségével élénken mozognak. Azt már régebben tudták, hogy a termékenyítés a hím szaporitósejtnek és a petének egyesülésével jár; de hogy az egyesülés alkalmával mi tör-

ténik, azt Hertwig Oscar látta először a Tengeri Sünök petéin. Kiderült, hogy a termékenyítésnek egyik legfontosabb mozzanata a hím szaporítósejt, a spermatozoon magjának egyesülése a pete magjával egy új maggá, a mit nyomon követ az új magnak és a már termékenyült pete testének osztódása, az embryalis fejlődés megindulása.

De a Tengeri Sünök petéin észlelhetők azok a jelenségek is, a melyekkel a pete a fogamzásra előkészül. A kisérletekkel párosúlt észlelet kimutatta továbbá rajtuk azt is, hogy a két mag egyesülése a termékenyítésnek csak egyik mozzanata. Ezen kivül még két fontos mozzanat szerepel ott. Az egyik a pete erőtlenné vált mozgató központjának pótolása a hím szaporítósejttel belejutó új mozgató központi testecske által; a másik bizonyos chemiai anyagoknak belejutása a petébe a spermatozoon behatolásakor, a mely anyagok a petét újult életműködésekre izgatják. Ugyanezt a hatást elérhetjük akkor is, ha bizonyos anyagokat mesterségesen juttatunk bele a Tengeri Sün petéjébe; a pete akkor éppen úgy osztódásnak indúl, mintha a spermatozoon termékenyítette volna meg.

A Tengeri Sünökön nyert tapasztalatok után már könnyű volt más állatokon és lassacskán az Emlősállatokon is kideríteni, hogy a termékenyítés lényegileg mindenütt egyformán megy végbe, hogy az általános szabály alól az Ember sem kivétel.

A termékenyítésre vonatkozóknál nem kevésbbé fontos észleletek és kisérletek végezhetők a Tengeri Sünök petéin az embryalis fejlődés törvényeinek kiderítésére is, a melyekből és a Béka petéjén tett megfelelő kisérletekből egy új tudományág, a kisérleti fejlődéstan sarjadott és ma már, alig két évtized alatt, óriási tapasztalati anyagot gyűjtött, számos új kérdéssel és egy egész irodalmat teremtett.

A Tengeri Sünök szaporító sejtjei azonban nem alkalmasak arra, hogy általuk a két szaporítósejt magja egyesülésének valódi jelentőségét a termékenyítésre és a fejlődő új egyed tulajdonságainak megállapítására is ki lehessen deríteni. Ebben a tekintetben a ló Bélgilisztájának szaporító sejtjei szolgáltatják az élettudományi kulcsot. Szintén milliószámra és a fejlődésnek minden fokán könnyen megállapítható egymásutánban találhatók egy-egy gilisztában; de, bár igen aprók, átlátszatlanok és az állatból kivéve, nem is vizsgálhatók oly hosszasan elevenen, mint a Tengeri Sün petéi. Van azonban az utóbbiak fölött egy igen nagy felsőbbségük.

A sejtek oszlásakor jellemző számmal, alakkal, elrendeződéssel és viselkedéssel a sejtmagnak bizonyos alkatrészei, az úgynevezett chromosomák válnak láthatókká, a melyek bizonyos viszonyban vannak az átörökithető tulajdonságokkal, ha nem is tekintünk minden chromosomát egy-egy meghatározott tulajdonságcsoport viselőjének. Minden esetre legalább is valószinű, hogy a szaporítósejtek tulajdonságai függenek

bizonyos módon azoktól a chromosomáktól, a melyek a termékenyítés előtt bennük foglaltatnak és így a termékenyített petének tulajdonságai pedig függenek a benne egyesülő két mag tulajdonságaitól. A petéből kifejlődő egyed tulajdonságai viszont meg nem egyebek, mint a fejlődés folyamán való megnyilvánúlásai azoknak a tulajdonságoknak, a melyek láthatatlanúl ugyan, de már mind benne foglaltattak a megtermékenyített petében. Világos tehát, hogy nagy tudományos érdek volt megállapítani a chromosomák viselkedését mindkét részen, a termékenyítés előtt, alatt és után. De az is világos, hogy a chromosomák viselkedése annál könnyebben tanúlmányozható, minél csekélyebb számúak és minél nagyobbak azok.

Nos, az Ascaris megalocephala szaporítósejtjeiben úgy a hím, mint a női részen 8 vagy 4 igen nagy chromosoma van. A petéből, mielőtt az a fogamzásra éretté válik, két egymásután következő megoszlás révén eltávolodik 6, illetőleg 3 chromosoma. A hím szaporítósejt chromosomái négy unokasejtre oszolnak szét úgy, hogy mindenikbe 2, illetőleg 1 jút és csak ezek az unokasejtek képesek a termékenyítésre. A termékenyített pete magjában ilyenformán két női és két hím, vagy egy női és egy hím chromosoma egyesül, vagyis atyai és anyai részről egyenlő számú. Van Beneden Eduard végre azt is kiderítette, hogy az embryalis fejlődés megindúltakor a leánymagokra is egyformán oszolnak el a hím és a női részről eredt chromosomák származékai. Mindebből az következik, hogy a kifejlett szervezetnek sincs egyetlen része sem, a melyben úgy az atyai, mint az anyai tulajdonságok is ne érvényesűlnének, ha a chromosomák csakugyan bizonyos viszonyban vannak e tulajdonságok átörökítésével.

Ma már tudjuk, hogy a chromosomák viselkedése a termékenyítés előtt, alatt és után az egész állatországban, sőt az egész növényországban is ilyen. Különbség csak a chromosomák számában és nagyságában van. A chromosomák számának egy negyedrészre csökkenése a petében és négy unokasejtre szétosztása, a hím részen már maga is elég nagy különbözőségét eredményezheti az egy apától vagy egy anyától származó szaporítósejteknek; még fokozza az egyedek lehető különbözőségét a kétféle szaporítósejt tulajdonságainak új csoportosúlása a termékenyűlés alkalmával. Itt van a magyarázata az egy apától és egy anyától származó gyermekek különbözőségének, és itt van a magyarázata annak is, miért oly különbözők egy és ugyanazon faj egyedei hasonló külső körülmények között is.

De nem akarom tovább sorolni föl azt a sok titkot, a melyekbe belevilágít az, a mit a Tengeri Sünökön és a ló Bélgilisztáján tanúlhatunk. Csak abból a sokból is föl akarok még egyet említeni, amihez meg a Pióczák adnak kulcsot.

Bátran állítom, hogy nagyon hátra volnánk még az emberi idegrendszer finomabb szerkezetének, tehát működésének is az ismeretében, ha nem találtam volna meg és nem mutattam volna be a tudományos világ előtt mindenkit meggyőző készítményekben a Pióczák neurofibrillumait. A neurofibrillumok minden állat idegrendszerének egyedüli vezető alkatrészei. Sokan állították valami hasonló elemeknek a létezését, de még többen tagadták. Hogy vannak különleges elemek, a melyek mint valami elektromos vezető drótok, különállva és meg nem szakított folytonossággal futnak végig az idegekben, átjárják az egész szervezetet, nem végződve sehol, hanem az idegrendszer központjaiban éppen úgy, mint a test körűleti részeiben, legfinomabb ágaikkal végűl egy elemi rácsozatba menve át: mindezt semmiféle más állaton nem lehetett volna oly világosan kimútatni, mint a Pióczákon. Ma a neurofibrillumok létezését és jelentőségét az egész állatországra nézve mindenki elismeri; sőt a neurofibrillumokból alkotott vezető rendszer meg nem szakított folytonosságát és így annak hasonlóságát a vérerek rendszeréhez is mind többen belátják.

Íme, ismétlem, nem a föltevések, nem az elméletek, még csak nem is a tények, hanem azok az állatok az igazi kulcsai az élettudománynak, a melyeken amaz alapvető tények, különösen kedvező viszonyok következtében, először voltak megállapíthatók.

Minden esetre olyan megismerés, a mely szerénységre tanít és arra, hogy büszke szárnyalásban ne vessük meg a föld rögét, sőt lássuk meg a föld rögén csúszó hitvány férget is, mert bizony-bizony sok tekintetben többet tanúlhatunk általa, mintha önlelkünket vagy a teremtés koronáját, az emberi testet bonczolgatjuk.

Apáthy István.

A khinaiakról.*

Mi magyarok tudjuk csak igazán megérteni, hogy miképen lehet hamis hireket, rosszakaratú ferdítéseket terjeszteni olyan népről, amely nem elég hatalmas fegyverzetű ahhoz, hogy kardjával világosítsa fel a szomszédjait „műveltségének állapotáról", de viszont elég erős arra, hogy egészen gyerekes módon ne hagyja magát a szomszédjától kifosztani. A jó szomszéd, aki sohasem lakhatik egészen jól, bosszús a fejős tehénre s rug rajta, a hol csak teheti.

Igy vannak az európai kalandorok és kalandor-czégek Khinával. A khinai nép az igazi béke kulturájának áldásait élvezi, soha az egész világtörténelem folyamán saját magához még csak hasonlítható hatalmú ellenséget sem ismert, ura volt a khinaiak előtt ismeretes és hozzáférhető egész világnak s valóban elszokott a katonáskodástól, sőt erkölcsi tanaik szerint a legnagyobb bűn a békebontás és csendháborítás. Ilyen körülmények közt az európai hatalmak elég könnyen paczkáznak a khinaiakkal s ha fegyveres összekülönbözésre kerül a dolog, könnyű szerrel diadalt arat az európai.

Ahhoz azonban a khinai sokkal józanabb és ügyesebb, hogy magát egykönnyen ki engedné fosztani. Lehet-e ennél nagyobb bosszúsága Sang-hai európai lakosainak, akik főleg a khinaiak kifosztására gyültek ide s a többi megnyitott kikötővárosokba össze.

Szidják is a khinait, ahogy csak lehet. Szerintük a khinainál piszkosabb, hütlenebb, gonoszabb, ravaszabb és kegyetlenebb nép nincs az egész Föld kerekségén. Itt szerzik aztán be informáczióikat a világcsavargók, a kik az európaiaknak megnyitott kikötőket nem merik elhagyni s kötetszámra irják a gyalázkodást a khinaiakról.

Ehhez járúl még a sang-haii német klubbnak az a jókedvű, de nem éppen valami kedves szokása, hogy az odatévedt világcsavargóval egyesült erővel elhitetnek mindenféle bolondot s aztán iszonyúan mulatnak rajta, amikor az ártatlan áldozat ezt a sok badarságot mind ki is nyomtattatja útleirásában. Hetekig tart a mulatozás, amikor az ilyen

* Szabad előadás kivonata.

sikerült *informácziók* után kezükbe kerül a könyv. Igy hitették el pl. Kreitnerrel, hogy Khinában olyan drága a trágya, hogy még a kutyák farkát is levágják és kiviszik trágyának a földekre.

Igy keletkezik az a sok téves, sőt rosszindulatú mende-monda, amivel telve van a khinaiakról szóló népszerű irodalom. Bezzeg egészen másképen itélnek azok, akik komoly tudományos tanulmányozások végett behatoltak az ország belsejébe s ott tanulták megismerni az igazi khinaiakat!

Európában alig találunk népet, a melynek rétegei közé olyan mélyen hatolt volna le a kultura, mint a khinaiak közé. Az irni olvasni nem tudás a legnagyobb szégyen Khinában s felnőtt férfit, aki ne ismerné a legfontosabb irásjeleket, csakis az ország külső tartományaiban, vagy az európai kikötővárosok jött-ment csőcseléke között találunk. Sőt a legtöbb khinai parasztházban mindig van egy kis könyvtár, amelyben nem csak a komáromi kalendáriumot találjuk fel, hanem rendesen vannak ott históriai, poétikus és erkölcstani munkák, de sohasem hiányzik valami rajzolni tanitó könyvecske, mert minden khinai tud rajzolni. Maguk tervezik a parasztok azokat a gyönyörü himzéseket, amelyekkel itthon megtömjük a néprajzi muzeumokat. Milyen durva, milyen igénytelen ezekhez képest a legszebb kalotaszegi varrottas is!

Ha a mezőn künn, előreküldtem karavánomat s egyedül katonámmal gyalogoltam az országúton, gyakran megtörtént, hogy az út elágazott s nem tudtam melyik úton kell haladnom. Ilyenkor előszólitottam akár a legegyszerübb parasztot is az eke mellől, hogy vázolja le jegyzőkönyvembe az útat: bizony mindig tudott csinos kis vázlatot adni, a melynek alapján eljutottam oda, a hova a karaván már előre ment. Csak a czeruzán csodálkozott, olyant a khinai sohasem látott, mert mindig ecsettel és tussal ir.

Az ország népességét életmódja szerint két nagy részre lehet osztani. A két részt körülbelül a Kuen-liin hegység gerincze választja el, ha azt a Huai hegységen keresztül a Jang-cze-kiang (khinai kiejtés szerint Jann-cz'-tyann) torkolatáig megnyújtva képzeljük. Ettől a vonaltól északra általános a búzatermelés, a klima száraz, erősen periodusos, kora nyári esőzéssel és csikorgó kemény hideg téllel. A Kuen-liin vonaltól délre a rizstermelés a nép főfoglalkozása, a laposok, úgy, mint a hegylejtők, ameddig csak öntözni lehet, csillognak az elárasztott rizstábláktól, nincs többé szekérút, csak gyalogösvény, vagy hajócsatorna. A két vidék népének foglalkozása olyan lényegesen különbözik egymástól, hogy emiatt a nép életmódjában, szokásaiban, sőt egész néprajzában lényeges különbségeket találunk.

A khinai a Gobi pereméről, mesterségesen öntözött területekről áramlott be Khinába, úgy mint a magyarság mai hazánkba. A Jang-cze

völgyében már művelt népet, sűrű lakosságot talált, amelyet bizonyára leigázott, meghódított, mint mi a szlávokat vagy akármiféle népzagyvalékot, amit itt találtunk s amely talán akkor is öntözéssel művelte a földjeit, legalább az alföld északi szélén.

Természetes, hogy a más éghajlat alól, más viszonyok közül jövő hódító kénytelen volt felvenni a meghódítottnak a helyi viszonyokhoz évszázadok óta alkalmazkodott életmódját. A khinai is így tett. A Jang-cze völgy művelt, sűrű lakosságának egész kulturáját átvette s egyenletesen szétterítette az egész óriási birodalomban. Átvette a bambuszépitkezést, mert ott a Gobin bizony a khinai bambuszt nem látott, de talán házat sem épitett, hanem nomadizált s a más nyelven beszélő öntözőit hozta magával s letelepítette valahol ott, ahol a Gobi-oázisokhoz hasonlóbb viszonyokat talált: a Vei-ho völgyében, Szinganfu táján stb. De ez a töredék elveszhetett abban a nagy néptömegben, amely a khinaiak uralma alá került, a gyönyörű Jang-cze völgyben s a dél-khinai halomvidéken.

Talált a khinai bevándorló más népeket is a mai Khina földjén. Ott voltak már a troglodita lősz-lakók a mai San-szí, Sen-szí és Kan-szú tartományokban, akiknek az etnografiája ma is elüt az igazi alföldi khinaiétól. Ott voltak a Huai hegységben a Huai barbárok, akiket csak sok évszázad multán tudtak teljesen leigázni. Fel lehet őket még ma is ismerni fa-architekturájukról, négykerekü kocsijukról, meg egyrudas, jármos, saroglyás szekerükről.

A külső színt azonban az egész ország néprajzára a dél-khinai bambusz- és hajócsatorna-kultura húzta reá. Amikor faragott gránitkőszálakból épít a khinai, akkor is csak úgy rakja azokat össze, mintha bambuszból volnának. A legpompásabb fagerendákból sem csinál soha rácsos keresztkötést (amint az ácsok nevezik: András-keresztet), mert ezt bambuszból nem lehet csinálni. A dél-khinainak butora, eszköze, háza, szerszáma, mind bambuszból van: ezt utánozza az észak-khinai is, pedig egy darabja sincs többé bambuszból. De a hajócsatornás kulturának is ott látjuk mindenütt a nyomát: a pusztán lakó észak-khinai, aki soha talán életében sem látott hajót, vitorlát feszít a taligájára, ha kedvezően fúj a szél s azzal tolatja nehéz terhét a székes avaron végig. Mintha kisértetek hajszolódnának a délibábos, napégette pusztán. Mandsuriában a főrangú hivatalnok háza előtt a járdát ép olyan szerkezetü korláttal zárják el, mint a milyenek a vízi kapuk Dél-Khinában a hajócsatornákon, a melyek éjjelre elzárják a közlekedést a falvak előtt.

S mennyi minden egyéb vonatkozás! A dél-khinaiak a templomokat szeretik a sziklák párkányaira, össze-vissza építeni, mint valami sziklafészket. Az egyik részből a másikba sziklaüregen, vagy veszedelmes, zeg-zúgos fahídon kell átmenni: egyik helyiség fenn, a másik alatta, némelyiknek az ablaka csak egy sziklába vájt nyilás, amelyet

elfüggönyöz a felülről lefutó lián és beárnyékol az előre hajló fenyő susogó lombja.

Már most aztán az alföld kellős közepén, ahol hegyet napi járóföldre sem lehet látni, ott is épen igy csinálja a templomát: mesterséges sziklákat, zeg-zúgos hídakat, fantasztikus ablakokat látunk, mintha a buja, szubtrópuson Dél-Khina valamelyik sziklatemplomában járnánk.

És az a kultura csodálatos! Sokáig, messze felülmulta az európait s kétkedem, hogy nincs-e ma is sok tekintetben előttünk. Annyi bizonyos, hogy Khinában nincsenek államilag fentartott pálinkás-butikok, ennek következtében nincsen sztrájk, nincsenek szocialisták, nincs annyi rengeteg katona — s mégis csend, rend és közbiztonság van az országban. Persze a most uralkodó idegen dinasztia, amely nem is igen érti a nép nyelvét s amely nem szűl már nagy trónra termett férfiakat, sokat árt a régi szép intézményeknek s a hivatalnoki kar moralitásának.

Egyedül a tehnikai és természettudományi téren maradtak el tőlünk az utolsó évszázadokban annyira, hogy most akármelyik kicsiny európai népecske ki mer kötni az óriással.

Olyan ma Khina, ha szabad ezzel a sántító hasonlattal élnem, mintha csupa klasszika-filologusok kormányoznának Európában egy országot. Képzelhető, hogy milyen ferdén haladna az ország szekere s milyen szép daktilusokban fordulna bele a legelső kátyúba. Khinában valóban a vizsgákon alig kivánnak más tudást, mint történelmet, erkölcstant és filologiát, de ezt az utóbbit rengeteg sokat, mert a khinai irodalom áttekinthetetlen rengetegében ugyancsak filologus legyen, aki kiismeri magát.

Csodálatos, hogy mégis a hisztorikusok és általában humanisták azok, akik legtöbb rosszat tudnak mondani a khinaiakról. Még a khinai konyháról is mindenféle bolondot elhitetnek. De csodálkozhatunk-e rajta? A khinai disznózsirral és paprikával főz, amúgy magyarosan. Persze ha valami vékonypénzű ángliusnak jó szegedi halpaprikást adnának ebédre, hát vagy megütné tőle a guta, vagy egy kötet könyvet írna össze a magyar konyha borzalmairól. Igy keletkeztek a rossz mesék a khinai konyháról is. Én mindig a khinai vendéglők konyháján éltem és sokkal jobban és egészségesebben táplálkoztam, mint az osztrák Lloyd-hajók undoritó, olajos és vajas konyháján.

No de nem sokáig kell már várnunk. A khinai a felfegyverkezés és az európai tehnikai tudományok bevezetésének puskapor-szagú mezejére lépett. Nem sokára európaiasan felfegyverzett hadsereggel, európai fegyverekkel szól bele a világ-konczertbe s majd akkor mindjárt elhiszszük, hogy a khinai is művelt nép, ép úgy, mint ahogy hirtelen elhittük a japánokról is, akik pedig műveltség tekintetében azelőtt a khinaiaknak, ma pedig az európaiaknak az egyszerű utánzói.

Cholnoky Jenő.

Nagy Szabó Ferencz ifjúkora.

Midőn Szamosközy István a XVII. század elején nagy történelmi művét írta, beléfoglalta abba röviden a Székelyföld rajzát is.[1]

Épen nem hizelgő, bár sokban igaz képet fest a székelységről s hibául rójja fel nekik, hogy a mélyrehatóbb művelődéstől úgyszólván elfordúlva, még csinos, erősitett városuk sincs.

A székekből Marosszéket becsülte legtöbbre. 120 falujával az volt legvirágzóbb s ott volt a székelyeknek szerinte egyetlen, de kerítetlen városa, Marosvásárhely.[2]

Tulajdonkép Marosvásárhely is csak a XVII. század első felében emelkedik igazi várossá.

A város bírája a XVII. század elején egy szónoklatában a fejedelem előtt Zsigmond király privilegiumára hivatkozik[3] s Mátyás kiváltságait ismerjük.[4] János Zsigmond újítja és bővíti azokat,[5] a Báthoryak alatt a czéhek megszaporodnak,[6] 1602-től épül a vár, 1616-ban Marosvásárhely a szabad királyi városok sorába emelkedik. De a XVI. század végén és a XVII. elején a város mai területéből a mostani Széchenyi-téren kivül csak a Szentgyörgy- és Kossuth Lajos-utczák fele, a Gecse Dániel- és a Deák Ferencz-utcza; a vár területének és környékének egy része, a Klastrom-utcza egy darabja volt kiépítve. Nehány ház állott a mostani Borsos Tamás-, Eötvös- és Kazinczy-

[1] Szamosközy István történeti maradványai II. 378—381. l.

[2] Ekkor még inkább Székelyvásárhelynek nevezték. Szamosközy II. 381. A többi székely várost el sem ismerte annak. Igazában nem is voltak azok s a kiváltságlevelek oppidum nevezete amolyan titulus volt vitulus nélkül rajtuk. Egyik-másikban nehány czéh tengődött s bizonyos autonomián kivül mindeniket csak a vásárok emelték ki a faluk közül. Külsőleg azonban éppen nem különböztek azoktól.

[3] Másolata birtokomban.

[4—5] Székely Oklevéltár I. 255—256. és V. 24—25.; II. 156—158. Marosvásárhelyi városi levéltár több kiadatlan oklevele.

[6] Akkor alakulnak vagy nyernek megerősítést a kötélverők (1579.), a lakatosok (1581.), szabók (1580.), timárok és vargák (1583.), kerékgyártók (1601.) és kádárok (1607.) czéhei. Szádeczky Lajos: A czéhek történetéről Magyarországon. Függelék 144—147. l.

utczákban[1] is, míg a Régi Baromvásár-utczától délre, a vártól északra s a Maros felé, a mely akkor több ágban és a város központjához jóval közelebb folyt, kertek, csűrök feküdtek. Külsőleg a város nem sokat különbözött egy jó nagy falutól. A Maroson a XVII. század elejéig réven keltek át[2] s az egész lakosság nem lehetett több 2000 léleknél.[3] Túlnyomóan reformátusok voltak, de volt köztük unitárius s nehány szombatos is.

A XVII. század elején a nagy csapások után újul meg és pezsdül fel itt az élet. Erős szervezők nagy küzdelmekkel érték el, hogy a város felvirágozhatott. Hálásan emlékezhetünk meg arról az egyszerű, de tanult iparos polgárról, ki az újjászületést feljegyezte s életet önt azokba a gyér adatokba, melyeket ezekről az időkről levéltáraink fentartottak.[4]

Ez pedig Nagy Szabó Ferencz volt.

I.

Nagy Szabó Ferencz gyermekkora. A család; szülői. A marosvásárhelyi iskola és az iskolai évek. Baranyai Decsi János. Gyermekkori emlékek. Az 1595—96-iki székely fölkelés. A marosvásárhelyi szabóinasság.

Az 1580. esztendőben a marosvásárhelyi volt öreg bíró és krónikás Borsos Sebestyén házánál lakodalmat tartottak. Az öreg Borsos tizenhét évet sem töltött ifjú leánya, Anna ment férjhez egyik vásárhelyi jómódú fiatal polgárhoz, Nagy Szabó Jánoshoz, a Boldizsár fiához.[5] Ebből a

[1] Régi nevük: Széchenyi-tér = Piacz; a többieké: Kossuth Lajos-u. = Nagy Szentkirály-utcza; Gecse Dániel-u. = Szentmiklós-utcza; Deák Ferencz-u. = Poklos-utcza; Borsos Tamás-u. = Fazakas-utcza; Kazinczy-u. = Verestorony-utcza, később Ebhát; Eötvös-u. = Sáros-utcza. A Szentgyörgy- és Klastrom-utczák neve nem változott.

[2] Az 1599-iki meggyesi országgyűlés határozta el a Maroson a híd építését. 1600 május 8-án veszi meg a város az egerszegi révet s 1607-ben „az új hídról" beszélnek. Marosvásárhelyi városi levéltár rendezetlen csomói és 80. levéltári sz.

[3] Az 1602 aug. 12-iki összeíráskor az otthon levő fegyverköteles férfipolgárság száma összesen 166 volt. Ha ezt mind családfőnek vesszük s feltesszük, hogy még a lakosságnak harmada távol volt: akkor sem lehet a szokásos statisztikai ötös átlagszámítással többre tenni az akkori lakosságot legfennebb 2000-nél. A vallásra nézve N. Szabó F. krónikája 28—34.

[4] Ezekről az időkről mind Marosvásárhely város, mind az ev. ref. egyház levéltára adatokban igen szegény. A többi levéltár pedig csak későbbről szolgáltat adatokat. Ezekből Nagy Szabó Ferencz krónikája nélkül Marosvásárhely történetét soha jól megírni nem lehetne.

[5] Nagy Szabó Ferencz memoriáléja 21. és 39. l. Megjelent Borsos Sebestyén krónikájával együtt Mikó Imre gr. Erdélyi Történelmi Adatok I. 9—168. l. Ebből a Borsos krónikája a 9—37. lapokat foglalja el. A felhasznált életrajzi adatokat ebbe is N. Szabó F. írta be. Rövidség kedvéért a kettőt csak *N. Szabó F. krónikája* néven idézem.

házasságból egy év elteltével, 1581 szeptember 13-án, fiú született: Nagy Szabó Ferencz. Borsos Sebestyén legkisebb leánya csak egy évvel volt idősebb az unokájánál, s az öreg Borsos együtt ringatta a térdein a két gyermeket. El-eljátszott velük, az ölébe vette őket s a krónikás unokának hetven év multán az életéből első emlékezeti képei azok voltak, mikor öreg nagyapja pereczet adott neki.

Alig is emlékezhetett róla egyébről. Hiszen 3 éves sem volt, mikor a nagyapja 1584-ben meghalt. A gyermek a szülők gondjaiban maradt s hét éves korában (1588) iskolába adták.[1]

Marosvásárhelyt már a középkorban kolostori iskola állott fenn. Ezt az 1556-iki országgyülés világiasította s Izabella fejedelemasszony és János Zsigmond a fentartására 250 frt évi segélyt rendeltek a székely dézmából. Ez a segély azonban a János Zsigmond halálával 150 frtra olvadt le s e gyenge támogatás is az igazgató, segédtanítói és 20—30 ifjú részére oszlott el. A Báthoryak nem kedveztek a protestáns intézetnek s az már-már pusztulásnak indult, mikor 1587-ben végre Báthory Kristóf az erdélyi dézmából újra 250 forintra emelte fel évi segélyét. Az összeg így is szerény volt. A költségekre vékonyan telt belőle s midőn 1593-ban a magyarság egyik legkitünőbb tehetségét, Baranyai Decsi Czimor Jánost pártfogói szép ígéretekkel az iskola igazgatójává tették, a felemelt segély mellett is oly rosszúl ment a dolga, hogy 1596 nyarán már kibújdosásról gondolkozott.[2]

Mikor ez a kiváló ember a marosvásárhelyi partikulához került, Nagy Szabó Ferencz már a hatodik évet töltötte a barátok hajdani kolostor-épületében, a nagy református templom mellett levő iskolában. Nem tudjuk, hogy ki alatt kezdette tanulói pályáját. Nem ismeretes az iskola szervezete, tanrendszere sem. Bizonyos azonban, hogy az a város és az egyház együttes gondjai alatt állott, s mint ev. református intézet, főczéljaiban s rendszerében megegyezett a többi protestáns intézettel, a melyek az iskolában a templom előcsarnokát látták s a tanulás czéljául Isten megismerését és parancsai teljesítését tüzték ki.[3] A vásárhelyi partikulánál a Nagy Szabó Ferencz krónikájából az is megállapítható, hogy a czél elérésére az oktatás és nevelés eszközei közt a testi fenyítéknek is jelentékeny szerep jutott. Nagy Szabó Ferenczet a czellákban elégszer megcsapták, midőn a leczkét nem tudta elmondani.[4] Nem lehetett tehát valami kiváló tanuló.

[1] N. Szabó F. krónikája 35., 36., 40. l.

[2] Koncz József: A marosvásárhelyi ev. ref. kollégium története 1—6. és 20—21. l. Székely Okltr. II. 181. és 206—207. l.

[3] Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVII. században. 21—22. l.

[4] N. Szabó F. krónikája 92. l.

A nyolcz iskolai évből az utolsó háromban volt a B. Decsi János tanítványa.[1] A kiváló szellemű és sokoldalú ember mindenesetre hatott a fogékony lelkű gyermekre. Még 60 év mulva is őrizte azt a Decsinek szóló levelet, melyben Komárom 1594-iki ostromát s a felszabadítására irányult kisérletet tudatták vele. Ez a tény nemcsak a hatás és a kegyelet jele, hanem annak is bizonyítéka, hogy a gyermekben korán élénk és széleskörű érdeklődés fejlődött ki azok iránt, a mik körülötte történtek. Maga a korszak szomorúan kedvezett ilyennemű hajlamainak s a serdülő ifjú lelkébe nemsokára borzalmas látványok emléke vésődött örökre be.

Az iskolai évek 1594-ig csendességben teltek egymás után. A városban sem volt a vallásos élet hullámzásain kivül magasabbra csapó mozgalom.[2] 1594-ben azonban fordulat áll be az erdélyi politikában. Künn az anyaországban sikeresen folytatják a török ellen a háborút. Carillo szövetséget hozott létre Rudolf és Báthory Zsigmond között. Kisértett a török alól való felszabadulás reménye. Felvillant az egyesülés gondolota s Báthory Zsigmond tépelődéseinek véres államcsíny, a törökpárti ellenzék fejeinek kivégeztetése lett a folytatása.[3] Nagy Szabó Ferencz csak hallomásból ismerte a kolozsvári eseményeket, de egy év leforgásával már megélénkült a világ Marosvásárhelyt is. A fejedelem a török ellen háborúba készült, Rudolf német segédcsapatai ott vonultak keresztül a városon s az 1562 előtti szabadság igéretével csalogatott székelység forrongott, mintha keresztes háborút hirdettek volna. A nagy veszély jeléül régi szokás szerint faluról-falura járt a véres nyárs s bár a szabadság igérete csak székely közrendnek szólott, felkeltek az ősjobbágyok is s szabadoknak képzelve magukat, temérdek kihágással, dúlással és rablással boszúlták meg a nemességen a rajtuk esett méltatlanságokat. Hiába volt a fejedelem eloszlató parancsa. Ők is tovább vonultak a Barczaság felé. Zsigmond hadaiban ott volt a vásárhelyiek száz lovasa s 200 gyalogja is. A lovasság elvitte a Mátyás királytól kapott szép veres, aranyos zászlót. A gyalogoknak Nagy Szabó Ferencz édesapja lett a főhadnagyuk. A város fegyverfogható népe úgy elment, hogy a bíró otthon a tanácsban csak harmadmagával maradt.[4]

A fejedelem szeptember 15-én a feketehalmi táborból a forrongó székelység megnyugtatására, mintegy kényszerűségből kiadta a székely-

[1] 1594-ben említi az ő „mesterét". N. Szabó F. krónikája 43. l. — V. ö. Koncz József id. műve 22. l.

[2] N. Szabó F. krónikája 28—30. l.

[3] A magyar nemzet története, szerk. Szilágyi Sándor. V. kötet. — Acsády Ignácz: Magyarország három részre oszlásának története 502—504. l.

[4] Baranyai Decsi Czimor János Magyar Históriája 1592—1598. Mon. Hist. Hung. II. oszt. XVII. köt. 207—208. N. Szabó F. krónikája 43—45.

ség ismeretes kiváltságlevelét[1] A felszabadultak a jobb jövő reményében elszántan követték most őt. Rudolf fekete puskáival s visszaszegzett kaszáikkal Zsigmondot Havasalföldön rövid, de fényes hadjáratban teljes diadalhoz juttatták.[2]

November elején már itthon voltak.[3]

A győzelem mámora még féktelenebbé tette az oszladozó népet. Még elindulásuk előtt leszüretelték a nemesség szőlőit. Most meghalászták a tavakat és haltartókat, átvágták a tó gátakat, feldúlták a házakat, elrontották a kerteket; szántókat foglaltak el és tilalmas erdőket vágtak le.[4] Mig Európa keresztyén országai Zsigmond dicsőségét ünnepelték, addig itthon féktelen zavargások veszélyeztették nemcsak a győzelem várható eredményeit, hanem Erdély életét is.

Kétségtelen, hogy Zsigmond maga is hibás volt a viszonyok elfajulásában. Szorúltságában sokat igért, kényszerüségből eleget adott; de kiváltságait előre olyan feltételekhez kötötte, melyekről már a hadjárat előzményei megmutatták, hogy megtartásukra a kiváltságolt közszékelységnek nincs politikai neveltsége. A szeptemberi dúlások intő példáúl szolgáltak. Zsigmond még sem szedette be a visszatért székelységtől a fegyvereket s e gondatlansággal alkalmat adott arra, hogy a fegyelmezetlen tömegek fegyveresen léphessenek fel. — Viszont a székelyföldi nemességet érzékenyen sértette a közszékelység kiváltságolása. Birtokaikon a jobbágyság nagy részét a felszabadítottak képezték s most nemcsak a rendelkezésük alatt volt munkaerőt veszítették el, hanem ki voltak téve a felszabadúltak, sőt a szolgálatokat szintén megtagadott ősjobbágyok boszújának is.

A nemesség nem hiában volt Erdély legiskolázottabb politikai eleme. Most is előbb a nagy per törvényes forumaihoz, az országgyűléshez és a fejedelemhez fordult. Panaszt adott be, orvoslást kért s az 1595 deczember 13-tól 23-ig tartott gyulafehérvári országgyűlés ez ügyben bizottságot küldött ki, melynek tagja volt a két itélőmester is. A bizottság mind a két felet kihallgatva, a nemesség javára itélt s végzését az országgyűlés törvénybe foglalta. Zsigmond pedig, a hogy előbb

[1] A privilegiumot eredeti szövegében közölte Jakab Elek Udvarhely vármegye monografiájában. Jakab hamisnak tartja; de figyelmét elkerülte az, a mire már Szilágyi Sándor utalt az Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. kötetében — ki különben az eredetit még nem ismerte —, hogy Decsi Historiája mint egykorú forrás a kiváltságlevelet teljesen a szövegébe veszi. (Hist. 208—211.) Ez valódisága mellett dönt.

[2] Szilágyi: Magy. Nemzet Tört. V. 516. Hidvégi Mikó Ferencz Historiája. Mon. Hung. Hist. II. 11. köt. 141. l. B. Decsi J. Historiája 212—234.

[3] N. Szabó F. említi, hogy a hazavonuló német csapatok ott mentek át Marosvásárhelyen. Egy Schnekkenhauser nevű kapitány N. Szabó Jánosnál szállott meg s N. Szabó Ferenczet is megajándékozta. Krónikája 45—46. l.

[4] Erdélyi Orszgy. Emlékek III. 487.

a nemesség érdekeit áldozta fel, úgy most, a kihasznált szolgálatok után, feláldozta a közszékelységét is. Megerősítette a végzéseket s Prágába indult, hogy tovább szőjje németes politikáját. Itthon a rendcsinálás szerencsétlen feleségére: Mária Krisztiernára s erélyes nagybátyjára: Bocskay Istvánra, helytartójára maradt. Igy még a bekövetkezett küzdelmek odiumától is megmenekült.[1]

Bocskay csakhamar teljes erővel lépett fel a szorongatott nemesség mellett. De nem is lehetett késlekedni. A kíméletlen rombolások az egész Székelyföldön folytak s a fejetlenséget csak elhatározó, gyors fellépés szüntethette meg.[2]

Marosszéken egy hadnagy — Károli András — szervezte a lázongó népet s csak a szervezkedők naiv késedelmén mult, hogy Erdély már most nem lett véres belháború martaléka. — Károli a népesebb falukban karóba húzatás fenyegetésével megkiáltatta, hogy senki se merjen a régi földesurához visszatérni. Nyilt ellenállásra tüzelt; de ezzel szembe szállott a törvénynyel. Forradalmi irányzata annál veszélyesebb lehetett volna, mert a székelységnél még mind künn voltak a havasalföldi hadjáratra kiosztott fegyverek. Ezekben bízva csakugyan elhatározták, hogy ha kényszeríteni akarják őket, akkor erőszakkal felelnek s tényleg fegyverrel szegültek azok ellen, a kik a jobbágyságot birtokaikon vissza akarták állítani.

Azonban a fenyegetett nemesség sem maradt tétlenül. Bocskaytól segélyt kértek s maguk is készülődtek a székelység ellen. Céljukat ügyesen eltitkolva, a székeshelyekre hadat gyüjtötttek s mikor a segítség megérkezett, hirtelen lepték meg az ellenfélt.

Bocskay Marosszéken a rend helyreállításával Toldy Istvánt és Bogáthy Boldizsárt, a szék királybiráit bizta meg. Meghagyta, hogy a mozgalmak vezetőit példásan büntessék, de a nép zömét inkább ijesztéssel, mint fegyverrel csendesítsék le. 1596 január 13-án rendelkezett a marosvásárhelyieknek, hogy mindenben a biztosainak engedelmeskedjenek.[3]

[1] Erd. Orszgy. Eml. III. 487. és Baranyai Decsi J. Historiája 235—238. és 246. l.

[2] A közszékelyek szószólóit már az országgyűlés végével bebörtönöztették. A székgyűléseken kihirdették az országgyűlés határozatát s kivált a székek jegyzői által iparkodtak rávenni a közszékelységet, hogy most már a törvény előtt meghajolva térjen vissza kiki a szolgálatba régi urához. A felhivásoknak azonban nem volt eredménye. Minden pénzigéret vagy rábeszélés kárba veszett. A székelyek el sem hitték, hogy a visszanyert szabadságtól annak a fejedelemnek akaratával fosszák meg őket, a kit csak pár héttel előbb segítettek fényes győzelmeihez. Látni akarták a rendeletét. Hivatkoztak fejedelmi esküjére s azt mondták, hogy inkább ezerszer meghalnak, mintsem régi sanyargatóikhoz visszatérjenek. Baranyai Decsi J. Hist. 246. l.

[3] A rövid rendelet megvan Marosvásárhely sz. kir. város levéltárában 53. sz. a. Következőleg szól:

Maria Christierna etc. Bocsáttuk oda közötekben Bogathy Boldizsárt és Tholdy Istvánt. Hagygyuk azért, hogy ő töllek hallgassatok, valamit mi szónkkal és paran-

A biztosok erélyesen láttak a dolgukhoz. A hogy megérkeztek, a piaczra rögtön ágyukat és taraczkokat vonattak fel s a falvak biráit szinök elé parancsolva, elrendelték a fegyverek beszolgáltatását. Sokan azonban vonakodtak beadni azokat s most megkezdődött a székely proscriptio. Egyik este Marosvásárhelyről lovascsapatok kerekedtek fel. Hamar készültek, hirtelen mentek el s czéljukat oly ügyesen el tudták titkolni, hogy a városi nép semmit sem tudott meg belőle. Magukkal vitték a lázadás fő hangadóinak a nemesség által összeírott névsorát. Azon éjjel nagyobbára ágyaikban lepték meg a kiszemelt áldozatokat s másnap reggel mindenfelőlről megkötözött foglyokkal tértek meg a városba. — „Úgy hozták őket szegényeket — írja Nagy Szabó Ferencz —, mint valami nagy gonosztevőket“. Hamar végeztek velük. A város erdejéről nyársakat faragtattak s másodnap az akasztófánál részint nyársba vonták, részint felakasztották őket. Köztük volt Károli András is. De őt még előbb ló farkára kötve meghurczoltatták s aztán lábbal az ég felé húzták nyársba.

Este a lovasok újabb befogatásokra távoztak s másnap folyt a borzalmas horogba hányás és akasztás. A főbűnösök kivégzése után a csonkítások következtek. Ezt az örök megbélyegzésre szolgáló kegyetlen büntetésnemet már János Zsigmond tömegesen alkalmaztatta a székelyek között az 1562-iki lázadás leveretésekor, majd Báthory István is a kerellőszentpáli csata után; de most a régebbieknél nagyobb barbársággal hajtották végre. A kinek az orrát metszették el, annak avval együtt lehúzták a felső ajakát, úgy, hogy fogai künn maradtak és sokan kínos halállal vesztek el e miatt; a kiknek pedig a fülét csonkították, azoknak a levágott füllel együtt behasították a bőrét a nyakára. Ezeknél egy fokkal enyhébb büntetés kellett volna hogy legyen a felpricskolás: a megcsapatás egy lapátalakú ütőszerrel. De a bosszú ezt is tudta súlyosbítani. Igen nagy lapátot készíttettek s kilenczet a lapjával csaptak a székelyekre; de a tizediket az élével ütötték, úgy, hogy soknak a csontjai összetörtek miatta. A kegyetlenkedések napokig tartottak, míg végre a a székelység megtört. Akkor az egészet feleskették.[1]

Az 1596-i farsang e rémes látványait a serdülő Nagy Szabó Ferencz is végigbámulta s azok mély nyomot hagytaka lelkében. Már akkor

csolatunkból tinektek elejébe adnak, ahoz tartsátok magatokat és azt cselekedgyétek is. Secus non facturi. Datae Albae Juliae 13 Januarij, anno Domini 1596.

Ad mandatum serenitatis principissae proprium.

Marcus Benckner secr. mp. *Stephanns Bochkay* mpr.

Kivül: Prud. et circumsp. judici et juratis civibus oppidi nostri Zekelyvasarhely etc. fidelibus nobis dilectis.

[1] Az 1595—96-iki székely fölkelés leveretésének két főforrása Baranyai Decsi János Historiája és N. Szabó Ferencz krónikája. Az események elbeszélésénél ezeket használtam. Decsi Hist. 247—250. és N. Szabó F. krónikája 46—47. A többi egykorú forrás minderről csak pár szóban emlékezik meg.

valószínűleg nem volt iskolás fiú s két éve ismét úgy telik el, hogy jóformán semmit sem tudhatunk az életéből. Annyi bizonyos, hogy otthon volt Marosvásárhelyt s legvalószínűbben az apja házánál a szabóságot tanúlta.

Marosvásárhelyen régóta fenn állott a szabó-czéh. Már 1514-ből van adatunk, hogy a szabók külön testületben működtek s 1580-ban Báthory Kristóf megújította és megerősítette a kiváltságaikat,[1] de első szabályaikat csak a Nagy Szabó Ferencz mester-korából ismerjük. A czéh-szabályok konzervativ természetét tekintve azonban bátran feltehető, hogy azok a Nagy Szabó Ferencz inaskorában is csak olyanok voltak, mint 11 évvel később 1609-ben, mikorról legrégebbi formájukban reánk maradtak.[2] E szabályok úgy intézkedtek, hogy „a mely szabómesternek a fia másuva szegődik a szabóság tanúlására, a 3 évet töltse ki."

A czéhek akkor országszerte megkövetelték a 3, sőt több helyt a 4 apród-évet. Ki kellett hogy szolgálja azt Nagy Szabó Ferencz is. Édesapjánál azonban nem kellett elszegődnie s általában otthon sokkal jobb dolga lehetett átlagos társainál. Érette, mint szabómester fiáért, apja csak 2 font viaszat fizetett s két év elteltével 1598-ban egyik mestertársához, Göcsi Szabó Mihályhoz adta inasságra.[3] Mikor pedig itt is eltelt egy éve, nagyobb városba küldte tapasztalni s így került a 19 éves ifjú legény Kolozsvárra.

II.

A kolozsvári szabólegénység. Kolozsvár a XVI. sz. végén. A kolozsvári szabó-czéh. A „Legények Társasága". A vén Palástos Istvánnál. Hazatérés.

Kolozsvárról a XVI. és XVII. század leírásai s a fenmaradt emlékek kellemes képet nyujtanak.

A város völgyben fekszik. Mellette a Szamos ágai folynak. Elég terjedelmes, de inkább népes hely volt. A környező hegyekre akkor is felnyúltak kiterjedt kertjei, de azokban több szőlőt termesztettek, mint ma. A belvárost falak kerítették s közel 30 torony és kapú-bástya védte. Népes külvárosok környezték, túlnyomólag magyar lakossággal, mig a falakon belül a magyarok és szászok körülbelől egyenlően oszlottak meg. A birót váltakozva, a tanács tagjait is közmegegyezéssel, a magyarok és szászok közül évenként egyenlő számmal választották.[4]

[1] Székely Okltr. V. 49—51. és 121—122. Az előbbiből világosan kitetszik, hogy a kontár Bárdosi Gergelylyel *testület*, tehát czéh perlekedett.

[2] A marosvásárhelyi szabók legrégibb czéhszabályai a czéh 1603—1632-ig terjedő számadáskönyvének 49—51. lapjain vannak bejegyezve. Eredetijük Marosvásárhelyt, a szabó ipartársulat tulajdonában.

[3] N. Szabó F. krónikája 51. l.

[4] Manucius Péter és Pál: Transsylvaniae olim Daciae dictae descriptio. Róma 1596. 23—24. l. Nagyrészben Reichersdorffer György adatai.

Virágzó kereskedése és ipara volt. A czéhek közül a mészáros, ötvös, szűcs, szabó, csizmadia, tímár czéh voltak a legnagyobbak. Ők védték a város főbástyáit. De rendezett czéhekben éltek a borbélyok és sebészek, az esztergályosok, fazekasok, kádárok, a kardcsiszárok, kerékgyártók, a kovácsok, kőmívesek, a kötélverők, posztónyírók, rézművesek és szíjgyártók is.[1]

Az a czéh, a melybe Nagy Szabó Ferencz Kolozsvárt be akart jutni, egyike volt a legrégebbieknek.

Első czéhszabályaik a régiség miatt Mátyás király idejében úgy elavultak, hogy 1475-ben egyfelől ezért kaptak újat. Egy darabig együtt működtek a posztónyírókkal, de ezek 1558-ban külön váltak tőlük s azután maguk maradtak. Ők őrizték a város délkeleti fontos szegletbástyáját. Szervezetük fővonásaiban megegyezett a többi erdélyi szabó-czéhével. Három, sőt időnként 4 czéhmesterük, egy atyamesterük, dékánjuk, két számvevőjük s jegyzőjük volt. A legények is külön társaságot alkottak.[2] Szép kiváltságaik voltak, eljártak a vásárokra s Nagy Szabó Ferencz egyik-másik mestert bizonyára már otthonról ismerte. A czéh jó hírén kivűl az ismeretség s a rokonság is közreműködhetett abban, hogy Kolozsvárra ment. Nagyanyja, Borsos Sebestyénné Hosszú Krisztina s a bátyjának, Borsos Tamásnak első felesége Huszár Borbára kolozsvári asszonyok voltak.[3]

Az új legénynek Kolozsvárt legelőbb a *legények atyját* kellett megkeresnie. Ott kimútatta, hogy a mesterséget igaz czéhes helyen tanúlta, mire a legények atyja munkát keresett neki.

Kolozsvárt — mint általában a nagyobb czéhes helyeken — a szabólegényeknek külön *társasága* volt, a mely 1502 óta fennállott.[4] A társaság feje a legények atyja vagy atyamester, az a czéhtag volt, a kit a czéh e tisztre kijelölt. Azonkivűl a pénzkezelésre a legények közül 2 *dékánt* választottak, a kiket 2 *mester* számoltatott. Minden legénynek be kellett lépnie ebbe a szervezetbe, mely segítő, ellenőrző és fegyelmező szerepével nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a legényekből pontos mesterek és erkölcsös férfiak válhattak. Mert a legények társasága a belépéstől a felszabadulásig vagy a halálig segítette a tagjait, de a henyeséget vagy a rendetlenséget szigorúan megtorolta. Az atyamesternek családfőhöz illő jogai voltak s a legények, a társaság gyermekei fiúi engedelmességgel tartoztak.

[1] Jakab Elek: Kolozsvár Története. II. 310—322., 356—357., 407—408.

[2] Jakab Elek: Kolozsvár Története. Oklevéltár I. 250—253. és 258—259; II. 35—38. és 60—65.

[3] N. Szabó F. krónikája 17. l. és Vita vel potius peregrinatio totius vitae Thomae Borsos. Erdélyország Történetei Tára I. 15, 16., 30.

[4] A legények társaságának eredeti szabályzata a Kolozsvári Ipartestület letétében az Erd. Nemz. Múzeum levéltárában.

Minden jövevény legény tőle kért munkát, s mindaddig nála szállásolhatott, a míg az dolgot talált neki. Addig az atyamester 3—3 pénzért tartozott egyszerre egy-egy étellel őt ellátni. A jövevényt ahhoz szegődtették, aki hamarább kért legényt. Ha a helyet nem szerette, akkor joga volt két hétre felmondani s kivánságára az atyamester új gazdát keresett neki, de előbb igazolnia kellett előtte is, hogy becsületesen szolgálta azt, a kitől távozik. Ha aztán valakinél megállapodott, azt nem volt szabad husvét, pünkösd és karácsony előtt 4 héttel, a nagy munkaidők alatt elhagyni. A heti bér elvesztésének terhe alatt tilos volt a hétfőkön munkaszünetet tartani (feyirleni) s a ki egész héten henyélt, azt 50 dénárra büntették.

Szigorúan ellenőrizték a legények erkölcsi életét is. Szórakozást vagy mulatságot csak az atyamester házánál engedtek nekik. Csak az ünnepeken hagyták, hogy társaságba menjenek, de akkor is megbüntették, ha legénytársait elkerülve, idegenek közé ment, s ha társaságban vagy bárhol illetlenül beszélt, a társait szidta, vagy éppen tettlegességig ment, 32 dénárra büntették. Nem volt szabad a házon kivül hálni, s ha a legény korcsmában vagy „illetlen helyen" szerencsejátékot próbált, 50 dénárral birságolták, — a részegségért és annak kellemetlen következményeiért 32 dénárra büntették. Súlyos erkölcsi büntetés, a közmegvetés sújtotta azt, aki a gazdája házát meggyalázta, mesterét, annak feleségét vagy legénytársait súlyosabban megsértette. Az ilyenekről, még ha a városról távozott, akkor is utána írták a viselt dolgát, hogy a legények sehol munkát ne vállaljanak vele s a lesújtó büntetés alól csak alázatos bocsánatkéréssel és pénzbirsággal lehetett szabadulni.

A birságokat a legények ládájába fizették s a pénzt közös czéljaikra használták. Ide tartozott beadni a belépéskor minden szabólegény a fél heti bérét s azután, midőn heti bére járt, négy hetenként 2—2 pénzt. Ezért aztán a társaság betegségében vagy elhagyottságában a legényt gondjaiba vette. Ha valamelyik olyan beteg lett, hogy magát nem bírhatta, minden éjjél 2 társa vigyázott mellette. Szükség esetén nappal is gondozták s pénze elfogytával a ládából 25—50 pénzt kaphatott kölcsön és a ki meghalt, azt a legények eltemettették.[1]

Nagy Szabó Ferencz is tagja kellett hogy legyen a legények társaságának. Szerepléséről azonban nincsenek emlékek, mert a kolozsvári szabólegények társaságának belső életéről igen kevés adat maradt fenn, — sőt a czéh sok belsőséges apró vonást tartalmazó számadáskönyvei is majdnem félszázaddal későbben kezdődnek. Tudjuk azonban,

[1] Jakab Elek: Kolozsvár Története. Okltr. II. 20—24., 60—64. és a kolozsvári szabólegények szabályzata kéziratban 1582-ből. A Kolozsvári Ipartestület letéte az Erd. Nemz. Múzeum levéltárában.

hogy egyik idős mesterhez, a vén Palástos Istvánhoz szegődött be.[1] Öreg gazdája bizonyosan ismerte már a legénye apját, sőt nagyapját is, s az sem lehetetlen, hogy távolabbi magyar atyafiságban lehetett velük. Régi ember volt, aki még 1551 előtt léphetett a czéhbe. Tekintélyes öreg polgár volt, kit 1593-ban egy társával a kecskeméti szűrszabókkal támadt viszály dolgában a czéh Gyulafehérvárra küldött.[2] Közhivatalokat is viselt. Kolozsvár városa 1589-ben három társával látómesterének, 1594-ben egyik direktorának választotta.[3] Nagy Szabó Ferencz csak őt emliti olyanúl, a kinél dolgozott s így föltehetjük, hogy egész kolozsvári tartózkodása a vén Palástos Istvánnál tölt el. Az bizonyos, hogy midőn Bocskay István 1599. november elején hadaival Kolozsmonostorig bejött, Kolozsvárt volt még az öreg gazdájánál.[4] Nem tudjuk, hogy meddig legénykedett még ott. Ő maga nem mondja, s a krónikájából sem derül ki. A kolozsvári czéhszabályok értelmében most kellett volna vándorolnia, hogy a mesterséget más czéhes városokban is tanúlja s tapasztaljon. Úgy látszik azonban, hogy ő már ekkor hazafelé gondolt s az 1600 év őszére haza is került. Erdély léte akkor újra koczkán forgott. A vándorlást meggátolták a felforgatott politikai és társadalmi viszonyok s az végleg el is maradt.

III.

Erdély 1596—1602-ig. Marosvásárhely feldúlása 1601-ben; a polgárság szétszóródása. Nagy Szabó Ferencz Radnóton, Görgényben, újra Marosvásárhelyt s Ilyefalván. Marosvásárhely újabb megrohanása a hajduk által 1602 Úrnapján. Menekülés Brassóba.

A XVI. és XVII. század fordulóján a három felé szakadt Magyarország mind a három darabja keserves időket ért; de Erdélynek leginkább kijutott. A kiszámíthatatlan Báthory Zsigmond 1596-iki farsangi látogatását a beszámíthatatlan Rudolfnál, mintha maga a balsors adta volna az országának vissza. A féleszű fejedelem és a boldogtalan életű fejedelemasszony olasz komédiásokkal és német dámákkal megrakott udvara épen olyan keserű visszásságok színhelye volt, mint az ország, melynek vezérférfiairól nem is beszélve, lakói nagy része a Székelyföldön ellenséget látott egymásban. Maga Zsigmond a természeti félszegségénél fogva, mondhatni, irtózott a feleségétől. 1596-ban inkább háborúba megy, csakhogy ne kelljen vele élni. 1597-ben újra megjárja

[1] N. Szabó F. krónikája 55. l.
[2] Az erről szóló, 1593. „Quasimodo vasárnap után való csütörtökön" kelt oklevél a Kolozsvári Ipartestület letéteként az Erd. Nemzeti Múzeum levéltárában.
[3] Kolozsvár városi számadáskönyvek Kolozsvár sz. kir. város levéltárában 1585—1603. 114. l.
[4] N. Szabó F. krónikája 53. l.

Prágát, megpróbálja ott a váláshoz beleegyezést és támogatást nyerni. Aztán haza jön. Részt vesz a mező-keresztesi nagy ütközetben. Újra meginog, törvénytelen egyházpolitikájával felzúdítja az erdélyieket s végre kiegyezik Rudolffal, hogy átadja neki Erdélyt. Az átvevő biztosok 1598 áprilisében csakugyan beérkeztek és Zsigmond a trónról lemondva, Prágába távozott, de a biztosok pénz és fegyveres erő hijján tehetetlenek maradtak. Zsigmond Csehországból elszökve, aug. 20-án Erdélyben termett s átvette újra az uralmat. De ismét kitört belőle az állhatatlanság. Egy darabig a prágai udvarral s az öcscsével, Endre bibornokkal egyszerre alkudozott, majd a trónt 1599 márczius 20-án az utóbbinak adta át. Ez ellen azonban a Habsburgok Mihályt, a havasalföldi vajdát, használták fel, aki a székelyek elégületlenségét kihasználva, 1599 októberében Erdélybe tört s a régi szabadság igéretével s hamisitott oklevelével a székelyek egy részét elkábítva, október 28-án Báthory Endrét Schellenbergnél megverte s ezt menekvés közben Csikban a székelyek megölték. Mihály most bevonúlt Gyulafehérvárra s névleg mint Rudolf helytartója és főkapitánya kormányzott, de tényleg mind önállóbban lépett fel s megszerezte magának Moldvát. Innen a lengyelek verték ki. Erdélyben is csakhamar elidegenítette a híveit magától. A nemesség szervezkedett ellene, a székelység egy részét maga mellé nyerte s Basta segélyével 1600 szeptember 18-án Miriszlónál megverték a vérengző zsarnokot, a ki most menekült az országból.[5]

Nagy Szabó Ferencz otthon érte meg a miriszlói csata előkészületeit s egy darabig otthon maradt a rákövetkező zivatarok alatt is. Ezeket az 1601. év tömegesen hozta.

A miriszlói győzelem után Basta Erdélyt Rudolfnak akarta megtartani. Itt maradt s Erdély a vis-majorban látszólag megnyugodott. Másfelől az erdélyiek többsége tisztában volt azzal, hogy a mig a török hódoltság területe útba esik, addig a Habsburgok Erdélyt akarva sem védhetik, — annál kevésbbé tarthatják meg. A török különben is nagyobb és fenyegetőbb hatalom volt Erdélyre, mint Rudolf rosszul szervezett birodalma. Csak a török védnökség alatt fentartott külön fejedelemség politikája volt még egyedül a helyes. Ennek az érdekében Erdély évekig irtoztató csapásokat szenvedett, de a szenvedések tisztitó tüzéből végre Bocskay uralma kelt ki.

A külön fejedelemség eszméjéhez az erdélyiek még akkor is ragaszkodtak, ha azt Báthory Zsigmond képviselte. Bastát kijátszották, megalázták, a német párt letört és Zsigmond 1601 februáriusában elfog-

[5] Szilágyi S.: Magyarország Története V. — Acsády I.: Magyarország három részre oszlásának története 538—554. Ugyanezeket részletesebben tárgyalja Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története 1595—1601. 9—210. l., valamint Szilágyi S. az Erd. Orszgy. Eml. IV. 3—100. és 341—414. l.

lalta a trónt. Most a prágai udvar a kegyeibe fogadott Mihály vajdát Zsigmond ellen azzal a megsértett, bosszúvágyó Bastával küldte be, ki nem egészen egy évvel azelőtt a kiverésére jött. Zsigmond hadait a Szilágyságban, Goroszlónál, 1601 aug. 4-én közösen leverték; majd két hét mulva Basta Torda mellett a Keresztesmezőn megölette Mihályt, hogy ne kelljen többé számolgatni vele s hadai a védtelen országot sáskatáborok módjára kóborolták végig.[1]

Egy zsákmányoló hajducsapata 1601 egyik augusztusi délutánján[2] megrohanta Marosvásárhelyt is. Felverték a szentegyházat és az iskolát. Kifosztották azokat a polgárokat, kik a keresztyén hajdukkal szemben a templom sérthetetlenségében bizva, ingóságaikkal oda futottak s felgyújtották az épületeket.[3] Úgy hagyták hátra a feldúlt várost, mint egy megszedett szőlőt. A polgárság egy része az események után futófélben élt otthon, de a legtöbben nem mertek maradni s a vagyonosabbak Segesvárra, Meggyesre, Radnótra vagy Beszterczére menekültek,[4] ahol legalább valami védelemre találtak. Nagy Szabó János is elvitte a családját előbb Radnótra, a sógorához, Borbély Kristófhoz, majd mikor Basta György Nyárádtőhöz tette a táborát, biztosabb helyre, Görgénybe költöztek. Velük volt Ferencz is és október végét még ott töltötték.[5]

Időközben Báthory Zsigmond újra visszatért Moldvából. Török segély jött melléje s ezzel és az év végén ismét megnyert székelységgel a Marostól délre ő lett a hatalmasabb. Mégis már 1602 februáriusában Bastával előbb két havi fegyverszünetre lépett, majd áprilisben átadta s nemsokára örökre elhagyta Erdélyt, Basta pedig a Székely Mózes vezetése alatt szervezkedett ellenállók táborát jul. 2-án Tövisnél szétverte.[6]

A Báthory Zsigmond előnyomulásának hírére a vásárhelyi menekültekben jó remények éledeztek s november elején Nagy Szabó Ferencz hazalovagolt Görgényből az apjával Marosvásárhelyre. Alig értek haza, egyik éjféltájban futó sereg zaja verte fel álmukból őket. Simon (Rádul) vajda otthonról a tatár által kivert oláh csapatai, a kurtánok Vásárhely felé igyekeztek Bastához jutni. Csakhogy ez időközben elvonúlt Nyárádtőről s miután Vásárhelytől keletre, délre és nyugatra nagyrészben Zsigmond csapatai zárták el az útat, a futó kurtán-had Besztercze felé

[1] Acsády I. idézett műve, Szilágyi: Magyarország tört. V. 554—558. és Erd. Orszgy. Eml. IV. 341—414. és V. 3—14.

[2] „Szent Lőrincz nap tájban“ (aug. 10.).

[3] N. Szabó F. krónikája 69—70.

[4] N. Szabó F. krónikája 62., 88.

[5] N. Szabó F. krónikája 62., 93. Borbély Kristóf felesége, Borsos Erzsébet a Borsos Tamás leánya volt.

[6] Acsády id. műve, Szilágyi S.: Magyarország története V. 558—559. és Erd. Orszgy. Eml. V. 14—29.

kerülve akart Bastához csatlakozni. Egyik sereg a Nyárád mellett fel Görgénynek tartott, a másik Marosvásárhely felé igyekezett. A városiak szintén Zsigmond párthívei voltak s a Bogáthy János kevés székelyével együtt már megtámadták az átvonuló kurtán-had utolját, melynek virradatra a Nyárád mellől a másik része is a városhoz érkezett. A kisszámú polgárság és székelység csellel tartotta vissza egy ideig őket, majd mikor alkudozás után hajlandóknak mutatkoztak Zsigmond zsoldjába állani, az egészet a város szomszédjába, Meggyesfalva mellé telepítették. A fáradt had azonban meg sem pihenhetett, mikor Székely Mózes reájuk ütött s szörnyű mészárlás után alig hagyott nehányat életben belőlük. N. Szabó Ferencz látta a kurtánok egész tragédiáját, apjával együtt részt vett abban a taktikázásban, melylyel távol tartották a várostól őket s az öldöklés kezdetén hat hozzájuk menekült legényt a szalmába bujtatva megmentett a haláltól.[1]

Most Báthory Zsigmond hadának egy része Marosvásárhelyt készült telelni. Nagy Szabó János újra meggondolta erre, hogy azokkal együtt lakni nem lesz jó, „mert a szerencse is kettő". Felkerekedett tehát s 1602 január elején a családjával s nehány társával három szekeren elindultak bátorságosabb téli szállásra be a Székelyföldre. Háromszéken, Ilyefalván, a templomkastély oltalma alatt, a Kónya Elekné házában húzták ki a telet s csak akkor jöttek ki onnan, midőn a telelő had elvonult s Bastával Zsigmond megkötötte a fegyverszünetet. Tavaszra hazajött a város népe is; de nemsokára új csapás sújtotta őket.[2]

Úrnap előtt (1602 junius 6.) híre futamodott, hogy a Mezőségen valami gyülevész hajdúság koboról. A város kémet küldött ki s az Úrnap előtt, szerdán estére azzal a hírrel tért vissza, hogy a hajduk Tusonnál és Uzdiszentpéternél táboroznak. A tanács még azon éjjel összegyűlt s tárgyalt a veszélyről, de a polgárságot nem riasztották fel vele. A hajdúk pedig ugyancsak azon este lóhátra kerekedtek s éjfélutánra mintegy négyszázan megrohanták a várost. Éppen országos vásár készült. Egyenesen a piaczra törtek s „Jézus" nevét kiáltozva nyomúltak ölni és rabolni; a város megrémült népe pedig a vásárosokkal eszeveszetten futott a prédálók elől. Nagy Szabó Ferencz is a

[1] N. Szabó F. krónikája 62—65. A kurtánok meglepetése és lemészárlása 1601 nov. 10. és 15. között történt. — Báthory Zs. nov. 9-én a marosújvári táborból ad ki oklevelet (Székely Okltr.) Marosújvárnál egyesült Borbély Györgygyel s a török hadakkal. Innen küldte Székely Mózest Beszterce ostromára. A mészárlás nov. 10. előtt nem lehetett, mert Marosújvár és Marosvásárhely közt egy napi távolság van. 17-én ismét Székely Mózes Báthory Zsigmonddal együtt már Kolozsvárnál van s Lekenczétől vagy akár Beszterczétől, a honnan indult, Kolozsvárig 2 napra szüksége volt. Tehát az öldöklést leginkább nov. 10. illetve 11—15. közé tehetjük. V. ö. Erd. Orszgy. Eml. V. 18. és Vass Miklós: Székely Mózes 63—64.

[2] N. Szabó F. krónikája 68—69.

puskaropogásra és a Jézus-kiáltásra ugrott fel. Puskát, lódingot hányt a nyakába s ingújjban menekült. Segített az édesanyjának az értékesebb ingóságokat rejtő láda eldugásában, aztán az édesanyja a gyermekekkel gyalog, ő az apjával négy lovát is kihozva, lóháton futottak a Géraerdőbe. A futásban apjának már a támadó hajdúk ellen védekeznie kellett. El is szakadtak egymástól, s midőn a prédáló had elvonúltával a futásból Nagy Szabó Ferencz jó későre haza került, otthon éppen azon siránkoztak, hogy őt levágták-e vagy elfogták?[1]

A várost újra kétség szállotta meg. Újból futottak. A szegénység a közeli falukba széledt, a vagyonos polgárok pedig — köztük Nagy Szabó Jánossal — felrakódtak nehány szekérre és Brassóba menekültek.[2]

Ez a brassai tartózkodás aztán új irányt adott Marosvásárhely fejlődésének.

IV.

A marosvásárhelyi vár építésének terve. Borsos Tamás és társainak buzgólkodása. Az építés kezdete. Nagy Szabó Ferencz a Székely Mózes és Bektás pasa táborában. Házassága. Belépése a polgárok sorába s a szabómesterek közé. A felavatás lakomái.

A brassaiak nagy becsülettel fogadták a menekült vásárhelyi vendégeket. Azok pedig ott a jó, biztos kerített városban sokszor keservesen gondoltak bujdosó állapotukra. A nagyeszű Borsos Tamás, a főbiró,[3] Nagy Szabó Mihálylyal[4] és Nagy Szabó Jánossal sokszor elbeszélgették a nyomorúságukat és sokszor elmondogatták, hogy milyen jó lenne, ha Marosvásárhelynek csak egy olyan kerek bástyája volna, mint Brassónak. „Mégis nem bújdosnék az ember akkor idegenek közé." Addig nézték a bástyákat, méregették a kőfalakat, hogy megérett bennük valami erődítés építésének a gondolata, s augusztus végén családjukat Brassóban hagyva, haza mentek Marosvásárhelyre, hol Borsos összehívatta a hazagyűlt városi népet s mint ékesen szóló ember, szépen eléjük adta a tervet.[5]

[1] A Géra Marosvásárhelytől észak-keletre, az u. n. Bosznia fogadó közelében, a marosszentgyörgyi országút mellett levő erdő, mely régebb a városhoz jóval közelebb nyúlt. Borosnyai Lukáts János 1836-ban megjelent Régi és Új Vásárhelyében azt írja, hogy azelőtt 50 évvel, tehát 1780 táján még bokros cseplesz fákkal volt benőve az oda való járás útja. Id. m. 30 l.

[2] N. Szabó F. krónikája 69—70. és 72—73.

[3] Később többször portai követ, kiváló diplomata, szónok és író.

[4] N. Szabó Mihályról kevés adatunk van. A szabó-czéhnek többször volt czéhmestere. A marosvásárhelyi ev. ref. temető czintermében síremléke még megvan. Ez az iskola és az egyház jóltevőjének is nevezi. Meghalt 1627-ben, 63 éves korában.

[5] Borsos Tamás emlékirata. Erdélyország Történetei Tára II. 31 és N. Szabó F. krónikája 75.

A nagyobb résznek tetszett a dolog; de akadtak ellenzői is. A szűkebb látókörű kis-polgárság még mindig a mellett volt, hogy ha ellenség jön: „ott az erdő és a havas." Többen el is mentek, hogy ne kelljen dolgozni. Borsos Tamás azonban nem csüggedt. Czéhenként összehívatta a polgárokat s hozzá fogatott a leégett kolostor, illetőleg iskola átalakításához. Egy szép holdvilágos augusztusi éjjelen elkezdték a munkát. Berakták a templom és az iskola ablakait; lövőréseket készítettek reájuk s a hajdani kolostorhoz két kis bástyát építettek. Ennek az épületére és a templom déli kijáratához felvonó ajtót csináltak, az egészet felszerelték nyolcz szakálas várpuskával, s a munka olyan szorgalommal haladt, hogy szeptember végén felvonhatták a kész templomkastély kapúját. Védhető helyzetben voltak s Brassóból az ott maradt marosvásárhelyiek kész épületbe térhettek haza. De az építkezések lassanként tovább is folytak s a munkában és az őrizés terheiben a polgárokkal Nagy Szabó Ferencz is részt vett. Velük szenvedte át az 1602. év végén a sok összefutott nép miatt beállott drágaságot, tanúja volt az éhség és a pestis[1] nyomorúságainak, majd újra részt vett a templomkastély bővítésében, (1603 jun.—jul.) sőt nemsokára szerepelni kezd szélesebb körben is.

Az erdélyiekre már egy év óta ránehezedett a Rudolf biztosainak s Bastának uralma. Mindent felforgattak, minden érdeket megsértettek, mire a rémuralom lerázására az erdélyiek 1603-ban még egy kétségbeesett kisérletet tettek. Székely Mózes április 15-én némi török segélylyel bejött a Vaskapun s az elsanyargatott ország nemessége és a székelység egy része felhívására melléje állott s fejedelemmé kiáltották ki.[2] Junius végén Bektás pasával Nyárádtőnél táborozott, a hova a város élelmiszerekkel kedveskedett a hadának. A biró épen Nagy Szabó János volt. Magával vitte Ferenczet, a fiát, hogy szokjék a szolgálatba s ez nehány napra a táborban maradt. Még látta ott, mikor Székely Mózes kapitányai julius elején a tatársággal a Barczaságra indultak.[3] Nemsokára Mózes is követte őket s julius 17-én az ellene tört Radul vajda ellen vitézül harczolva, a brassai papirosmalomnál elesett. Erdély ezzel ismét Basta kezébe jutott, ki szeptember 5-én a híres dévai országgyűlésen megtörte a rendeket s a háborúk, éhség és pestis által elgyötört ország egyelőre megadta magát szomorú sorsának.[4]

A beállott csendességben Nagy Szabó Ferencz fontos életkérdésen járatta az eszét.

[1] Borsos Tamás emlékírata. Erd. orsz. Tört. Tára II. 32. és N. Szabó F. krónikája 75—76, 78, 81.
[2] Szilágyi S. II. 559—560. Acsády id. m.
[3] N. Szabó F. krónikája 812.
[4] Acsády id. m. 560—61. Erd. Orszgy. Eml. 53, 72—76, 291—99.

Huszonegy éves volt. Próbált az életből, a mesterségét kitanúlta, önállósulás elé nézett. A maga-rendű emberek között abban az időben ilyen korban idejét látták a családalapításnak. Ő is meg akart házasodni.

Választottját, Rózsás Erzsébetet, — a Rózsás Mátyásné leányát — minden bizonynyal akkor ismerte meg, mikor a XVI. század utolsó két évében Kolozsvárt tartózkodott. Krónikáját azonban a házassága után 50 évvel írta, mikor a fiatal évekkel együtt rég maga megett hagyta a fiatal szív emlékeit. Csak egy-egy szava árúlja el azt is, hogy boldog férj volt.[1] Szerelméről nem ír. Nem jegyzett fel semmit a felesége családjáról sem; de azt tudjuk, hogy Kolozsvárt a Rózsás-familia jó polgári család volt. Közűlök Rózsás János 1594-től 1602-ig rendre dispensatora, ispotálymestere, esküdtpolgára, követe s végül tanácsosa volt a városnak.[2] Egyik házuk ott épült a város főhelyén, a piacz északi során, a nagytemplommal szemben.[3] Nem lehetetlen, hogy a házasságnál a szülők, vagy a kolozsvári rokonok befolyása játszott szerepet s ha régebbi szerelme fűzte őt Erzsébethez, akkor is a Kolozsvárról való távozása után aligha járt ott egyszer-kétszernél többet. A háborús években a rossz útakon, nagy távolságra, koczkázatos volt az útazás s csak az valószínű, hogy a mikor 1602 őszén Magyarországon járt,[4] útbaejtette Kolozsvárt is, mert az erdélyieknek ez volt arra a rendes útirányuk. Különben abban a korban a házasságot ritkán előzte meg a hosszabb vagy rövidebb ideig tartó udvarlás. Gyakran egyszeri látást is elégnek tartottak arra, hogy egész életükre határozzanak, sőt rendesen a leányokat a szülők szemelték ki a fiaiknak.[5]

A házasság előtt még fel kellett hogy esküdjék a polgárok sorába is.

Marosvásárhely helyhatósági szabályzata értelmében addig a város szülötte sem polgárjogot nem nyerhetett, sem örökséget, vagy házat nem vásárolhatott, de meg sem házasodhatott, míg a város statutumainak megtartására és védelmezésére meg nem esküdt. Az esküről a bíró a jegyzővel bizonyítványt adatott, s a pap csak ennek felmutatására eskethette az új polgárt meg.[6] Nagy Szabó Ferencz mindjárt az 1604

[1] Nagy Szabó F. krónikája: 83, 92, 151.

[2] Kolozsvár sz. kir. város 1593. évi számadáskönyvei 226, 250, 359, 372. l. Rózsás János 1602. febr. 23-án halt meg, miről a számadáskönyvek szintén megemlékeznek a 399. lapon.

[3] Ma Mátyás király-tér 19. sz. Több XVI—XVII. századi faragott kőrészlete s 1610-ből feliratos táblája van.

[4] 1602. szeptember elején, 8. körül már nem volt otthon s csak november 11. körül jött haza Marosvásárhelyre. V. ö. krónikája 76. l.

[5] Radvánszky Béla br. Magyar családélet és háztartás. I. 347.

[6] Magyar Törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. kötet. Erdélyi Törvényhatóságok jogszabályai. Összegyűjtötték stb. Kolosvári Sándor és dr. Óvári Kelemen. 29. l.

év elején feleskűdt, a nevét beírták a polgárok lajstromába,[1] s január 21-én haza vitte a feleségét marosvásárhelyi házába.

A templomkastély építésével a város az egyházat a régi kolostor-épület helyett iskolának való házzal kárpótolta s a kolostorból polgári szállások lettek. Az új pár egyik ilyen lakásba költözött. A kisebbik szobájuk hajdan a barátok sütőháza volt s a mézesheteket ott töltötték, a hol nehány évvel azelőtt Nagy Szabó Ferenczczel a tanítói vesződtek.[2]

A marosvásárhelyi szabó-czéh szokása szerint az, a ki megmátkásodott, jelentkezhetett a czéhbe való felvételre. N. Szabó Ferencz sem késett. Bemutatta a bizonyítványait, lefizette a czéh takséját s végül lakomát adott.[3] A felvételt éppen husvét másodnapjára tűzték ki. A *remekszabás* sikerült s most meg kellett hogy adja a *köszönő poharat.* Lefizetett két forintot, két font viasz árát s e mellett köteles volt két tál „étket“, egy pecsenyét s öt veder bort szolgáltatni. Mindezt 12 forinttal váltotta meg; de nem tudta egyszerre kifizetni s az édesapja és Szabó Péter nevű czéhestársa kezeskedett érte.[4]

A köszönő pohár után nemsokára a *mesterasztal* áldomása következett. Ezen a mestertársak rendesen a feleségeikkel együtt jelentek meg.[5] A czéh kijelölte reá a napot s N. Szabó Ferencznek 2 ezüst poharát kellett zálogba vetnie, hogy az előbbinél jóval költségesebb lakomához a szükséges pénzt a czéh előlegezze.

A kijelölt napra délelőtt 10 óra tájára[6] a 16 mestertárs[7] összegyűlt a terített asztalokhoz. N. Szabó Ferencz a jelenlétükben lefizette a járandóságokat, beadta a két czéhmesternek ajándékul járó két-két zsebkést s asztaláldás után hozzáláttak a vidám lakomának, a melynek étrendjét szintén a czéh szabta meg.

Első tál ételül a czéh minden asztalra egy-egy tálban 3—3 lúdat kivánt, borssal, sáfránynyal gazdagon ellátott gyümölcsös lére készítve. A második fogást az u. n. *becsü étek* képezte, a mely tulajdonkép ismét borral, fejér czipóval, eczettel, mézzel, szitán átszűrt lében készült lúd-

[1] Az új polgárok registrumában, mely Marosvásárhely sz. kir. város levéltárában van, esküttételét 2. levelen a következőkép jegyezték be: „Anno Domini 1604. tempore judicatus circumspecti prudentisque domini Thomae Borsos: Zabo Ferencz juratus ac solvit. Fl. 1. (más kézzel: totaliter.)“

[2] A ház a marosvásárhelyi várban, az ev. ref. nagytemplom mellett ma is fenn áll. Most katonai börtönnek használják. — Erdélyi Múzeum 1901. évf. 397. l. K. L. közleménye: N. Szabó F. és a marosvásárhelyi szabó czéh, s N. Szabó F. krónikája 92. l.

[3] V. ö. Szádeczky Lajos: A czéhek történetéről Magyarországon. 53. l.

[4] Erdélyi Múzeum idézett közleménye 1901. évf. 398—99. és a marosvásárhelyi szabók czéhszabályai.

[5] Szádeczky L.: Id. munkája és az Erd. Múzeum id. közleménye 399. l.

[6] Radvánszky Béla br.: Magyar családélet és háztartás: I. 470.

[7] Erd. Múz. 1901. 398. l.

hús volt, mandulával, malozsával és almával díszitve; borssal, sáfránynyal és gyömbérrel fűszerezve.[1] Harmadiknak minden tálra 3—3 borsos, sáfrányos és petrezselymes tyúk következett. Ezután lepények jöttek s az egész ebédhez öt veder bor járt. Ugyanazon nap 6 óra tájban azonban a mesterasztal lakomája a vacsorával folytatódott, a mely alig volt kisebb az ebédnél. Pecsenyével kezdődött, a mihez 2—2 tyúk és lepénymelléklet tartozott, azután a becsü-étek következett s a sort hideg malacz zárta be. Itt már hegedűse is kellett hogy legyen az ifjú mesternek,[2] s a zenéhez hozzájárult a kántáló deákok éneke, a kiknek rendes szokásuk volt a czéh-lakomák fölkeresése, hogy dalaikért a 20 dénár jutalmat elvigyék. A vidám éjszakán elfogyott az öt veder bor s 58 kupával megittak még a czéh költségére is.[3]

De ezekkel vége volt az ifjúság éveinek. Az új mesterre és új férjre komoly kötelességek ideje következett. Mint polgár és férj egyaránt követhette apját, s a felpezsdült czéhéletben nemsokára tényező, a várépítés lelkes híve, olyan sokoldalu ember, kire nehány év multán Bethlen István, a fejedelem öcscse méltán mondja el: „mindenre embernek tudtam én lenni kegyelmedet“.[4]

Kelemen Lajos.

[1] Mindkettőnek készítésmódja leírva az erdélyi fejedelem udvari főszakácsa könyvében. Radvánszky Béla br.: Régi magyar szakácskönyvek 76. l.

[2] A marosvásárhelyi szabók czéhszabályai az 1603—1632-iki számadáskönyv 39—41. lapján.

[3] A marosvásárhelyi szabó czéh 1603-1632-i számadáskönyve 18. l. és az Erd. Múz. 1901. idézett közleménye 399. l.

[4] N. Szabó F. krónikája 126. l.

Egy vallásalapító erdélyi főúr.

„Az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék és a confessioért senki meg ne bántassék."

Ezt a klasszikus törvényt, megelőzve egész Európát, a Marosvásárhelyt 1571 január 6-án tartott erdélyi országgyűlés hozta, egyenjogusítva az Erdélyben levő négy felekezetet. E törvény nagy horderejét csak úgy méltányolhatjuk kellőképen, ha meggondoljuk keletkezése idejét, midőn minden kérdésnél fontosabb volt, hogy *mit* és *hogyan* hisz valaki vallása dolgában.

A reformáczió a nép kezébe adta a bibliát. A nép ama része, mely a reformátorok után indúlt, a vallások fejlődésének okát, módját nem kutatva, csak azt látta, hogy a kereszténység sokban eltér a bibliától és azt hangoztatta, hogy reformálni vagyis eredeti alapjára kell a keresztény vallást visszaállítani. Az uralkodó római katholikus egyház pedig a hagyományra, fejlődésre hivatkozva, a hitújítás jogosultságát el nem ismerte, a miért azután a reformátusok külön felekezetté vagy helyesebben felekezetekké alakultak és szervezkedtek. Természetes, hogy ezzel a hitújítási mozgalom nem zárúlt le. Úgy mint a római kath. egyházból támadt a reformáczió, mely a szentírás alapján támadta a katholiczizmust, úgy a reformáczió szülte azokat a férfiakat, kik ugyancsak a biblia alapján támadták a reformácziót, mert keveselték a reformokat. Szembeállították az új testamentummal a régit, melyre az új épült s hivatkozik és a katholiczizmussal, meg a protestantizmussal szemben a szentháromság tanát elvetik, legfőbb hitczikké az *egyisten hitet* emelik és megalapítják az unitárius hitet és felekezetet. Mindez bámulatos gyorsan történik. 1517-ben függeszti ki Luther Márton tételeit a wittenbergi vártemplom ajtajára és 1571-ben, tehát 54 évvel később a távoli és elszigetelt Erdélyben a *római katholikus* felekezeten kivül már mint egyenjogú, bevett vallás szerepel az *ágostai* v. lutheránus, a *református* vagy helvét v. kálvinista és az *unitárius* vallás. Valóban példátlan türelmesség és szabadelvüség, mely a XVI. században e kis ország e nagy törvényében megnyilatkozik!

A híres marosvásárhelyi törvény azonban nem érvényesült betű szerinti értelmében. A négy felekezet a jogot a maga számára foglalta le és mint beati possidentes féltékenyen őrködtek, hogy a hitújítás ne terjedjen tovább, mint a meddig *ők* jelölték ki a határt. A megindúlt mozgalmat azonban nem lehetett egyszerre megállítani. *Dávid Ferencz* az unitáriusok megállapított hitczikkein is túlmegy és elveinek bátor, tudatos követői akadnak. Ezért egy évvel a híres marosvásárhelyi törvény után a tordai országgyűlés 1572-ben elrendeli, hogy a fejedelem vonja kérdőre hitújitásai miatt Dávid Ferenczet, kit egyre jobban megvigyáznak és minthogy mindinkább távolodva az új testamentumtól közeledett az ó-testamentumhoz, sőt már a Krisztus-nemimádásának tanát is nyiltan hirdette, az 1579. gyulafehérvári gyülés életfogytig tartó fogságra ítélte. Dávid Ferencz Déva várába záratott, hol nehány hónap mulva meghalt. Azonban hiába hoztak újabb meg újabb rendeleteket a hitújítók ellen, hiába helyezték pl. a háromszéki unitárius papokat a református püspök felügyelete alá oly világos czélzattal, hogy azokat megtérítse, hiába czikkelyezte be a megfélemlített unitárius papság a Jézus imádásáról szóló új hitvallást: Dávid Ferencz példája követőkre talált, mártirhalála pedig csak növelte a tiszteletet személye iránt és a ragaszkodást tanaihoz. Egy évtized sem telt el Dávid Ferencz halála után és mint az akkor élő *Nagy Szabó Ferencz,* kiről éppen most hallottunk tanulságos felolvasást *Kelemen Lajos* tanár úrtól, krónikájában irja: „úgymint a mint emlékezem 1588-iki esztendő tájat esmét megújula és kétfelé szakada az ariánus vallás (a mint azidőtájt sokan az unitáriusokat rosszakaratulag hívták), mert Szent-Erzsébeten lakik vala egy főember, kinek *Eössi András* vala neve, ez — mondom — *addig olvasá a bibliát, hogy szépen kitaláld belőlle a szombatos vallást* és nagy sokakat elhitetett vala a szentirásnak világos locusait mutogatván a nagy együgyű községnek.“ Tényleg egyedül a biblia olvasása, különösen az új- és ó-szövetség egybevetése szülte az unitárius vallás egy újabb hajtását: a szombatosságot. Nem papok, tudós theologusok alapították, hanem egyszerű emberek, kiknek talán egyedüli forrásuk a biblia volt. Ott olvasták, hogy Jézus és az apostolok egyre Mózes törvényeire és a prófétákra hivatkoznak, mint az egyedüli forrásra, tekintetüket tehát mind jobban arra fordítják. Látják, hogy az új testamentum tanítása szerint Jézus és az apostolok a zsidó vallás törvényeit ténylegesen megtartják és gyakorolják. Ilyen keresztények akarnak ők lenni; mint a hogy kezdetben tényleg még keresztények voltak. Sehol sem látják az Irásban világosan elrendelve Jézus imádását, tehát elhagyták. Sehol semmi nyomát nem találják a vasárnap ünneplésének, visszatérnek azért a szentirás rendelte szombat tartásához. *Zsidózóknak,* vagy egyenesen zsidóknak csúfolják, — nem törődnek, sőt büszkélkedtek vele.

A zsidókat ugyanis csakis a szentírásból ismervén, mivel akkortájt Erdélyben nem laktak zsidók, kiket csak később Bethlen Gábor telepített az országba, előttük a zsidó mint ó-testamentumi alak szerepelt, mint Isten választott szent népe, kiket maguknál különbeknek tartottak.

Az új vallásnak, melyet, mivel követői a szombat megtartása által tüntek ki leginkább, *szombatos vallásnak* neveztek, első hirdetője, szervezője és terjesztője *Eössi András* volt. Eössi, bár lenézéssel beszél a theologiai tudományról, disputáczióról, egyetemi tanulmányokról, minthogy szerinte elég a bibliát olvasni, mely egyedül és biztosan elvezérel az üdvösség útjára, lassanként mégis belátta, hogy benne nincs meg sem az alapos tudás, sem a szervező képesség; különben is önmagával tehetetlen, beteges lévén, más után kell néznie, ki nálánál nagyobb és hivatottabb az ő eszméit megvalósítani, a ki megalapítsa, szervezze és kiépítse az új hitet. E férfiu *Pécsi Simon* volt.

E tüneményszerű férfiu, ki jó ideig Erdély egyik vezető embere, politikus, diplomata, hadvezér, költő, hitvitázó és vallásalapító volt, mint üstökös csillag jelenik meg Erdély egén. Eredetét, ifjuságát, valamint élete befejezését homály fedi. Ez ideig azt sem tudjuk, hol és mikor született. Állítólag „ifjontan származott be Erdélybe“, hol Eössi András házába kerül, fiainak nevelője, majd jószágának intézője és legmeghittebb embere lett. Eössi felismervén az ifjú kiváló képességeit, megnyeri őt vallásos eszméinek, külföldre küldi, hol Pécsi 18 esztendőt töltött, tanulva, tapasztalva, bejárta Európa különböző országait, különösen Rómában, Nápolyban és Törökországban időzve hosszabb ideig, mint világlátott, nyelveket ismerő, nagy tudású férfiú került vissza Szt.-Erzsébetre Eössi Andráshoz, kinek fiai elhalván, őt 1598-ban fogadott fiává és nagy vagyonának kizárólagos örököséve teszi. Pécsi így szerény viszonyok közül egyszerre Erdély egyik leggazdagabb földesura lett, ki gyorsan emelkedett a politikai pályán. 1601-ben Báthory Zsigmondnak titkára, Bocskai Istvánnak szintén titkára és megbizott embere volt, kiről végrendeletében is megemlékezett. Rákóczi Zsigmondnak, mint országszerte elismert ember, szintén oldalán volt, kinek lemondását és Báthory Gábor trónralépésének útját nagyban segített egyengetni. Ez időben nőül vette Korniss Juditot, miáltal Erdély legelőkelőbb családjaival a Petki, Apaffi családdal, Székely Mózessel és távolabbról Bethlen Gáborral is rokonságba jutott. Részint a II. Mátyással folytatott alkudozások sikertelensége, részint családi összeköttetései miatt 1610-ben kegyvesztett lett és visszavonult a nyilvános szerepléstől, de Báthory István halála után, az új fejedelem Bethlen Gábor, uralkodása első évében 1614-ben Erdély kanczellárjává teszi. Nyolcz évig viselte e magas méltóságot, melyben a harminczéves háboruval kapcsolatosan európai fontosságú szerepe volt. Kényes és nehéz küldetéseiben kiváló

politikai érettséget tanusított és a fejedelem rendíthetetlen bízalmával dicsekedett. Fáradozásai jutalmául Bethlen Gábor 9 falut adományozott Pécsinek, ki úgy látszik vagyongyűjtésre törekedett, mert az előbbi fejedelmek is nagyobb birtokadományozással tüntették ki a különben dúsgazdag embert. Kanczellársága idejében hadvezéri minőségben is szerepelt és 1620-ban mint egy hadosztály vezetője részt vett Heinburg sikertelen ostromában és ugyanazon évben egy sereget vezet Pfalzi Frigyes segítségére, de a döntő prágai csatából elkésett és seregét csekély veszteséggel hazavezérelni sikerült.

Legbuzgóbb működése közben Kassáról hazajövet a fejedelem őt 1621 május végén vagy június elején Nagyváradon elfogatta és vasra veretve Szamosujvárt elzáratta az állítólag általa feltalált „hunestia custodia“ alapján, melynélfogva a fejedelem főnemeseket törvényes eljárás nélkül elzárathatott.

Mint derült égről a villám, úgy sújtott e csapás Pécsire. Okát senki sem tudja; maga Pécsi legkevésbbé, mert soha e miatt bíróság elé nem állíttattott. A valódi ok az irigység volt, mely ellene hatalma és gyors emelkedése miatt áskálódott, míg ő távol hazájától annak javára buzgólkodott. Kemény János fejedelem sem tudta neki megbocsátani, hogy — mint Önéletrajzában irja — „csak egy szőcs legény, paraszt emberségből ment volt nagyra.“ Hogy a fejedelmet mi birhatta ez elhatározásra legfőbb emberével szemben, kiről még május 25-én, tehát nehány nappal elfogatása előtt azt írja, hogy Bécsbe szándékozik őt küldeni az alkudozások folytatása végett, — annak egyedüli magyarázata az lehet, hogy II. Ferdinánd a heinburgi tárgyalások alkalmával azt az útasítást adta biztosainak, hogy igyekezzenek a hatalmas Pécsit külön szerződéssel megvesztegetni azon igérettel, hogy a beteges Bethlen Gábor halála után az erdélyi fejedelemségbe segítik. És ki tudja, nem a bécsi udvar közölte-e ugyanezt Bethlennel, hogy Pécsitől szabadúljon?! Hogy Pécsi nem volt áruló, annak legerősebb bizonyitéka az, hogy törvény elé nem állították, bűnét vele nem közölték, érte meg nem büntették jeléül annak, hogy csak puszta gyanúra fogatta el az akkortájt betegeskedő és gyanakodó fejedelem. 1624 november végén az erdélyi rendek és Pécsi rokonságának erős sürgetésére és kezessége mellett szabadúlt ki Pécsi kővári börtönéből, hova Szamosujvárról áthelyezték és szenterzsébeti jószágára internáltatott, melyet elhagynia nem volt szabad. Többi birtokait elvették, elfoglalták.

Ezen fogság és a rákövetkező internálás ideje fordulópontot képez Pécsi életében. Kanczellársága idejében jó keresztének, mégpedig unitáriusnak vallotta és viselte magát és félig-meddig az is volt, de hogy későbbi vallásos irányának csirája meg volt benne; hogy legfontosabb államférfiui és diplomácziai elfoglaltsága közepett is fog-

lalkozott a rabbinikus irodalommal, arról bizonyságúl legyen elég megemlíteni azon bizonnyára páratlan hadiparancsot, melyet ő fogalmazott, Bethlen Gábor aláirt és ő ellenjegyzett. A Dévavár mellett 1616-ban kibocsátott hadiparancs ugyanis a *talmud* egy mondásával kezdődik és így hangzik:

„Régi bölcsek mondása és az experientia is azt mutatja, hogy soha az igaz ok nélkül való hadakozásban semmi jó nincsen, melyet az emberek magok haszna kereséseért csak felfuvalkodásból kezdenek; viszontag, a mely hadakozást kéntelenségért, magok oltalmáért és békeségök megmaradásáért kezdenek: az Ur isten mint igaz ügyet segíti és jó végét is engedi." E mondás a talmud Pirké Ábót cz. részében (V. 17.) található. Bokros teendői között is ráér, hogy *Borsos Tamás*nak, Marosvásárhely első városbirájának, kinek emlékét itt közelünkben egy utcza is őrzi és a ki a marosvásárhelyi szombatosok közt a legbuzgóbbak egyike volt, Konstantinnápolyba, holt mint a fejedelem követe járt, azt irja: „Egy zsidó kalendárium nélkül se hadjon Kegyelmed, mentül hamarabb, maga jöveteli előtt, juttassa kezemben." Theologiai leveleket ir, könyveket vásárol és vallásos költeményeket szerkeszt.

Fogsága nagy hatással van lelkületére és fogsága után szenterzsébeti magányában történik vele a változás, mely őt a keresztény-ségtől távolabb és a zsidósághoz közelebb viszi. Jelentékeny könyvtárát részben külföldről, részint a Bethlen Gábor által a „méltóságos Ábrahám Sassa konstantinápolyi zsidó-orvos közbenjárására" 1623-ban betelepített spanyol eredetű zsidóktól szerezte be. Bethlen Gábor életében azonban, kinek szigorú kezét egyszer érezte, óvatosan és titokban dolgozgatott, de ennek halála után az új fejedelem, I. Rákóczi György a tapasztalt és befolyásos Pécsit a maga részére igyekszik megnyerni és szemethuny hitújítási tevékenysége fölött. Mert Pécsi bukása után is hatalmas és nagy befolyású ember maradt. Elkobzott birtokait visszaszerzi és gyarapitja, — Ezek nagyságának érdekes képét nyújtja Pécsinek 1635-ben kelt, az Erd. Nemzeti Múzeum levéltárában Kelemen Lajos tanár úr által felfedezett, még közzé nem tett végrendeletének másolata, melyet a fölfedező szives volt rendelkezésemre bocsátani. Pécsi a következő *hat* vármegyére terjedő birtokairól és portióiról rendelkezik: Szent-Erzsébet, Ujlak, Andrásfalva, Oláh-Hidegkut, Egerszeg, Sárd, Oláh-Sákod, Héjjasfalva, Magyar-Hidegkut, Nagy-Solymos, Bögöd, Szt.-Ábrám, Kereszttúrfalva, Boldogasszonyfalva, Ujszékel, Magyar-Sákod, Koroszentmárton, Kórod, Vámos-Udvarhely, Kis-Szöllős, Fületelke, Szénaverős, Bánd, Visa, Paszmos, Köbölkut, Visoly, Tuson és Répafalva.

Említésre méltó végül, hogy akkor egész Erdélyben nyolcz ember volt „nagyságos úr" és Pécsi e nyolcz egyike volt és e czímet kegyvesztése után sem vonta meg tőle a fejedelem.

Ez adatokat meg kellett említeni, hogy megérthessük, miért fűződik az egész szombatosság Pécsi személyéhez és miért terjedt a szombatosság az ellene újra meg újra hozott törvények daczára.

A szombatosság, mint említettük, Dávid Ferencz halála után kezdett lábrakapni, 1588-ban már kezdenek eltérni az unitárius hittől.

Az új hit egyre terjedt, Marosvásárhelyt, Kolozsvárt, röviden az egész székely vidéken s csodálatosképen csakis a székely vidéken — feltűnő módon kunyhókban s palotákban egyaránt hihetetlen gyorsan terjedt.

Természetesen azonnal megindúl ellenük a többi négy felekezet és már 1600-ban Marosvásárhelyt a szombatosok könyveit és egyéb íratait elkobozták és a czigányokkal pellengéren elégették. A szombatozás legnagyobb bűne a zsidózás volt. Ez volt a legnagyobb vád, mit hittudósra mondhattak. Calvinra is rámondották és egy ellenfele Calvinus judaizaus (zsidozó Calvin) cz. alatt irt ellene. Dávid Ferencz ellen Socinus azt a vádat emelte, hogy zsidózásra tér. Az egykori szász iró pedig egyszerűen azt irja róla, hogy zsidó lett és azért zárták el. Valóban zsidózók azonban tényleg csakis a szombatosok voltak és erre Pécsi Simon vezette őket.

Bethlen Gábor halála után és I. Rákóczi György uralkodása kezdetén Erdélyben zavarok és háborúk által volt elfoglalva; a fejedelem nem ért rá a szombatosok ellen sokszor megismételt törvényeknek érvényt szerezni. Pedig Rákóczi uralkodásának már első évében, 1631-ben panaszkodik a református státus: „hogy szűbeli fájdalommal halljuk naponként és látjuk is, Kegyelmes Urunk, az sabbatária sectának ujabban való propagálását, mely ugyan fene módjára mind az egész Udvarhelyszéket inficialja. Ennek praecipaus motora és fautora Simon Pécsi uram, ki azt az ártalmas sectát nemcsak progagálja maga, sőt másokkal is azont cselekedteti és a mi legnagyobb, scholat fundalt Szent-Erzsébeten maga lakóhelyében, sok ifjakat tanít“ stb. A fejedelem határozata erre az volt: „Inquiralni kell ez dolog felől serio“, ami magyarúl annyit tesz, hogy *majd* utána nézünk. Pécsi a kedvező időt és alkalmat felhasználva, buzgólkodik a szombatosság terjesztésén és szervezésén, még pedig oly eredménynyel, hogy Geleji Katona István, Rákóczi udvari papja, később ref. püspök, az unitáriusok, de különösen a szombatosok nagy ellensége, ha egy kis túlzással is, azt írja: „nyilván vagyon, hogy a zsidózás ezt az országot szintén elborította vala.“ E korszakra esik Pécsi irodalmi működésének aranykora is. A hivőknek imákra, erkölcsi magyarázatokra, útmutatásra és védelmi íratokra volt szükségük. Az unitáriusok vallásos énekei még a szombatos átdolgozással sem feleltek már meg czéljaiknak, a régibb szombatos énekek meg kis számmal és nem eléggé zsidózó szelleműek voltak,

ezért újabb imákat és énekeket kellett szerkeszteni. Pécsi e czélra a zsidó imakönyvet veszi elő és abból fordít és dolgoz át prózában és versben. Ez utóbbi munkájával *Pécsi az első az egész európai irodalomban, ki a középkori zsinagógiai költészet remekeit lefordítja* és 300 évvel előbb ajándékozza meg a magyar irodalmat oly munkával, a miért nemrég a korán elhunyt *Makai Emilt*, mint úttörőt ünnepelték. Hogy mily nehéz e középkori héber költeményeket fordítani, vagy csak egyszerűen megérteni, arról csak annak lehet némi fogalma, aki legalább egy keleti nyelvet vagy irodalmat ismer.

Tekintettel az idő rövidségére, csak egy-két versszakot mutatok be Pécsi e műveiből:

1. *A harmatért való imából:*

Távozzál már, járj békével jó havas eső
Nehéz, kemény szeleiddel hideg télszerző!
Jöjjön, szálljon te helyedbe szép meleg eső
Gyenge, kedves szeleivel meleg nyárszerző!

2. *Az újévi imából:*

Egész föld bírája s törvényre hívója
Életet, irgalmat terjessz sajátidra
Reggeli könyörgést bűn bocsánatjára
Szüntelen áldozat helyett vedd nagy jónkra!

3. *Egy más:*

Fészkéről a madár, ha elrepül fennen
Sionból az Isten elköltözött régen:
Nem kell elveszteni pislenyit ez földen
Vén atyjok, Abrahám, mert el dicsőségben.

4. *Engesztelésnapi imából:*

Halld meg szónkat, szót meghalló nagy Isten
Imádságot ki béfogadsz kedvesen
Nagy dolgokat cselekedő végtelen,
Rettenetes sok csodákat szüntelen.

E költemények, melyekhez hasonlót a XVI. század végén és a XVII. század elején nem sokat találunk, még mindig ismeretlenül kéziratokban rejtőzve várják föltámadásukat a magyar irodalom nagyobb dicsőségére!

Lefordítja, még pedig az eredeti héberből a zsoltárokat, a miben szintén *első* és *úttörő* a magyar irodalomban és magyarázatokkal is ellátja, különösen azon helyeket, melyeket a keresztény egyház Jézusra vonatkoztat. Ezeket ő többnyire a rabbinikus irodalom alapján máskép magyarázza. E zsoltárok nagy részét — még pedig legtöbbször a zsidó

ritus szerint — beilleszti a szombatos imakönyvbe, melynek egy tekintélyes részét képezi. Megszerkeszti a szombatosok legfőbb könyvét: az *imakönyvet*, melyekben meg is adja az utmutatást, mikor melyik ima mondandó. E könyv a XVI. század vége és a XVII. század elején keletkezett e kor vallásos költészetében úgy külső formájában, mint mély vallásosságtól áthatott tartalmát tekintve, első helyen áll és a tősgyökeres, hamisítatlan székely szójárásnak és így az akkori magyar szókincsnek egy még mindig föl nem ismert, ki nem aknázott forrása. Legkevésbbé ismertek és méltatottak azonban Pécsi Simon irodalmi hagyatékából azon dogmatikai és erkölcstani művei, melyekkel az ő székelyeit a zsidózás felé viszi. Pécsi itt a rabbinikus irodalom oly alapos, beható ismeretét tárja elénk, amilyet *Delitsch Ferenczet* kivéve, keresztény író fel nem mutathat. Mert a talmudot vagy a későbbi rabbinikus, ezt a tudományos nagyközönségre nézve még mindig teljesen ismeretlen, hét pecséttel zárt irodalmat megérteni nem elég a héber nyelv tudása, hanem csakis évtizedekre terjedő tanulmányozás után, annak sajátságos módszerét megismerve értheti meg az ember helyesen. Pécsi amilyen helyesen megértette a rabbinikus irodalmat, oly mesteri módon tudta azt magyarúl kifejezni. E téren ismét uttörő volt. Pécsi volt az első, a ki a talmudi és rabbinikus irodalom egyes részeit lefordította, sőt egyes részek fordítása még mai napig is semmi más nyelven, csupán a Pécsi által készített magyar fordításban van meg.

Végül, de nem utolsó sorban említendő Pécsinek, fájdalom, töredékben maradt műve, mely szintén úttörő, az első héberből magyarra készített, jegyzetetekkel ellátott *fordítása a szentirásnak.*[1] Az egyetlen példányban ismeretes kézirat Pécsi saját kezeírása, a gr. Teleki család helyi levéltárában van. Tegnap ott helyben volt szerencsém az érdeklődőknek bemutatni és ismertetni. E munkáiban Pécsi inkább csak ismerteti, ajánlja a szerinte helyes eljárást, mintegy elvárva, hogy hívei majd levonják a következményeket és amit lehet belőle, azt meg is tartják, aminthogy meg is tették. Mert egész nyiltan még sem tehettek és merhettek kedvük szerint cselekedni a szombatosok. De az útat erre Pécsi diplomatikusan, nagy óvatossággal egyengeti, előkészíti, sőt merem állítani, hogyha szabadjára hagyják, Pécsi hiveivel nemcsak zsidózó, hanem egyenesen zsidóvá lett volna. Az az út, melyre Eőssi András, de még inkább Pécsi Simon lépett, másfelé nem vezethetett, mint ahogy az utolsó szombatos székelyek 1869-ben tényleg az izraelita val-

[1] E fordítást néhai *Koncz József* fedezte fel és ismertette először. Legyen szabad ez alkalommal e kiváló tudósról, a szombatos irodalom e buzgó kutatójáról, ki figyelmemet ezen irodalomra fordította, kegyelettel megemlékeznem és egyben köszönetemet kifejeznem ifj. *Biás István* úrnak, a Teleki-levéltár jelenlegi buzgó levéltárosának, ki munkálkodásomban a legkészségesebben támogatott.

lásra tértek. Erre azonban Pécsi talán csak titokban gondolt, mert ha minden áron zsidó akart volna lenni, úgy csak Törökországba kellett volna költözködnie, ahol ismerős volt, ahol az ország nyelvét is tökéletesen bírta és nyíltan, szabadon, gazdagon élhetett volna zsidó hiten. De ő előtte más czél lebegett. Ő a reformáczió által megkezdett úton haladva, reformálni akart és az új-testamentum alapjáról egészen az ótestamentumra tért vissza és erre akarta téríteni az ő székelyeit. Kezdetben bizonyára maga sem gondolta, hogy annyira eltér a kereszténységtől, hogy utolsó nagy munkájában, Mózes öt könyvének fordításában, melyet már egészen a zsidóság által elfogadott szombati leczkékbe oszt be, egyik, még eddig senki által észre nem vett jegyzetében még e szónál, *keresztnév*, is jónak látja zárjelben megjegyezni: „amint szokásból szólunk." Ugyancsak biblia fordításában, tehát utolsó munkájában, a jegyzetekben még gyakran hivatkozik az új-testamentumra, az apostolokra, sőt még Luther Mártonra is. Másrészt azonban, ahol csak teheti, beleszövi és ismerteti a zsidók szokását és szertartását, amit a szentírásból nem lehet egyenesen kiolvasni. Természetes, itt is gondosan szem előtt tartja, mit lehet feltűnés nélkül gyakorolni. Igy pl. a Szentírás 365 tiltóparancsolatának tárgyalásánál a 63 tilalomnál egyszerre csak így folytatja: „De tetczék nekem, hogy itten bővebbeden való beszéddel előszámlálnék valamit azokban a rendtartásokban, amelyeket szoktanak ma is az Izrael fiai az ő halottjuk körül cselekedni." Erre elmondja, hogy a haldoklót hite felől kikérdezik és ennek kapcsán ismerteti a Majmúni által megállapított 13 hitczikket. Különösen részletesen ismerteti az engesztelési nap szertartásait, természetesen egészen a zsidó hagyomány alapján. Ugyancsak ily módon szővi be a zsidó vallásra áttérés módját, amelyből egy kis, a Koncz-féle kézíratból mint eddig még senki által sem közölt részletet a következőkben sem lesz érdektelen megismerni: „Szokások penig az Izraelitáknak illyen vagyon, hogy mikor valami idegen nemzetből, vallásból az ő vallásokra, az Isten Törvényére akar állani, legottan mindjárt nem kapnak rajta, nem is fogadják be közikbe, hanem először inkább ijesztgető beszéddel rémíttik, az Isten Törvényeinek megtartásának nehéz voltát és azoknak, kik ellene vétkeznének, súlyos büntetéseket elé forgatván neki, hagyják, hogy jól meggondolkodjék arról, mint veszi annak tartására magát ki, ha sem annak terhének sulyosságáért, sem az ellene vétkezőknek kemény büntetésekért el nem rémülvén tőlle, viszontag ugyan mégis lelki ismereteiben hányattatván, kéri őket, hogy vallásokban béigtassák; így ez után ezt közikbe béveszik, stb."

Ugyancsak a Koncz-féle kézíratban egy rövid fejezetet írt e czímen: „Az ollyan állatokróll, ki halálos mérget talált volna megenni, illyen tanuság íratott." Hogy hol, azt bizonyosan szándékosan hagyta

el, mert ő tudta, hogy a *Sulchán Áruch* cz. zsidó szertartásos könyvből fordította. Bővebben nyilatkozik az étkezési törvényekről biblia fordításának Móz. I. 9. 4 verséhez írt „jedzegetés“-ben, hol az állatok megölésének azt a módját ismerteti, amit a zsidó vallás előír: hogy a nyakát kell elmetszeni borotva élességű késsel, melyet az ember a körmén kell hogy kipróbáljon, „mert Izraelben a Mészárossågh nagy tudománjal hivséggel ragasztatott összve ki az embernek tökéletessigiről igen megh hittek, arra bizhattják lelkj ismeretöket.“

A szertartások megtartásának fontosságára bizonyosan nem ok nélkül és czélzatosan idézi épen az új testamentumból Pál apostolnak a Rómaiakhoz írt levelének 2 f. 13. versét, melyet ő a saját fordításában így közöl II. M. 10. 1-hez írt magyarázatában: „Nem az törvénnek halgatoy igazak Istennek eleötte, hanem valakjk a törvénnek cselekedői azok igazittatnak megh.“

Jellemző, milyen utasítást ád hiveinek a felsőbbség iránt való viselkedésüket illetőleg. Móz. II. 1 f. 17 verséhez „és félék az Bábák a' Istent és nem cseleködék a' mit az Kjrálj mondott vala“ (vagyis Faraó parancsára sem ölték meg Egyiptomban a héberek újszülött fiúgyermekeit), a következő megjegyzést fűzi: „Innet megh tanulhatnj mennjben kell a Kjráljok és fejedelmek szavoknak parancsolattjoknak engedni. Tudniillik valami az Isten parancsolattjával, akarattjával ellenkezik: Job Istennek engednj hogj sem mjt az embereknek.“

Az ő zsidózásának igazolása hangzik ki II. M. 6/7-hez írt magyarázatából. „Fogadtalak tüteöket magnak saját népemmé etc. Ez feöldeön minden nemzetségek Istené teremtésre njzve: Izrael sajáttja rabságból váltottja, papi kjráljsägh és kjrálj papsägh rajta, első szülöttséghnek méltósága, hogj az töb nemzetségek Isteni szolgálatból tiszteletből eö teölle tanulljanak és nem ő térjen más nemzetek vallására, törvénjeire, hanem más nemzetek térjenek az Izrael Istenéhez és törvénjéhez; mjt mondatik Zachar 8/22: Igy szolt az sereghenek ura: Azokban az napokban miképpen ragadgják megh tiz férfiakis minden njelven való pogánok közzül megh ragadgják mondom egj sidó férfiunak köntösse szárnjikat eszt mondva: elmegjünk veletök, mert hallottuk, hogj veletök vagjon az Isten: Pál Aptl ezt bjzonitotta: Ne dicseködgjél az gjükér ellen, mert nem te hordozod (pogán nemzet) az gjükeret, han az gjükér tegeödet. És az tékozló fiu példájában is világossan az tékozló fiun a pogánsägh értetik: Kjkre vajha most ne találtatnék és az hon maradott eörökőss fiuo Izrael és a sidósägh. És ha az illjen sidóságott Chrisztusra és az Apkra magjarázod: Csak azoknak irásokat igaz határában ércsed, magjarázzad és ne keress idegen tudománt beleölle: Soha azok mjt sidók más törvénre hittanak han az Istennek egyszer kj adott ezt törvénjére.“

Végül lássunk még egy kis, eddig ismeretlen részletet, ugyancsak biblia-fordításának magyarázatából, melyben a szombat napról nyilatkozik.

„A Teremtésnek szent szombattja mĳdaz teremtéstül fogva Isten és az eö népe keözeött fön álló jel s iegy volt, mert annak szentségét és méltóságát ugyanis az Egy igaz Istenségh másnak n̄ engedte sem adta, Signum Reciprocum inseparabile. Ez az igaz Isten n̄ választott más heted napott, han̄ az Teremtésnek hetedik napiát . . . s ha magát annak szentsigivel itt megh szentelj kétségh nélkül az árnyék szombatlásról (= a földi élet szombatjáról) az eörök szombatlásra vezéreltetik. Erre hivséges bizonságh az Teremteö példája, kj szombatlot mindgjárást az Teremtésnek hetedik napján. Az Tiz parancsolatoknak kj adása eleöt Mara pusztájában mindgjárást az Manna n̄ adással megh szenteölte és hogy a szombat estén (= előestéjén) két annyt adott szombatra valótis. És az Mekubalis (= kabalista) bölcsek njlván tanittják, hogy Egyptusban Parohtulis megh njerte volt Mosches az sidóknak szombat napon való nyugvásokat. Feön állot tehát feön is kellet állanj az Ur parancsolat ky adása eleötte az szombat méltósága. Az Tiz parancsolat után penigh annális inkáb mj̄t az egész szt irás Teörvény propheták Evangelisták Apl̄k és az Ecclesiasticus historicusok bizonittják fen állott mondom mīd Silvester papaigh és az Niceumi Conciliumigh, tudni illik valameddigh az pápák, püspökök, papok, Conciliumok magok méltóságát az szt. irásnál, Bibljánál és az pp̄heták által szoló tanitó Istennek nagjobbá és feljeb nem magasztalták. Csak az egy Luther Márton talált volt egész igaz regulát ezek ellen: Omnes traditiones humanae sunt regiciendae: Sola Lex Dei observanda (= minden emberi hagyomány elvetendő, egyedül csak Isten törvénye tartandó szem előtt.) A kj ennek tisztaságos rendjhez ragaszkodik ujolagh és az Istennek szt. törvényit n̄ változtattja más törvénjre, ahoz hozzá sem teszen el sem veszen sem jobra sem balra attul n̄ hajol kitsigh nélkül az teveljgeseknek, emberi találmányoknak homáljából kj tisztul, kj felel és kj menekeödik."

E mutatványokból, melyből Pécsi erőteljes stilusa, tősgyökeres magyarsága, hitvitázó készültsége rögtön kiérzik, egyben megértjük, hogy az akkori időkben méltán keltett feltűnést és visszatetszést a többi négy felekezetnél, melyek ellen, habár csak közvetve, de kíméletlen támadásokat tartalmazott. Rákóczi mindezt figyelemmel kiséri s csak az alkalmat várja, hogy Pécsi és a szombatosok ellen döntő csapást mérjen. Siettette Rákóczi ez elhatározását az a körülmény is, hogy — és talán nem ok nélkül — gyanusította a még mindig hatalmas Pécsit, hogy titokban pártolja Székely Mózesnek Erdély fejedelmi székeért való törekvéseit. Még két évvel Székely Mózes kisérlete után, 1635-ben Rákóczi azt a bizalmas értesítést kapta Konstantinápolyból, hogy Szé-

kely Mózesnek „vannak még üszögi Erdélyben, kiváltképpen Pécsi Simon, ugyan csoda volna, ha nem részes benne.“ Pécsi sejti ezt és 1635-ben már végrendeletet is készít, a miről már szóltunk; 1637-ben pedig birtokát vejei közt felosztja, mert jól ismerte a fejedelem kapzsiságát; magának csupán a haszonélvezeti jogot tartja fenn — természetesen siker nélkül, amint ez okiratnak Pécsitől származó — az itteni Teleki levéltárban őrzött fogalmazványára Pécsi utólag sajátkezüleg rájegyezte: *eb haszna.* Az 1638. évi gyulafehérvári országgyülés elhatározta, hogy azon szombatosok, zsidózók — kik között sok unitárius is volt — kik az 1635. évi országgyülés által kitüzött határnapig valamely bevett vallásra nem tértek, a fejedelem directora által julius 1-re Désre idéztessenek és perbe fogassanak. Most az egyszer komolyan vették az országgyülési határozatot. Pécsi megható imákat írt és adott híveinek a veszedelem elhárítására, de sikertelenül. Százával indúltak meg a perek a szombatosok ellen a dési terminuson és „megbizonyosodván a közügyigazgatónak bünvádi keresete, mindnyájan fejek, jószágok elvesztésén maradtak vala.“ Pécsi betegsége miatt Désen nem jelenhetvén meg, ellene Szent-Erzsébeten indították meg az eljárást, melyből kifolyólag Pécsit zsidózás miatt elitélték, ingó javait elkobozták, birtokait lefoglalták — ezeknek egy részét Rákóczi legkegyelmesebben saját feleségének adományozta — őt magát pedig Kővárba elzárták. — Erdély egyik leghatalmasabb embere így másodszor jutott börtönbe és koldusbotra. Még ugyanazon évben erős mozgalom indult meg Erdély főrendei között Pécsi érdekében, melynek a fejedelem, bár hosszabb ellentállás után, engedett is, Pécsit szabadon bocsátja, jószágainak egy csekély részét visszaadja, de halállal fenyegeti meg, ha a tévelygésre visszatérne, vagy a fejedelem iránti hüség ellen vétene. 1639 február havában Pécsi — összes hivei közt utoljára — a református hitre tért. Nyilván hogy békességben maradhassanak, azért tértek a református vallásra, melyhez a fejedelem is tartozott és nem az unitárius hitre, mert ekkor az unitáriusok is sok kellemetlenségnek voltak kitéve.

Pécsinek a református hitre való áttérése forduló pont a szombatosság történetében, mely ezután egyre fogy, hanyatlik és csak titokban létezik, míg végre 1869-ben a még meglevő néhány bözödújfalusi székely szombatos család nyíltan a zsidóságra tért át. Jellemző azonban e lépés magára Pécsire nézve is. Még a legnagyobb elismerés mellett is feltünő, hogy Pécsi öreg napjaiban is jobban ragaszkodik életéhez, mint meggyőződéséhez. A nagy vallásalapítók életükkel pecsételték meg hitüket, vagy legalább készek voltak érte meghalni; a földi javakban bővelkedő, hírben, dicsőségben élő „nagyságos“ úrban nem volt annyi lelkierő. Börtönéből kiszabadúlva, teljesen visszavonulva él szent-

erzsébeti udvarházában. Nem dolgozik, nem ír többet. Csak még egyszer szerepel az 1640 évi gyulafehérvári országgyülésre berendelt előkelőségek közt. Aztán nyoma vész, észrevétlen letűnik, úgy, miként hirtelen, váratlan tünt fel egykor. Azt sem tudni mikor, azt sem tudni hol halt meg vagy hol temették el. Szenterzsébeti udvarháza is nyomtalanúl elpusztult s a helynek, hol hajdan állott, most *Puszta* a neve. Elpusztult a vallás is, melyet oly nagy tudással és buzgósággal alapított, de amely — mint az idő megmutatta — nem volt életképes. Egy gyermektelen házaspár, Sallós József jelenlegi bözödujfalusi községbiró és hites társa az utolsó élő képviselői a Pécsi alapitotta szombatosságnak.

Azonban ha érthető vallási elfogúltság igaztalan volt is Pécsi Simonnal szemben ez ideig, úgy ma már elfogúltság nélkül ítélhetjük meg Erdélynek e nagy fiát. Ha véletlenül pl. Németországban születik, úgy bizonyára müveletlenség volna őt és működését nem ismerni, de minthogy magyarnak született s hozzá még Erdélyben működött, megtörténhetik az is, hogy pl. a nagy Pallas-lexicon csak annyit tud róla, hogy Bethlen Gábor kanczellárja volt. (Annál több van a most vagy a közelmúltban élő Pécsiekről.) Irodalomtörténeti kézikönyveink egy-egy odavetett mondatban végeznek vele.

Azért örömmel ragadtam meg az alkalmat, hogy itt, a székelység fővárosában föleleveníttsem a székelység egy nagy fiának emlékét és fölhívjam az Erdélyi Múzeum-Egyesület figyelmét Pécsi irodalmi műveire és arra a csodálatos irodalomra, mely a könyvnyomtatás fölfedezése után 3 századon át a mai napig írott alakban lappang, a nélkül, hogy — egy pár, újabb időben közölt nyomtatványon kivül — nyomdafestéket látott volna.

Pécsi Simon irodalmi munkái, kéziratai, melyekért más kulturnépek szobrot emelnének a szerzőnek, melyek egykor majd hazánk, különösen szükebb hazánk, Erdély nagy büszkeségét fogják képezni, ismeretlenűl, kiadatlanul hevernek könyvtárakban és egyesek birtokában. Pécsinek sem emlékmű, sem szobor, de még egy zúgutcza sem őrzi emlékét. Pedig ha a független Erdély nyolcz legnagyobb, legeredetibb, legműveltebb, irodalmilag legkiválóbb fiát akarjuk kiválasztani, úgy Pécsi ismét a 8 „nagyságos" úr egyike lesz.[1]

Lövy Ferencz.

[1] E felolvasásra készült dolgozatot változtatás nélkül veszi az olvasó. Azért nincsenek feltüntetve a forrásművek. Az érdeklődők *Dr. Kohn Sámuel: A szombatosok* (Budapest, 1889) cz. alapvető munkájában az addigi irodalmat rendszeresen feldolgozva találják.

A marosszéki énekmondók.

Tisztelt közönség! — Ezelőtt körülbelől 25 évvel történhetett, hogy szegény édes apámmal, gyalogszerrel, Kibédről Erdő-Szent-Györgyre mentünk. Ez az út valójában valami vásári alkalmatosságból történt; de az én gyermeki életemnek annyira fontos mozzanata, a mely az ismeretszerzés útján vetekedik minden azutánival. A miket én ez utazás alkalmával tanultam, többet érők voltak Hunyadi János és Kinizsi Pál hadi tetteinél s érdekesebbek Hannibál küzdelmeinél az Alpesek között; pedig mindezek a gyermeki lélek előtt a legfénylőbb jelenetek.

Mert én ez alkalommal jutottam közvetlen tapasztalás útján arra a nagy igazságra, hogy az egész világ nem csupán magyar és nem csupán református: ekkor hallottam életemben az első idegen szót és láttam az első útszélre épített feszületet. De ekkor láttam az első emeletes házat és az első költőt is. Az ismeretekből sokat bevettem azóta becsülettel, de valami módon ma is élénken emlékszem erre az első látott költőre.

Mikor ugyanis hazafelé indultunk, utólértünk egy csoport szentistváni embert, a kik között édes apám nagy tisztelettel és ma is csudálkozva emlékszem: észrevehető elfogultsággal mutatott rá Péter Andrásra, a költőre. Csendes, szelid tekintetű, öregrendű ember volt, a kiről annyit hallottam, s a kitől már annyit olvastam.

A nép közt közbeszéd tárgya volt gyermekkori ügyessége, mikor zsidó gazdája libáit nem vitte le Szentgyörgyre a sakterhez, hanem maga elvágta nyakukat a legközelebbi fűzfa alatt s szerkesztett a sakter nevében olyan zsidó írást, a mely gazdáját sok ideig megnyugtatta. Emlegették híres versét az országgyűléshez, melyet nem mert volna a a saját neve alatt elküldeni, hanem Szoboszlai, a barátja vállalta magára, aki íme körjegyző leve utána. Mindenki beszélte, mert verseiből ismerte, gyergyói esetét a medvével és oláhországi kalandját a borvíz-szerencsétlenséggel.

Vajjon igazak-é ezek? Ki tudná megmondani!? A hivő lélek előtt Kant *magánvaló*ja s a pápua fadarabja közt nincs megjárhatatlan

mélység. És hogyne lettem volna én hivő, akinek gyermekkori olvasmánya Gráston és Krina története volt!?[1]

Péter András e nagyobb munkájáról a kolozsvári ref. coll. könyvtári példányán, ha jól olvasom, Tolnai (Lajos?) kezeírásában ezt a lesújtó bírálatot olvassuk: „Az egész igen egyszerű, primitiv munkácska, némi poézissal bár — de minden alakító erő nélkül. Naivság sok van benne, de phantasia semmi."

Való igaz! Vörösmarty, Petőfi és Arany költészete után csak mosolyt keltő lehet e tanulatlan ember „némi poézise"; de vajjon nem indíthat-e gondolkozásra a természetnek az a nyers ereje, mely e „némi poézis"-t is létrehozta?

Én nem tehetek róla: a csudák ideje a hivő lélek idejével együtt örökre lejárt bár, a körülöttem elfolyó életben oly erők lüktetését érzem, a melyek csudálkozásra indítanak. A ki e város hires Bodor-kútját csinálta, ugyanaz csinálta a kibédi orgonát is, melynek szokatlan nagysága, mechanikai szerkezete és muzsikai tökéletessége most, romjaiban is tiszteletet parancsol. De él még ma is Makfalván az a közönséges fazekas, kinek bikái és tehenei az ország legkülönbözőbb részein, mint kapós szalon-díszek, szét vannak szórva s a ki egyszerű parasztember létére jó barátjának nevezte, a míg élt, a legnagyobb magyar szobrászt, Fadrusz Jánost.

Nem csudás dolog-é ez? S nem illik-e elgondolkozni a természetnek e jelenségein?

A legutolsó jelenség, mely engem ez irányban gondolkozásra késztetett, egy gyermek-ifjú: Mátyus József. Kibédi születésű s anyai ágon unokája annak a Kibédi Domokos Ferencznek, a kit iszonyúan erőltetett, tudákos s legnagyobb részt plagizált verselményei révén elég széles körben ismernek s a ki népszerűségben tán Hazafi Verai János és Honfi Keresztesi Pál országos hirnevével nem vetekedhetik, de kisebb körben sikeresen felveszi a harczot az egy személyben távgyalogló, czipész és költő Nagyenyedi Bende Alberttel.

Mátyus József unokája ugyan a nagyapjának, de mint költő nem hasonlít hozzá. Inkább a Péter András fajtájából való, akit nem anynyira az országjáró szédelgés, mint inkább annak ellenkezője: szerény bátortalanság s helyzete visszásságának erős érzete jellemez.

E fiu pár évvel ezelőtt került Kolozsvárra szolgálatba és mosogató legény volt a sétatéri vendéglőben. Mint ilyen, elvitte kéziratos versfüzetét az *Ujság* cz. lap szerkesztőségébe. Tudjuk, hogy az újság-

[1] Gráston és Krina indiai uralkodók és szüleik története. Versekben írta Péter András Marosszéken, Szentistvánon, 1868 február havában. Imreh Sándor nyomdász sajátja. 8⁰. 80 l.

írói lélek mennyire ellensége a naivitásnak, ám ezt az első ütközetet Mátyus megnyerte. A bíráló újságírónak nem volt lelke a gúnyolódáshoz, sőt elég hosszú és aránylag elég szép ismertetést írt róla lapjába. Ez a győzelem érlelte meg a fiú lelkében azt a korábbi elhatározást, hogy felmegy Budapestre s Rákosi Jenőnél jelentkezik, hátha lapjánál valami alkalmazást kapna.[1]

Hogy ki terelte a Mátyus eszét erre a gondolatra, nem tudom. Mikor engem, mint falujabelit, először és utolszor felkeresett, már útra készen volt, a mit úgy kell leginkább értenünk, hogy a szolgálatból kilépett. Hogy most merre jár, arra sincs biztos adatom; de van neki egy hozzám intézett, félig prózában, félig versben megírt levele, a melyet a t. közönség szives engedelmével fel fogok olvasni. E levélnél vannak Mátyusnak költői szempontból sikerültebb alkotásai is, de a mire e felolvasásom keretében el akarok jutni, arra a végső következtetésre e levél a legfontosabb állomás. Szóról-szóra, még a feltűnően csekélyszámu helyesírási hibákat is számítva, így hangzik:

Mélyen tisztelt tanár úr!

Bár hosszabb idő után pennát fogok a kezembe, hogy néhány soraimmal meg tiszteljem a tanár urat és ugy a családját. Azon kivül meg irom az itteni álásomat és foglalkozásomat, meg irom a rajtam történt eseteket, melyeket versekbe foglaltam. Először is azt irom, hogy:

MEG CSALT A REMÉNY.

Budapestnek csak hirét hallottam,
Én ide bár mindég vágyakoztam.
Most eljöttem de meg csalt a remény,
Nincs is nálamnál szomorubb legény.

Rég, egy szerkesztőségbe pályáztam,
A honnan a választ várva vártam,
De onnan a válasz meg nem jöve,
Mégis mindég csak biztam remélve.

Vártam, vártam mig meg untam várni
Gondolám, — tán jobb lesz arra járni.
Fel ültem a fekete gőzösre,
S fel útaztam ide Budapestre.

El mentem a Rökk-szilárd utczába,
A szerkesztőség hivatalába.
Néhány dalaimat, hogy át adtam,
Még öt napi várakozást kaptam.

Öt nap mulva mikor vissza mentem,
Idegenséggel fogadtak engem.
De bár még meg pihenni se hagytak,
Dalaimmal el útasitottak.

Hirlap irók!... müvelt nagy emberek!
Azt hiszitek, a falusi gyerek —
Tivéletek dalolni nem tudna?
Vagy féltek, hogy dalával ki vágna?!

Ha van füled, mit most mondok meghalld!
Ily tudományt nem az az iskola ad.
Mert miket itt láttok énelöttem,
A nagy természet keblében leltem.

[1] Érdekes s korunk felfogására jellemző, hogy Mátyus is újságíró akar lenni. A boldogúlásra ma, úgy látszik, csak két könnyű út van: az újságíróé és a primadonnáé.

Ezeket meg irtam, és még találtam, más ujabb dalokat, más ujabb verseket melyek mindég csak az igazat mondják. Például itt van egy mely azt kérdi és azt mondja, hogy:

Ki az úr a magyarhonba?
Más idegen nemzedék!
Meg is mondom én röviden,
Hogy miféle ivadék.

Csak ezeké most a világ
Itt a magyar hazába.
Ők az urak! Most a magyart
Ők fogják be a hámba.

Mit a magyar csak meg gondolt,
Már a zsidó meg tette.
És a német a magyarnak
Minden jógát elvette.

Nem élhet meg most a magyar,
Itt a magyarhazába.
Vándorbotot vesz kezébe,
S a világot nyakába.

A szerkesztőségbe nem vettek föl, jártam nyomdákba és oda meg igen nagy voltam tanoncznak, igyhát nem lettem semmi. És tizen ötödikén be áltam étszer tisztitónak a Józseffőherczeg szállodába. Itt várakozok mig el jő az a nap a mikor meg hínak sorozatra, azután megint csak szerkesztőségbe indulok és addig megyek mig valahol vagy be fogadnak, vagy ki dobnak. Majd, ha be fogadnak, csak folytatom a rám bizott munkát. És, ha nem, akkor föl irok Budapesten a magy. kir. első ezred honvéd zenekarához. És, ha az sem sikerül, akkor, mint az előbbi kis versembe meg írtam, vándorbotot veszek és azt mondom:

Gyertek magyarok, Amerikába,
Mert nem élünk meg itt a hazánkba.
Bár fáj szivünk, de el kell bújdosnunk,
Magyar voltunkat meg kell tagadnunk.

Mit érünk mi a magyar hazánkkal,
Ha nem lehetünk szabad magunkkal?
Ha másnak van a kezébe minden,
El bújdoshatunk örökre innen.

Mit ér hazánknak drága aranya,
Ha belőle ki vagyunk tagadva?
És magyarokul nekünk semmi sincs,
Csak fájdalmasan zörgő rabbilincs.

De, — mégis meg bánom ezen soraimat és azt mondom:

Mégis ne menjünk, maradjunk itten,
Csak kérjük, majd meg segit az Isten.
Oldozzuk lassan a bilincseket,
Mig meg nyerjük az ősi kincseket.

Mig be nem végzem ezen levelemet, még egyszer meg irom azt, hogy egy Budapesti szállodás hol tartja a magyar emléket, ami nékem sehogysem tetszik és ugy akarok, hogy azt az egész hazába szét terjeszszem. De még várok, még nem lehet; mert én is annál a szállodásnál vagyok. Majd találok rá alkalmat, mikor szét terjeszthetem azt, hogy:

A Józseffőherczeg szállodában itten,
A magyar emléket megverte az Isten.
Ugy is van mindenütt, hol zsidó a gazda,
A magyar emléket el dobja a gazba.

Három szine a nemzeti lobogónak,
S fényes neve most is a Kossuth Lajosnak.
Mert érettünk kötött fényes vezérkardot,
Mit éltében szép reménynyel villogtatott.

Kardja már nem fényes, a rozsda elfogta,
Mert azt az ellenség vérébe mártotta.
Minket ő elhagyott, halálfia leve,
De köztünk maradott az ő fényes neve.

Hejh, de szépek itten a nemzeti zászlók,
És egymásba fűzve piros rózsa lánczok.
Itten a szálloda vigadó termében,
S Kossuth Lajos képe ott függ a pinczében.

Hazafias urak hiába figyelik,
Kossuth Lajos képit itten meg nem lelik.
De majd megtalálják mert onnan ki kerül,
Hogyha a jövőben egy tervem sikerül.

Ezeket megirtam, és már csak arra lessz gondom, hogy azt nem csak én, de más is tudja meg azt, hogy milyen nemzet van e mi hazánkba. Már meg tudtam azt, hogy ki az úr, és ki a szegény a hazánkba. Azóta már sokszor el dalolom titkon azt a dalt, hogy:

Töled kérdem édes hazám,
Hol van Kossuth édes apám?
Őtet már a föld takarja:
Azért vagyunk német rabja.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a haza!

Ezernyolczszáz negyvennyolczba
Elbújdosott más országba.
Ott jött mély álom szemére,
Bánat nemzete szivére.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a haza!

Kossuth Lajos rég üzente,
Hiányzik a regimentje.
De, ha most is ő üzenne,
Még a lány is kardot kötne.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a haza!

Nyolczszáz negyvenkilencz óta,
Hangzik még a Kossuth nóta.
Addig fujjuk, addig halszik,
Mig a nemzet ki nem alszik.
Éljen a magyar szabadság!
Éljen a haza!

Most többet nem dalolok. Ezen dalaimat is a fa lelkü, az érzéketlen, a rosz nép század szemeiből meritettem miket ide le is irtam. Most nem dalolok. Dalolhatok majd később, vigabbat vagy ennél is búsabbat.

Maradok a tanár úrnak és becses családjának alázatos tisztelője

Mátyus IV/23

Baross-tér 2 Józseffőherczeg szálloda
Budapest.

Eddig a levél. Hogy szokatlanságával mosolygásnál egyéb hatást kelt-e, nem tudom; de azt tudom, hogy nem ritkán érettségi írásbeli dolgozatokban több helyesírási hibával találkoztam, mint e négy falusi elemi iskolát végzett paraszt fiu levelében s tudok szerkesztőséget, melynek egyik-másik tagja hevesebb harczot vív a helyesírási hibákkal, mint e levél irója. De ettől eltekintve, nem tudom, káprázat-é, de különösen a legutolsó, a Kossuth-nóta dallamára írt versnél, olvastam én nyomtatásban sokkal gyengébb verseket, sőt — Uram bocsásd meg! — tudok gyengébb, pályadíjat nyert versekről is.

Mivel eddigelé az efféle népi költők, egy néhány országos csavargó miatt, kellő figyelemben s lenézésnél más méltatásban nem igen részesültek, Mátyus József értékelésénél meglehetősen nehéz helyzetben vagyok; kiteszem ugyanis magam annak a lehetőségnek, hogy költő és bemutatója egyenlő elbánásban részesülnek. Mégis nem hallgatom el, hogy mikor Mátyus levele elején verseiről azt hangoztatja, hogy azok „mindég csak az igazat mondják," önkénytelenül Tinódi Sebestyén, az utolsó lantos jut eszembe, a kinek éppen alapelve volt ez az igazság. Tovább pedig, mikor a „müvelt nagy embereknek" oktatást ad arról a tudományról, mely nem az iskolában, hanem a természet kebelén terem, ez a gondolat, ha kölcsönvételképpen is, de erősen összevág Petőfi Sándornak azzal a versével, melyben magát „a korláttalan természet vadvirágá"-nak nevezi.

De magyarázzuk mindezeket csupán a véletlenszerűséggel s ne az emberi lélek ősi közösségével, akkor is észre kell vennünk azt a mohó verselési készséget, melylyel e levél írója a vele történt eseteket s az esetek nyomán ébredt érzéseit és gondolatait versekbe foglalja. Úgy, hogy már csupán ezen az alapon is ki merem mondani azt a sejdítésemet, hogy valamint a papua fabábja és Kant *magánvaló*ja mind ugyanazon emberi lélek termelései, Mátyus József és az igazi költő közt is csupán csak fokozatbeli különbség van.

Éppen azért úgy vélem, hogy nagy mulasztás történik, mikor ezekkel a népi költőkkel sem az irodalom, sem a néprajzi tudományok köréből nem foglalkozik senki. Eddig, tudomásom szerint, komolyan csupán Márki Sándor mutatott be egyet, Czudor Mihályt, az Abafi Figyelőjében.[1] Ez a bemutatás azért is érdekes, mert felfogásával rámutat arra a körülményre, a mely, azt hiszem, fő oka, hogy az efféle népi költők csupán mulatságául szolgáljanak a művelt embernek.

Márki Sándor ugyanis költői mérték alá állítja Czudor Mihályt s verseit olyan szemmel nézi, mint a minővel általában a költői termékeket nézni szokták. Ez a nézőpont, felfogásom szerint, részint med-

[1] Czudor Mihály versei. XIV. k. 288. l.

dőségre, részint igazságtalanságra vezet. Mert ma, mikor olvashatja bárki Petőfi összes költeményeit 60 fillérért, ugyan mi értelme volna előállani akár a Czudor Mihály, akár a Mátyus József költeményeivel? Másfelől pedig, vajjon várhatjuk-e igazsággal akár ízlésben, akár stilisztikai ügyességben e népi költőktől csak azt a tökéletességet is, melyet egy közepes minőségü VI. o. tanuló játszva elérhet?

Én azt hiszem, hogy sokkal igazságosabb és eredményesebb lesz, ha e népi költőket s műveiket nem költői szemüvegen át nézzük, hanem úgy tekintjük, mint néprajzi és irodalomtörténeti adalékokat.

Majd minden falunak megvan a maga külön költője és külön mesemondója, épp úgy, mint a maga muzsikus czigánya. Bármily szokatlanúl is hangzik, én ezekben felfedezni vélem azokat a különféle néven nevezett énekmondókat, melyeket az irodalomtörténet már a XVI. században eltemet, sőt Tinódi lantos Sebestyénben sírkövet is állít föléjük. Meggyőződésem, hogy nem kihaltak ezek a XVI. század folyamán, hanem csak átalakuláson mentek át s a költészet irodalmi fejlődésével jelentésüket vesztve, mint a barlangi patakok, leggyakrabban a mélységben maradtak s csak ritkán jutottak egy-egy kiválóbb képviselőjükben a látóhatár fölé.

Az átalakulás legfeltünőbb vonása, hogy a zeneköltészet elvált a szóköltészettől s az előbbi szinte kizárólagossággal a czigányok kezére került. Tinódi és kartársai a két művészetet még együtt kezelik; Rákóczi kuruczai azonban már a czigány muzsikája mellett mulatnak. Hogy e változás mikép ment végbe, bár csak 150 esztendőről van szó, a legnagyobb homályban van előttünk. A népi énekmondók tanúlmányozása hátha erre is világot derítene!

Mindenesetre meg kellene próbálnunk itt, az énekmondók kérdésénél is azt a visszafelé menő módszert, a mely Solymossy Sándort az epikai és lírai költészet viszonyának kutatásánál[1] és Sebestyén Gyulát a regös énekekkel oly meglepő eredményre vezette.[2]

De ennél is inkább sarkalhat minket annak a kérdésnek eldöntése, hogy vajjon van-e, s ha van, milyen közük van e népi énekeseknek az igazi népköltészethez? Nemcsak egyik-másik népdalnak vagy balladának az eredetéhez vezethetnek el az ez irányu kutatások, de tán valamelyes útmutatást nyujtanának arra az eddig még megnyugtatólag el nem döntött kérdésre is: hogyan keletkezik egy népi költemény s miféle változásokon megy át, míg a világ elé kerül?

A legtöbb népi költő a maga tudákos és meg nem emésztett fölfelé törő tudományossága miatt épen azért válik ország bolondjává,

[1] L.: Solymossy Sándor: A líra és epika eredetéről. Ethnographia. 1906. 12. füzet.
[2] L.: Sebestyén Gyula: A regösök. Budapest. 1902.

mivel elhagyja a népi költészet egyszerű, naiv, természetes mezejét. Úgyde, a mint Péter András, de még inkább Mátyus József esete mutatják, vannak olyan népi költők is, a kik nem bolondoznak, hanem szerényen valamely zúgban megszorúlnak, s éppen ezek az igazabb költői tehetségek, kikről igen sokszor semmit sem tudunk. Mátyus József utólszor felolvasott versét, ha nem volna hazafias tárgyu, úgy bele lehetne vegyíteni a névtelenek költészetébe, hogy onnan senki emberfia kiválasztani nem tudná.

Ebből az következik, hogy a népköltészeti vizsgálódásoknál ezentúl e népi költők szereplését és működését is figyelemmel kell kisérnünk. Nem a tudákos és értelmetlen versfaragók itt a fontosak, hanem azok, a kik, mint Mátyus mondja: a természet kebeléről veszik tudományukat.

Seprődi János.

Küküllei János műve Nagy Lajosról.

Nemes Tótsolymosi Apród János életéről nagyon keveset tudunk. 1349-ben a királyi kanczellária iródeákja volt, majd aradi olvasókanonok, 1355-ben küküllői főesperes lett, miért rendesen Küküllei János néven emlegették és ma is ezen a néven a legismeretesebb. Ez időben volt Nagy Lajos király titkos jegyzője is egy darabig, majd esztergomi érseki helynökségre emelkedett s e hivatalt több megszakítással 1383-ig élvezte. Hogy mikor halt meg, mikor született, azt nem tudjuk; művéből és egy más adatból következtetve 1397 körül költözött el az élők sorából. Utolsó éveit teljes visszavonúltságban töltötte és csak krónikája megírásának szentelte minden idejét. Műve Nagy Lajos király életéről és uralkodásáról szól s hogy Küküllei miként írta azt meg, mik annak kiválóságai és érdemei, milyenek hibái és hiányai: ez leend tárgya jelen felolvasásomnak. Sajnos, hogy nem maradt reánk eredetiben; elveszett, elkallódott valahol nyomtalanúl, sőt még egykorú kéziratos másolatairól sincs tudomásunk.

Három krónikánk tartotta fenn Küküllei művét az utókor számára aképpen, hogy többé-kevésbbé lelkiismeretesen beigtatta szövegébe, u. m.: a Turóczy János munkája, a budai és a dubniczi krónika. Köztük a Turóczy Küküleije a legbővebb és legmegbízhatóbb. De tudvalevőleg ő sem valami történettudós volt, hanem csak arra vállalkozott, hogy — talán egyenesen királya megbízásából, de mindenesetre a kora mozgalmas eseményei közt föllendült szellemi élet középpontjában a nemzet története iránt nyilvánuló általános érdeklődés kielégítésére — a közönségnek egy gyűjteményben összehordva nyújthassa a különböző hazai krónikákat. Ezért Turóczy, bár írói érdemei sem hiányoznak, már az anyag terjedelmessége miatt is, nem a leggondosabban válogatta össze a krónikák kézíratban levő másolatait, hanem a mely krónika elébe akadt, a scriptor lelkiismeretességével nem törődve, azt kétségbe nem vonva és abban teljesen megbízva vette át gyűjteményébe. Így történt ez Küküllei művével is, mert Turóczy itt is nem hogy az eredetit hasz-

nálta volna, de a másolat is gondatlan és sok helyen tudatosan elrontott szöveg volt.

Pedig nem is egy századdal később, a krónika megírása után, valószínűleg módjában lehetett volna Turóczynak akár az eredetit is felkutatni, vagy legalább annak egy lelkiismeretesebb másolatát használni. Ugyanígy beszélhetünk a Lajos király élete másik két fentartójáról: a budai és dubniczi krónikáról is, csakhogy ezek még gondatlanabbúl jártak el amannál is. Ha Turóczyt vesszük alapúl, nála az előszón kivűl ötvenöt fejezetet találunk, de úgy látszik, azok terjedelmének, sorrendjének megalkotása és talán czímezése is az eredetitől elütő módon történt.

A mi a fejezetek terjedelmét illeti, nagyon szembetűnő és kirívóan aránytalan azok beosztása. Némely fejezet nagyon hosszúra van szabva, más pedig igen rövidre fogva. Például ott van a IV. (2½ folio lap), a XXVIII. (1 f. l.) stb., melyeknek hosszúsága nincs arányban a X. (2 mondat), XII. (1 m.), XIV. (1 m., 2½ sor), XVI. (u. a.), XXXII. (3 sor), XXVI., XXXVII. (2½ s.), XL., XLIII. (1 s.), XLIV. (1½ s.), XLVII. (3 s.) rövidségével.

A fejezetek sorrendje szintén nem valószínű, hogy eredetileg is az lett volna, a mint azt Turóczy a birtokában volt másolat után föntartotta. Pór A. szerint ugyanis[1] Küküllei nem helyezhette az Erzsébet királyné olaszországi útjáról szóló elbeszélését sorrendben hátrább, mint a Nagy Lajos erdélyi és havasalföldi hadjáratát leíró fejezetek; pedig Turóczinál ez utóbbinak történetéről szóló rész a II. és III. fejezetekbe van foglalva, míg a királyné útját a IV. fejezet tárgyalja. Helyes sorrend szerint a Turóczy IV. fejezete kellett hogy legyen a II. és az ő II. és III. fejezetét a III. és IV. hely illetné meg, mert legjobban tudhatta Küküllei, — hiszen valószínűleg maga is jelen volt — hogy Erzsébet királyné apuliai utazása mindjárt a koronázás utáni első esztendőben történt. Az ifjú király és kivált anyja, Erzsébet egész figyelme és tevékenysége a nápolyi ügyek felé fordúlt; a testvéri ragaszkodás és anyai szeretet s hiúság egyaránt megkövetelték, hogy az ifjú Endre, Róbert király végső rendelkezése mellett is nemcsak férje, hanem a szülők megegyezése szerint királya is legyen nápolyi Johannának. S a midőn a viszonyok mindinkább rosszabbodtak Nápolyban, akkor Erzsébet királyné 1343 jun. 8-án elindúlt Visegrádról Olaszország felé. Útjában a fényes kiséret között mint apród maga a későbbi küküllei főesperes is ott volt, mert bár erre határozott bizonyítékunk nincs, de műve idevonatkozó fejezetének részletessége a legfőbb bizonyság. Nem tévedhetett tehát olyan nagyot, hogy az időrendet annyira megzavarja és még előbb Lajos királynak a szászok elleni hadjáratáról és Sándor havasalföldi

[1] János küküllei főesperes, 97. l. (Századok, 1893.)

vajda meghódolásáról írjon s ne a koronázás utáni események között beszélje el az itáliai útazás történetét.

Végül Turóczynál az egyes fejezeteknek czímekkel való ellátása is valószínűleg nem az eredeti nyomán történt. E czímek is Turóczynál sokszor egészen elütnek a budai krónikáétól és hol az egyiknél, hol a másiknál helyesebbek; itt is a másolónak elnézését vagy önkényes eljárását kell okul adnunk, hogy ezen eltéréseket megmagyarázhassuk magunknak.

Összefoglalva a nevezetesebb eltéréseket, ezek a következők: A budai krónika az előszón kivűl kihagyott két Turóczynál meglevő fejezetet (az V. De subsidio per regem L. regi Poloniae facto és a XIV. De captivitate ducis Vernerii czímüeket). Kihagyott továbbá a Turóczy szövege szerinti emlékiratnak VI. fejezetéből egy és az LV. fejezetből két mondatot s nehány helyen egyes mondatrészeket s szavakat. Ezzel szemben a Hess-féle kiadás I. fejezetének bekezdése más és szövege a Lajos koronázásán megjelent nehány főúr és főpap megemlítésével ki van toldva. A fejezet elejét az előszó elhagyása miatt kellett másként szerkeszteni. A mi pedig a jelenvoltak neveinek betoldását illeti, azt valószínűleg valamely más kútfőből meríthette a budai krónika compilatora. Még a XXI. fejezetnél van eltérés Turóczy és Hess kiadásai között, a mennyiben utóbbi azt két részre osztja és második nagyobb felét a következő fejezethez csatolja.

Az egyes tulajdonnév és nevezetesebb szóvariánsok a következők: A VI. fejezetben a Klokot folyót Turóczy Kolkothfewnek, a budai krónika Galgochfeunek nevezi. Turóczy tehát itt helyesebben járt el. A IX. fejezetben mindketten elferdítve adják a Corrardus de Kuthanciis, Cheusa, Nouelli (Turóczynál) neveket; itt a budai krónika annyival helyesebb, hogy Conradust ír, de már a militis Cheusa helyett a másoló oktondiságának kirívó példája Hessnél a mulieris Johanne ferdítés. A következő fejezetben is mindkettőnél a helyes Forlivium helyett furlino és Furliuo értelmetlenségeket olvassuk, bár itt is Turóczy közelebb áll a valósághoz, mert ő csak a Forlivium nevet látta el olaszos végzettel. Egyáltalában úgy látszik, utóbbinak jobb másolója volt, mert a budai krónika egyebütt is olyan egyszerű olvasási hibákat követ el, a mik latin tudását ha nem is, de az öntudatos másolást mindenesetre kizárják. Így a XIII. fejezetben Turóczy Capuanija helyett capitanei, a XV-ben utrinque helyett utrumque, vivere helyett venire, multos helyett milites, a XVII.-ben Apulia helyett Aquila stb. olvasható a budai krónikában.

Ezzel szemben a Turóczy kézirata sem volt kifogástalan, ott is sok értelmetlenségre valló elnézéssel találkozunk. A IV. fejezetben Lajos király Turóczy szerint „transivit in Poloniam ad socerum suum...“ „et ducto consilio cum rege Polonorum...“ a lengyel király fiával a litvaiak

ellen ment. A budai krónika ezzel szemben helyesen ir a lengyel király helyett cseh királyt. Ugyancsak Turóczynál helytelenebb a szöveg a XXI. fejezetben, a hol Scaffath helyett Staffach olvasható; de más tulajdonneveknél is, mint Lutheria Luceria helyett, Monialis, Anianensis, de Angulo, Rotka, Elderbah, Broda elferdítések vannak Luceria, Morialis, Auranensis, Dandulo, Rocca, Elderboh, Brunna, Hess-féle helyesebb másolatok helyett.

Vannak végül olyan esetek is, midőn mindkét krónika egyformán, vagy itt-ott egymástól elütően, de hibásan közölte a tulajdonneveket. A Turóczy-krónika XXXIII. fejezetében Zrenck, a budaiban Sebernek vagy Zrebnek botránkoztatja meg az olvasót és csak fejtörés után jut arra az ember, hogy mindkét név tulajdonképpen Seberniket jelent. Irnak Gomnechet és Somnechet, bugantit, Rachenit, Pelisot, Bokoniumot stb., a mik mind a felületes másolók bűnlajstromába veendők fel.

Ezek a Küküllei János művét fentartott két nevezetesebb krónika szövegének megjegyzésre méltó és feltűnő hibái, ferdítései, hiányai és eltérései. A harmadik, az u. n. dubniczi krónika egészen 1479-ig foglalkozik hazánk történetével. E krónikának 102 lapnyi kézirata a Nemzeti Múzeumban van elhelyezve. Ez is, mint másik két társa, Lajos korára vonatkozólag Küküllei János emlékiratát igtatta szövegébe, de ez a IV. fejezet után még közbeszövi egy János nevű minoritának 1355-ig terjedő emlékirat-töredékét s bár így ismétlésekbe ütköző dolgot követ el, annak befejezése után ismét Küküllei művét folytatja. Az utóbbi a 149-ik fejezettel kezdődik, összesen 51 fejezetre oszlik és pedig a 149—153. és 173—220. fejezeteket foglalja magában. Ez a krónika a budai krónikának hű másolata. Elhagyja ugyan a fejezetek czímeit, de ez az egyedüli önállóság benne, mert ugyanazon kihagyásokat, ferdítéseket, hibákat követi el, mint budai krónikatársa. Világos jele ez annak, hogy mindkettőnek másolója ugyanazon kéziratot követte, vagy a mi még valószínűbb, a dubniczi compilator talán egyenesen a már kész vagy ki is nyomtatott Hess-féle kiadást használta és írta le magának.

Föntiekben igyekeztünk vázolni, hogy Nagy Lajos életrajza, ha nem is eredetiben, de legalább compilatiokban milyen úton maradt fenn korunkra s hogy ezen compilatiok mennyiben megbízhatók s miben térnek el egymástól. Vizsgáljuk már most át magát a művet, tüntessük ki érdemeit és hibáit, hogy így valódi értékében álljon az szemünk előtt.

Turóczynál, az életrajz legteljesebb kiadásában írójának értékes előszava előzi meg a művet. Itt Küküllei lendületteljes szavakban fohászkodik a legmagasabb úrhoz, ki még a királyoknak is parancsol, mert bennük is, hogy pártfogását kiérdemeljék, mindenekelőtt dicsvágy kell hogy legyen. A dicsvágy mindennek kezdete s mindjárt utána a harcziasság következik. Elő kell ezt hát mozdítani s tüzelni kell a harcziasságra az

embereket; az írók meg is teszik ezt, mert az ősök vitézségének példáival fűszerezvén elbeszéléseiket, az ők követésére buzdítják az utódokat. Ezek az okok bírták rá, hogy megírja és az utókornak figyelmébe ajánlja Nagy Lajos király uralkodása történetét. Kevésre szorítkozott ugyan munkájában, de az a kevés se merül majd feledésbe.

Az előszóban Küküllei vázolja még írói módszerét is. E szerint *a történtek rendiben* (ordine sequentium), vagyis időrendben dolgozta fel tárgyát s hogy a mű könnyebben legyen kezelhető, még beosztotta azt fejezetek szerint és czímekkel is ellátta. Mindez Turóczy kiadásában többé-kevésbé az eredeti felosztás szerint maradt fenn, de már annak, a mit még szintén jelez írónk előszavában, hogy „in quatuor particulas, ut infra, de qualibet particula per se posita, clarius apparebit" osztotta fel az anyagot, sem Turóczynál, sem a többi krónikában semmi nyoma nem látható.

Ha azonban a művet az elbeszéltek tárgya szerint vizsgáljuk, csakugyan meg lehet találni benne négy ilyen különböző részt. Mindenekelőtt el kell fogadnunk ama föltevésünket, a mely mellett minden észszerűség és valószínűség szól, hogy t. i. Küküllei művének IV. fejezete voltaképen a II. fejezet helyébe való és ezután kellene a Turóczynál fennmaradt sorrend szerinti II. és harmadik fejezetnek következnie; akkor az I. és az Erzsébet királyné nápolyi útjáról szóló IV., de tulajdonképen II. fejezet külön választhatóan képezné az emlékírat első részét, mely szól a koronázásról, Lajos terveiről és családi politikájáról. A második részbe tartoznék a Turóczy-féle II—III., eredetileg II—IV. fejezet és az V.-től a XXXIX. fejezetig terjedő rész, melynek czímül lehetne adni: Lajos király háborúi és külpolitikája. Mert csakugyan e fejezetekben vannak elbeszélve az összes háborús és külpolitikai események, melyekről Küküllei érdemesnek tartja megemlékezni, vagy a szászok, a csehek, a tatárok, horvátok, velenczeiek elleni, a két nápolyi hadjárat és az olaszországi csatározások és események, a litvaiak, a Ruthénország elleni, a pápa, az osztrák herczeg segélyére indúlt vállalat, a boszniai, bulgáriai hadjárat, a Károly császár elleni, a havasföldi háborúk. Csupán a III., IX., XXIII., XXV., XXXVII. fejezetek nem szólnak háborúkról, hanem más külpolitikai eseményekről.

A harmadik rész czímét maga a XL. fejezet adja meg, mely *Az ő uralkodása idejében történtekről* szól. S a következőkben írónk a zsidók kiűzésével, egyházak, klastromok alapításával és építésével, térítői munkássággal stb. foglalkozik, vagyis mindavval, mi Lajos király vallásos buzgóságát bizonyitja. Végül még az L. fejezet megemlékezik egyes országos csapásokról s azután említést tesz az udvarnokok felszabadításáról is. Eszerint a harmadik rész a XL—LI. fejezetekre terjedt volna.

A mi a negyedik és utolsó particulat illeti, az a Turóczy-féle LII—LV. fejezeteket öleli fel és Lajos király családjáról, magánéletéről szól, jellemzi a királyt és a haláláról s eltemettetéséről írt fejezettel befejezi a művet.

Küküllei emlékíratát azonban nemcsak e szempontok szerint lehet egyes részekre szétosztani, hanem két különböző részre oszlik az körülbelől a közepén is a XXV. fejezetnél. Ezt a megkülönböztetést több okból eszközölhetjük. Az első huszonöt fejezet ugyanis, minthogy írónk maga is átélte, mint szem- és fültanu látta és hallotta az ott elbeszélt eseményeket, másrészt pedig az idevonatkozó 1342—52-iki évekről, az eseményekben szereplő egyénektől nyerte értesüléseit, a többiekhez képest nagy részletességgel van megírva. Ezenkívül okleveleket is használt itt, a mint arra több ízben hivatkozik. A részletesség mellett még a chronologiai pontosság is jellemzi művének ezen első részét, értve azalatt, hogy a napokat és éveket sokhelyt jelöli s azonkívül, mint előszavában igérte időrendben, a történtek sorrendjében írja le az eseményeket.

A mi jellemzi művének első huszonöt fejezetét, ugyanazon jellemvonásokat, tehát a részletességet, oklevelekre való támaszkodást és hivatkozást az események szigorú időrendiségét hiába igyekeznénk keresni vagy feltalálni az emlékírat második részében, a XXVI—LV. fejezetekben. Tehát e két részt már ezen okoknál fogva is külön kell választanunk. De ha nem is megyünk oly messze menő következtetésekig, hanem csak az első rész utolsó fejezetének végső két mondatát olvassuk, már abból láthatjuk, hogy Küküllei műve miért külömbözik a következőkben annyira. Mintegy bezáró sorokat ír a fejezet végére, mikor azt mondja, hogy hosszú időköz választja ugyan el az eseményektől s mintegy mentegetődzik s elnézést kér maga iránt, hogy nem tudta oly világosan és pontosan elbeszélni az eseményeket s elegendőnek tartotta a maga részéről, hogy az események rendjét meg tudta tartani. „Egyebeknek elbeszélését és megírását pedig — úgymond — hagyom azoknak, a kik úgy az ő (N. Lajos király) szerencsés, mint kedvezőtlen kimenetelű tetteiről többet tudnak írni és mondani, mint a mennyi itt írva van.“

Küküllei tehát művét valószinűleg be akarta itt fejezni. Okát is lehet ennek gyanitani. 1349-től fogva mint litteratus a királyi kanczelláriában volt alkalmazva, de már egy 1352 ápr. 20-án kelt oklevélben nem ezen a czimén, hanem mint lector ecclesiae Orodiensis szerepel. János litteratus tehát, midőn látta, hogy új hivatalába való kineveztetésekor eddigi leghivebb segitőtársaitól, az oklevelektől elszakitják és messze a kanczelláriától, Aradra helyezik át, nem remélte, hogy még valaha olyan segédeszközökhöz jusson, mikkel művét tovább folytat-

hassa. Ezért legjobbnak látta azt így rövidesen befejezni és további folytatásáról lemondani.

A körülmények azonban idővel újból megváltoztak, Küküllei valószinüleg már 1355-ben — mint magát előszavában nevezi — „titkos jegyzője" s 1378-ban udvari káplánja lett a királynak. Igy ő ujból viszszakerült az udvarhoz s újból részt vehetett az udvari életben, hol annak középpontja, a király mellett bizonyára sok alkalma volt időzni; hogyne ösztönözte volna a vágy, sőt talán az is, a ki országának és egész Kelet-Európának történelmét csinálta, maga Nagy Lajos is, hogy művét, mely a körülmények kényszeritő hatása miatt csonkán félbemardt, folytassa és befejezze!

És csakugyan megirja a XXVI. és következő fejezeteket, de nem az elhagyott időnél 1352-nél kezdi, hanem avval az évvel, midőn viszszakerül mint érseki helynök az udvarhoz: a közbeeső eseményeket kihagyta és az épen akkor megindult velenczei háboru történetét vázolta. Kis bevezetésfélét is írt az új történetek elbeszéléséhez, a mi szintén sejtetni engedi, hogy pihentette közben tollát és nem tudta azt minden átmenet nélkül újból papiroshoz szoktatni. Különben is Vásári Miklósnak, az ő pártfogójának testvére, Tamás a velenczei hadjáratban előkelő szerepet vitt, 1356 aug. 23-tól kezdve a hazatért Lajos helyett ő vette át a sereg vezérletét; Tamással érseki testvére udvaránál bizonyára kellett találkoznia Kükülleinek s főként az ő ösztönzésére s közlése alapján kezdhetett hozzá a második velenczei hadjárat elbeszéléséhez. Ez a műből is kivehető, mert a háború azon részleteiről, melyeknél Tamás nem volt jelen, így a dalmácziai eseményekről már kevés részletességgel ír s a háborút befejező 1358 febr. 18-iki zárai békéről nem is tesz emlitést.

Egyáltalában Küküllei művének második részében írmodor tekintetében is nagy a válfozás. Látszik itt már, hogy nem ő maga az, ki művéhez az adatokat összegyűjti. Most már sokkal kényelmesebben dolgozik: a mi tudomására jutott s a mi köztudomásu és általánosan beszélt dolog volt, azt feljegyezte, a hasonlókat, együvé tartozókat összefűzte, egybeállította.

Ha már most sorra vesszük egyes fejezeteit, a koronázásról szóló első fejezet elég közvetlen ahhoz, hogy föltehessük, irónk tán személyesen is jelen volt az ünnepélyen. De ha ez nem is történt meg, akkor is abból, hogy a budai krónikában és hű követőjénél a dubniczinál a pontos idő megjelölésén kivül a jelenvoltak névsora is található, azt lehet következtetni, hogy bár nem emliti, itt valami értékes forrásból meritette elbeszélését.

A következő két fejezet, melyek a szászok elleni első hadjáratról és Bazarád fia, Sándor oláh vajda meghódolásáról szólanak, már nagyobb

felületességgel vannak megírva. Igy az elsőnél Küküllei nem emlékezik meg arról a körülményről, a mi tulajdonképen Lajos 1344-ik évi látogatásának főczélja lehetett: az erdélyi vajda Szécsényi Tamás és Dénes fia András püspök között keletkezett viszályról, minek következtében előbbi oda is hagyta állását és Sirokai Miklós lett utóda, a király pedig Gyulafehérvárt jul. 27-én a főpapok és főurak tanácsában most már szigoruan meghatározta az erdélyi püspök illetékességi jogait[1] s véget vetett rakonczátlankodásainak. Ezen elhallgatásnak oka talán az, hogy András püspök jóltevője volt Kükülleinek, kinek az esperességet is köszönhette. — A mi a Sándor vajda ügyét illeti, 1344 jun. 15-én a király csakugyan Brassó mellett tartózkodott[2] s ekkor történhetett ez a kibékülés, a melynek létrejöttét Lajos Demeter ó-budai prépostnak, később váradi püspöknek tulajdonitotta;[3] azonban itt is hibát követett el Küküllei, midőn a fejezetet azzal végezi be, hogy Sándor vajda „örvendve és vidáman tért vissza hazájába és azóta megmaradt hűségében", mert Sándor vajda később megszegte a kötött egyezséget. Igaz ugyan, hogy Küküllei egyidejüleg, vagy legalább közel a történtek idejéhez írta e sorokat, egész jóhiszemüleg tehette, de viszont a XXVIII. fejezetben a királynak 1369-iki havasalföldi hadjárata van elbeszélve Sándor fia, Lajk ellen, és itt legalább meg kellett volna említenie, hogy ennek a vajdának lázadása tulajdonképen a még nem régen kötött szerződés megszegése volt.

Következik a IV. fejezet, mely, mint láttuk, más több oknál fogva a második helyet kellett hogy eredetileg elfoglalja. Ez a műnek leghosszabb, legrészletesebb és egyik legértékesebb fejezete, melyben sokszor a legapróbb részletekre kiterjedő gondossággal van megrajzolva Erzsébet királynénak olaszországi utazása, vannak felsorolva a résztvevő személyek, jelezve az út iránya, nyúgvópontjai, a nevezetesebb események ideje, stb. Magában ebben a fejezetben hét kelet meghatározással találkozunk, mi különösen a régi életrajzíróknál és krónikásoknál jellemző és dicséretre méltó, ritkaságszámba menő tünet.

A fejezet czíme Turóczynál: *De peregrinatione reginae Elizabeth, matris Ludovici regis; et de rebus per ipsam, tum in curia romana, tum in Apulia gestis.* Leírja az Apuliába való útazást, Erzsébet itteni fogadtatását, Nápolyba való menetelét, római ájtatoskodásait és ide való visszatérését. Még Rómába menetele előtt Avignonba követeket küldött volt, hogy a pápánál Endre herczeg megkoronáztatása érdekében közbejárjanak, ez azonban nem sikerült nekik és így a királyné ismét haza-

[1] Por. A. Nagy Lajos 55—60. l.
[2] Anjouk Okmtár V. 550.
[3] Fejér CD. IX/II, 399 és IX/III. 254.

utazott. A követek azonban ezalatt tovább folytatták az alkudozásokat, sőt Lajos és Erzsébet tudtán kivül megesküdtek, hogy uraik, ha Endre trónra kerül, 44.000 márka aranyat fizetnek a pápai kamarába. Lajos király és Erzsébet királyné ezen az ajánlaton nagyon megbotránkoztak ugyan, de a nevükben elvállalt kötelezettségnek mégis eleget tettek s a pénzt elküldötték. Ezzel tulajdonképpen a fejezet czíme szerintiek ki volnának merítve, de Turóczynál még ugyanezen fejezetben Lajos királynak a litvaiak elleni hadjárata is el van beszélve. Valószínű, hogy ez utóbbi rész eredetileg külön fejezetet képezett, sőt ugyanez áll az előbbiekről is, onnan kezdve, midőn Erzsébet királyasszony hazaérkezik Visegrádra. Tehát tulajdonképpen három külön fejezet volna itt összevonva. A budai különben csak *De peregrinatione reginae Elisabeth* czímet használja és bár ugyanolyan terjedelmű, mint az előbb említett, mégis a szövegében éppen a jelzett helyeket kezdő betűk díszesebben vannak színezve, mint a többiek és ebből vagy külön bekezdésre, vagy a mondott külön fejezetre lehet következtetni.

A fentebb mondottaknál fogva, különösen az alaposságot tekintve, melylyel Küküllei ezt az útazást leírja, bizonyosra vehetjük, hogy ő maga is, mint a kiséretnek egyik tagja, talán mint Erzsébet apródja, részt vett ebben az útazásban. Csupán személyes tapasztalat alapján írhatott annyi közvetlenséggel. Sőt időmeghatározásait tekintve, biztosra vehetjük, hogy talán naplót is vezetett az érdekes útról, vagy, mint Pór Antal gyanítja,[1] időről-időre leveleket küldött haza valamelyik főembernek, vagy éppen a királynak, melyekben a történtekről részletes és kidolgozott leírást nyújtott s ezen tudósítások lehettek azon pontos forrásai, melyekből az útazás részleteit megírta.

Mindenesetre olyan körülmények között lehetett Küküllei, hogy az elbeszélendőkről teljes bizonyossággal bíró tudomása és adatai voltak. De másrészt éppen állásánál fogva, a hogy az udvarhoz közelálló emberek szokták tenni, bizonyos elfogúltságtól sem lehetett teljesen mentes és különben is már mint magyar ember, midőn később a népszerű királyi család egyik idegenbe került tagjával, Endre herczeggel oly végzetes játékot űztek, tollát nem őrizhette annyira ellen, a hogy azt a száraz krónikástól elvárhatnók.

Azt írja például Küküllei, hogy a követek sehogy sem tudták kieszközölni a pápa beleegyezését a koronázáshoz s miután Erzsébet királyné előtt nyilvánvalóvá vált, hogy teljesen czéltalan „a siker minden kilátása nélkül és hiába" tovább Nápolyban időzni, elhatározta, hogy hazatér Magyarországba. Ez nem egészen így történt. 1344 február havában ugyanis VI. Kelemen pápa Endrének királyi czímet adomá-

[1] Századok i. m. 104. l.

nyozott és egy biborosának elrendelte, hogy őt koronázza meg.[1] Tehát Erzsébet mégis ért el némi sikert, sőt talán az indította a hazautazásra, hogy teljesen bízott és megnyugodott a pápa szándékában s azt hitte, hogy most már fia ügye egészen rendbe van hozva.

A következő V. fejezetben a Lengyelországba Kázmér segítségére indított János cseh király elleni háború leírását találjuk, majd a VI., VII. fejezetben sorban a horvátországi és litvai háborúkat.

A VIII. fejezetben Zára ostroma és Lajos királynak Velenczével szemben történt kudarcza foglaltatik s ezek a dolgok is oly részletesen és közvetlenséggel vannak megírva, hogy a közvetlen tapasztalatból nyert előadási erő melegét sugározzák vissza. A fejezetnek végén azonban, a hol a velenczeieknek már az elfoglalt Zára lakosaival elkövetett nemtelen és bosszuálló eljárását olvassuk, a felháborodásnak művésziesen csiszolt hangja, önkénytelenül egy diplomatiai irat czéltudatos írmodorát juttatja eszünkbe.

Ez annyival valószinűbb, minthogy Küküllеiről, ha itt nem is tudjuk okleveleknek művéhez kútfőül való felhasználását kimutatni, de más helyeken ez egészen bizonyossággal feltüntethető. Így a IV. fejezetben, midőn arról van szó, hogy Erzsébet kezdi felismerni Johanna jellemét, az erre vonatkozó leírás a király vagy Erzsébet valamely vádlevelének kifejezéseiből van véve, melyet a később bekövetkezett gyilkosság hatása alatt a pápához intéztek volt.

Sőt egyes szólásmódok, valamint később a IX. fejezetnek egy kifejezése, Lajosnak testvére meggyilkolása felett érzett felháborodásának festése a maguk hangzatosságukban nagyon hasonlítanak VI. Kelemen pápának Lajos királyhoz intézett egyik levelében előforduló mondásokhoz, hol majdnem ugyanazt olvashatjuk; a mi a második példát illeti, annak Lajos király egy 1350-iki levelében van meg hasonmása. Ezekből kétségtelenül megállapítható, hogy ha Küküllei nem is használta fel azon eléje került okleveleket teljesen, de olvasta azokat s talán mert többre ideje nem volt, kijegyezte magának tetszetősebb kifejezéseiket.

Van azonban olyan eset is, a midőn több hasznot is merít az állásánál fogva könnyen megszerezhető oklevelekből. Több helyt maga is utal ilyenekre, mint kútforrásokra és mintegy az általa írtaknak igazolására. Igy a XV. fejezetben Laczkfy István vajdának nápolyi vitézkedéseit írván le, hivatkozik a számára ezen érdemei fejében adott adománylevélre, mely bővebben felsorolja az ő tetteit. A IX. fejezetben Kont Miklós olaszországi dolgairól írván, említi, hogy ő az itt elért eredményekről leveleiben a királyt értesítette stb.

[1] Pór A. Nagy Lajos 53 l.

A XVIII. fejezetben a zsoldosok leverésekor emlékezik meg arról, hogy ezektől írást vettek, melyben kötelezték magukat, hogy a király ellenségeihez nem csatlakoznak és csak azután kaptak kegyelmet. A XXII. fejezetben Aversa bevétele alkalmával hivatkozik a király által a magukat kitüntetett vitézeknek adott adománylevelekre, a melyekben az ő vitézkedéseik is fel vannak említve. Erre vonatkozólag ismerünk is okleveleket Fejérnél.[1] Tovább a XXIV. fejezetben Wolffardus és Konradus zsoldos kapitányokról említi, hogy Lajos, midőn visszatért Magyarországba, érdemeiket bőkezűen megjutalmazta és vitézi tetteiket a számukra kiadott kiváltságlevelekben hozta nyilvánosságra. Erről is tudunk ugyanazon oklevélgyűjteménybe felvett oklevélből.[2] Végül a XXV. fejezetben András vajdának Olaszországban tett szolgálatait és vitézi tetteit *rövidség okáért* nem beszéli el, mert mindezek olvashatók úgyis a neki adott kiváltság-levelekben.

Hogy Küküllei mindezen okleveleket a rájuk történt hivatkozásból ítélve hogyan használta fel, azt nem tudjuk, de meglehet kezébe nem is kerültek, mert ha ez meg történt volna, akkor nagyobb hatást gyakoroltak volna reá és jobban kimerítette volna azokat. Ez utóbbi esetnek szembetűnő bizonyítéka a IX., XIII., XIV. és XV. fejezet, melyek közül a két utóbbi szószerinti kölcsönzések, a XIII. fejezet az illető dolgokra vonatkozó oklevél[3] kivonata. A IX. fejezet elején: accidit casus lamentabilis et enormis... qui... extitit iugulatus et interemtus... jellegzetes kifejezésekből álló mondat Lajos királynak 1350 okt. 30-án Laczkfi István vajda érdemei jutalmazásáról szóló okleveléből van kivéve. Ezen okmány Fejérnél szintén fönnmaradt[4] és valószinű, hogy azt maga az író fogalmazta. A XIV. fejezet Küküllei szövege: Iterum alquibus diebus transactis, idem Stephanus Waiuoda, ducem Wernerium, capitaneum exercitus Lodowici, cum quíngentis armatis, societati ipsius adiunctis, in civitate Cornechii captivavit. Az említett oklevél pedig így szól: Et demum nonnullis diebus transactis, idem Stephanus Wayvoda praefatum Ducem Wernelium cum quingentis armatis societati ipsius Ducis Wernelii adiunctis, in civitate Corneth captivavit. Nagyon kevés külömbséggel ugyanaz. A XV. fejezetben van a következő részlet: ... idem Stephanus Waiuoda zelo fidelitatis armatus, volens potius post mortem vivere, per famae gloriam, quam terga hostilitati vertere, victoriam obtinuit" ismét megegyezik az oklevél illető mondatával.

Művének többi részében nem tudjuk többé fölfedezni oklevelek használatának nyomait. Különben is csak az 1352-ik évig írta azt egy-

[1] CD. IX, I, 765—66, 768—70. II.
[2] CD. IX. I. 756—61 II.
[3] Fejér CD. IX. I. 759 I.
[4] CD. IX. I. 482—490 és 756—764 I.

húzamban, aztán pár évre letett arról a reményről, hogy folytathassa és midőn ez csakugyan módjában lett volna, más rendszert követett. De így is, személyes tapasztalatainak segítségére vonván az okleveleket, követ el néhol még egyéb kis és nagy hibákat. Ilyen tévedés például VIII. fejezetben fordul elő. Itt elbeszéli, hogy Zára alatt egy összecsapásban elesett Tót Lőrincz fia, Bertalan is. De már a XVII. fejezetben erre nem emlékszik vissza, Tót Lőrincz fiai között, kik Lajos királyt Apuliába kísérték, Miklós és Lőkős mellett ott szerepelteti Bertalant is; természetesen, mert ez a vitéz egyáltalában nem halt meg, sőt még 1352-ben is szerepelt mint főpinczemester. Ugyancsak téved Küküllei a XII. fejezetben is, midőn azt írja, hogy Lajos király első hadjárata után Laczkfi István erdélyi vajdát tette meg maga helyett helytartónak. Ebből csak annyi igaz, hogy Lajos a vajdát csakugyan megkínálta helytartósággal, de ő nem fogadta el.

A XXII. fejezetben Aversa elfoglalásának története van leírva. E várat és várost 1350 aug. 3-án adták fel védelmezői. Lajos jul. 1-én kezdte ostromolni, tehát Aversa ostroma 34 napra terjed. Küküllei mégis azt írja, hogy „duravit autem obsidio, bene per tres menses"...

Mindezek és még más kisebb-nagyobb hibák, miknek felsorolása hosszúra terjedne, nem annyira tudatlanságának, hanem elnézésének, talán hiszékenységének vagy gondatlanságának tulajdoníthatók, valódi érdemeiből nem sokat vonnak le. Különben is, mint művébe jobban belemélyed, már nem foglalkozik az egyes dolgokkal oly részletesen és a király nápolyi hadjáratát s annak egyes mellékeseményeit egyáltalában, a nápolyi ügyeket is már kevesebb közvetlenséggel, meglehetős szárazon, de azért az évszámok mellőzésével is adja elő. Azonban e helyeken is értesülései megbízhatók, pontosak, sokszor névszerint sorol elő olasz városokat, említ fel olasz családokat s a főbb szereplő magyar főurak neveinek feljegyzésére mindig nagy súlyt helyez.

A mű XXIX. és XXX. fejezetei a litvaiak elleni hadjáratokat beszélik el 1351-ben és 1352-ben nagyon röviden, bár a király maga is részt vett az elsőben. Ez utóbbi fejezetben különösen érdekes az a jelenség, hogy itten írónk már nem a megtörténés sorrendjének betartására irányozza figyelmét, hanem a mire példa eddig nem volt, összegezi a együvé tartozó eseményeket. Tehát itt kezd átalakúlni a krónikás Küküllei a memoireíró Küküllleivé s a mi ugyanazt jelenti, itt kezd igazán szembetűnő lenni az, hogy ő már nem a régi rendszere szerint, analista módjára teszi meg feljegyzéseit, hanem emlékezetében összefoglalja azokat egy egészszé és így kikerekítve áttekintett képet nyújtva, írja le, amit tud.

Ez a jelleg még szembetűnőbb a XXI. fejezetnél, a hol a pápának küldött magyar segítség, Czudar Péter bán vezetése alatt, 1357-iki,

1360-iki és 1368-iki hadi működésének története van rövidre fogva elbeszélve.

Megemlékezik pár sorban az Albert osztrák herczegnek segítségére indított hadjáratról (1353) is a XXII. fejezetben, a XXIII-ban pedig ismét jobb értesülésekkel ír az 1363-iki boszniai hadjáratról, sőt még egy epizód elbeszélésére is kiterjeszkedik s elmondja, hogy ekkor Miklós érsekkanczellár sátrából ellopták a királyi pecsétnyomókat. Ezenkívül még csak a XXVIII. fejezetben a Lajk vajda elleni háborút beszéli el kissé részletesebben, mig az 1365-iki bolgárországi, az 1362-iki Károly császár elleni s a nála u. n. morvaországi háborúkkal nagyon röviden végez, közben megemlékezik Lajos királynak a lengyelek által történt megválasztásáról. Még egyszer alaposabban ír a már említett XXXVIII. fejezetben, de ezzel, úgy látszik, véglegesen megelégelte a háborúk leírásával foglalkozni, mert, habár e két utolsó és elég fontos velenczei háborúról egy szóval sem emlékezett meg, a XXXIX. fejezetben már csak általánosságban érinti, hogy volt háborúja Lajosnak a ráczok és a moldvaiak ellen is és majdnem minden esztendőben az ő vetélytársai s egyes lázadók ellenében és még ugyanazon fejezetben végez is ezen történetírói feladatával s minden átmenet nélkül ugrik a király általános jellemzésére át.

A XL. fejezettől kezdve, a mint ennek pár sorában ígéri, a király jó tetteit, mivelt dolgait sorolja fel és csakugyan a következő kilencz fejezet válogatás és minden sorrend betartása nélkül foglalkozik a vallásos ügyekkel. Itt írja le a zsidók kiűzését az országból, Remete sz. Pál testének hazahozatalát, a nosztrai, lövöldi klastromok alapítását, kápolnák építését, a térítéseket, az oláhoknak e miatt való kivándorlását Moldvába. A középkor íróját jellemzi, hogy az L. fejezetben elmúlaszthatlannak tarta a mystikus pestisjárvány, földrengés és éhinség megemlítését; s talán személyes reminiscenciák hatása alatt áll, midőn Nagy Nagy Lajos törvényhozói minőségéről is szólni akarván, az 1351 évi országgyűlés nagyfontosságú határozatait, az ősiség, adózási reformok behozatalát mellőzi, de megemlítés nélkül nem hagyhatja a LI. fejezetben, hogy „jószágok adományozásában, mindenkivel szemben kegyelmesen, bőkezűen és jószivűen viselkedett. Innen van, hogy őt mindenki oly rendkivüli módon szerette."

Az LII. fejezet ismét az értékesebbek közül való Küküllei János művében. Itt Lajos király családi viszonyait írja le elég hiven, elég pontossággal és részletességgel. Csak az a kár, hogy a műve elején oly lelkiismeretesen adott idő-meghatározásokat, mint egész műve derekán keresztül, úgy itt sem alkalmazza, évszámokat egyáltalában nem használ.

A három utolsó fejezetben ismét a király személyével foglalkozik, magasztalja buzgóságát, eszélyes, tevékeny, diadalmakban gazdag ural-

kodását s utolsó éveinek csöndes, magábaszálló alázatosságát. Az utolsó (LV.) fejezet végre szól Lajos király haláláról és eltemettetéséről s pontosan meghatározza halála napját, uralkodása tartamát.

Eddig terjed tehát a krónika. Nagy Lajos uralkodásának nem nyújtja teljes képét, nem egy dolgot elmúlaszt felvenni úgy a Lajos személyét, mint az országot illető események közül keretébe. Igy nem említ meg sok olyan anekdotaszerü eseményt, a mit tőle, mint krónikástól, leginkább várhatnánk. Nem szól arról, hogy a hosszasan elbészélt nápolyi hadjárat mily egyezséggel ért véget s egyáltalában a háborúkat befejező békekötéseket többnyire hallgatással mellőzi. Erzsébet anyakirályné vallásosságát annyira kiemeli a nápolyi zarándoklatnál, de már az aacheni kápolna építtetésénél nem emlékezik meg Erzsébetnek oda tett zarándoklatjáról. Lajos balkáni polilikájának szintén kevés figyelmet szentel, a Szerbiával való többszörös érintkezések pedig megérdemelték volna azt. A lengyel ügyek is kevéssé érdeklik Kükülleit. Pár sorban emlékezik meg Lajos koronáztatásáról, de hogy miképpen próbálta azután ő ezt az országát kormányoztatni Erzsébet által, miképen vallott ezzel kudarczot, a híres kassai lengyel országgyülést, stb. mind hiába keressük művében.

De ha hiányai miatt a krónika néhol kissé hézagosnak, szűkszavúnak is mondható, ez a szegényesség csak első tekintetre az. Hiszen ott van épen Nagy Lajos korának s általában az Anjou-kornak rendkivül gazdag, reánk fenmaradt oklevél tömege, a mely csak a Fejér Codex Diplomaticusában levőt számítva, öt nagy kötetre terjed, s adalékai olyan értékesek, hogy belőlük alig egy-két esetet kivéve, az Anjouk idejére teljes és élénk világosságot s betekintést nyerhetünk, azért Küküllei műve a maga igénytelen egyszerüségében és hézagosságában is, hősének uralkodása történetére nézve a legelső és legfőbb kútforrás, azt lehet mondani, hogy nélkülözhetetlen.

Különben is Küküllei nem egyfolytában írta meg művét s így annak rendszere változik írójának helyzetével és írói kedvével, így is a mi czélja volt, hogy az utókor számára Nagy Lajos uralkodásának áttekinthető, rövid történetét elkészítse, az teljesen sikerült neki. Elfogúltsága, mi helyzetében és mint egykorú írónál nagyon érthető lett volna, teljesen háttérbe szorúl, még papi mivolta is kevéssé érezhető ki soraiból, sőt nemzeti érzése, a hol egy pár kifejezésben túllép az egyszerü tények elbeszélésén, sokkal erősebb nála amannál. A pápáról nyugodtan kimondja, hogy hanyag nembánomsága miatt szenvedett Endre királyfinak koronázása késedelmet.

Stilusa némely tekintetben kifogásolható ugyan, sok helyt zilált mondatszerkesztései vannak, de úgy látszik, nem is volt ideje, sem kedve erre nagy gondot fordítani, nem is javított többet azon, a mit egyszer megírt.

Magasabb álláspontról tudta megitélni az eseményeket, ebből fakad elfogúlatlansága, jól ismeri, a miről írni kell, ebből fakad áttekintése az események fölött. Nem valami más munka feküdt előtte írás közben, mint krónikás-társainál és memoire íróknál — mert ő mindkettő volt egy személyben — szokásban volt, hanem teljesen önállóan írt és az oklevelek felhasználását maga sem titkolta. Az események festésén kivül azok okait is megemlíti, s mint szerencsés állása lehetségessé tette, helyesen s megbizhatóan. A kép, melyet Nagy Lajosról vázolt, nem lép fel valami nagy igényekkel, sőt inkább az ellenkezőt lehet róla állítani, nem aranyos keret, nem csillogó vagy rikító színek képezik Küküllei hatásának titkát, hanem mintha egy régi művészeti iskola termékét látnánk magunk előtt, melyen a ruhaszövet egyes szálai is ki vannak dolgozva s az arcznak nem kidolgozott részei is fényképi hűséggel vannak visszaadva, annak minden jellegzetességével; még ha szépséghiba is, az is meghagyva rajta. Arról a művész nem tehetett, ha közben abba kellett hagynia munkáját s mire újból bele kezdett, nem tudta s nem akarta az elkészítettnek aprólékosságát eltüntetni, hanem a hátralevő részleteket folytatta és befejezte úgy, a hogy megváltozott ízlése és emlékezete azt neki tudni adta. A nonumque prematur in annos elve Küküllεinél teljesedésbe nem ment, nem az igazi értelemben, mert bár műve hosszú időn keresztül legalább részben elkészülten hevert, ő azt többet át nem simította, nála a scripta manent csakugyan a réginek, az egyszer megírtnak megmaradása volt.

Érdekes megemlítenünk, bár köztudomású dolog, hogy a későbbi Bonfini a többi krónikával együtt Küküllei művét is átvette az ő *Rerum ungaricarum decades*ébe s hogy miként dolgozta át teljesen s vetkőztette ki egész jellegéből írónkat. Különben Küküllei talán még a többi krónikásnál is több fejtörést és gondot okozhatott a derék Bonfininak. A középkori krónikaírás erőteljessége, egyszerű keresetlensége és egyéni jellege Küküllεinél különösen megvolt s most Bonfini mindezeket a vonásokat át kellett hogy alakítsa a maga ízlése szerint: az egyszerűség helyett csillogó szónokiasságot, az erőteljesség helyett pongyolaságot, az egyéniség helyett az általa követett írói eszmény jellegét s a bizony sokszor gyönge és darabos latin stilus helyett klassziczitást, hajlékonyságot kellett hogy adjon írónknak.

Csak két példával legyen szabad azt a nagy különbséget bemutatni, mely Küküllei szövege és Bonfini művészi átalakítása között van. Küküllei IV. fejezetében fordúl elő a következő rész: „... cui obviant (t. i. Erzsébet királynénak, midőn Apuliába ment) rex Andreas filius eius, cum consorte sua, domina Johanna regina, et Dominam Elisabeth reginam, cum magna solemnitate et gloria receperunt, et ita Neapolim, cunctis gaudentibus, in vigilia S. Jacobi apostolis, perduxerunt". Bonfini

az egyszerű leirást a következőképpen alakította át: „Elisabeth in filii ac nurus amplexus effusa prae longo ac ingenti desiderio pene deicit: mox eorum osculis levato desiderio subinde respiravit". (Sambucus kiadása 1568 354. l.) Íme milyen hangzatos szavakkal tömött, megható jelenet lett Bonfininél a nápolyi találkozásból, pedig valószínű, hogy különösen a napa és a menny nem nagy szeretettel omlott egymás karjaiba. Vagy midőn Erzsébet Rómába érkezett és ott Szent-Péter templomát meglátogatta, Küküllei szerint: „Obtulit denique ad altarem beati Petri apostoli, et ad reliquias, solemnia munera, in calicibus, et ornamentis insignibus, et florenis, iuxta magnificentiam reginalem". (U. o.) Bonfininél ez még nem elég méltó leírás, hanem: „Ad magnam salvatoris aram ab eo ducta, ingens numini donativum obtulit, sacras vestes margarita excultas, item vasa, candelabraque aurea gemmataque ac cetera tale genus: quater insuper mille sestertium aiunt addidisse". (U. o.) Szónokias áradattal gázol keresztül az általa máshol nem is olvasott dolgok történetén s attól sem riad vissza, hogy a mit Küküllei sem említ és más sem tud, egy egyszerű *aiunt* hozzáadásával meg is hamisítsa. Mindezeknél semmi sem világosítja meg jobban Küküllei művének egész jellemét: egy század is alig telik el s egyszerűsége bosszantó a compilator előtt, a min bármiképpen változtatni kell; s ez megmagyarázza azt is, hogy miért nem válhatott népszerűvé a Nagy Lajos életrajza s miért nem terjedt az el úgy, a hogy megérdemelte volna.

Láttuk már, hogy korunkra három krónika hagyta fenn a művet többé-kevésbbé teljesen: a budai, a dubniczi és a Turóczy-féle kiadás. Ezen kivül még egy kiadása van a krónikának és ez annak első magyar fordítása. E műnek czíme: *Első Lajos magyar királynak dicsőséges országlásáról és élete fogytáig viselt dolgaira ugyan ő felsége János nevü belső titoktartó nótáriusától... szerkesztett rövid krónika melyet azon királynak frissebb emlékezetére és a magyar nemzetnek dicsőségére, Deákból... P. Orosz Ferencz most ujonnan magyarra forditott s némely rövid magyarázatokkal ellátott és kibővitett, Budán 1760.* Orosz Ferencz uram e könyvecskéje kis 4⁰ alakú, első két lapját a czím és ajánlás foglalja el, azután 27 számozatlan lap következik, melyet családja katona tagjaihoz intéz. Utána még betoldja hat számozatlan lapra az olvasóhoz czímzett előszót és végül az 1—100. lapon következik Küküllei műve, melyet valószínűleg a budai krónikából fordított le, mert előszava hiányzik és más eltérésekben is különbözik a Turóczy kiadásától. 55 czikkelyre osztja fel a művet, melyet latinos magyarsággal ír. A fejezetek végén jegyzeteket is adott Orosz művéhez, melyekben főként nagy súlyt helyez a pálos szerzetet illető dolgok magyarázására, a minthogy az is indította a mű átültetésére, mert „Nagy Lajosról szól az, a ki kegyes patronusa vala a pálosoknak".

S ehhez a nagy királyhoz, a maga egyszerűségében, száraz modorosságban is méltó volt e munka, Küküllei műve, mely a daliás időknek nagy tetteit, nagy időit és nagy embereit halhatatlan emlékkel örökítette meg. A legnagyobb magyar Anjou testvérének gyászos halála meghozta a maga jutalmát abban, hogy midőn Nagy Lajos király magyarjai: a Laczkfiak, Drugethek, Kontok és Bebekek czímeres zászlói diadalmasan vonultak végig Italia földjén, a humanizmus és renaissance megtermékenyítő ereje nem maradhatott az Appeninek völgyében, át kellett annak a Kárpátok koszorújába is terjednie: ha nem másként, de a klasszikus helyeket tapodó magyar vitézek saruján is elszármazott az Magyarországba. S ha ennek a kornak történetét Kelet-Európában Anjou Lajos magyar király csinálta, nem kicsinylendő az érdeme Kükülleinek sem, a ki krónikájában a fényes korszak emlékét örök időkre fentartotta.

Dékáni Kálmán.

Bocskay és a bécsi béke.

Mérhetetlen nyomor és szenvedés sújtotta Erdélyt és Magyarországot Bocskay felkelése előtt. Erdélyben Rudolf király tábornoka, Básta György 1601-ben a maga kezébe ragadta az uralmat s Erdély a magyar király nevében az osztrák kormány hatalma alá került. Básta a zsarnoki önkény vasvesszejét suhogtatta a szerencsétlen Erdély fölött. Alatta Erdély a legkegyetlenebb zsarnokságnak volt kitéve. Felfüggesztette az alkotmányt és Rudolf német biztosaival valóságos rámuralmat gyakorolt. Minden igyekezete oda irányult, hogy a nemességet megtörje, megsemmisítse. A ki hűséget fogadott, az *gráczia* levelet kapott, melyet mindig magával kellett hordoznia, mert a legutolsó hajdu is bárkit kérdőre vonhatott: *Hun a gráczia?* Ha elő tudta mutatni, bántatlan maradt, de jaj volt annak a szerencsétlennek, ki nem mutathatta fel, a hajduk elvitték kincsét, marháját, gabonáját, még a ruháját is. Kegyetlenül pusztitották ezek a hajduk Erdélyt. Egy egykorú *oláh, rácz és magyarországi ebeknek* nevezi őket. Feltörték a sirboltokat, szétzuzták a kőkoporsókat s feldulták a fejérvári öreg templomot. Dúlásukon még a török pasa is eliszonyodott. Marosvásárhely lakosai rimánkodtak nekik, könyörögtek, hogy ne bántsák őket, *hiszen mi is magyarok és keresztények vagyunk;* a hajduk azt felelték: *ti hajas törökök vagytok, ebek vagytok ti, nem szánunk. Az Istentől pedig mi semmit is nem félünk, mert a Tiszántul hagytuk.* Básta keményen sarczolta a városokat; igy Kolozsvár városára 70,000 frt sarczot vetett ki. Majd megindult a törvénytelen kivégzés, jószágelkobzás, a törekvés Erdély elnémetesitésére, megindult a vallásüldözés. Mindezekhez hozzájárult a pestis, a rossz termés, az inség és az óriási drágaság. Hiába volt az erdélyiek fölkelése 1603-ban. Székely Mózes, kinek fejedelemségével pillanatra felvillant a szabadság, Brassó közelében a csatatéren vérzett el hazájáért, de annak sorsán nem javított s a szolgaság sötétsége nehezült a meglátogatott Erdélyre. Közben oly nagy lett a drágaság, hogy egy mérő gabona ára 13, sőt 25 frtra, akkor a mainál tizszerte nagyobb értékre emelkedett. A nép fahajból és korpából készitett kenyeret evett s közönségessé vált az emberhus evés. Enyeden nyilvánosan mérték az emberhúst. A gazdag, szép, boldog Erdély valóságos siralomvölgye lett, tönkretéve, félholtan feküdt Rudolf lábainál. Rettenetes

esztendők voltak ezek Erdélyben, melyeket aki túlélt, bámulva kiáltott fel a brassói névtelen íróval; *misericordia dei, quod non consumti sumus.*

Míg Erdélyben Básta rémuralma dühöngött, Rudolfban felébredt a vágy: önkényuralmi törekvéseit megvalósítani. Magyarországon két feladatot tűzött ki maga elé: az alkotmány megdöntését és a hitújítás megtörését. Megindul eme törekvések ellen az a nagy küzdelem, mely az egész XVII. század történetét uralja: a vallási és politikai szabadságért való küzdelem. Alapjául a nemzeti sérelmek szolgáltak. Ebben nem volt hiány. Rudolf, ki prágai palotájában kedvteléseinek élt, az uralkodás gondjait többnyire másokra bízta; Ernő főherczeget kinevezte Magyarország helytartójává, a főhivatalokba idegeneket ültetett, nem töltötte be a nádori méltóságot, mellőzte a magyar tanácsosokat, az országgyűlést csak adómegszavazó gépnek tekintette, majd éveken keresztül nem hívta egybe, a szent koronát Prágába vitette. Mindez bőséges okot szolgáltatott a nép elégületlenségére, mely lázadásban nyilvánult volna, ha a török háború el nem odázza. Valóban csak elodázta, de meg nem akadályozta.

Rudolf, hogy a rendeket, kik az alkotmánynak féltékeny őrei voltak, megpuhítsa és czélja elérésére pénzt szerezzen, üldöztetni kezdte a leggazdagabb nemeseket, ki akarta fosztani a magyar birtokosokat, az országnak egyedül vagyonos elemét. Koholt vádak alapján hűtlenségi pörbe fogatta és birtokaiktól fosztotta meg őket. Alig volt az országnak előkelő családja, melynek egyik-másik tagja ne állott volna vád alatt. Itt csak a protestáns Illésházy pörére hivatkozom, mely a pörök között a legnagyobb és legigazságtalanabb volt. Az ellene emelt vádnak ugyanis semmi alapja nem volt, mégis fej- és jószágvesztésre ítélték. Életét megmentette ugyan, de óriási birtokait elkobozták.

A megpuhított rendek egyideig türték az önkényt, de szivökben gyűlölet támadt ellene, mely növekedett, mikor Rudolf ahhoz is hozzá fogott, hogy a protestantizmust megtörje és helyreállítsa a katholikus hitegységet. Ez az adott viszonyok között igen merész vállalkozás volt, ezzel kihívta maga ellen a végzetet, az ország megmozdult, hogy testilelki szabadságát visszaszerezze.

Rudolf a városokat szemelte ki első áldozatul. Mint földesúr, a volt katholikus templomokat a protestánsoktól elvétetni s a katholikusoknak visszaadatni rendelte. Belgiojoso Felső-Magyarország kapitánya, Rudolf parancsára Kassán elvétette a nagy templomot, mely 50 év óta a lutheránusok kezén volt s 1604-ben a katholikusoknak adatta vissza, papjaikat elűzette és megszüntette istentiszteletüket. Az erőszaknak engedtek a protestánsok, de az 1604. országgyűlésen tiltakoztak ellene.

A vallásügy keltette ingerültség mellett is ez az országgyűlés elintézte a királyi előterjesztéseket, megszavazta az adót s XXI törvény-

czikket hozott. Ezeket szentesítette Rudolf, de Mátyás főherczeg ajánlatára önkényesen hozzátoldott egy XXII-et, mely megtiltotta, hogy a protestánsok az országgyűlésen vallási sérelmekkel foglalkozzanak s kijelenti, hogy az újítók ellen a törvényes büntetéseket foganatba fogja vétetni. Ez a törvényczikk nemcsak a protestánsokat támadta meg, hanem megtámadta, megsértette a magyar alkotmánynak azon sarkalatos tételét is, hogy a király csak a rendekkel szerezhet törvényt. Ezalatt Belgiojoso tovább folytatta erőszakos munkáját Felső-Magyarországon, Rudolf pedig, ki halálos csapást készült mérni a nemzet alkotmányos és vallási szabadságára, vakon bizott abban, hogy az elégületleneket leverve, megtöri a nemzetet. Reményeiben azonban nagyon csalódott. Csalódott a magyarság ellenálló erejében s csalódását keserűen fizette meg koronájával s kormányrendszerének bukásával. Nemcsak a protestánsok, hanem a katholikusok is felkeltek ellene s a letiport politikai és vallásszabadság védelmére fegyvert fogtak.

A fölkelés élére Bocskay István állott, ki Erdélyt és Magyarországot a mélységből hirtelen szökéssel emelte föl. Bocskay István Kolozsvárt, a Mátyás király szülőházával szomszédos házban született 1557-ben. Báthory Zsigmondnak anyai nagybátyja és diplomatája volt. 1599 óta feltétlenül német-párti volt. Mint ilyen, annak a politikának volt rendíthetetlen hive, hogy Erdély szövetkezzék Rudolffal, így remélte lerázhatni a törököt, a hódolt terület visszafoglalását s Magyarország egyesítését. 1599-ben Erdélyben hűtlenségi pörbe fogták s el is marasztalták, lefoglalták vagyonát. Ekkor Prágába ment, hol erdélyi ügyekben Rudolf tanácsosa lett. Mivel azonban látta, hogy szava nem sokat nyom a latban s tapasztalta, hogy az udvar nem képes a törököt lerázni s Magyarországot egyesíteni, visszanyert biharmegyei jószágaira vonult. Az országnak és a nemzetnek szomorú sorsa megdöbbentette. Eltűnődött a haza sorsán s látta, hogy az uralkodó állapotok mellett el kell vesznie, de fájdalma királyhűségét meg nem ingatta. Terv, remény nélkül élte napjait.

Ekkor történt, hogy a szultán meghagyta Székely Mózes kibujdosott hiveinek, hogy válasszanak maguknak fejedelmet s egyúttal megígérte, hogy a maga erejével ülteti a fejedelmi székbe. A bujdosók a temesvári basa oltalmát élvező Bethlen Gáborral egyetértve, Bocskay személyében állapodtak meg.

„S a bihari rónán hivó szózat támad:
— Nézd, békóban lelkünk, szégyenpírban orczánk!
Hagyd a tétlen magányt, a Kereki várat
Jó Bocskay István s gyere immár hozzánk:
Törd le bilincsünket, töröld le könyünket,
Emeld fel zászlónkat, légy a mi kőszálunk,
Ősi szabadságunkat s uj tiszta hitünket
Hogy óvjuk, hogy védjük — jövel immár — várunk!"

Bethlen közölte a dolgot Bocskayval. Bocskay gondolkozóba esett. Mint jó hazafit és buzgó protestánst elkeserítette a végét érni nem akaró igazságtalanság, az alkotmányon és vallásszabadságon ejtett sérelmek, mindazonáltal csak ismételt biztatások és kérések után tudta megnyerni Bethlen terveiknek. Végre engedett. Elhatározta, hogy elfogadja a fejedelemséget és fölveszi a harczot az ország elnyomói ellen. A szultán szivesen fogadta Bocskay elhatározását, meg is erősitette Erdély fejedelmi székében, de mielőtt megkapta volna az ahdnamét, kitört Magyarországon a harcz. A király zsoldjában álló hajduk ugyanis Temesvárnál szept. 9-én szétverték a bújdosókat; a sok más zsákmánynyal együtt elvitték Bethlen Gábor ruháját is, melyben megtalálták Bocskaynak Bethlennel váltott leveleit. Végtelenül megörült ennek Belgiojoso! Mihelyt a levelek kezébe jutottak, Bocskait lázadónak nyilvánitotta s elkezdte birtokait foglalni. Bocskay ekkor önvédelemből fegyvert fogott. Igy kerül Bocskay Rudolf hűsége mellől a nemzeti ügy élére.

Mindenekelőtt igyekezett megnyerni a vitéz hajdukat és megérttette velök az ország állapotát, a német kormány zsarnokságát. Beszélt nekik a hazáról és annak szeretetéről, aztán arról, hogy a protestáns vallást ki akarják irtani. Fölszólitotta, hogy álljanak melléje és védelmezzék meg a magyar szabadságot, zsoldot és győzelem esetén nemesi birtokot igért nekik, hogy ők se legyenek olyan kivetett teremtések, mint a nádi farkasok. A marczona embereket annyira meg tudta hatni, hogy kezet adtak Bocskaynak. Segitségükkel Belgiojosot és Bástát visszaszoritotta s csakhamar egész Felső-Magyarország ura lett. Az erdélyi rendek, Bástától megszabadulva, Medgyesen, a székelyek a hozzánk közeleső Nyárádszeredában, a magyarországiak Szerencsen 1605-ben fejedelmüknek választották. Ugyanebben az évben pártjára állt Illésházy István s a vele együtt érző felvidéki nemesség is. Amióta pedig elhangzott a nemzethez intézett felhivás, hogy *vesse le nyakáról a kemény igát*, rang, rend és valláskülönbség nélkül gyültek táborába. Vitéz hajdui egymás után foglalták el a még német kézen levő városokat elárasztották a Dunántult s Bécset rettegésbe ejtették. A szultán pedig külön követet küldött üdvözlésére, kardot, királyi pálczát és koronát adatott át neki Budán. Ő azonban szerényen levette fejéről a koronát s beérte Erdély koronájával, mely mellett *Magyarország és Erdély fejedelme* czímet viselte; kijelentette, hogy ő nem a királyságért, hanem hazája jogaiért rántott kardott. Onzetlensége páratlan. Nem akart ő többet, mint a nemzet jogainak kivívását és biztosítását.

„A miért ő harczba szállt — vallja szive, ajka,
Az hite s hazája drága szabadsága.“

Önzetlensége mellett jellemző vonása Bocskay egyéniségének, hogy mindig nagy közczélokért küzdve, sikerei nem ragadták el, a szerencse nem tette mámorossá; neki nagyobb czéljai vannak: kibékíteni Magyarországot királyával, ennek túlkapásai ellenében biztosítani úgy vallásszabadságát, mint alkotmányát, továbbá megszünteti az 1593 óta czéltalanul folyó háborút a török és német között kötendő békével. Épen ezért az adott pillanatban kész volt a békére, azt nem utasitja el.

A kettős feladat egyformán nehéz volt és semmi sem mutatja inkább Bocskay lángeszét, mint eme kettős feladatnak helyes megoldása. Kivánta a vallásszabadság törvénybeiktatását, a nádori méltóság betöltését, követelte, hogy a nádor helyettesítse az országgyűlésen s az ország dolgaiban a távollevő királyt, követelte a kamarák eltörlését, kivánta, hogy az idegenek elmozdíttassanak a tisztségektől, hogy a zsoldos hadakat vonják ki az országból, egyszóval intézményekkel óhajtotta megerősíteni az alkotmányt. A magyar királylyal való megegyezést nehezítette Rudolf visszavonulása, ki a magyar ügyek vezetését ebben az időben Mátyás főherczegre bizta, kinek az állása bizonytalan volt; de megnehezítette a német kormány cselszövénye is, mely Bocskay tudta nélkül akart kibékülni a törökkel, hogy aztán a magára maradt fejedelmet leverje. Nehezíté végre a felkelők türelmetlensége, kik végképen el akartak szakadni a Habsburg-háztól. A német és török közt kötendő békítés nehézsége pedig a felek makacsságában állt: elhatározólag egyik sem győzött és nem is akar veszíteni egyik sem.

A dinasztia tagjai sokáig nem akartak belemenni a korponai országgyűlésen megállapított feltételekbe, de a szükség mégis arra indította, hogy felvegyék az alkudozás fonalát s a tárgyalások vezetését Mátyás főherczegre bizták. Bocskay okos, körültekintő, ügyes politikája, mérsékeltsége végre a bécsi békére vezetett, melylyel Bocskay kibékítette a nemzetet királyával. A király megfogadta, hogy alkotmányosan fog uralkodni, nádort választat, magyar ügyeket csak magyar emberekkel intéztet el, az idegen katonákat kivonja az országból és a protestáns vallást a katholikussal egyenlőjogunak s Bocskayt Erdély fejedelmének ismeri el.

És most rákerült a sor két régi ellenségnek, a töröknek és németnek kibékítésére. Bocskay közbenjárására a magyar király és török szultán követei abban egyeztek meg a zsitva-toroki sikon, hogy mind a két fél megtartja a birtokában levő területet, de adót a magyar király többé nem fizet a töröknek, hanem egyszersmindenkorra 200.000 tallér ajándékot küld a török szultánnak s a békeokmány szerint a szerződő felek egyenrangúaknak ismerik el egymást. Igy emelkedett fel a magyar király az alárendelt helyzetből s ez volt az első béke a mo-

hácsi vész óta, melyet nem kellett Konstantinápolyban kikönyörögni és nagynehezen megvásárolni.

Mindkét béke Bocskay érdeme. Egyszerre megszűnt a szörnyű állapot mind Magyarországon, mind Erdélyben, vége lett a 15 éves török háború pusztításainak s az idegen uralomnak. És a mi nagyfontosságu, a békekötések, törvények megtartásának — nem kimondott, de tényleges ellenőrzőjévé, a bécsi békében újra különváló s a zsitvatoroki békekötésnél független államként szereplő Erdélyt teszi. Bocskay ugyanis, ki élete javarészében arra törekedett, hogy Erdélyt egyesítse Magyarországgal, most ő maga hangoztatja, hogy a magyar szabadság őrbástyájául a Habsburg királyokkal szembe, oda kell állítani az erdélyi fejedelemséget.

Ő maga mondja, hogy: *valameddig a magyar korona ott fennt nálunknál erősebb nemzetségeknél forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani.*

Hogy az erdélyi fejedelemség legyen a magyar szabadság ellenőrizője, ő érvényesitette s oltotta be a szivekbe. Ezt vallotta olyan meghitt embere II. Ferdinándnak, mint Pázmány Péter is, kiről Kemény János *Önéletírásában* azt írja: „Pázmány mondja vala egykor nála létemben: átkozott ember volna, ki titeket arra kisztetne, hogy töröktől elszakadjatok, ellene rugoldozzatok, mig Isten a kereszténységen máskép nem könyörül; mert ti azoknak torkokban laktok. Oda annak okáért adjátok meg azt, mivel tartoztok; de tartsatok csak jó correspendentiát, mert itt keresztény fejedelemmel van dolgotok, t. i. római császárral, adománytok nem kell; az törököt töltsétek adománytokkal; mert noha im édes öcsém, nekünk elégséges hitelünk, tekéntetünk van mostan az mi kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak addig durál az az a német nemzet előtt, miglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik floreálni, azontul mindjárt contemptiuba jutván, gallérunk alá pökik az német, akár pap, barát, vagy akárki légyen."

Bocskay államférfiui bölcs előrelátással, jogi alapot szerezvén a nemzet követelései számára, egyengette nemzete előtt a jövendő boldogulás felé vivő útat s kijelölte az irányt és módot, melyet politikailag követnie kell. Ezt hagyja végrendeletileg fejedelem-utódainak s ezt a politikát vallotta, követte úgy Erdély, mint Magyarország. Meg nem védte ugyan az alkotmányt a támadásoktól, a nemzetnek mindegyre fegyvert kellett ragadnia annak megvédésére azután is, de a magyar politikát kijelölte s annak ő adott tartalmat.

A kiegyezés volt Bocskay életének legnagyobb munkája.

Mikor ezt a nagy munkáját végrehajtotta, már beteg volt. Némelyek szerint vízi betegségben szenvedett, de mások azt mondották, s maga is azt tartotta betegsége okának, hogy ellenségei lassan ölő mérget

adtak be neki. Még abban az évben, melyben a két nevezetes békekötés létrejött, 1606 deczember 29-én, pénteken reggel virradóra Kassán kilehelte nemes lelkét, Erdély elveszítette nagy fejedelmét. A gyászhír bánatot és siralmat keltett mindenfelé. Halálos ágyán is a nemzet javára gondolt és intette a rendeket, hogy a következő országgyűlésen jól körülbástyázzák a magyar szabadságot s arra intette híveit, hogy a magyarországiak és erdélyiek, noha külön fejedelmük van, jóegyetértésben éljenek és tartsanak össze mindenkor. Jól tudta, hogy minden siker ebben rejlik, hiszen hogyan győzhetett volna ő, ha a nemzetben nincsen meg az összetartó erő. Az elhunyt fejedelem holttestét általános gyász közepette kisérték Gyulafehérvárra, hol János Zsigmond mellé temették. A hajduk utódai, kik most békességes szántó-vető emberek, máig is áldva emlegetik Bocskayt s kegyelettel őrzik nehéz, zöld selyem zászlójukat, a *Bocskay zászlóját*, a melyen pánczélos lovaggal viaskodó tigris van aranynyal kivarrva.

Áldva emlegessük mi is mindenkor a nagy Bocskayt, kinek élete mindenkor becses, nagy jelentőségű Magyarországra s hogy Magyarország megmaradt magyarnak, abban Bocskay Istvánnak is örök emlékű része van. Áldjuk emlékét s kérjük a magyarok hatalmas Istenét, ki nehéz, válságos napjaiban nem hagyta el nemzetünket, hogy az az összetartás, melyre Bocskay intette híveit, szállja meg mindnyájunk szivét, szállja meg a nemzet jogaiért való lelkesedés s ha kell, az azokért való önfeláldozó bátorság és kitartó küzdelem, hogy e hazában magyarrá váljék a legutolsó göröngy is. A Bocskay szelleme éljen közöttünk, virrasszon fölöttünk s bátorítson, ha ismét, mitől Isten őrizzen, borul hazánk ege!

„Pihen a teste... De erős magyar lelke
Itt él közöttünk, hogy intsen, bátoritson:
Zsarnok önkénynyel, hogy bátran szálljunk szembe,
Földi hiuság ám el ne tántoritson!
Mert a szabadság nagy mennyei javával
Fölérő kincs egyéb itt e földön nincsen!"

Polgár József.

A marosszentannai sírmező.

Nem árulok el titkot, ha megemlékezem arról, hogy Nyugot-európa u. n. művelt társadalma barbároknak tart bennünket. Mindnyájan ismerjük ezt a begyökerezett balvéleményt és tudjuk azt is, hogy ennek megteremtésében, felszínen tartásában részben hazai nemzetiségeinknek, részben pedig az osztrák napisajtónak köszönhetünk legtöbbet.

A mennyiben igazolatlan ez a vélemény, kevésbbé bánthat bennünket, mert bárha nem egészen közönbös reánk nézve az, hogy mit tart felőlünk a művelt nyugot, mégis olyan túlságosan nagyra nem tarthatjuk azt, ha tudjuk, hogy igazságtalan; mert hiszen reménykedhetünk abban, hogy a való tények ráczáfolnak a rosszakaratú ferdítésekre. Veszedelmesebb a dolog akkor, mikor ennek a balhiedelemnek a való tények is — legalább látszólag — igazat adnak. Mivel pedig ez az igazság kétségbe nem vonható, minden erőnkkel igyekeznünk kell arra, hogy ilyen való tények mentül kisebb számban támogassák a rosszakaratú balhiedelmet. Azt az igazságot, hogy mi, magyarok, belétartozunk a művelt Európa nagy közösségébe, hogy mi a magunk területén becsületesen elvégezzük az emberi művelődés munkáját, nem szavakkal, vagy erőlködő szólamokkal, hanem egyes egyedül tettekkel, a művelődés szolgálatában végzett valóságos munkákkal bizonyíthatjuk csak be.

Ha már most ezeket az igazságokat az archaeologia szempontjából vizsgáljuk, figyelmeztetnem kell Önöket arra, hogy abban a tudományban, a mely az emberiség multját a régészeti leletek segitségével igyekszik földeríteni, az egész művelt világ egy nagy tudományos egységbe tömörült, a mely tudományos egységnek meg vannak a maga törvényei és szabályai, erkölcsei és érintkezési formái, sőt még udvariassági kátéja is meg van. A nemzetek közül azok tartoznak ebbe a nagy tudományos egységbe, amelyek ennek törvényeit, szabályait, erkölcseit és udvariassági formáit megtartják. Nem lehet ide két tag ajánla-

tával bejutni, nem lehet ide a fölvételt kérelmezni; olyan tudományos egység ez, a melybe még a mindenható protekczió útján sem lehet bejutni.

Be lehet ide jutni egyes-egyedül azzal, ha egy nemzetnek fiai e nagy egység munkájában szabályszerűen részt vesznek. Ez pedig nem ok nélkül van így. Mert ebben a tudományban foglalkozni kell olyan művelődési áramlatok természetének meghatározásával, a melyek, eredetüket tekintve, talán az egyik világrészben tűnnek föl, végső elhalásuk pedig egy másik világrésznek legszélső pontján megy végbe. Csak egy példát említek: a gránátos rekeszötvösség kérdését. Ennek a sajátos műiránynak első kezdeteivel ott találkozunk a távol Keleten azokon a területeken, a hol Délszibéria, Kina, India és Persia cserélték ki iparczikkeiket a közös vásárokon; folytatását a Fekete tenger északi partjai fölött találjuk, a honnan Középeurópán át Nyugoteurópa széléig megy, hogy ott aztán végképen elhaljon. Sajátságos, hogy ennek a műiránynak első példáit éppen Francziaországban fedezték föl *legelőbb*, tehát ott, a hol már csak az *elhaló formákkal* találkozhatunk; és a franczia szakemberek tanácstalanul állottak ezek előtt a sajátságos emlékek előtt, a melyeket sem a görög-római, sem a byzanczi emlékek segítségével kellőképen magyarázni és megérteni nem tudtak. Nagyobb világosság csak akkor derült e sajátságos műirányra, a mikor Magyarország is ismertette ebbe a műirányba tartozó régészeti emlékeit, a melyek e műgyakorlatnak *középső tagját* képviselték. *Az eredetért* aztán Oroszországba kellett menni.

Már most világos, hogy hiába bizonyitgatnánk bármily erős szavakkal azt, hogy csak-olyan művelt nemzet vagyunk, mint a Nyugot többi nemzetei, ha az ilyen nagy kérdések megoldásához nem járulnánk hozzá avval, hogy a hazánk területén található régiségcsoportokat lelkiismerstesen fölkutatjuk, a szaktudomány szabályai szerint föltárjuk, hű rajzokban és fényképekben, kellő szakszerű fölvilágositás kiséretében az egész tudományos világgal közöljük és így azoknak bármely nemzetbéli tudóstól leendő fölhasználását lehetővé teszszük. Ha ellenben mindezeket a megkivánható szakbéli pontossággal elvégezzük, úgy hiába minden ráfogás, a Nyugot tudományos világa méltó társának fogad bennünket és a *művelt nemzet* nevet tőlünk hiába akarja elvitatni bárki, mert munkánk szavatol értünk.

Most csak az a kérdés, hogy ennek a munkának elvégzése nemzetünknek arra az osztályára hárul-e csupán, a mely élethivatásául a régészetnek, mint szaktudománynak művelését választotta? Hát bizony nem! Mert ebben a munkában ki kell vennie részét társadalmunk minden egyes osztályának, úgy hogy a régészeti leletek megőrzésének, megmentésének és tudományos értékesitésének mikéntje van olyan

alkalmas fokmérője a nemzeti műveltségnek, mint akár a szappan használata. Csak egy példát! Az osztják területen az Ob egyik mellékfolyójának, a Vaszjugan-nak völgyében az éj leple alatt titokban kellett tanulmányoznia boldog emlékű dr. Jankó Jánosnak a régi osztják sírokat és még így is csak folytonos életveszély mellett tehette ezt, mert ha az osztjákok rajtakapják, bizonynyal agyonverik: olyan erős ott a sírokhoz fűződő babona.

A szakember dolgozószobájából nem vehet tudomást a föld mélyében rejtőző régészeti leletekről. Ezeknek első fölfedezője mindig a föld népe, amely állandóan a földdel dolgozik. A régészeti leletek megmentésének első föltétele tehát mindig az marad, hogy el tudott-e hatolni a művelődés egészen a föld népéig? Ámde a föld népéhez sok csatornán kell eljutni a régészeti leletek megóvása iránt való érzéknek. Tanitó, lelkipásztor, jegyző, szolgabiró, orvos, ügyvéd, mérnök, gazda, egy szóval mind az az intelligens elem, a melynek a néppel közvetlenül dolga van, azok a csatornák, a melyek tanítással, példával hozzávezethetik a néphez ennek a művelődési czélnak helyes ismeretét.

Mi az tehát, a min megfordúl ennek a művelődési munkának sikere? Most mutattam meg: a fölsoroltam osztályoknak, tehát az egész magyar társadalomnak közös, közvetlen és közvetett munkája, a mely pedig a műveltségnek olyan fokában gyökerezik, a melyen mind e tényezők érzik a vázolt föladatok kulturális fontosságát.

A marosszentannai sirmező leleteinek megmentése is ilyen közös munkának tulajdonítható. Kelemen Lajos, a kolozsvári tud. egyetem könyvtári tisztje, látta azt a nagy közönyösséget, a mely a régészeti leletek megóvása tekintetében az erdélyi részekben uralkodott. Sokszor panaszkodtam neki, hogy mennyi tudományos kincs pusztul el épen emián, mennyi jut lelketlen kereskedők kezébe, mennyit olvasztanak be rövideszű, durvalelkű aranyművesek és rézöntők s az ő lelkét megmozgatták szavaim. Lelkes apostola lett jártában-keltében a régészet ügyének. Apostolkodása sok helyen sikerrel is járt. 1903 április havában jelentette intézetünknek Kelemen Lajos úr öcscse, Jenő úr, akkor ügyvédi írnok, hogy Marosszentannán az u. n. régi temetődombon fövenybányászás közben régi csontvázakra és azok mellett különböző régiségekre akadtak, a melyekből egy és más a mi széplelkű és aranytollú erdélyi szépírónk, Petelei István kezeibe került.

E hiradásra azonnal kiküldöttem Kovács István urat, az Erdélyi N. Múzeum érem és régiségtárának tanársegédjét a helyszinére. Szerencsére elég korán, mert a tőle vezetett ásatások rendjén 74 sírt sikerült neki megmentenie, illetve szigorúan tudományos módszer szerint fölásatnia. A sirleletek intézetünkbe jutottak s ugyanoda kerültek Petelei István úr nagylelkű adományából azok a darabok is, a melyeket ő

mentett meg az elkallódás veszélyétől. Kelemen Jenő úr, a kinek jól esik itt is köszönetet mondani, bizonyára nem tudta, hogy milyen nevezetes szolgálatot tett hiradásával szaktudományunknak.

Ha egyebekből nem tudnánk, maga a híres apahidai aranykincs eléggé megmondaná nekünk, hogy a népvándorlások korában Erdély területét germán fajú népek is lakták. És mégis, mikor az Erdélyi N. Múzeum érem- és régiségtárának vezetését 1899-ben átvettem, azt kellett látnom, hogy e népeknek itt laktáról egyetlen egy sírlelet sem tanuskodik. Pedig, ha itt laktak, itt is kellett temetkezniök és Magyarország területéről jól tudjuk, hogy az u. n. hunn-germán korból eredő soros elrendezésű temetkezéseik mindig nagy kiterjedésűek és több százra menő sírt tartalmaznak. Ennek a nagy hiányosságnak okát csakis az magyarázhatta meg, hogy az eféle leletek megmentésével nem igen törődtek, úgy hogy a maros-szentannai sírmező leletei ebben a nemben Erdélyből a legelsők. Nem akarok most elébe vágni e sirmező szakszerű és részletes közzétételének, csak nagy vonásokban akarom ismertetni tudományos fontosságukat.

A fölfedezett 74 sír vegyesen tartalmazott férfi-, nő- és gyermeksírokat. A sirmellékletek között látunk a nyak táján elhelyezett üveg- és karneolgyöngyöket, a vállak tájékán elhelyezett bronz dajkatüket, u. n. fibulákat; a derék tájékán elhelyezett csattokat vasból és bronzból és ugyanitt karikára függesztett bronz-csiptetőt; a kar ékszerei közül említhetjük a bronzkarpereczet, a női kézimunkához tartozó eszközök közül az agyag- és üveg-orsónehezékeket, a csonthüvelybe bújtatott bronz varrótüt, végül az egyszerű, rövid vaskéseket, a melyek rendszerint a jobb kézfej tájékán kerültek elő. A férfi fegyverei közül a két élü egyenes vaskardot kell említenünk, a mely Petelei úr ajándékából származik, tehát előfordúlási körülményeiről közelebbi adatunk nincs.

Ha a sirmező leleteit jellemezni akarom, úgy elegendő lesz a sirleleteknek egy fajtájával, t. i. a dajkatűkkel (fibula) foglalkoznom. E fibulák közt három főbb alakot, vagy tipust kell megkülönböztetnem és hozzá kell tennem, hogy mind a három alak egy közös főalakból származik. Ez a közös főalak az a példa, a melyet az 1. számú rajzon egy északeurópai leletből bemutatok. Hogy ennek az alaknak fontossága érthető legyen, el kell mondanom azt, hogy a fibulánál a rúgót *fejnek*, a rúgó alatt levő kerek tagot *kengyelnek*, a kengyel alatt levő egyenes tagot *lábnak* nevezzük. Már most a bemutatott formánál a tűtok olyan módon van képezve, hogy a lábnak alsó fele a lábnak felső fele *alá* van hajlítva. Éppen azért hivjuk ezt a tipust *aláhajtott lábú*-nak.

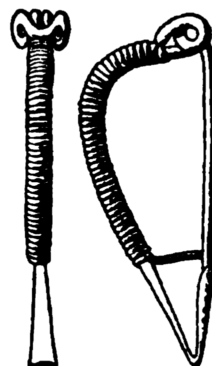
1. sz. rajz

2. sz. rajz

Az aláhajtott lábú fibuláról egyelőre annyi kétségtelennek látszik, hogy az a Kr. e. IV. századtól kezdve divatba jött u. n. La-Téne-fibulából származik. A La-Téne fibulának formáját van szerencsém a 2-ik számú rajzon bemútatni, azért, hogy megérthessék azt, hogy micsoda formai rokonság van e között, meg az aláhajtott lábú fibula között. Amint méltóztatnak látni, e La-Téne fibula lábának vége a láb *fölé* van hajlítva és ez a felhajlított rész a fibula kengyelének hátához hozzá van erősítve. Ennek a felhajlításnak következtében a fibula hátán — annak lába és kengyele között — háromszög-alakú nyilás keletkezik.

Már most a 3-ik számú rajzon egy harmadik fibulát kell önöknek bemutatnom, a melyet Déloroszországban találtak. Egy pillantás ennek a fibulának formájára, meggyőzi Önöket arról, hogy a háromszögű nyilás a láb és a kengyel között ennél a fibulánál épúgy meg van, mint az elébb bemutatott La-Téne fibulánál, tehát a forma tekintetében a kettő között rokonság van. De azt is méltóztatnak látni, hogy míg a La-Téne fibulánál a háromszögű nyilás oly módon keletkezett, hogy a láb végét *felhajtották a láb fölé*, addig a déloroszországi fibulánál a láb végét *lefelé*, vagyis *a láb alá* hajlították. A déloroszországi példa tehát már aláhajtott lábú fibula, csakhogy annak igen korai formája, mely a Kr. születése körüli századokból származik ugyan, de formája mutatja, hogy a La-Téne fibulából fejlődött. A marosszentannai sírmezőben uralkodó első fibulaformát 4-ik számu rajzunk mutatja. Ez a forma egy elég jellemző eltéréstől — melyre később térek rá — eltekintve: hasonló az 1. számú rajzunkon bemutatott északeurópai fibulához s avval együtt abban különbözne a délorosz földről bemutatott példától, hogy a jellemző háromszögű nyilás úgy a maros-szentannai első forma képviselőjénél, mint az északeurópai példánál össze van lapítva, — tehát ez a fibula forma, bár szintén aláhajtott lábú, csak

háti nézet oldalnézet

3. sz. rajz

háti nézet oldalnézet

4. sz. rajz

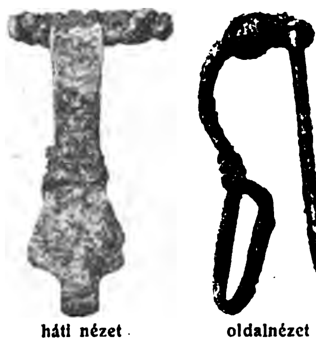
későbbi fejleménye a déloroszországi példának, még pedig olyan fejleménye, amely Oroszországtól eltekintve, Galicziában, Lengyelországban, Nyugat- és Kelet-Poroszországban, az orosz keleti tengeri tartományokban, az Odera melletti Frankfurti kerületben, Sziléziában, Posenben és Pomeraniában mindig olyan római érmek társaságában fordul elő, amelyek különösen Antonius Piustól egészen Trajanus Deciusig, tehát a Krisztus u. II. század második felétől a III. század második feléig terjednek.

5. sz. rajz

A most mondott területekre nézve tehát egészen bizonyos, hogy az aláhajtott lábú fibulának ez a typusa csak a markomann-háborúk után lép fel vagyis azután az első nagy előnyomulás után, a melyet az északi germánok a római birodalomba tettek. Ekkor jöttek legelőször ezek a népek a rómaiakkal közvetlen érintkezésbe úgy, hogy egyelőre még északi törzsrokonaikkal is érintkezésben maradtak.

Már most figyelmeztetnem kell arra is, hogy a Kr. u. II. sz. végétől kezdve, amikor ezek a fibula-typusok a dunai provincziákban megjelentek, ez a fibula-typus válik az összes római provinciális fibulaformák kifejlődésének alapjává. E későbbi fejlemények közül az északeurópai területről csak egyet mutatok be, (l. 5 számu rajz) a mely bizonyos rokonságban áll a marosszentannai második fibula-formával, a melynek typusát 6-ik számu rajzom mutatja. A továbbfejlődés ezeknél a formáknál egyrészt abban áll, hogy a rugó sodronya a kengyel alatt megy át a fej egyik oldaláról a másikra, mig az 1-ső számu rajzunkon bemutatott alapformánál a kengyel felett megy át az. A továbbfejlődésnek ez az egyik jellemző vonása megvan a marosszentannai első formánál is. (4-ik sz. rajz.) Épen ez az a jellemző eltérés, a melyre utaltunk s amely mutatja, hogy a vele egyébként egyező formáju északeurópai példánál (l. 1. sz. rajz) későbbi már ez is. De az 5. és 6-ik számú rajzunkon bemutatott példáknál jelentkezik a továbbfejlődés másrészt abban is, hogy a fibula lába rombus alakú tagot képez. Mig azonban a marosszentannai példa (6 sz.) mindezek daczára is még mindig aláhajtott lábú, addig az észak-európai területről bemutatott példa (5. sz.) már nem az, mert tűtokját nem a lábnak aláhajtása képezi, hanem egy, külön a lábnak alsó részére forrasztott lemezből készített sejt.

6. sz. rajz

A marosszentannai fibuláknak különös jelentőséget épen a most ismertetett észak-európai typus kölcsönöz. Az aláhajtott lábú fibulák továbbfejlődésének harmadik typusa ugyanis, a mely a marosszentannai leletben képviselve van és a melyet 7. számu rajzunkon bemutatunk, szintén rombus alakú lábbal bir és ennek a tütokja is külön ráforrasztott lemezből készített sejt, épen ugy, mint az 5-ik számu északnémet példánál láttuk, tehát szerkezeti tekintetben már ez sem aláhajtott lábú. Azonfelül pedig ennek már a fejszerkezete is megváltozik, a mely itten félkörü lap és a rugót tartó horog ez alá a lap alá van forrasztva. Ennél a marosszentannai példánál tehát az aláhajtott lábú fibulák lábszerkezete épúgy megváltozik, mint a fejé.

7. sz. rajz

A marosszentannai második forma, (l. 6. sz. rajz) úgylátszik, szintén déloroszországi fejlemény, mert rombusos lába nagyon közel áll a marosszentannai harmadik formához (l. 7. sz. rajz), a melynek példájára csak Dél-Oroszországban akadunk, mig az északi germán területen ennek a példának képviselője nincs.

Már most megkisértem Önök előtt vázolni azt a nagy kérdést, a melylyel a marosszentannai sirmező leletei a fibulák révén összefüggnek. Megmutattam Önöknek azt, hogy az aláhajtott lábú fibula a La Tène fibulából fejlődik és rámutattam arra is, hogy a fejlődés első lánczszemét képező példa Dél-Oroszországból származik. Az első feltevés tehát az, hogy a La Tène fibulának Dél-Oroszországba kellett jutnia. Ámde a La Tène izlésü fibula a nyugat-európai, rajna-vidéki középpontnak sajátossága; innen terjedt az el Észak- és Közép-Európába egészen a mi hazánkig. A mi hazánkban is inkább a nyugati rész, meg az északi hegyes-dombos vidék jelzi elterjedési területét.

Lejutott ez a typus északi Görögországba is, de arról nem igen volt tudomásunk, hogy Dél-Oroszországba is eljutott volna. A gróf Zichy Jenőtől vezetett III-ik expediczió eredményezte azt, hogy a La Tène fibulák, bár igen szórványosan, de feltalálhatók déli Oroszországban is. Két eset lehetséges tehát.

Az egyik az, hogy az északi Görögországba benyomuló kelták vitték magukkal a La Tène fibulát Görögországba, itt került volna ez a fibula-forma olyan iparművesség kezébe, a mely ebből a formából az aláhajtott lábú fibulát megteremtette és a Fekete-tenger északi partjain lakó barbárokhoz exportálta.

De miután tudjuk, hogy a Kr. születése körüli századokban az északi germánság a Visztula mentén Dél-Oroszországba nyomúlt, az is lehet, hogy ez vitte magával oda a La-Tène fibulát és a Pontos melléki városok iparművesei fejlesztették ki abból az aláhajtott lábú fibulát.

Álljon azonban bárminként a dolog, bizonyos az, hogy aláhajtott lábú fibula Nyugat felé való terjedésének kérdésében az erdélyi leletek döntő fontosságúak. Mert az aláhajtott lábú fibula Magyarországon és a mi hazánktól északra fekvő területeken mindig római érmek társaságában fordul elő, mig Erdély területén, a marosszentannai sírmezőben e fibula-formák társaságában római érmeket nem találtak. Ebből a tényből egy dolog egészen világos; nevezetesen az, hogy akkor, a mikor ezek a fibulák Erdély területén divatban voltak, Erdély nem volt római provinczia. Most csak az a kérdés, hogy abból az időből származnak-e ezek, a mikor Erdély *még nem* volt, vagy abból, a mikor Erdély *már nem* volt római provinczia.

Részemről azt hiszem, hogy mikor a marosszentannai fibulák a földbe kerültek, Erdély *már nem* volt római provinczia. Vagyis Erdélynek elgermánosodása megkezdődött. Ez a körülmény az aláhajtott lábú fibulák elterjedése tekintetében csak egyetlen lehetséges feltevést enged meg, azt t. i., hogy ez a Dél-Oroszországban fejlett fibula-typus a délorosz területen berendezkedett germán államokból terjedt Erdélyen keresztül az északi germán területek felé, még pedig ugyanazon kereskedelmi útakon, a melyeken a Szaszszanida és Szamanida érmek a perzsa területről eljutottak egészen Skandináviáig.

Ime a marosszentannai leletek ismét egy olyan műiránynak közbeeső állomását világították meg, a mely a távoli délkeleten indul és útját hazánkon keresztül a magas északig veszi. A régészet világításánál sok ilyen kérdésben középpontja a világnak a mi hazánk; és különösen Erdély bir nagy fontossággal. A marosszentannai leletekkel épen csak erre akartam rámutatni, a mivel még tán azt a tréfás mondást is némileg igazolva látjuk, hogy: Torda a világ közepe. Reménylem, hogy ezért Enyeden nem haragusznak meg.

Pósta Béla.

Az *énbomlás*ról.

Általános az a vélemény, hogy *én*ünk osztatlan személy, egységes jellem, a melynek minden érzése, gondolata, cselekvése egymással állandó szoros kapcsolatban van.

Tirinákó Bandi hirneves irónk is ezen hitben élt. Ambiczióval, lelkesedéssel, fokozódó törekvéssel aknázta ki tehetségét. Élénk érdeklődéssel vetette magát a társadalmi élet rohanó árjába, hogy ihletet szerezzen a múzsája számára, anyagot leljen a tolla hegyére, élénk érzelmeket keltsen önmagában, akaratébresztőket, munkaserkentőket. Szerették és dédelgették is őt mindenfelé. Hiszen szellemes, mozgékony, kedves, csinos, vidám czimbora volt. Könnyen meghódított bárkit. Dicsérték szeretetreméltóságát, bámulták tehetségét. Hogyne merült volna fülig a társadalmi élvezetek hullámaiba. Olyan jól esett mindez neki. Minden kivánsága teljesedésbe ment. Kivánságai pedig nőttek és sokasodtak a sikerekkel. Testi-lelki élvezetekben úszott. Ezek voltak múzsájának legméltóbb táplálékai. Minél több és minél finomabb szivarka kellett. Éppen ezeknek gomolygó füstkarikáin át omlottak elő a legszebb gondolatai. Mentül tüzesebb borokat ivott, mert legjobban ilyenektől sziporkáztak élczes ötletei. Ínycsiklandó, dúsálkodó asztaláldást követelt, mivel ez gyüjtötte leginkább köréje a lelkesítő bámulók nagy udvarát. Bájos szemek villogását, bársony kacsók simogatását, édes csókok áhitatát nélkülözni többé képtelen volt. Ezen részegítő érzések dagályából fakadtak költészetének legelragadóbb virágai. Sőt még az éjjelt is nappallá tette, nehogy merészen lekösse a Pegazus szárnyait, nehogy könnyelműen visszautasítsa a jóságos Géniusz csábító kalauzkezét. Hiszen az élet kapujáról folyton intett feléje az a bántó felirás: *az élet rövid, az idő rohan.*

Szóval: nagy lump lett a zsenialitás védőszárnyai alatt Tirinákó uram és boldogító lumpolásai közepette egyszerre csak arra ébredt, hogy ő benne több egyéniség lakozik.

Észrevette ugyanis nemcsak azt, hogy személyében majd az ideálos költő, majd az érzéki inyencz, hol az étikás eszményi lény, hol a lumpos bestia kerül fölényre és hogy e kétféle egyéniségnek egymás fölött

hatalma nincsen; hanem ismételten tapasztalnia kellett még azt is, hogy mialatt — zárt ajtók mögött — munkájába szerfölött el volt mélyedve, valaki, tudtán kivül, megette az asztalára készített falatokat, megitta az odaállitott bort, sőt elszitta féltékenyen őrzött szivarjait. És ez a valaki — hosszú töprengések árán kisütötte — nem volt más, mint ő maga. De mindez hagyján volna még, ha az ő második énje bele nem avatkozott volna egyéb dolgaiba is. Sokszor hiába ült az iróasztalához, a legjobb ihletség is kárba veszett, mivel irás közben kezét megbénitotta az a másik, bár nagyszerű gondolatai özönében akár megfürödhetett volna. Akárhányszor képtelenné vált sebtiben papirra tenni a teljesen kész gondolatot. De még ha sikerült is egyik-másik versecskéje, akkor is, mihelyest azt a siker örömében felolvasta magának vagy jó barátai előtt, olvasás közben nyomban élvezhetetlennek tünt fel előtte a mű, noha pár pillanattal előbb fenkölt érzésekkel gyönyörködött benne és barátai az egekig magasztalták azt. Persze újból csak ama másik énnek a nézete vergődött benne túlsúlyra. — No ez már mégis csak sok, gondolta ilyenkor magában, hogy a miért lelkesültem, a mik a legádázabb kritikusaim tetszését megnyerték, a saját műveimet enmagam dobjam a papirkosárba, csupán azért, mert ama *másik* reám erőszakolja nem kért véleményét.

Kétségbeesése azonban tetőfokára hágott, a midőn csodálkozva győződött meg róla, hogy éjjelenként -- pedig magában alszik a legény — valaki kiönti az ágy mellé készített pohár vizet, leveszi az állványáról a zsebóráját, földre szórja a pénztárcza tartalmát, megrágja az éjjeli szekrényre tett plajbászt, sőt — borzalom reá gondolni is — az álmatlan éjszakák nemzette jó gondolatok feljegyzésére szánt papirra mindúntalan más-más ocsmányságokat ír. „Te szamár“, „Te lump“, „Mit műveltél?“, „Már megint részeg vagy?“, „Nem szégyenled magadat?“. Ilyen és egyéb sértő, bosszantó dolgokkal irta valaki teli a papirlapokat, még pedig — hallatlan — hiven utánozva az ő keze vonásait.

Ezt már nem tűrhette tovább. Elhatározta, hogy a törvény oltalmát fogja keresni, vagy — orvostól kér tanácsot. Hosszas latolgatás után végre az utóbbiban állapodott meg. Hiszen a törvényes lépések megindításához semminemű fogantyúja nem volt. Felkereste tehát egyik ideggyógyász-ismerősét és feltárta előtte bajait. Az orvos némán hallgatta végig a panaszokat s aztán egy kis idegességnek deklarálván az egészet, pihenést, üdülést, az életrend észszerű, alapos szabályozását, az izgalmak kerülését, mindezen czélok elérésére pedig az idegrendszert megnyugtató és erősitő szanatoriumbeli kúrát, befejezésül pedig szórakoztató útazást ajánlott.

Tirinákó uram azonban ezzel nem volt megelégedve. Nem tudott belenyúgodni abba, hogy más élvezzen helyette, hogy mástól függjön

az ő ténykedése, hogy más irányítsa az ő véleményét és hogy idegenek firkálják tele az ő jegyzeteit. És mindezek fejében még ő bűnhődjék unalmas életrenddel, terhes szanatoriumbeli kúrával. Ennyi baj puszta idegesség nem lehet. Meggyőződése szerint vagy spiritiszta, telepátiás, hipnozises tréfát űznek vele, vagy elméje meg van háborodva. Ezt akarja tudni, határozottsággal. Ezért jött az orvoshoz. Az idegesség köznapi frázisával nem engedi magát elutasítani.

Az orvos eleintén habozott, majd látván, hogy a költőt másképen megnyugtatni nem lehet, czélszerűnek vélte Tirinákót — a menynyire lehet — állapota felől őszintén fölvilágosítani. De ez nem volt könnyű dolog. A kinek az agyvelőről, az idegrendszer szerkezetéről nincsen fogalma, a ki nem ismeri eme szervek élettani működését; annak bajos megmagyarázni olyan szubtilis tényeket, a minők az idegrendszer működési zavaraiban fölmerűlnek. Hozzá fogott mégis. Hiszen művelt emberrel van dolga, a kit kisegít a fantázia ott, a hol a tudás megtagadja szolgálatát.

Először is — így kezdte az orvos — meg kell mondanom, mi is tulajdonképen az az *én*. Énünket a test egymagában nem képviselheti, mert akkor minden billiárd-golyónak meg volna a saját *én*je. Másfelől nem lehet az tisztán lelki valami sem, mivel testi szem, fül, száj, láb, kar nélkül a lélek is vak, süket, néma, vagy béna. Tényleg a szemem, a melylyel látok, a fülem, a melylyel hallok, a szájam, a melylyel beszélek, a kezem, lábam, a melyekkel irok, járok stb, szintén énemhez tartozik. Ily testrészek nélkül a lelkem tehetetlen, a külvilággal nem érintkezhetik. Énem tehát, mint a lélek minden jelensége, a testen nyílvánuló lelki valami. Testnélküli léleknek épen úgy nincsen énje, mint a léleknélküli testnek. A kettőnek együttessége adja az élet tüneményeit. Minél bonyolódottabb a testi szervezet, annál tökéletesebben nyilvánulnak a lelki események, a melyek főleg az agyvelő s az idegrendszer funkczióihoz vannak kötve. Az agyvelő s az idegrendszer, függelékes képleteivel, finom gépezet, a mely ingerfelvételre képes, érzőképes és mozgásképes sejtekből áll. Valamennyit egymás között számtalan, szerfelett vékony idegfonál köti össze. Ezen összeköttetésekből létesűlnek az érzékszerveknek a központi idegrendszerrel és ennek a mozgás-, illetve az elválasztás szerveivel való kapcsolatai. E kapcsolatok teremtik a reflex-készülékeket s az utóbbiak által lehetővé van téve, hogy érzékeink útján ingereket felvegyünk, azokat megérezzük és azokra, az érzés minőségéhez s mennyiségéhez mérten, visszaható mozgásokkal reagáljunk. Minden érzést szülő inger tehát reakcziót követel. Azért reflex nélkül nincsen élet s nincsen lelki esemény. És ebben a reakczióban, a melyet az inger kiváltott, amelyet az érzés tudatossá teszen, rejlik a reflex lényege. Ha valaki a szemem felé suhint, a szemem önkény-

telenül becsukódik. A szempillám tehát mozgással reagál a suhintás ingerére és én a suhintást egyuttal látom s annak légnyomását érezem is. Ha valamely tárgyra nézek, a szemeim pupillái annak fényerősségéhez mérten összehúzódnak, a szemlencsék annak távolsága szerint domborodnak, a szemízmok a tárgy iránya szerint állítják a szemgolyót stb., azaz egy ingerre több reflexhatás érvényesül és mindegyik más érzéssel bővíti az öntudatomat. Megérzem a tárgy ingererősségét, megtudom annak távolságát, felismerem annak irányát, szóval összetett észrevevésem támad. Minél több reflex váltódik ki az inger kapcsán egyszerre, annál több érzés szövődik a tudatban össze, annál tökéletesebb az észrevevést adó reflexeredmény. A reflexben e szerint, mint az élet jelenségében, benne foglaltatik az ingerfelvétel, az ingermegérzés és az ingerre való visszahatás ténye egyaránt. Mind a három egyszerre érvényesül és a reflexek többségében összegyakorlás tárgya lehet, a mikor aztán hol az egyik, hol a másik tényező kerül a másik rovására fölényre. Valahányszor a visszahatás begyakorlása a mozgásbeli tényezőre irányul, automatás reakcziók támadnak, a melyek nemcsak gépszerűen, könnyen mennek végbe, hanem öntudatlanok is. Begyakorlásnál a figyelem játszik közvetítő szerepet. A figyelem lényegében szintén csak a reflexek tömegéből áll. A figyelmeztető inger kiváltotta reflexek a visszahatást követelő reflexszel összetársulva, azt keletkezésében hol támogatják, hol megakadályozzák, azaz egyes részeiben minősítőleg megváltoztatják. Így keletkeznek a különféleképpen módosult automatizmusok, a melyeknek formája szabja ki összességében az egyéni képességeket, az egyéni jellemet. Az *én* tehát a jellem szerzett automatizmusaiban, valamint a szervezet veleszületett reflexeiben érvényesül. Minthogy azonban ezen érvényesülés a pillanatnyi viszonyokhoz alkalmazkodik, a figyelem változó reflexeitől függ, a közérzet és a hangulat szerint módosul, egyéb reflextalálkozások konstellácziói által befolyásoltatik: az *én* sohasem lehet változatlan és állandó valami, hanem folyton módosuló funkczióbeli jelenség. Valóban lehetséges, hogy pl. ugyanazon zene hallása egyszer kedves emlékeket, kellemes hangulatot idéz fel bennem, lelkesít és magasztos gondolatokat ébreszt az agyamban; máskor megzavarja munkámat, megbénítja tetterőmet s kellemetlen érzéseket kelt fel bennem. Alkalmas körülmények között ugyanaz a zene teljesen igénybe veszi zeneértő fülemet, más egyébről nem veszek tudomást miatta. Ismét máskor éppenséggel nem létezik a számomra, mert a figyelmem másfelé van lekötve. Reakczióim e változó magatartását az *én*em pillanatos állapota eszközli. Ez utóbbi, a melyet öntudattartalomnak (cönästhesia) szokás nevezni, mindenkor más lévén, ugyanegy ingerre is más-más automatizmussal reagálhatok. Egyazon ingerbenyomás, az adott viszonyokhoz képest, mindig másféle cselekvésre indít, a szerint, a mint

éppen az apa, a férj, a politikus, a szakember, a rokon, a barát, a vallásos egyén, a tőkepénzes stb. *ént* találta az öntudat fölszínén.

Bennünk e szerint sok *én* rejlik. Annyi, a hányféle automatizmusra magunkat begyakoroltuk s a hányféle öntudattartalom — tapasztalásaink révén — lehetséges. Arányban a testünk és a külvilág ingerei adta szakadatlan öntudatváltozással, énünk is folytonosan, pillanatról pillanatra módosul. — Valóban születésünk első perczétől fogva halálunkig az *én* egymást felváltó, szüntelenül alakuló, módosuló, tökéletesedő változások sürü sorát mutatja. Mély alváskor nincsen énünk, ha csak nem álmodó. A csecsemőnek énje kicsiny, elmosódott, fogyatékos. A tapasztalások tömege nagyítja s fejleszti az ént. Erős benyomások alatt, elmélyedéskor roppant apróra zsugorodik össze és a lelkesítő öröm hangulatában feltűnő nagyra növekedhetik. A begyakorlás minősége szerint énünk sokféle alakot ölt. Van pl. járó, író, olvasó, számláló, imádkozó, úszó, vívó, korcsolyázó, zongorázó, festő stb. énünk. Mindegyik más automatizmusok fölött rendelkezik. Van egoista és altruista, van állati testi és ideális eszményi énünk. Van családi, társadalmi, vallásos, hazafiúi, nemzetiségi, valamint a foglalkozáshoz mért és betanított énünk. Szóval annyi, a hány irányban magunkat kiképeznünk s begyakorolnunk sikerült. Sőt akadnak körülmények, a melyek között az *én* szét is forgácsolódik, a mint azt pl. a szórakozottaknál, a gondolataikba elmerültekné], a gépiesen cselekvőknél észlelhetjük.

És evvel eljutottunk odáig, a hol az énnek magatartása a betegség jellegét kezdi magára ölteni.

A természetben nincsen ugrás. Azon végletek között, a melyekben a mániás beteg énje óriásivá nő, a melancholiásé törpévé töpörődik, vagy a tébolyodotté félszegessé válik, tömegesen fekszenek az úgynevezett idegesség fonák énjeinek átmeneti fokozatai. — Az idegesség is az agy-gépezet beteges reakcziója és nagyon sokféle. Bennünket ezúttal csak az öntudatos énnek ama szűkülése érdekel, a mely a figyelem ideges magatartása révén jön létre, Ha ugyanis, ideges gyöngeség okából, némely érmozgató reflexgépezetek közbejárásával, az érzősejtek jórészének érzőképessége eltompul; egyes, kiváló figyelmet ébresztett ingerek érzései a többiek róvására előtérbe lépnek s velük együtt az én megfelelő reflexreakczióinak összes eseményei. Az érzéseknek ilyen fölszínre való tolakodását *szuggesztiónak*, a reflexkapcsolódás hasonló változását *rapportnak* és a mozgások ilyen körülírtságát *automataságnak* nevezzük. Mihelyest az ilyen begyakorlott automataságok, a figyelem közvetítése nélkül, bármely ingerre önmaguktól bekövetkeznek, a tudatos, mert figyelem kisérte, cselekvések mellé öntudatlan ténykedések is társulhatnak. A reakczió ezen kettős, néha többszörös, felében tudatos, más felében öntudatlan jelentkezését az *énbomlás (dyspersonalitas)* nevével illetjük.

Az énbomlás kétféle lehet: időazonos, a mikor két vagy több én reakcziója egymással időben összeesik; avagy időben különböző, a mikor azok egymást követik. Az előbbi az *énhasadás (egoshisma)*, az utóbbi az *énszakadás (egorhexis)* tüneményeit állítja elénk. Mindkettő ismét kétféle alakban jelentkezik, a szerint, a mint a figyelem az egyik énről átterelődik a másikra, avagy sem. — Példának okáért, ha valaki a kávéházban a hírlapot olvasva, az *olvasást* gépiesen tovább folytatja, bárha figyelmét a szomszéd asztal *társalgása* egészen lekötötte; énje kétfelé hasadt. Egyik énje automataként tovább olvas, noha nem tudja már mit, s ezt az olvasás befejezésekor veszi csak észre. A másik énje ezalatt a szomszédba figyel és a hallottakra reagál. Ez esetben a figyelem az elsődleges olvasó énről a másodlagos hallgatódzó énre tereltetett át. Ha ellenben valamely búvárkodásaiba elmerült tudós munkaközben öntudatlanul elszívja a szivarját, helyreigazitja a sapkáját és később mitsem tud az utóbbi ténykedéseiről; szintén kettős automatizmust produkál, csakhogy a figyelem az elsődleges buvárkodó én mellett maradt, a másodlagos én pedig öntudatlanul cselekedett. Mindkét jelenség időazonos éneknek egymástól független ténykedését mutatja, tehát énhasadás. Az előbbit, mert tudatos benyomásokat kelt, *impresszionizmusnak*, az utóbbit, mivel öntudatlan gépies önindításokat végez, *impulzivizmusnak* nevezzük.

Ugyanilyen szerep jut a figyelemnek az énszakadás eseteiben. Ha például a fiával kártyázó apa, szerencsével játszó fiát, a míg a játék tart, folyton szídja, játékát gáncsolja, telhetetlenségét szemére veti, szerencséjét irigyli, stb.; a játék után ellenben, mások előtt, örömmel magasztalja a fiu játékbeli ügyességét: két ellentétes én cselekvését tünteti föl. Mindegyikben automatizmusok érvényesülnek, csakhogy a két én időben egymást követi, a másodlagos ént vezérlő benyomások az elsődleges én cselekvései közben vétettek föl öntudatlanúl, a figyelem pedig a másodlagos énre tereltetett át, a miért is a két én egymásról tudomással bír. — Némileg hasonló történik ama színészszel, a ki begyakorlott szerepét eljátszván, csak a játék bevégeztével reagál a balesetre, a mely játék közben a lábát megfájdította. Előbb észre sem vette azt. — Ellenkezőt mutat azonban az olyan egyén, a ki nagy bánat, vagy testi fájdalom által elfoglalva, önmagával való tépelődése közben öntudatlanul tesz-vesz, jár-kel és gépiesen végzi dolgait, de később felocsudva, mitsem tud arról, a mit közben cselekedett. Ennél is utólag cselekszik a másodlagos én, csakhogy a figyelmet nem vezeti rá az automatás reakcziókat keltő ingerbehatásokra, hanem öntudatlanul ténykedik. Mindkettő az énszakadás körébe tartozik. Egyik formája, mert mind-másként cselekvő, egymásról azonban tudomással biró éneket sorakoztat ugyanegy inger kapcsán egymás után, *egoallotrizmus*nak; a másik, mivel egy-

másról mit sem tudó ének időszakos váltakozását eredményezi, *egoperiodiczitás*nak mondható.

Az ideges impresszionizmus keretébe tartoznak a szokatlan, túlos benyomások művészi alkotásai, a slemil törekvés a képtelenség impressziójával, a nagy tömegek ragadós viziói és halluczinácziói, a spiritizmus és a meszmerizmus csalódásai, a laira jelenségei, stb.

A kóros impulzivizmus szolgáltatja a váratlan ösztökéléseket, a kleptomániát, a piromániát, a dipszomániát, némely kóborlási, öngyilkossági vágyakat. Ez teremtette a tarantellizmust, a flagellancziát, a Medardus- és más görcsös-epidémiákat. Ez hozza létre a pánikok szörnyű eredményeit és ebből fakadnak a khorea meg a hiszteria számtalan kísebb-nagyobb epidemiái.

A kóros egoallotrizmusnál az ember két vagy több különböző, egymásután jelentkező egyéníségre oszlik föl, a melyek mindegyike tudomással bír a másikról is. Ide tartoznak mindama idegesek, a kik némely helyzetek, körülmények, viszonyok befolyása alatt egészen másként éreznek, gondolkoznak és cselekszenek, mint rendesen. Ilyen például a szenvedélyes kártyás, a midőn a kártyával kezében teljesen kivetkeződik rendes modorából, szabadságot enged a kegyetlenségnek, a szívtelenségnek, a kárörömnek, a ravaszságnak, az önzésnek, a rászedésnek, a gyávaságnak, a durvaságnak, mindolyan ténykedésnek, a miket egyébkor elkövetni restelne, nemtelenségnek tartana és a miktől, a kártyaasztalon kivűl, utálattal fordulna el. Ugyanily kétféle magatartást mutat sok ideges egyén, a szerint, a mint egymagában, avagy nagyobb embertömeggel együtt cselekszik. A szindarab, a melyet magányában tetszéssel olvasott, a politikai beszéd, a melynek tartalmával egyetért, ellentétes hatást gyakorol reá, mihelyest azt nagyobb tömeggel együtt nézi vagy hallgatja. Mert magára hagyatva elnéző, az igazság kisebbszerű elcsavarásait méltányosan eltűrő, a morált enyhébben megitélő, a szokásokat respektáló, az illendőség előtt meghajló szokott lenni. A sokasággal együtt érezve azonban hirtelen megváltozik az énje, rögtön kegyetlen szigort és kemény kritikát alkalmaz, mert előtérbe lépnek nála a másik énnek szunnyadó, öntudatlanúl felvett ama érzései, a melyeknek létezéséről eddig mit sem tudott s a melyek hosszú idők során gyanútlanul szűrődtek be lelkébe. Ki ne tudná mennyire változik át a hiszteriások énje, tettereje, kedélye, sőt egész jelleme, öntudatlanul, egy-egy szituáczió uralma alatt. Mintha két különböző lényből volnának összetéve, olyannyira másként viselkednek otthon és a nagy társaságban. Ide számítandók mindazok, a kiknek testi énjük még közérzéseiben is átmódosulni látszik. Ilyenek a magukat olykor férfiaknak érző nők (gynandria), vagy magukat nőknek vélő férfiak (androgynia), a likantropok, zoantropok, az ördög által meg-

szállottak, a boszorkányok, stb. Richelieu kardinális például magát időnkint lóvá átváltozottnak hitte. Nabukodonozor király pedig gyakran bikaként legelni ment a mezőre.

Egoperiodiczitásnál az ember két vagy több, egymást időben felváltó egyéniségre bomlik szét, a kik egymásról semminemű tudomással nem birnak. Ha az ilyen énbomlás a figyelem túlerős lekötöttsége miatt következik be, mint például a fájdalmában öntudatlanul cselekvő embernél; akkor *vigilambulizmus*nak hivjuk. Ha ellenben a figyelem teljes szünetelése által közvetíttetik, mint esetleg alvó állapotban, akkor azt *afrozinambulizmus*nak, illetve alvajárásnak, *szomnambulizmus*nak mondjuk. A mesterségesen felidézett szomnambulizmus *hipnotizmus* néven ismeretes. A vigilambulizmus epilepsziás, hiszteriás és khoreás egyéneknél fordul elő. Olyik ember időszakosan a gyermekkorába esik vissza és a későbbi életéről nincsen tudomása. A másik egyszer idegen nyelveket beszél, világlátott, erélyes emberként tűnik fel, másszor e nyelveket hirtelen elfelejti, szűkös tapasztaltságu, pipótya egyén és semelyik állapotban a másik énjére nem emlékezik. Történtek már ilyen állapotban utazások távol eső városokba, a mikor, ott hirtelen a másik egyén állva ismét elő, nem tudta az illető, hogyan került oda s tulajdonképpen hol is van. Észleltettek esetek, a mikor egy emberben hat egymástól különböző s egymást nem ismerő egyéniség váltakozott egymással, fiatal öreggel, tudós tudatlannal, példás viselkedésű gazemberrel stb. Valamennyinek egyes különálló egyéníségei egymás előtt teljesen ismeretlenek maradtak. A vigilambulizmus keretébe tartozik a poriomániás vándorlás, a fugue, az afrozinambulizmus sorába pedig a kóros eksztázis.

Az énbomlásnak mindezen sajátságos formái az ideges kimerülés talajából nőnek ki, részint öröklött hajlandóságokból, részint egyoldalú begyakorlás folytán. A legtöbb gyógyítható, ha idejekorán szakszerű kezelés alá jut.

Tirinákó uram szótlanul végighallgatta az orvos beszédjét, annak befejeztével megcsóválta a fejét, hosszan elgondolkozott és nagysokára csak annyit mondott: most már elhiszem, hogy én is idegbajos vagyok! Holnap kúrába megyek. Isten áldja meg, orvos úr!

Lechner Károly.

TARTALOM.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

NAGYENYEDEN, 1906 DECZEMBER 8—9. NAPJÁN

TARTOTT

MÁSODIK VÁNDORGYŰLÉSÉNEK

EMLÉKKÖNYVE

SZERKESZTETTE

SCHILLING LAJOS

TITKÁR

KOLOZSVÁR

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

[illegible]

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESŰLET

NAGYENYEDEN, 1906 DECZEMBER 8.—9. NAPJÁN

TARTOTT

MÁSODIK VÁNDORGYŰLÉSÉNEK

EMLÉKKÖNYVE

SZERKESZTETTE

SCHILLING LAJOS

FŐTITKÁR

KOLOZSVÁR
KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESŰLET
1907

A vándorgyűlés története.

1906 deczember 8. és 9. napján folyt le az E. M. E. II. vándorgyülése, melyre Nagyenyed városa és a Bethlen-kollegium elöljárósága hívta meg az egyesületet. Az egész, két napos ott tartózkodás az egyesület megbecsülését, czéljainak megértését és a támogatásra készséget mutatott, úgy hogy e második kirándulásunk nagyon is megerősítette azokat a jó reménységeket, melyeket egyesületünk jövője iránt a marosvásárhelyi, I. vándorgyülés ébresztett.

Az első napon, deczember 8-án a vármegyeház üléstermében volt a megnyitó ülés délelőtt 10 órakor.

1. *Gróf Eszterházy Kálmán*, az E. M. E. elnöke megnyitotta a vándorgyülést,

2. *Fogarasi Albert* nagyenyedi Bethlen-kollegiumi rectorprofessor: Erdély Athénéje,

3. *Kenessey Béla* theol. igazgató: Bethlen Katáról,

4. *Dr. Reinbold Béla* egyet. magántanár, élet- és kórvegytani tanársegéd: A táplálkozás nehány kérdése,

5. *Buday Árpád* tanár: Római provincialis archaeologia Erdélyben czimmel olvasott fel.

Délután megtekintették a kirándulók a város nevezetességeit.

Hat órakor előadások voltak a Nemzeti szálló dísztermében:

1. *Dr. Szilády Zoltán* nagyenyedi tanár: Miriszló község tárgyi néprajza.

2. *Dr. Cholnoky Jenő* egyetemi tanár: A Magyar Alföld (vetitett képekkel).

3. *Dr. Szádeczky Gyula* egyetemi tanár: A Vezuv utolsó kitörése (vetitett képekkel).

Este 8 órakor társas vacsora, melyen a város és a Bethlen-kollegium látta vendégül a vidékieket.

Második nap, deczember 9-én reggel az egyesület tagjai s más érdeklődők megszemlélték a Bethlen-kollegium becses gyüjteményeit,

ezek őreinek vezetése mellett. Azután délelőtt 10 órakor folytatták a felolvasásokat az ev. ref. kollegiumban:

1. *Bodrogi János* nagyenyedi Bethlen-kollegiumi tanár: Biró Miklós naplója az alsófehérmegyei magyarság 1848—9-i veszedelméről.

2. *Dr. Konrádi Dániel* egyetemi magántanár: A veszettségről.

3. *Dr. Apáthy István* egyetemi tanár: Verseny és haladás.

4. *Dr. Veress Endre* tanár: A miriszlói csata, a csatában résztvett gróf Cavrioli Tamás hadvezér jelentése alapján.

Kezdve a vasúti állomásnál való fogadáson, a visszautazás perczéig, a hivatalos körök és magánosok részéről igen meleg érdeklődés kisérte az egész vándorgyűlést. Mindhárom felolvasó ülés nagyszámú közönség jelenlétében folyt le s állandó részvételével tisztelte meg üléseinket a vármegye főispánja, alispánja, a Bethlen-kollegium elöljárósága, a város polgármestere, a hivatalok főnökei s a város művelt közönségének minden rétege. Az E. M. E. rendeltetése szempontjából óhajtani való, hogy a közönségnek az a része is részt vegyen vándorgyűléseinken, mely ez időszerint tudományos és közművelődési mozgalmainktól távolabb áll. Enyeden e tekintetben is haladást tapasztaltunk első gyűlésünkhöz mérten.

Nevezetes mozzanat, hogy míg a Budapesten székelő országos egyesületek sem első, sem második vándorgyűlésünkről nem igen vettek tudomást (közülök az utóbbi gyűlésre csak a Magyar Numizmatikai Társaság küldött képviselőt), addig a Nagyenyedet környező művelődési intézmények nagyszámú küldöttséggel vettek részt, így a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társaság, az Alsófejérmegyei Történelmi Régészeti és Természettudományi Társaság, a gyulafejérvári római katholikus főgymnasium, az ugyanottani Batthyány-könyvtár, a szászvárosi ref. Kuun-kollegium. Vándorgyűlésünk a megjelenteknek és küldőiknek azzal a tudattal mondott köszönetet, hogy ez a támogatás a közös, nemzeti munkában való hasznos együttműködést biztosítja. Egyesületünknek pedig e jelenségből azt kell következtetnie, hogy ezutáni vándorgyűléseink előkészítésében külön is gondot kell fordítnia arra, hogy bevonja egyelőre a vándorgyűlés helyének közvetlen környezetében levő, majd pedig általában az összes erdélyi közművelődési intézményeket.

Az enyedi gyűlés alkalmával már szinte határozottan úgy emelkedett ki a közönség szemében az E. M. E., a milyennek alapítója álmodta, t. i. e hazarész minden tudományos és nemzeti törekvésének összpontosítójaként. Az a nagyon meleg, bensőséges ünneplés, melyben egyesületünk főként a város és kollegium rendezte közvacsorán részesült, bizonyítéka annak, hogy ilyen középpont szükségét minden magyar érzi Erdélyben s bizonyítja azt is, hogy e középpontúl szivesen látják éppen az E. M. E. et. Nyilván azért volt gyűlésünknek feltűnően ilyen az

eredménye, mert Nagyenyeden voltunk, a hol sok miatt élénkebben érzik Mikó Imre alkotásának jelentőségét!

Ez a középponti jelleg teszi nevezetessé az enyedi gyülésnek két mozzanatát. Tiszteletbeli elnökévé választotta a gyülés Csató János nyugalmazott alispánt s megkoszorúzta a nemrég elhunyt Herepei Károly sírját. Mindkét férfiú nevezetes alakja Enyed tudományos történetének s mindketten támogatói voltak egyesületünknek is. Rájok vonatkozó határozataival mintegy azt jelentette ki az Egyesület, hogy közösséget érez mindazokkal, kik ezen a földön — ha tőle függetlenül is — az ő czéljaiért élnek. A gyülés társelnökeivé s a vándorgyülési bizottság elnökségének tagjává választottuk a helyi bizottság két elnökét: dr. Varró László polgármestert és Fogarasi Albert rectorprofessort. Későbbi gyüléseinkre mindig azzal a kéréssel kellene régebbi házigazdáinkat meghívnunk, hogy magokat képviseltetve, bizonyságai legyenek annak, hogy itt csakugyan egész Erdély Múzeum-Egyesületéről van szó.

Élénk tanulsággal szolgált ez a gyülés a felolvasások egybeállítására nézve is. Láttuk, hogy a túltömöttséget kerülnünk kell, mert különben veszélyeztetjük esetleg a legnagyobb jelentőségü előadások kellő, mélyebb hatását.

Egyesületünket köszönetre kötelező módon támogatta vándorgyülésekor minden tényező, melylyel érintkezett. Ezért Nagyenyed város tanácsának és polgármesterének, valamint a Bethlen-kollegium elöljáróságának s rectorprofessorának a gyülés előkészítése és lefolyása közben tanúsított előzékeny segítségéért, továbbá Jármay Béla Máv. üzletvezető úrnak egy külön kocsi átengedéseért a választmány köszönetet mondott.

A vándorgyülés alkalmával 30 új tag lépett be az Erdélyi Múzeum-Egyesületbe.

Verseny és haladás a természetben s az emberi társadalomban.

„A verseny az üdv, a verseny az orvosság, a szabad verseny az élet!“ Igy lelkesednek azok, a kik az emberi társadalmat a DARWIN elmélete szerint akarnák berendezni és magukat — és egymást — ezért a haladás katonáinak, egy jobb emberi jövendő úttörőinek tartják.

„A verseny a kórság, a verseny a méreg, mely elsorvasztja az emberi szellem legszebb virágait!“ Igy keseregnek a kikerülhetetlen verseny miatt azok, a kik az életben a tülekedésnél többre becsülik a csöndes munkát és az ember világát a múltak hagyományaival is szeretnék összehangozásba juttatni. Ezek az álmodozók, a kiket amazok a haladás gátjainak tartanak és a kiken a rohanó kor körösztülgázol.

Haladók, — legalább azt hirdetik magukról; és elmaradottak, — mert ezzel vádolják őket amazok: melyik félnek van igaza?

Kétségkívül a haladóknak. Az első pillanatra mindenki azt fogja mondani. De a jóhiszemű haladókkal együtt rohannak és kiabálnak a szédelgők és a törtetők, az üresfejüek és üresszívüek, a kitartó munka ellenségei, a kiknek egyetlen elvük a lehető leggyorsabb boldogúlás a lehető legkisebb egyéni munka árán. Igaz, hogy a böcsületes álmodozókkal, az úgynevezett elmaradottakkal meg együtt vannak az önzők is, a kik munkátlanúl akarják megtartani, a mit nem ők szereztek; és együtt vannak velük a tehetségtelenek és a gyöngék, a kik a maguk lábán nem tudnak megállani. És mind a két félnek igazát betakarják a hazugságoknak sokszoros burkolatába.

Megkísértettem kihámozni a sok takaróból mindeniknek az igazát és azt látom, hogy egészen igaza egyiknek sincs; mert a verseny nem szülője a haladásnak, hanem csak kisérője az életbenmaradásnak; másrészt meg a múltak állapotában megmaradás is lehetetlen, mivel a fejlődés megy tovább a maga útján függetlenül. Igy van ez a természetben, az élők testi világában, és így van az emberiség történetében, az ember lelki világában.

I.

Legfőbb erősségeiket a természet példáiból merítik azok, a kik azt állítják, hogy a haladás és általában az emberi fejlődés a szabad emberi versenynek az eredménye. Azt mondják, hogy a verseny az emberek

között a létért való küzdelemnek legfőbb formája; már pedig az állati és a növényi szervezetek tökéletesedése, vagyis a fejlődés, a létért való küzdelmükből következik.

Hát az igaz, hogy az állatoknak és a növényeknek úgynevezett küzdelme a létért összehasonlítható az emberi versenynyel; de még ha igaz lenne is, hogy az élő lények testi tökéletesedése a létért való küzdelmükből következik, ez még nem volna elegendő ok annak az állítására, hogy az emberi haladás meg az emberi versenynek, vagy csakis annak az eredménye.

Mert a mi törvénye vagy magyarázata a szervezetek élettüneményeinek, az nem szükségképpen egyedüli törvénye vagy elégséges magyarázata a lelki élet látszólag hasonló tüneményeinek. Ez éppen úgy áll, mint az, hogy az élettelen világ tüneményeinek törvényeiből nem lehet csak úgy egyszerűen megmagyarázni az élettüneményeket is.

Azonban még az sem igaz, hogy az élő lények testi tökéletesedése a létért való küzdelmük eredménye volna, a mint azt a DARWIN elméletéből következtetni szokták.

A DARWIN nevét ki ne hallotta volna ma már? Mindenki hallott az ő tanításaiból is egyet-mást, hiszen a sociológusok és a socialisták fejtegetéseiben is nagy részük van e tanoknak; hiszen a DARWIN és utána a SPENCER HERBERT művei az a természettudományi alap, a melyre legszívesebben támaszkodnak. Sokkal kevesebben vannak, a kik olvasták is DARWIN-t. Pedig a természetes kiválogatódásról szóló könyvének bármelyik fejezetében több igazság és főleg több becsületesség van, mint sok reá támaszkodó társadalomtudósnak egész életmunkájában.

Hivalkodnak azzal, hogy fejtegetéseik és tételeik természettudományi alapon állanak. De a DARWIN tanait éppen ők mutatják be a legkevésbbé helyes világításban.

A DARWIN tanítását röviden a természetes kiválogatódás tanának szokták nevezni, és a ki azt mondja, hogy ez a tan magyarázatát adja a fejlődésnek, az mindjárt nem mondja a valót. A ki pedig talán azt állítja, hogy e tan helyébe elég egyszerűen a létért való küzdelem jelszavát odatenni, az nagyon hamis nyomra vinne bennünket.

A létért való küzdelemnek jelszavából sokan azt vezetik le, hogy a versenynek korlátlan szabadsága szükséges az emberiségnek fejlődéséhez: minél szabadabb a verseny ember és ember között minden téren, annál gyorsabb és annál helyesebb irányú lesz az emberiség fejlődése is.

Azt hiszem, nem sokat kell bizonyítanom, hogy e tételnek menynyire ellentmond nem egyszer a tapasztalás. A szabad verseny nem csak nem előidézője a haladásnak, de sokszor gátolója is. Van egészségtelen és van tisztességtelen verseny is. Az egészségtelen verseny, hogy az

ipar köréből hozzak föl példát, az árú minőségének rontásával igyekszik elérni a versenyzőképességet; a tisztességtelen verseny pedig a versenytársnak megrontásával, vagy a versenytársak között a vevő kárára kötött szövetséggel törekszik erre. A társadalom néha-néha megpróbálja, hogy ellene dolgozzék mind a két féle káros versenynek, holott a szabad természetben az egyedi érvényesülésnek mesterséges gátjai nincsenek.

De hát, a mint mondottam, a természeti jelenségekből nem lehet csak úgy egyszerűen az ember lelki világának törvényeire következtetni, valamint hogy az élettelen világ törvényei sem találnak föltételen alkalmazást az élő lényeken. Érvényesek mindenütt; de az élő világban másnemű törvényekkel osztoznak az uralmon.

Mielőtt tovább mennék, erre hozok föl néhány példát.

Olaszország ege sem mindig kék, s a tél ott is erős fagyokkal jár. Az edényben kitett víz, ha a hőmérsék zérus fok alá sülyed, jéggé mered. A télen is zöld narancs- vagy citromfának vastag, húsos levelei egy-egy víztartó edényhez hasonlatosak; de abban az edényben nem fagy jéggé a víz akkor sem, ha a levegő 5—6 fokra hűl is le zérus alatt. Nem azért, mert a levelekben talán nem tiszta víz van. A levelekből kisajtolt nedv csakugy jéggé válik, mint a tiszta víz. De nem válnak jéggé az eleven levélben foglalt nedvek. A levélnek eleven volta szembeszáll a természettannak azzal a törvényével, hogy jég legyen a lehűtött vízből.

Nyári este van. Muszliczák raja leng a légben fejünk fölött. Olyan apró legyecskék, hogy egyenként alig is tudjuk szabad szemmel meglátni őket. Sokszorosan tagolt testük a tömegéhez képest óriási fölületen érintkezik a levegővel, s azt a parányi testet légcsövek százai át meg átjárják: a csekélyke nedvesség, a mi egy ilyen kis légy testében van, akkora fölületen át tüstént elpárologna, az a test porrá száradna, ha nem volna eleven. Öljük csak meg, és tüstént kiszárad. A kis légy eleven volta elleneszegül, hogy rajta a párolgásnak természettani törvénye úgy érvényesüljön, mint az élettelen testeken.

A konyhasót a víz könnyen oldja, és könnyen oldja a halak ikrájában foglalt egyéb sókat is. Sókban a lazacz ikrája különösen gazdag. Az ikra számtalan kis petéje a vízben lebeg; a víz nagy fölületen, mindenütt éri a petéket, de a sókat nem oldja ki belőlük. Mihelyt azonban elhal az ikra, azonnal átengedi sóit a környező víznek. Az ikra megannyi élő sejt, s az élet itt sem engedelmeskedik föltétlenül a természettan parancsának.

Az élettörvények sem állhatnak ellentétben a természettani törvényekkel; de az élők világának van bizonyos önkormányzata a természettani és vegyülettani törvények uralmán belül. És éppen ilyen önkormányzata van a lelki tünemények világának az élettörvények uralmán

belül. Az ember lelki fejlődése nem állítható minden külön kikötés nélkül párhuzamba az élőlények testi fejlődésével. A lelki fejlődésben másnemű törvényszerüségek is nyilvánúlhatnak, mint a minők intézik a testi fejlődést.

Ha tehát igaz volna is az, hogy a természetben a verseny, vagyis az úgynevezett létért való küzdelem a testi tökéletesedésnek, az élőlények testi fejlődésének alapja: ez a körülmény még korántsem volna elegendő bizonyítéka annak, hogy az emberiség lelki fejlődését, az emberi haladást is csak a verseny munkálhatja. Ámde nem áll az sem, hogy a testi fejlődésnek a verseny volna a legfőbb rugója. Sőt kételkedem, hogy a tulajdonképeni fejlődésnek egyáltalában tényezője lehessen.

Persze meg kell először is állapítanunk azt, hogy mit nevezzünk fejlődésnek. A fejlődés mindenesetre átalakulás; de nem minden átalakulás fejlődés. Magában véve nem fejlődés, például, az alkalmazkodás sem, bármekkora átalakulással és az egyedi tulajdonságoknak bármekkora kifejtésével járjon is. A fejlődés nem is tömegbeli növekedés, mert a fejlődésnek egy-egy magasabb lépcsőfokával igen gyakran a test vagy az illető testrész tömegének csökkenése függ össze. A fejlődés fogalmának leglényegesebb eleme az, hogy az átalakulás egyszerübb alkotású szervezetből bonyolúltabb alkotásút hozzon létre és mind tökéletesebb munkafölosztásra vezessen a szervezet egyes részei között. Tökéletesebb és nem teljesebb munkafölosztásról szólok, vagyis olyanról, mely nemcsak a fokozott tagolódásban, hanem minden tagnak az egész alá rendelésében és a tagoknak egymás javára és az egész javára müködésében nyilvánúl.

Mi az már most, a mi az élő lények testi alkotásának ilyen értelemben vett fejlődését előidézi? Hogy ezt a kérdést föltehessük, már eleve meg kellett győződnünk arról, hogy az élő lények nemcsak a maguk egyedi életében, hanem nemzedékről-nemzedékre, a maguk faji voltában is fejlődnek.

A hal kialakulása az ikrából, a csirke kikelése a tojásból fejlődés: az egyedi lét kezdete a fejlődésnek legalacsonyabb fokán és eljutása a fejlődésnek fajilag ma lehető legmagasabb fokára. Már maga az a tény is, hogy az élő lények egyedi léte, kevés és csak látszólagos kivétellel, a fejlődésnek legalacsonyabb fokán, egy kezdő sejtnek, rendszerint úgynevezett petének, állapotában kezdődik, reá kényszeríthette volna az életbúvárokat arra a föltevésre, hogy a faji lét is a fejlődésnek legalacsonyabb fokán, az egysejtü állapotban kezdődhet csupán. Nem éppen ezen az úton, de már több száz esztendejénél el is jutottak arra a meggyőződésre, hogy nemcsak egyedfejlődés, hanem fajfejlődés is létezik. Ezt a meggyőződést helytelen, de elfogadott szóval származástannak

vagy descendentia-elméletnek mondják. A származástan azt állítja, hogy a mai élőlények ősei a legkorábbi nemzedékekben egyedi fejlődésük folyamán a kezdő sejt állapotán nem jutottak túl; nemzedékről nemzedékre, lassú átalakulással, fejlődéssel nyerték meg és származtatták át a mai nemzedékre azt a képességet, hogy ez a nemzedék a kezdő sejt állapotából egyedileg eljusson a fajt ma jellemző legmagasabb fejlődési fokra.

A származástan tehát azt vallja, hogy őseink nálunknál alsóbbrendű lények és legrégibb őseink a képzelhető legalsóbbrendű élőlények voltak. Ebből még korántsem következik, hogy alkotásuknak látszólagos egyformasága a bennük rejlő és majdan, későbbi nemzedékekben megnyilatkozó tulajdonságaiknak egyformaságával járt légyen. Más szóval, a fejlődés képzelhető legalacsonyabb foka és az ezzel kapcsolatos egyformaság korántsem zárja ki a lehető legnagyobb virtualis különbözőséget: az éppen megnyilatkozó tulajdonságok egyformasága a lappangó tulajdonságoknak végtelen nagy különbözőségét takarhatja.

A közkeletű származástan azonban DARWIN és sok más életbúvár szerint azt is állítja, hogy az élők világa a virtualisan is meglévő egyformaságnak, az azonosságnak kezdeti állapotából, a mint mondani szokták, közös ősökből indúlt ki és a fokozatos különbözővé válásnak útján jutott el mai sokalakuságához. Ez a származástan nemcsak a fajok fejlődéséről, sőt nem is a fajok fejlődéséről, hanem fajok átalakulásáról, az állatfajok keletkezéséről beszél.

Ilyen módon a mai élettudomány még sokszorosan összezavarja a fogalmakat, midőn nem különbözteti meg a fajok fejlődését és a fajok átalakulását, mely utóbbi nem szükségképen fejlődés; midőn azt, a mit fajok keletkezéséről egyáltalában tudhatunk, nem választja külön a descendentiától és az utóbbi czimen nem csupán a faji fejlődés menetéről szól és nem csupán a fajfejlődés okait kutatja.

Elhibázták már ott, mikor nem igyekeztek előbb a legkülönbözőbb élőlények egyedi fejlődésének menetével és okaival tisztába jönni, hanem mindjárt a ma látható különbözőségnek a föltételezett egyformaságból való létrejöttét akarták volna megmagyarázni és a különbözővé válásnak okait keresték.

II.

A különbözővé válásnak magyarázatában legnagyobb szerepe a DARWIN és a LAMARCK elméletének jutott. Bár a LAMARCK-é sokkal régibb, a DARWIN-ét előbb említem azért, mert a LAMARCK elméletét a múlt század első évtizedei csakhamar elföldelték, holott a DARWIN elmélete 1859 óta diadalmasan járta be az élettudományok s a társadalomtudományok minden mezőit. A LAMARCK dicsőségét csak a most múlt

két-három évtized ásta ki a rétegekben rárakodott sok hamis elmélet alól.

Ismertetni fogom mind a két tant: a DARWIN-ét kissé bővebben, a LAMARCK-ét ezúttal csak futólag. Nem mint ha nem ismertették volna mind a kettőt már sokszor a magyar irodalomban is. De a fogalmak zavarától megtisztítva, nem ismertették még egyiket sem. Zavaros fogalmak ködébe burkoltan jelentkeznek egyébiránt legtöbbnyire más nemzetek irodalmában is.

Előre bocsájtom, hagy a DARWIN elmélete, a természetes kiválogatódás tana, megmagyarázza, miért maradnak meg az élet versenyében egyes fajok és miért pusztúlnak ki mások; hogy a LAMARCK elmélete, az egyedi alkalmazkodás örökölhetésének tana, megmagyarázná, a fokozott használat vagy a használatlanság és különböző kivülről jövő hatások révén, a szervezet egyes alkatrészeinek mennyiségekben kifejezhető változásait. De sem az egyik, sem a másik, sem a kettő együtt nem magyaráz meg semmit a tulajdonképeni fejlődésből, melyben az egyszerübb alkotásból bonyolúltabb létrejötte a lényeg.

A származástanra vonatkozó elméletek történetét és viszontagságait vizsgálva, mindinkább arra a meggyőződésre jutok, hogy a származástan sorsát egy rosszúl választott, mert egészen különböző két értelemben használható szó pöcsételte meg. Ez a szó a r o k o n vagy r o k o n s á g kifejezés. A rokonság jelenti a közelebbi vagy távolabbi k ö z ö s ő s t ő l v a l ó s z á r m a z á s t. De jelenti egyszersmind a k i s e b b v a g y n a g y o b b f o k ú h a s o n l a t o s s á g o t i s. Beszélünk rokon vonásokról két élettelen dolog vagy két elmeszülemény között is egyszerűen azért, mert az elődnek közösségéből származó rokonság is többnyire bizonyos hasonlatossággal szokott járni.

Midőn a rendszertanban rokon fajokról, rokon nemekről, rokon családokról szólunk és így tovább, nem elégszünk meg a hasonlóság kisebb vagy nagyobb fokának megállapitásával, hanem mindjárt származásbeli rokonságra is gondolunk. Miért? Azért mert élőlényekről van szó, és mert élőlények között l e h e t s é g e s a származásbeli rokonság. Ez nem tudományos ok; de legtöbb ember gondolatmenetében, a nélkül hogy tudná, mégis ez a döntő.

Van tudományosabb ok is, még pedig az a tapasztalati tény, hogy a közös ősökből tovább tenyésztett vagy termelt élőlények bizonyos hatásokra egymástól kisebb vagy nagyobb fokban, néha igen nagy fokban különbözőkké válhatnak, de azért a közös őstől származásuk nyilvánvaló marad. Az egy és ugyanazon pár galambnak további ivadékaiból azonban olyan különböző galambokat lehet tenyészteni, a melyek egymástól és a közös őseiktől sokkal nagyobb mértékben ternek el, mint a mily eltérők a rendszertanban külön fajokúl fölállított és maradandónak bizonyúló állatalakok számos esetben.

Ha pedig a további tenyésztésben nem szorítkozunk egy párnak az ivadékaira, hanem a törzsalakból számos párnak ivadékait kérösztözzük egymással, a mint a házi galambok közös törzsalakja, a sokat emlegetett *Columba livia* BRISSON (helyesebben *C. livida*) példája mutatja, még akkora különbségek is jöhetnek létre, a melyeknek alapján a szabad természet élőlényeit külön családokba, sőt külön rendekbe is sorozhatnók.

HUXLEY egy 1863-ban tartott híres előadásában, melyben a DARWIN tanát ismerteti, azt mondotta, hogy az Angliában tenyésztett házi galambokat öt fő csoportba lehet osztani, s azokon belül alárendeltebb csoportok állíthatók föl; hogy e csoportok tagjai egészen olyan módon rokonok egymással, mint a rendszertani nemek (a genusok) a rendszertani családokon (a familiákon) belül, és maguk a csoportok egymással olyan fokban, mint a családok egy-egy renden (ordón) vagy osztályon (classison) belül; ellenben mindnyájuknak alkotása olyan viszonyban van a vadon élő szirti galamb, a *Columba livia*, alkotásához, mint a minőt mutatnak egy nagy természetes állatcsoport tagjai egy valóságos vagy képzeleti typushoz, illetőleg törzsalakhoz. „De tudjuk", mondja HUXLEY, „hogy a galambok" — értsd a házi galambokat! — „minden néven nevezendő változata a tenyésztő kiválasztásnak" — az úgynevezett domesticatió-nak, házivá tételnek — „bizonyos folyamata útján egy közös törzsökből, a szirti galambból, jött létre. Ebből beláthatják, hogy, ha az összes állatfajok egy közös törzsből származtak, szerkezetük általános jelleme, valamint azoké az osztályozó rendszereké, amelyek ama szerkezeti viszonyokat kifejezésre juttatják, éppen olyan lenne, a minőnek valósággal találjuk".

És itt követte el DARWIN, HUXLEY és minden követőjük azt a végzetes logikai hibát, melynek következményeitől az élettudományok ma sem szabadúlhattak még meg.

Okoskodásunk menete, röviden, a következő. A közös törzsalakból az ivadéknak bizonyos módon való tenyésztő kiválasztása által különböző ivadékot és olyan csoportokba oszthatót lehet létre hozni, a minő csoportokat állít föl a rendszertan a természetben elő állatok osztályozására, — tehát az élőlényeknek ilyen osztályozhatósága azt bizonyítja, hogy őket közös ősökből hozta létre egy olyan folyamat, mely e mesterséges kiválasztásnak felel meg a természetben, s ez a folyamat a természetes kiválógatódás (natural selection). És miért kellett közös ősökből származniok? Azért, mert mondott osztályozhatásuk állatkörökre, osztályokra, rendekre, családokra, nemekre és fajokra, a mely rendszertani csoportokat jellemzi a fajok irányában növekvő hasonlósága a beléjük foglalt élőlényeknek, másképen, mint közös ősöktől származásuk esetén, nem érthető. És az utódoknak különbözővé

válását miért a természetes kiválogatódás idézte elő? Azért, mert a mesterséges kiválasztás csakugyan képes ilyennemű különbözővé válást előidézni, és azért, mert más előidézőjét, mint a mesterséges kiválasztásnak megfelelő folyamat működését a természetben is, vagyis más okot, mint a természetes kiválogatódást, nem tudunk elképzelni.

A gondolatmenet, jelképekben föltüntetve, ez: *A* állapotból a *B* tényező létrehozza a *C* állapotot; más tényezőt erre nem ismerünk, Van egy *D* állapot, mely a *C* állapothoz hasonlítható; tehát a *D* állapotot is *A* állapotból hozta létre valamely tényező. Más tényezőt arra, hogy egy *A* állapotból *D* állapotot hozzon létre, nem tudunk elképzelni, mint egy a *B*-hez hasonló tényezőt. Tehát az egyedül elfogadható hypothesis egy *D* állapot *A* állapotából való létrejöttének magyarázatára egy a *B*-hez hasonló *Bx* tényező hatása. Vagy elfogadjuk magyarázatúl a *Bx* tényező hatását, vagy le kell mondanunk minden magyarázatról.

Az *A* állapot a kimutathatólag közös ősnek, például a még egységes *Columba livia* fajnak, állapota. A *C* állapot a közös ős utódainak különbözősége és oszlályozhatása a rendszertani csoportoknak megfelelően. A *B* tényező a tenyésztő kiválasztás. A *D* állapot az élőlényeknek az a sokalakúsága a természetben, a melynek alapján állatkörökbe, osztályokba, rendekbe, családokba, nemekbe, fajokba és fajváltozatokba csoportosíthatók.

A következtetés pedig ebből először is az, hogy az élőlényeknek a természetben észlelhető sokalakúsága nem ősi állapot, és hogy az ősi állapot az elődöknek egyformasága, fajilag azonossága, azaz egy *A* állapot volt. Szóval, — a jelenleg különböző fajok közös ősöktől származtak.

Nyilvánvalólag külön kell ettől a tételtől választani a másik következtetést, mely úgy szól, hogy a különböző fajok a közös ősből a természetes kiválogatódás útján jönnek létre, vagyis hogy a *Bx* tényező a természetes kiválogatódás. Foglalkozzunk mi is külön, és előbb, az első tétellel.

Az egyik logikai hiba itt a következő: Ha a *C* állapot kísérletileg kimutathatóan az *A* állapotból jött is létre, azért, mert a *D* állapot hasonlít a *C* állapothoz, még korántsem következik, hogy a *D* állapot is egy *A* állapotból jött légyen létre. Azért, hogy a *Columba livia* az oly igen különböző házi galambok közös őse, és azért, hogy a házi galambok az élő lények fölosztásában alkalmazott rendszer elvei szerint csoportosíthatók, még nem következik, hogy a szabad természetben létező és igy csoportosítható fajok is közös ősből származtak. Azután meg a *C* állapotnak és a *D* állapotnak hasonlósága is csak fölületes: vannak a két állapot között bizonyos igen lényeges különbségek.

Osztályokra, rendekre, családokra és nemekre csoportosíthatók, hasonlóságuknak kisebb vagy nagyobb foka szerint, élettelen dolgok is. A kristályoknak is van rendszertanuk; DANA az ásványországot egészen az állatország mintájára foglalta rendszerbe, és ugyanígy osztályozzák a kőzeteket is. Mindenik rendszert éppen oly joggal természetesnek is lehet mondani, mint bármelyik állat- vagy növényrendszert.

És most mindjárt álljunk is meg egy perczre! Azt mondják, éppen abban áll a természetes rendszereknek természetes volta, hogy a vérrokonságot, a közös ősből való származást tükrözik vissza, juttatják kifejezésre. HUXLEY, amint láttuk, DARWIN-nal azt mondotta, hogy természetes rendszerek fölállíthatása bizonyítja a közös ősből származást. A darwinista systematicusok pedig azt mondják, hogy a közös ős teszi lehetővé természetes rendszerek alkotását. *Huxley* szerint azért kellett közös ősnek lenni, mert van természetes rendszer; a systematicusok szerint azért kell lenni természetes rendszernek, mert közös volt az ős. Kölcsönösen bizonyítékúl használják a bizonyítandót, tehát egyik fél sem bizonyítja be a maga tételét.

De térjünk vissza az élettelen dolgok osztályozására!

Abból, hogy lehetséges a kristályoknak, az ásványoknak s a kőzeteknek valamely természetes rendszerű osztályozása, szintén azt következtessük, hogy minden kristály egy közös őskristályból, minden ásvány egy közös ősásványból és minden kőzet egy közös őskőzetből vagy, mivel a kőzetek ásványokból, a kristályos kőzetek még hozzá ásványkristályokból vannak összetéve, egy ősásványnak őskristályából származtak? Igaz, hogy élőlény csak élőlénytől születhetik, kristályt azonban mesterségesen is hozhatunk létre; de nem hozhatunk létre anyagot. Az anyag a maga jelenleg lehető legegyszerűbb állapotában, mint elem, szintén adva van, úgy, mint a hogyan adva van az élet az elemi élőlények, a protoblasták alakjában.

Vegyük a kristályok példáját kissé közelebbről is szemügyre! Az állatvilágot ma 9 állatkörre osztjuk föl és mindenik állatkört bizonyos számú osztályra. A kristályvilágot a már mindinkább általánosan elfogadott módon 7 kristálykörre, úgynevezett kristályrendszerre osztják föl (háromhajlású, egyhajlású, rhonbusos, trigonalis, tetragonalis, hexagonalis és cubicus rendszer), s azokon belül összesen 32 osztályt, az osztályokban további alcsoportokat különböztetnek meg. Egy-egy csoport tagjai egymással nemcsak geometriai, mondjuk alaktani tulajdonságaik, hanem a legkülönbözőbb physikai (optikai, hőtani, szilárdságbeli stb.) tulajdonságaik szempontjából is közeli „rokonságot" mutatnak. A főkülönbségek közöttük a chemiai alkotás tekintetében vannak. De hát vannak életbúvárok, a kik az élőlényeknek minden különbségét szintén chemiai alkotásuk különbözőségére akarnák visszavezetni.

A kristályokat a bennük kifejlődött symmetria foka szerint haladó sorozatba is állíthatjuk, kezdve a legalsóbbrendűeknek mondható háromhajlású symmetriátlan kristályoktól egészen a legmagasabbrendű cubicus és hexakisoktaëdronos kristályokig, melyek a symmetriának legnagyobb fokát mutatják. A szervezetnek fokozódó tagoltsága s a növekvő munkafölosztás szerint az egyes tagok között az élőlényeket is hasonló sorozatba állíthatjuk. Az ilyen összehasonlító anatomiai sorozatokban a fajfejlődés menetét látják és, a DARWIN-féle fölfogás szerint, a legalsóbbrendűeket, a sorozat elejére tett alakokat, tekintik az összes magasabbrendűek közös őseinek. Hasonló joggal tekinthetnők a symmetriátlan kristályokat is az összes magasabbrendűek közös őseinek.

A párhuzamot élőlények és kristályok között végezetül még teljesebbé teszi az a különösen legújabban, a keletkező kristályok microscopiumos vizsgálata útján szerzett tapasztalat, hogy a kristályoknak bizonyos, az élőlényekével némileg összehasonlítható egyedfejlődésük is van.

Az állatoknak az egyedfejlődésük folyamán egymásután következő alakbéli megjelenése mását bizonyos fokig megtaláljuk az említett összehasonlító anatomiai sorozatokban, és a különböző alakbeli megjelenések az egyedfejlődésben ugyanolyan sorrendben is követik egymást, mint a hogyan az összehasonlító anatomiai sorozatokban következnek az alsóbbrendű alakokra a magasabbrendűek. Mivel pedig az összehasonlító anatomiai sorokat tekintik a fajfejlődés tükrének, és mivel az összehasonlító anatomiai sorozatok az egyedfejlődésben is visszatükröződnek bizonyos fokig, fölállította HAECKEL azt a tételt, hogy az egyedfejlődés menetében lényegileg a fajfejlődés menete ismétlődik meg, és elnevezte ezt a párhuzamosságot biogeneticus alaptörvénynek. Nem csodálnám, ha egyszer csak elkezdenék a biogeneticus alaptörvényt a kristályokra is alkalmazni; hiszen, például, SCHRÖN OTTÓ, Napoliban, élőlényeknek tekinti a kristályokat. Csak az nem jutott még eszébe mindezek alapján senkinek sem, hogy a kristályokat közös ősök utódainak mondja.

A vegyületek „rokonsági" viszonyaival most nem foglalkozom; nem foglalkozom az elemek természetes rendszerével sem, a mely azokat, MENDELEJEFF és mások szerint, a vegyülési érték, az atomus súlya és egyéb tulajdonságok alapján különbözőkép csoportosítja, s a melyből az összes elemeknek egy közös őselemből való származására következtetnek. Mindezek az osztályozhatóságok csakúgy nem, vagy éppen annyira bizonyítják a közös ősből való származást, mint az állatok s a növények osztályozhatósága.

A *Columba livia* példájához hasonló példát számtalant hoznak föl a közös ősből való származás bizonyítására; de ha nem bizonyít a *Columba livia* példája, akkor száz más példa sem bizonyít többet.

A bizonyítékoknak egy más csoportjában fölhozzák bizonyos haszon nélküli, sőt az egyedre káros tulajdonságoknak a hasznos tulajdonsá-

gokkal együttes előfordúlását, mint olyat, mely nem volna érthető, ha az illető élőlények a rájuk nézve nem hasznos tulajdonságokat nem olyan ősöktől örökölték volna, a melyek ama tulajdonságoknak még hasznát vették. Ha ez minden tekintetben igaz volna is, a közös ősöket nem bizonyítaná. Azt mondják, például, hogy valamely állatnak egy csökevényes szervét csak az magyarázza meg, ha olyan állatéval közös őse volt, a mely állatban ama szerv nem csökevényes, hanem működésre képes, hasznot hajtó állapotban van meg ma is még. Miért? A csökevényes szervek bizonyíthatják, hogy az ősben az a szerv valamikor működő és hasznosítható alakban volt meg; tehát bizonyithatják a fajfejlődést, a mely megy a maga útján az utódok szükségleteire való tekintet nélkül; de nem bizonyíthatják a közös ősöket.

Hasonlóképen csak a fajfejlődést bizonyítja az a szintén sokat emlegetett körülmény is, hogy a különböző korú geologiai rétegekben visszamenőleg az élőlények mai typusaînak míndig alsóbbrendű formáitól származó maradványokra akadunk. A palaeontologiai maradványok hátrahagyására alkalmas élőlények fejlettségi foka azonban korántsem mértéke annak a fajfejlődési foknak, a meddig az élőlények egy bizonyos geologiai korszakban eljutottak; és az, hogy minő lények maradványai jutottak el hozzánk valamely geologiai korszakból, nem azt bizonyítja, hogy, akár maradványok hátrahagyására alkalmas formában is, minő élőlények léteztek akkor; hanem mutatja azt, hogy mely élőlények léteztek az egyedeknek igen nagy számával. Sőt még zárványokat is ismerünk már a legalsó cambriai rétegekből, a melyek azt mutatják, hogy már akkor léteztek képviselői az állatország csaknem valamennyi mai körének. Nagy szerepet játszanak, például, az élőlények legrégibb maradványai között mindjárt a *Brachiopus-Férgek*-hez tartozó *Obolus*-ok és az *Izeltlábúak*-hoz tartozó *Olenellus*-ok. Az utóbbiak szinte uralkodnak; de vannak ott *Corallium-félék*, *Poriferek*, *Gyűrűs-Férgek*, *Kagylók*, *Csigák*, *Tüskésbőrűek* is: ma már persze nem létező és a később mutatkozó, vagy a ma is létező rokonaiknál, a maguk körén belül, alsóbbrendű alakok. És ki tudja, nem léteztek-e, már akkor a gerinczes állat fejlődési fokán, a mai *Gerinczesek* ősei? Ha vázuk nem volt, és olyanformák valának, mint például ma az *Amphioxus*-ok vagy a *Kerekszájú Halak*, akkor maradványokat nem hagyhattak, avagy csak véletlenségből hagyhattak volna reánk.

Mindez nem a közös ősök mellett bizonyít. Ellenben a fajfejlődés mellett bizonyít csupán az is, hogy a mai kort megelőző rétegekben a föld minden részén olyan általános jellemét látjuk az állat- és növényvilágnak, a minő annak ott ma is van. Európában, Ázsiában és Afrikábau ma, mint nagy *Emlősállatok*-at, *Orrszarvúak*-at, *Vízilovak*-at, *Elefántok*-at, *Oroszlánok*-at, *Tigrisek*-et, *Medvék*-et, *Ökrök*-et, *Lovak*-at stb. találunk; és a legújabb harmadkori rétegekben sem óriási *Hangyaevők*-re vagy

Kenguruk-ra, hanem a maiaktól különböző fajokra, de *Orrszarvúak*-ra, *Elefántok*-ra, *Tigrisek*-re, *Barlangi Medvék*-re stb. akadunk. Ellenben Délamerikában, a hol a nagy *Bradypus*-ok és *Dasypus*-ok élnek ma is, ott találjuk a legújabb harmadkori képződményekben a *Bradypus*-nak megfelelő *Megatherium*-ot és a *Dasypus*-nak megfelelő *Glyptodon*-t. Ezeket a tényeket méltán hozzák föl bizonyítékúl az élőlények mai formájának fokozatos kialakúlására. De egyébre aztán nem is lehet őket fölhasználni.

Nem jogos, például, azt mondani, a *Dasypus* nem (genus) a *Glyptodon* nemből származott. Ha csakugyan a *Glyptodon* volt a *Dasypus* őse, akkor, nézetem szerint, csak azt lehet mondani, hogy a *Dasypus*-ok egykor a fajfejlődésben a *Glyptodon*-stadiumon mentek körösztül. A *Dasypus*-oknak az ősei is *Dasypus*-ok voltak, de azt az alkotást mutatták, a melyet *Glyptodon* névvel jelölünk. Az úgynevezett kihalt fajok között lehet nem egy olyan, a mely valamely ma is élő fajnak már túlhaladott fajfejlődési foka. Egy hajdani *Glyptodon*-szerű lény és egy mai *Dasypus*-faj egymással abban a fajfejlődési viszonyban lehetnek, mint a mily viszonyban van valamely *Rákféle* egyedfejlődésében a Nauplius-, a Zoëa-, a Mysis-álcza és a kifejlett stadium. Egy ma már nem létező állatalak nem szükségképen kihalt állatfaj; mert lehet egyszerűen egy ma is élő fajnak korábbi fajfejlődési foka. Külön névvel az ilyet csak abból az okból látjuk el, a mely okból nevezték el, például, *Bougainvilliá*-nak a polypus-telepet és részint *Margelis*-eknek, részint *Hippocrené*-knek a medusákat, melyek egy olyan polypustelepről sarjadzanak. Egy és ugyanazon faj alakjait különböző névvel jelölték, mert nem ismerték azt a fejlődésbeli kapcsolatot, mely azokat az alakokat egymással összeköti. Az egyedfejlődési kapcsolatot kísérlet és megfigyelés alapján megállapíthatjuk; de nem állapíthatjuk meg ilyen módon a lényegileg hasonló fajfejlődési kapcsolatokat. Létezésüket azonban nem tagadhatjuk.

Kihalt állatalakokban méltán kereshetjük tehát ma élő állatfajok őseit; de nincs jogunk egy és ugyanazon kihalt állatalakban ma is létező és egymástól nagy mértékben különböző két vagy több fajnak közös ősét keresnünk. Nincs továbbá jogunk egy ma létező fajt egy másik ma is létező fajból származtatni, és legkevésbbé van jogunk az összes létező állat- vagy növényfajoknak ős gyanánt egy közös és azonos fajt követelni.

A mi nélkül az élő természet jelenségei csakugyan nem érthetők meg, az a ma létező formáknak fokozatos átalakulás révén való létrejötte. És ez a descendentia valódi gondolata: voltaképen nem egyéb, mint a fajfejlődés gondolata. Az, hogy minden élőlény alkotása nemcsak az egyed, hanem a faj élettörténetében is fokozatos fejlődés eredménye.

Ez a tétel teljesen független attól a kérdéstől, hogy lehetnek e egymással bizonyos jól megkülönböztethető fajok az alkotásbeli rokonságon, tehát, helyesebb kifejezéssel, a hasonlóság kisebb-nagyobb fokán kívül vérrokonságban, vagyis származás szerint való rokonságban is. És ha lehetnek, milyen foka a hasonlóságnak és még mi más szükséges, hogy abból az ősnek azonosságára lehessen következtetni? A DARWIN eredeti fölfogása szerint valamennyi állat-, illetőleg növényfajnak közös őse lett volna, és „a fajok keletkezésének" menete egy fatörzs elágazásaihoz hasonlatos; a fajok a végső ágak, illetőleg a levelek. Ez a fajok monophyleticus eredete. Mások szerint a fajok több külön és egymástól független törzsből származnak: ez a polyphyleticus eredet hypothesise.

Az előbbiekben igyekeztem kimutatni, hogy nincs semmi, a mi bennünket már eleve akár az egyik, akár a másik föltevésre kényszerítene. Éppen oly joggal indúlhatunk ki abból a föltevésből is, hogy mindjárt kezdetben igen sokféle élőlény jött létre, a melyek egymástól, mint élőlények különböző fajainak ősei, virtualisan, azaz még lappangó tulajdonságaik tekintetében eleve különböztek és csak annyiban hasonlítottak, hogy mindnyájan a fejlődésnek képzelhető legalsóbb fokán állottak. Hasonlítottak külső megjelenésük, de különböztek fajfejlődésbeli prospectivus potentiájuk, a későbbi nemzedékekben reájuk váró, de azért már eleve a saját alkotásukban gyökeredző jövő tekintetében. Hasonlítottak úgy és egyszersmind különböztek is úgy, a mint különböző állatok egyedfejlődésbeli kezdősejtje is hasonlít és különbözik. Van tengeri *Tüskésbőrü*, a melynek petéjét, ha tisztán a petét vizsgáljuk, kivéve azt a távolabbi és legközelebbi környezetéből, nehéz megkülönböztetni egy *Gephyreus Féreg*-nek (pld. egy *Sipunculus*-nak), egy *Amphioxus*-nak vagy egy *Emlősállat*-nak ugyanígy vizsgált petéjétől; és nincs tudós, a ki meg tudná különböztetni a *Házinyul*-nak, a *Kutyá*-nak és az *Ember*-nek a petesejtjét. Pedig az világos, hogy lényeges különbség van közöttük; a fejlődés különböző eredményét itt semmi esetre sem azoknak a külső hatásoknak különbözősége szabja meg, a melyeknek a fejlődés közben a *Házinyúl*, a *Kutya* és az *Ember* petéje ki van téve. A pete, a kezdősejt különbözősége azonban csak virtualis, csak az egyedfejlődési prospectivus potentiában, abban van meg, a mi az egyedfejlődésben mindenikre vár.

És valamint az egyedfejlődésben mindinkább nyilvánvalóvá lesz, a fejlődés előre haladtával, a *Házinyúl*, a *Kutya* és az *Ember* különbözősége, a mely a pete-stadiumban, az egyedfejlődés kezdő sejtjének stadiumában, egyáltalában nem volt látható, — úgy válhattak a fajfejlődésben lassanként és mindinkább nyilvánvalókká azok a különbözőségek, a melyek a fajfejlődés kezdősejtjének stadiumában esetleg még egyáltalában nem lettek volna, sőt valószínűleg még sokkal később, előrehaladottabb faj-

fejlődési fokon sem voltak észlelhetők. A kezdősejt stadiumán még hasonló élőlények egyedfejlődése széttérő irányban halad. Igy széttérő irányú fajfejlődés eredménye lehet az élőlények fajainak ma mutatkozó különbözősége is. Az ősnek látszólagos közössége esetleg csak azt bizonyítja, hogy az illető fajfejlődési stadiumon a leszármazási vonalak lassú széttérése még nem vezetett volt észrevehető különbözéshez.

Külön kísérleteknek és pontos megfigyeléseknek kell az egyes esetekben megállapítaniok a ma különbözőnek mutatkozó alakok ősének közösségét, valamint a különbözésnek állandóságát, hogy új fajok keletkezéséről, vagy egyáltalában fajok keletkezéséről beszélhessünk.

De egy adott nemzedéknek nem mindenik egyede hoz megváltozott utódokat létre, és egy adott egyednek sem mindenik utóda fog tőle észrevehetőleg különbözni. Tegyük föl, hogy ez a különbözés egy bizonyos utódban föltűnően nagy fokú, és tegyük föl, hogy emberi fölügyelet nélkül, természetes életkörülmények között is állandó marad a további utódokban. Vajjon miért ne lehetne egy ilyen nagyobbfokú különbözővé válást, a mely állandó marad, az úgynevezett mutatiót, egyszerűen a rendesnél nagyobb lépésnek tartani a faji továbbfejlődésnek útján? Talán később, lassabban és fokozatosabban, a fajnak többi egyede is körösztül fog menni ugyanazon az átalakuláson. Új fajok keletkezéséről tehát a bekövetkezett megváltozás állandóságának esetében is inkább csak akkor lehet beszélni, ha egy meghatározott egyed utódainak egyik része ilyen, a másik amolyan módon válik a közös törzstől különbözővé; ha az utódok az őstől is és egymástól is számbavehetően és állandósúltan különböznek. Sőt még ilyen körülmények között sem utasítható vissza az a gondolat, hogy mégis csak a faji továbbfejlődés, nem pedig fajkeletkezés tüneménye van előttünk, mert a faji továbbfejlődés eredményezhette az utódok különbözését a közös őstől, és a faji továbbfejlődésnek különböző foka idézi elő az utódok különbözését egymástól.

Mindezt csak annak a megvilágítására hoztam föl, hogy nem szükségképen új fajok keletkezése okozza az élőlények sokféle alakját; új fajok keletkezését egyáltalában nagyon nehéz kimutatni. Kimutatni csak az egyedfejlődésben és a tenyésztő kiválasztás útján könnyű az élőlények alakbeli megjelenésének változásait. Sokkal nehezebb, de ma már sikerült itt-ott ezeket a változásokat a fajfejlődésben is kimutatni. Legnehezebb és legtöbb óvatosságot követel új fajok keletkezésének a bebizonyítása, a mi különböző fajok vérrokonságának bebizonyításával egyértelmű. A különböző fajok vérrokonságát csak úgy egyszerűen, eleve, követelményként fölállítani nem jogosúlt.

Mindazonáltal kiváló búvárok is azt mondják, hogy a descendentia a rendszertani rokonságnak tudományos magyarázata (DE VRIES); a természetes rendszernek minden sajátosságát csak azzal az egyetlen

föltevéssel értjük meg, hogy a rendszertani rokonság valódi vérrokonság (BOVERI); megdönthetetlenül áll a tény, hogy a fajok egymásból jöttek és jönnek létre (MÉHELY). Akárhogy fordítják is a dolgot, ez a tétel csak a föntebb vázolt hibás okoskodás eredménye: az *A* állapotból (a kimutathatólag közös ősnek állapotából) jött létre a *C* állapot (az utódok különbözőségének és osztályozhatóságának állapota); a *D* állapot (az élőlények sokalakúsága és osztályozhatósága) hasonlít a *C* állapothoz; tehát a *D* állapot is egy *A* állapotból jött létre.

Kiemeltem már, hogy ettől az első tételtől külön kell választani az előidéző okra vonatkozó második tételt, mely így szól: Az *A* állapotból a *C* állapotot a *B* tényező (a tenyésztő kiválasztás) hozta létre; tehát a *D* állapotot szintén a *B*-hez hasonló *Bx* tényező (a természetes kiválogatódás) hozta egy *A* állapotból létre.

Az első tétel, a különböző fajú élőlények vérrokonságának tétele, nem a DARWIN-é; ellenben az ő legsajátabb szellemi tulajdona az a tétel, hogy a közös ősök utódainak különbözővé válását a természetes kiválogatódás idézi elő.

Miben áll és min alapszik a természetes kiválógatódás tana? Azt mondja, hogy a természetben szükségképen a legalkalmasabb egyedek fognak fönnmaradni. A természet mintegy kiválogatja a legalkalmasabbakat úgy, a hogyan a tenyésztő a továbbtenyésztésre kiválogatja a néki leginkább tetsző egyedeket. A természet azokat fogja, mint legalkalmasabbakat, kiválogatni, a melyeket alkotásuk az adott életkörülmények között a megélhetésre leginkább képesít. L e h e t ő v é teszi a válogatást az, hogy minden fajnak egyedei többé-kevésbbé különböznek egymástól; teljesen egyforma alig is van kettő. S z ü k s é g e s s é teszi a válogatást az, hogy sokkal több a születő, mint a megélhető egyed. E r e d m é n y e s s é teszi a válogatást az, hogy a kiválasztott egyednek utódai öröklik azokat a tulajdonságokat, a melyeknek okából a kiválasztás megtörtént. Ha a természetben is sokan versenyeznek minden helyért, és ha nem minden versenyző egyforma, úgy a versenyben az lesz a győztes, a melyikre nézve bizonyos egyedi tulajdonságai a megélhetést könnyebbé teszik. A győztes utódai között akadnak olyanok, a melyekben az elsőbbséget biztosító tulajdonságok még nagyobb mértékben lesznek meg, és így, nemzedékről nemzedékre mindig a legalkalmasabbak maradván fönn és a kevésbbé alkalmasak nem jutván szaporodáshoz, az elsőbbséget biztosító tulajdonságoknak mind nagyobb mértékben és kedvezőbb összeállításban kell jelentkezniök. Új fajok létrejöttét bizonyos tulajdonságoknak ilyen módon a természetes kiválogatódás és az átöröklés révén való fölhalmozódása, megnövekedése idézi elő.

A természetes kiválogatódás tana három tényből, két következtetésből és két föltevésből alakúl ki. A három tapasztalati tény: *a)* egyedi

különbségek létezése a fajon belül (variabilitas); *b)* az egyedek fölös száma; *c)* az egyedi tulajdonságok átörökítése (hereditas). A két következtetés: *a)* a verseny a fölös számú egyedek között minden megélhetési helyért és a megélhetésnek minden eszközéért, minden föltételéért (a létért való küzdelem); *b)* a legalkalmasabbnak fönnmaradása. A két föltevés: *a)* az elsőbbséget biztosító bélyegek fokozódása nemzedékről nemzedékre; *b)* e bélyegek állandósága.

A három tapasztalati tény megdönthetetlen; a két következtetés teljesen jogosúlt; de a két föltevés föltevés maradt; azokat DARWIN és WALLACE, aki a DARWIN tanát, melyet különben tőle függetlenül maga is fölállított, DARWIN-nál is tisztábban fejtette ki, bizonyítani meg sem kisértették. Későbbi híveik megkísértették, de nem tudták bizonyítani.

A tiszta darwinismus lényegéhez tartoznak még a következő föltevések. Az első, hogy a természetes kiválogatódás az egyedeknek arra a változatosságára támaszkodik, a melyet magyarúl folyamatos változatosságnak (continuus variabilitas) kívánok nevezni, s a mely egy-egy nemzedéken belül csak kis különbözeteket foglal magában és minden irányban egyaránt lehetséges. A második föltevés, hogy a különbözetnek faji bélyeggé fölhalmozódása sok nemzedékbe, sok időbe telik. A harmadik föltevés, a mely a DARWIN elméletét leginkább megkülönbözteti a LAMARCK-étól, az, hogy az egyes különbözetek belső okokból, illetőleg véletlenül, minden czélzat nélkül és külső hatásoktól függetlenül állanak elő; azok a változások, melyeket a szervezeten, az egyedi életen belül, külső behatások idéznek elő, az úgynevezett szerzett tulajdonságok, nem örökölhetők, vagy legalább is oly csekély jelentőségűek, hogy a fajok átalakúlásának alapjáúl nem szolgálhatnak.

Már most mit mond a LAMARCK elmélete? Az is azt mondja, hogy az élőlények különbözőségének állapota a közös ősnek állapotából jött létre; de az átalakúlást az egyednek a saját törekvése idézi elő, hogy alkalmazkodjék az életviszonyaihoz és leküzdje a megélhetésnek nehézségeit. Ez a törekvés, vagyis az egyedi cselekvőleges alkalmazkodás, továbbá az életföltételeknek, a környezetnek hatása a szervezetre, tehát az egyedi szenvedőleges alkalmazkodás: az egyed szervezetének bizonyos kisebb nagyobb átalakúlását idézi elő. Más szóval, az egyed bizonyos olyan tulajdonságokat szerez, a melyeket nem örökölt; benne bizonyos tulajdonságok nem kifejlődnek, hanem külső hatásra és saját, akaratos vagy kiváltott, életműködései által keletkeznek. A nem örökölt, hanem szerzett tulajdonságokat mindazonáltal átörökíti az utódaira, a melyek e tulajdonságokat a környezet hatása alatt és saját törekvésük által tovább fokozzák. Igy jönnek létre az eltérések a törzsalaktól és végezetül az új fajok.

Újabb búvárok úgy a LAMARCK, mint a DARWIN tanában foglalt tényezőket magukban és külön elégteleneknek tartják a fajfejlődés előidézésére, szerintük a fajok keletkezésének magyarázatára. A dolgok nyitját a természetes kiválogatódásnak és az átöröklődő egyedi alkalmazkodásnak, még pedig főleg a szenvedő alkalmazkodásnak, együttes hatásában keresik.

De nem különböztetik meg a fajfejlődés képében bekövetkező átalakúlást attól az átalakúlástól, melyen az egyes nemzedékek az éppen adott életviszonyokhoz való alkalmazkodás folytán körösztül mennek. Ennek az alkalmazkodásnak a magyarázatára föl kell használnunk úgy a természetes kiválogatódást, mint a külső tényezők hatását. A fajfejlődés azonban, amint már mondottam, lényegileg független mindkét tényezőtől; annak iránya és közelebbi jelleme az illető fajba kezdettől beléoltott tulajdonság és éppen a legjellemzőbb faji tulajdonság; azt egyik elmélet sem magyarázza meg. Úgy a LAMARCK-féle, mint a DARWIN-féle tényezők csak mennyiségekben kifejezett változásokat idézhetnek elő, vagy legföljebb meglévő tulajdonságoknak lappangó állapotban maradása, illetőleg megnyilvánúlása fölött dönthetnek. De az átalakúlásnak egyik ilyen neme sem fejlődés.

Hogy tisztán láthassunk, vissza kell térnünk oda, a honnét az életbuvároknak a fejlődés magyarázatához ki kellett volna indúlniok. Vissza kell térnünk az egyedfejlődéshez. Minél inkább megismerjük, annál inkább látjuk, hogy azt *lényegében* nem irányítja sem a verseny, sem az alkalmazkodás, sem a fejlődő szervezetre ható más külső tényező; hanem igenis irányítja az a valami, a mi a kezdősejtben lakozik. A külső tényezők csak kiváltják és vagy lehetővé teszik, illetőleg előmozdítják, vagy gátolják a fejlődést. Éppen így a fajfejlődést is csak azok a tulajdonságok irányíthatják, melyek benne lakoztak a mai élő lények legrégibb őseiben akkor, midőn azok az ősök a maguk egyedi életében még nem emelkedhettek tul a legegyszerűbb kezdősejt fejlődési fokán.

Azt a fejlődést, a melyet külső tényezők kiváltanak, de lényegére nézve nem irányítanak, de irányítanak a kezdősejteknek az élet első létrejöttétől fogva meglevő és tovább nem kutatható tulajdonságai: elneveztem a független továbbfejlődésnek.

Független továbbfejlődés létezik; sőt az igazi fejlődésnek ez az egyedüli módja. Az élőlényeknek egyéb átalakúlásai csak olyan alkalmazkodásoknak tekintendők, a melyek a független továbbfejlődést csupán annak a lehetősége, előmozdítása vagy akadályozása tekintetében érintik.

A fajfejlődés a független továbbfejlődésnek megnyilatkozása. Áll a kezdősejtnek nemzedékről nemzedékre, megszakítás nélkül folyó továbbszaporodása közben bekövetkező abból az átalakúlásából, melyet a környezet hatása kivált és lehetővé tesz, avagy gátol, de nem irányít, milyenségét illetőleg meg nem szab. A kezdősejt átalakúlása az egymás után következő nemzedékek kifejlett állapotának megváltozásában lesz láthatóvá. A kifejtett állapotnak ezt a rendszerint lassan és fokozatosan történő megváltozását a kezdősejt átalakúlása idézi elő, és nem a kifejlett állapotnak valami okból megtörtént átalakúlása vonja maga után a következő nemzedék kezdősejtjének megváltozását.

III.

És már most mi az emberi fejlődés? Először az, a mivel többet ad át szellemi javakban a mai nemzedék a következőnek, mint a mennyit maga átvett a megelőző nemzedéktől. Másodszor az, a mennyivel könnyebbé tettük ama javak megszerzését a következő nemzedéknek, mint tették nekünk a mi elődeink. Harmadszor az, a mennyivel több boldogságot, a mennyivel jobb egészséget, a mennyivel hosszabb életet és nagyobb nyugodalmat biztosítunk a következő nemzedéknek, mint biztosítottak nekünk a mi apáink.

Hát mindez vajjon csakugyan maga az emberi fejlődés? Nem; mindez csak biztosítéka az emberi független továbbfejlődés zavartalan menetének. A továbbfejlődést magát nem mi, egyesek intézzük, és nem is az éppen élő nemzedéknek összesége intézi; hanem intézi és irányítja külön és saját útakon minden nemzetnek a múltja, a története. De nem a csupán megírott, hanem a valóban átélt történet, mely nemzeti lényünket megformálta.

A szellemi és erkölcsi javakban fölhalmozott nemzeti tőke a továbbfejlődésnek minden esetre legfontosabb föltétele és biztosítéka. Ezt a tőkét minden nemzedék maga gyarapítja. A verseny itt is csak az alkalmazkodást idézi elő az adott viszonyokhoz; de az alkalmazkodás nem haladás. A haladást, az alkalmazkodás daczára, az egyes embereknek az a lelki szükséglete eredményezi, a mely őket a mindig jobbnak, a mindig nemesebbnek elérésére sarkalja. A haladást lehetővé teszi, hogy a mai nemzedék embere egyedi életén belül el tudja sajátítani mindazt a szellemi kincset, a mit megelőző nemzedékek hosszú sora állított elő. A haladást létesíti pedig a lelkünkben lakozó vágy,

hogy a meglevőt magunk is gyarapitsuk. Ez azonban teljesen független a versenytől. Igen gyakran a verseny elrabolja az időt a legjobbaktól, hogy képességeiket kifejthessék és a jobb után való vágyaikat kielégithessék.

Kimondom nyíltan, hogy a szabad verseny nem az egyedül üdvözítő. Sőt a teljesen szabadjára hagyott, magasabb emberi szempontoktól nem irányított, nem korlátolt verseny az életnek olyan szűk körein belől, a minő egy-egy nemzet társadalma, vagy akár az egész földi emberiség, nem haladást, hanem hanyatlást szül, mert előbb-utóbb és kikerülhetetlenül a legalsóbbrendű egyedek uralmára vezet.

Egy-egy nemzet társadalmi élete a maga természetes vagy a körülményektől reá kényszerített és körösztül nem törhető korlátai között olyan, mint az az élet, a melyet a tóból merített vízzel, a tó vizéből hozott hinárral, békalencsével és moszatokkal, meg a tófenék iszapjával egy nehány arasznyi átmérőjü üvegtálba belezárhatók. És az egész emberiség élete ettől csak annyiban különbözik, hogy nem nehány arasznyi átmérőjü, hanem nehány méteres vizmedenczéhez hasonlítható.

Nem egyszer elnéztem microscopiumommal, elnéztem napról-napra, hónapról-hónapra s azután egyik évről a másikra, hogy mi lesz az élettel, a mely egy olyan üvegtálban zöldel, csirázik, sürög, forog, száguld és tülekedik a boldogulásért. Elnéztem és hagytam szabadjára azt, a mi történik.

A microscopiumos méretekhez képest végtelenül tágas világ van ott is. A lassan kúszó kis *Amoebá*-nak, a mely százszoros nagyítással is csak kölesnyi tojásfehérje-csöppnek látszik, a moszatok szálai, a békalencsék gyökerei, számtalan akadály és ellenség között átmenni az edénynek egyik oldaláról a másikra, éppen akkora utazás, mint ma nekünk, ha átmegyünk az európai és ázsiai szárazföld egyik végéről a másikra. Hiszen a nagyság csak attól függ, mekkorák vagyunk mi magunk, és a távolság csak attól, mekkorát tudunk lépni.

Az olyan üvegedényben állati és növényi lényeknek csakhamar száz meg száz alakja kifejlődik, megjelenik az élő formáknak és az élet módjainak végtelen változatossága. Fölsorolni is sok volna, hát még leírni, mennyiféle állat élhet olyan kis helyen együtt. Találunk ott példáit a legalsóbbrendű szervezeteknek s a már igen bonyolúltaknak, és a két véglet között minden átmenetet. Mint legalsóbbrendű szervezeteket, találunk ott, teszem, különféle microbiumokat, bacteriumoknak, bacillusoknak és micrococcusoknak nem egy faját; micrococcusokból olyanokat is, olyan apró gömböcskéket, hogy hármasával egymás végtébe sorakozva sem érnének el a milliméter ezredrészének egyik végétől a másikig. Mint magasabb rendű szervezeteket, találunk ott nagy számmal kis bogárálczákat és apró *Rákfélék*-et, a microscopium világában

olyan óriásokat, a minőket a mi világunk számára nem szülnek elefántokban Afrika rengetegei és bálnákban, czetekben az óczeánnak hullámai. A nagyságbeli különbség elefánt és egér között elenyészik ahhoz a különbséghez képest, a mely van az említett bacteriumok vagy micrococcusok és egy kis bogárálcza között; mert azt a bogárálczát szabad szemmel is láthatjuk, azt milliméterekkel; sőt talán czentiméterrel mérjük, holott ama micrococcus számára már fölösen nagy mérték a milliméter ezredrésze is.

Szabad folyást engedek ott az üvegtál világában a versenynek és csak figyelem microscopiumommal, hogy mi történik. Talán a legerősebb, a legnagyobb lesz a győztes, talán lebírja és kiirtja a gyöngébbet? Talán a legmagasabbrendű, legtökéletesebb szervezetek jutnak uralomra? Oh nem! Azok pusztúlnak ki leghamarabb; továbbat fokozatosan mindig ritkábbakká lesznek az egyéb magasabbrendű lények. Lesz idő, hogy legmagasabb rendűek gyanánt már csak *Csillamós Infusoriumok*, később már csak *Ostoros Ázalékállatkák* maradnak. Kivesznek még az *Amoebák* is, de megmarad a penész, és a mindent ellepő bacteriumokkal úrrá lesz ama világban a rothadás. Eljutunk arra a legalsóbb fokra, nem a honnét az élet a földön kiindúlt, hanem a hová lesülyedhet.

Mert az élet első létrejöttekor az élők minden fajai *Amoebák* módjára éltek és még az *Amoebá*-ét is megelőző fejlődési fokon voltak. De szabadon és ragadozók módjára, a nagyobbak a kisebbekből éltek. Ellenben a microbiumok, a bacteriumok és rokonaik élősdiek, vagy penészmódra a korhadásból, rothadásnak indúlt anyagokból táplálkoznak. S az élet nem foganhatott a földön élősdiségben, s az életet nem előzhette meg a rothadás. Az életnek nem kezdete, hanem vége a penész.

Hát vajjon a társadalomnak szabadjára hagyott versenyében mindig a jobb s a magasabbrendű lesz a győztes? Nem az lesz, sőt talán soha sem lesz az. Mert a szabadjára hagyott versenyben két mód biztosítja leginkább azt az érvényesülést, mely beéri az állati szükségletek kielégítésével s a puszta fönmaradással, s a mely előbb-utóbb a mindenek fölött való elszaporodásra, minden magasabbra törőnek kiszorítására vezet.

Az egyik fegyver az igények alászállítása, mely, bizonyos mértéken túl, lemondás a magasabbrendű emberi létről. Ennek a fegyvernek köszönhetik, nálunk Magyarországon például, gyászos hódításaikat az oláhnyelvű magyarok; ennek köszönheti boldogulását és győzelmét az amerikai munkás fölött a kinai kuli. Az Egyesült-Államok kormánya eltiltja a kulik bevándorlását és igyekszik meggátolni, hogy a kuli, lefelé nyomva a munkás követeléseit, megfojtsa a munkakereső amerikait. És

nálunk nem volna kötelessége a törvényhozásnak, hogy a magyaroknak oláhokká alacsonyodását meggátolja?

A másik fegyver a szövetkezés abból a célból, hogy a megélhetést a legkisebb munkával biztosítsa, hogy az egyedre nézve fölöslegessé tegye a maga teljes emberi képességeinek kifejtését.

Hunczut, a ki nem akar minél kevesebbet dolgozni, és áruló az, a ki a kapott bérért többet és jobbat ád, mint a mit adni kényszerül! És gyülöld azt, a kinek tisztább kabátja és keze van, mint a tiéd; de kefével, szappannal ne lopd az időt, a melyet gyönyörökben vagy mámorban tölthetnél! A socialismus magasztos tanainak gyakorlatát lépten-nyomon ez a két alapelv irányítja, mert a kormányok megengedik, hogy így tanítsák azok, a kiket csak önzés és gyülölet, meg az állati ösztön vezet. Pedig a socialismusnak, ha csak nem akar az emberi fejlődés megtagadása lenni, azt kellene alapelvként a gyakorlatban is érvényesíteni, hogy: Követeld meg a munka illő jutalmát, de add érte a legjobbat, a mi telik tőled! Ne azt gyülöld, a kinek tisztább a kabátja s a keze, hanem azt, aki gátol, hogy te is megkefélkedj és megmosakodjál!

A szabad verseny még nem üdv, nem az élet, nem a fejlődés.

Az élőlények átalakúlása halad a független továbbfejlődésnek útján lassan, emberi nemzedékeknek észrevétlenül; de időnként, a mutatio rendjén, nagyobb, nekünk is észrevehető lépéseket is tesz. A verseny nem a továbbfejlődést irányítja, hanem a természetes kiválogatódást idézi elő, a mely az élőlények fajainak fönmaradása vagy pusztulása fölött határoz. Kiválasztódnak pedig azok az egyedek, a melyek alkalmasak, vagy alkalmazkodni tudnak. Az alkalmatlanok mellett, a melyek föltétlenül elpusztúlnak, az egy fajba tartozó egyedek különbözősége szolgáltat többé és kevésbbé alkalmasokat is. Az alkalmasságnak egyik neme magának az egyednek alkalmazkodni tudása. Az alkalmazkodás pedig az egyedi alkotásnak néha igen nagy átalakúlásaira vezet. Az ilyen átalakúlás azonban csak kivételesen örökölhető, tehát nem lehet lépcsőfoka a továbbfejlődésnek. Nem lehetne akkor sem, ha az egyedi alkalmazkodás mindig haladás volna. De nem mindig az. Mindig győzelem az alkalmazkodni nem tudók fölött; csak hogy nem ritkán dícstelen győzelem, mert sülyedés az ára.

Az egyedek változatosságát és alkalmazkodó képességét nem a szabad verseny, hanem az egyedek fölött levő és célját ismerő akarat állíthatja csupán a haladás szolgálatába, az által, hogy a neki tetsző egyedeket válogatja ki; hogy irányítja a versenyt és korlátokat szab neki. Határozott és tartós tökéletesülését állatoknak és növényeknek, még pedig megérhető időn belül, csak a házivá tétel, a domesticatio hozhat létre. S a domesticatio nem egyéb, mint öntudatos válogatás és az egyfajúak versenyének korlátozása, irányítása. Nem a szabad verseny

Helyreigazitás.

Dr. Apáthy István közleményében a következő értelemzavaró sajtóhibák igazitandók ki:

A 10. oldalon, fölülről 6. sorban az *„állapotából"* és *„egyedüleg"* szók közé beszúrandó: *„rend szerint"*.

A 12. oldalon, alulról a 13. sorban *„okoskodásunk"* helyett *„okoskodásuk"* olvasandó és a *„következő"* szó után oda teendő: *„volt."*

A 22. oldalon, alulról a 9. sorban *„az élet első létrejöttétől"* helyett *„első földi létrejöttünktől"* olvasandó.

A 23. oldalon, fölülről a 13. és 14. sorban *„megváltozását"* helyett *„azt a megváltozását, mely a látható továbbfejlődésre fog vezetni"* olvasandó.

Gróf Bethleni Bethlen Kata.

A fogarasi templom bejáratától körülbelül hat lépésnyire van egy sír. Fölötte emlékül nagy kőkoporsó a kígyós Bethlen-czímerrel s rávésett liliommal.

A sírt fedő kőemlék déli oldalán e sorok olvashatók:

Teste e kő alatt *Gróf Bethlen Katának,*
Lelke szent kezébe vagyon Jézusának,
Kiben hitt 's kit tartott megváltó urának,
Magát alázatos hiv szolgálójának.

Ezerhétszázban lett világra jövése,
Ötvenkilenczedben innen kimenése;
Özvegyi életben két ízben lépése,
Ebben sok ideig kegyesen élése.

Az északi oldalon pedig:

Atyafi szerető, kegyes, istenfélő,
Szegényt, oskolákat jovával segéllő;
Tiszta szent élettel mások előtt fénylő,
Volt mértékletesen 's ártatlanul élő.

Ezért mindenféle rend ötet becsülte,
Tőlle félt a gonosz és távol kerülte;
Áldott neve maradt, ezt jósága szülte,
Győzedelmi székét már égbe beülte.*

Íme rövid élet- és jellemrajza annak, a kiről nemcsak a kortárs (Bod Péter) mondhatta, hogy „a valóságos özvegyeknek hármas tzimereikkel: Istenben való erős Bizodalommal, imádságokban való Szent Buzgósággal, Sion leányit illető tiszta Élettel ékeskedő urasszony" volt, hanem a késő utódok is csak a legnagyobb kegyelettel szólhatnak s szinte áhitattal tekinthetnek fel reá.

Történelmünknek még a férfiak között is nagyon kevés olyan alakja van, a kinek belső, lelki életébe annyira belepillanthatnánk, mint a Bethlen Katáéba. Nagy női alakjaink élete és jellemképe pedig legnagyobb részt

* L. *Dr. Szádeczky Lajos: Gróf Bethlen Kata élete és végrendeletei.* Budapest. 1895.

még csaknem ismeretlen. Holott sem nemzeti nagyjaink pantheonja nem lesz és nem lehet teljes, a míg abba be nem állíthatjuk történelmünk kiváló nőalakjainak szobrait; sem históriánknak egyes korszakait nem tudjuk addig sem egészen megérteni, sem kellőleg értékelni, a míg fel nem derítjük azt a nemes, azt a csodálatos befolyást, a melyet azok a „nagyasszonyok" gyakoroltak korukra s koruk mozgató eszméire.

Fényes nevek egész serege rajzik előttünk csak Erdély történetében is. Pempflinger Kata, Jaksits Anna, Bocskay Erzsébet, Gyulafi Lászlóné Forgács Margit, Bocskay Györgyné Sulyok Krisztina, Báthory Istvánné, Báthory Anna, Rhédey Druzsina, Teleki Juliánna s öreg Bethlen Istvánné Csáki Krisztina — mind erdélyiek. Neveiken kivül alig maradt ránk egy-egy szűkszavú tudósítás, mely életük tényeit örökítené s csak Károli Zsuzsánna, Lorántffy Zsuzsánna, Bornemissza Anna és Teleki Mihályné Weér Judit alakjaikat, egyéniségüket ismerjük közelebbről. De valamennyi között az egyetlen Bethlen Kata az, a ki önmaga hagyta reánk nyitott könyvként nemcsak külső élete történetét, de lelki világának is gondolatait, érzéseit azzal a közvetlenséggel, gyermeteg naivsággal, őszinteséggel és bensőséggel, a mely természetesen nem gondolt arra egy pillanatra sem, hogy majd valaha más is, másfél száz év mulva is ott forgatgatja azokat az intimus, bizalmas sorokat, a melyeket ő „kedves, édes ura eöttséhez", „menye asszonyához", avagy gr. Teleki Ádámhoz olyan sürün írogat. Kicsiny, bizalmas körnek szánta „Életének maga által való rövid leirásá"-t is és ebben sem irt, hogy azt mondjam, az örökkévalóság számára. Ennek az önéletrajznak is s azoknak a leveleknek is, a melyek most kerültek letétképpen az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárába a gr. Telekiek gyömrői leveles ládáiból (134 darab levél 1723—1759-ig), éppen az kölcsönöz különös értéket, hogy minden keresettség, minden az örökkévalóságra való számítás nélkül azt írja le, a mit éppen abban a pillanatban gondol és érez, egyszerüen, közvetlenül, melegséggel, könnyed előkelőséggel, szeretettel, jóindulattal, természetes finomsággal, de ha kell, erélylyel. Minden írásra, minden alkotásra, abban a perczben már az idő teszi rá a maga összemorzsoló és romboló kezét, mihelyt az író, avagy a művész egyenesen azzal a czéllal vesz tollat, vésőt vagy ecsetet a kezébe, hogy ő most valami nagyot, valami maradandót alkot. Ez éppen a mulandó. Mert nincs benne a közvetlenség igazsága. Mindig igaz és mindig üde, érdekes csak az, a mi a teremtő léleknek, szinte a maga erejét sem sejtő, közvetlen alkotása.

Azokból az elhalványult, megsárgult levelekből feltárul előttünk Bethlen Katának egész vonzó, nemes, nőiesen kedves, de a mellett férfiasan erős, megrendíthetetlenül szilárd, következetes. fáradhatatlanul munkás és a maga gondját mindenre kiterjesztő egyénisége.

A gondos gazd'asszony kéri menyét, hogy küldjön neki „kardefioli-mag"-ot, meg „hálai Pululát", „Artitsóka magokat". Majd meg azt irja. hogy „tavaly csináltatott volt Kedves Menyem Asszony valami Tsipke gyümölcs vizet, melynek csinálásának módját leiratni ne terheltessék". (1753. okt. 25.) Viszontszolgálatra ő is kész. „Edj pár kappannal kivántam kedveskedni kedves Menyem Asszonynak, vizben nem tétettem arra nézve, hogy ha kenni fogna kivántatni a kövére, az olyan jobb szokott lenni, a melyet vizbe nem tettek". (1753 okt. 4.)

A figyelmes testvér azt irja, hogy az öcsének nincs „hajpora", „ha kedves Menyem Asszony hozna, jó volna".

Menyét tudósítja, hogy a dajkájának az ura meghalt. Ha jónak látja, mondja meg neki; ha nem, hát hallgassa el, de majd nyugtassa meg, hogy „a mi marhátskáji és portékáji maradtanak, azokat számba vétettem és némely részét a Dayka Attya keze alá, más részét pedig a férje Attya keze alá oly véggel adattam által, hogy jó gondot visellyenek rá, semmit is belőlle el ne idegenitsenek, hogy annak idejében a Daykának kezéhez adhassák".

Kedves, humoros apróságokat közöl könnyedén odavetve, mintha csak társalogna. A fogarasi „Kis Pap"-ról írja: „hogy venne Nagy Feleséget a Fársángon, de tart tőlle, hogy kicsinnel is beérné, úgy hogy megelégednék vele". Másutt elmondja, hogy az a takács, a kit a menyasszonya kölcsönképpen küldött hozzá, megszökött, mentéjét 4 márjásért a czigányoknak eladta és azt is beitta.

Egy-egy kicsit pletykázik is. „A Keneseiné Asszonyom Férjhez menetele elég újság" — irja 1752 jan. 23-ról kelt levele utóiratában — s bizonyos élességgel megjegyzi, hogy „ott valóságosan kitetszik az Isteni Kegyelemnek megvonatatása".

Akármelyik modern újságírónak becsületére válnék, a mint leírja, hogy a Teleki Pál mulató cselédjeit hogyan támadják meg Fogarason a német katonák, miként folyik le a nagy verekedés, hogyan jő le a várból a fogarasi várkommendáns, aki „az egész Magyar Nemzet ellen illetlenül szólott s összve Rebellisezte", aztán Teleki Pál udvarára a kapitány 40 emberrel bement, de „recorrigálván magát, visszatért" és a kastély előtt állította fel az őrséget. „Ez oly dolog, amelybe az én itéletem szerint méltó volna az egész Országnak beletekinteni és orvoslását keresni, mert ha ma Teleki Pál Uramon megesett, holnap máson is megtörténhetik". (1757 decz. 21-ről kelt lev.) Teleki Pál aztán, — amint később hallja Bethlen Kata — annyi satisfactiot fog kapni, „hogy 1ma Február az ott lévő Compánia el fog menni és más menyen helyében; de ez kevés satisfactio lészen".

A birtokait maga kezelő úrasszony gondja kiterjed mindenre. Üzleti dolgait intézi. Teleki Ádámot értesíti, hogy az általa megrendelt „800

üveg tángyér karika a Sorostélyi Üveg Tsürben" félre van számára téve, csak küldjön érettük s jó hogy még ezt a megrendelést teljesitheti, mert „az Üveg Tsür már nem dolgozik, mivel a szegénység marhája mind eldöglött".

A menyeasszonya holmik bevásárlására 17 garast küld, a költség csak 15 garas és Bethen Kata külön levelet ír, hogy a megmaradt 2 garassal elszámoljon.

Finom udvariassága P. S.-ban odaíratja vele egy Teleki Eszterhez czimzett levele végére: „Az írás igen rossz, mert írónak a keze igen bágygyat az éjszakája sok fájdalom miat, melyről is Ötsém-Asszonyt követi."

És ez az igazi, kedves, gyermeteg kedélyü és édes humorú asszony, ez a minden kicsiségre is figyelő, mindent észrevevő nő, ez a törékeny egészségü, gyenge teremtés megizmosodik, megnő, fáradhatatlan erélyüvé válik, a mint a közügyek iránt tartozó kötelességeiről van szó. Még Bod Péterről is azt irja, — a mikor a Telekiek szeretnék a magyar-igeni híres papot Marosvásárhelyre vinni, — „különben ő kegyelmének Igenben nagyobb nyugodalma van, ha tsak arra nem néz, hogy jobb a közönséges jót munkálódni, mint a különös hasznot és nyugodalmat" (1756 febr. 15.):

Egész benső egyéniségének, jellemének, szíve nemességének, erélyének, nagy áldozatkészségének és megtörhetetlen kitartásának titkát, okát, alapját felfedi és megadja annak a levelének nehány sora, amelyet a fogarasi ecclesia Venerabile Consistoriumának ír.

„Mert én is értvén keveset a leányok tanításához, bizony fájdalommal szemlélhetni a mostani ott való leányok állapotját" — irja előzőleg az egyháztanácsnak s ezért szükségesnek látja, hogy rendeljen „csak a leányok különös tanítására is mást, ki is az eddig való kántor házában lakjék, elszakasztva a fiu gyermekektől, ennek fizetése lesz 20 m. for., ünnepi kantatzio s még holmi naturálék". A Venerabile Consistorium akkori „minek á?!" — inak a nemes patronának ez a terve nem tetszik s „több sértegető beszédek között némelyek ily szókat is szólottak: Asszony ő, ne szóljon mindenben, mert nékünk nem főkuratorunk; nem reá bizták a dolgot". Erre irja aztán nemes felháborodással, de a szent meggyőződés egész erejével:

„Bizonyos, hogy én főcurator nem vagyok, azt én tudtam; azt is olvastam, hogy Szent Pál megtiltotta, hogy a közönséges gyülésekben az asszonyok ne szóljanak; de azt nem olvastam utánna, hogy az akkori híveknek és keresztyén asszonyi állatoknak, kikből állott az Isten anyaszentegyháza, előmozdítani akarván az Isten anyaszentegyházának terhét, hogy szóllaniok szabad ne lett volna".

„Tagadom pedig azt, hogy reám ne bízatott volna az a dolog,

hogy asszony ember vagyok, mert én szintén olyan igaz tagjának tartom magamat az Isten anyaszentegyházának, mind különösen a fogarasi ecclesiának, mint akármely férfi is".

„Hálaadással kell azt is megesmérnem az Istennek irgalmasságából, melyet velem alázatos szolgálójával közlett, hogy ezen ecclesiának tagjai között is nem tett utolsóvá, sőt ott sokak felett mutatta áldását ingyen való kegyelméből Isten Ő Felsége én hozzám, mely szerint ha csak egy fillérkét is vethetek az Isten ládájában, azért ha az Istennek tetszik életem, bizony minden tehetségem és erőmmel azon lészek, hogy szolgáljak az Isten anyaszentegyházának s különösen a fogarasi ecclesiának. És így bízatott tehát reám is ez a dolog; ha bízatott pedig, bizony nem tartóztatom ennek utána is mind szóval, mind cselekedettel való szolgálatomat az Isten házától s a fogarasi ecclesiától, sőt mind a tehetségig szivemből szolgálok".

Bizonyos, hogy én főcurator nem vagyok . . . de *reám is bízatott* — imé, tisztelt közönség, ez az elementaris erő, amely nélkül semmiféle téren a világon alkotni, tenni nem lehet. A lelkiismeretnek ez a benső, parancsoló szava, a mely erkölcsi kényszerrel teszi kötelességünkké, a mit Pál apostol mond: „Tartozunk pedig mi, kik erősek vagyunk ezzel, hogy az erőteleneknek erőtlenségeket hordozzuk és ne kedveskedjünk magunknak. Mindenikünk az ő felebarátjának kedveskedjék, annak javára, azaz épületire" (Róm. XV: 1—2.).

A nagy angol történetíró *Froude* szerint a vallás is nem egyéb, mint amaz erő irányában való *felelősség* érzése, a ki bennünket teremtett.

Ennek a felelősségnek, ennek a megbizatásnak az érzése vezeti és hajtja át ezt a nagy asszonyt, a ki mikor megalapítja a fogarasi iskolát és oda beállít „egy olyan experientiáju jó erkölcsü *Rectort*, a ki taníthasson minden Classist a Logicáig" s fizetéséül rendel 110 magyar forintokat s naturálékat is oly mértékben, hogy majd professori ember is subsistálhasson, továbbá rendel *mesteri* titulus alatt egy tanítót, „ki is a Conjugatioig az apróbb tanulókat taníthassa" s ennek fizetését 50 Magyar Forintokban állapítja meg és elegendő Naturálékban; végül rendeli a leányok tanítóját s Ura Öttséhez irott levelében megjegyzi, hogy „3000 forintra telik amit már ide adtam", egész alázatossággal azt mondja: „Ezzel s ezekhez hasonlókkal, tudja Isten, Édes Ötsém Uram, én bizony nem tzélozok valami emberektől nékem adandó dicséretre s több egyéb effélé haszontalanságokra, hanem csak az Isten dicsőségére".

Nem emberektől kíván dícsértetni akkor sem, a mikor a hévvizi ecclesiát szervezi, illetőleg megfundálja úgy, hogy az ma is egyik legjobb javadalmú gyülekezetünk, vagy amikor a marosvásárhelyi Kolle-

giumnak rendel 2000 frtokat s hasonló összegeket a nagyenyedi és székelyudvarhelyi kollegiumoknak.

Lelki világába enged mély bepillantást az a levél, melylyel a nagyenyedi kollegium könyvtára számára rendeli magyar müvekből összeállított könyvtárát.

A levél kivételesen egész terjedelmében a saját kezü írása, rajta sértetlenül a kígyós czímer s „kedves édes Öttse Urát“ bízza meg rendelkezésének végrehajtásával.

„Tetszvén az Úr Istennek engemet bűnes szolgálóját sok és terhes nyavalyákkal meglátogatni, minthogy 1752 esztendőt többire nehéz, sulyos fekvéssel töltettem el, mindenkor az volt szándékom, hogy kevés magyar könyveim lévén csak, az én holtam után adatnának az nagyenyedi kolegyiom számára, minthogy kedves édes férjem G. Teleki József uram is maga könyvejit oda hagyván, tétessék az mellé. Én hozzám az én sulyos nyavalyáim között érdemem felett atyafiságot mutató kedves édes öcsém uramat G. Teleki László uramat kérvén, hogy vegye keze alá azon fejebb irt könyvejimet, hogy annál is inkább elhihessem, hogy az én holtam után rendelésem szerint oda adatódik. Kedves öcsém uram is ezen kivánságomra is mutatá atyafiságát én hozzám és keze alá vette egy nagyobbacska ládában és egy kisebben; de minthogy ez veszett világban az embereknek sokféle csalárdságát az Úr Isten megismertette én velem, ugy látom, hogy az jóért gonoszszal fizetnek, — nehogy az én hozzám mutatott igaz atyafiságáért kedves édes öcsém uramnak kedvetlensége származzék, arra nézvén kivántam ezen levelemben megirni igaz lelkem szerint, hogy azon ládákba semmi egyéb nincsen az könyveknél. Sőt irhatom idvezülendő lelkemre, melylyel Krisztus itélő széke előtt is kivánok megállani, hogy kedves öcsém uramnál én egyebet ezen könyveknél semmi féle portékát le nem tettem, annál is inkább pénzt. Ezen irásra ugyan nem kellett volna nékem mennem, de ez világnak mostohaságát látván, az készeritett ezen irásra.

Fogaras, 28 Junii, 1753.

Árva Bethlen Kata mp.“ *

(P. H.)

Külső élettörténetének nagy vonásait csak azért idézem fel, hogy azok hadd szemléltessék és magyarázzák belső szellemi életét.

1700 nov. 25-én született. 17 éves korában mostoha testvére gr. Haller László kérte feleségül. De Bethlen Katának „semmi kedve és hajlandósága nem volt ez idegen vallású személylyel való házas életre“. Később, különösen Köleséry Sámuel orvos, főkormányszéki tanácsos kényszerítésére mégis elfogadta a jegygyürüt s anyja már nem engedte meg annak visszaküldését és tényleg egy szerzetessel össze is eskettetik őket.

Valósággal regénybe illő az a tömérdek intrika és fenyegetés, a melylyel magát Bethlen Katát is át akarják téríteni a róm. kath. vallásra

* Eredetije Bethlen Kata saját kezével írva egy íven széki Teleki László gr. (a gyömrői) levéltárában az Erd. Nemz. Múz. őrizetében.)

és a lelki hősiességnek a legbámulatraméltóbb ereje nyilatkozik meg abban a törékeny asszonyban, a mint minden kisértésnek ellentáll.

Két évi házasság után gr. Haller László pestisben meghalt és az a nő, a ki csak a legnagyobb kényszerítés folytán ment annak idején hozzá, most kötelessége egész tudatával ápolja borzasztó betegségében azt, a kihez még az orvosok is félve közelednek és ő fogja le az elhunytnak szemeit 1719 jun. 1-én. A házasságból egy fia és már férje halála után egy leánya születik.

1722-ben — most már szíve vonzalmát követve — gr. Teleki Józsefhez ment nőül. Ekkor aztán megindult a hajsza első házasságából származott gyermekeinek az elvételére és a róm. kath. vallásban leendő neveltetésükre nézve. A küzdelem ott folyik a legszentebb anyai érzés és a kíméletlen felekezeti önzés között. Végre is fiát a főkormányzó gr. Kornis Zsigmond, leányát pedig gr. Csáky Zsigmondné sz. gr. Haller Katalin vitték el. Második házasságából született négy gyermekét egymás után a halál ragadja el s mikor gr. Teleki József is meghalt, akkor, a mint ő maga mondja: „úgy maradt, mint a megszedett szőlőben való kunyhó egyedül". Ettől az időtől fogva írja magát mindig „Árva Bethlen Katá"-nak s Teleki Ádámhoz írott leveleit rendesen így kezdi: „Boldogtalan árva állapotom szerént ajánlom az Úrnak becsülettel való szolgálatomat".

De sem abban a jelzőben, sem ebben a bevezetésben nincs semmi érzelgés, mert különben soha egyetlen szóval sem siránkozik a hatást vadászó panasz hangján, hogy maga iránt részvétet keltsen. Tisztában van önmagával, tisztában Istenével. „Az, a ki engemet az ő örökkévaló decretuma szerint elválasztott az örök élet bírására, ahoz illendő drága kegyelmeivel fel is ruházott" — írja Önéletrajzában. Földi vágyak nem emésztik, gondok, aggodalmak nem gyötrik, mint a ki tudja, hogy élete és sorsa Isten kezében van. „Minden kivánságom csak a jövendő és örökké megmaradandó kincs volt" — ez a hitvallása. „A Te kegyelmed volt az Én fájdalmas Szívemnek Balsamomja, édes Atyám!" — „Azért oh Én Lelkem jobban is ébredj fel, szemléld meg a te nagy Méltóságodat; mert itt láthatod a Szent-Háromság egy örök Istennek az ő három Személyében lévő munkálkodását a te Idvességedre: az Atya könyörült te rajtad: az ő Természet szerént való Szent Fia megváltott tégedet: Az Atyától a Krisztus által kibocsáttatott Szent Lélek megszentelt tégedet".

1759. május 21-ről keltezett levele az utolsó, a melyre gr. Teleki László sajátkezüleg írta rá: „Kedves Néném Mgos G. Teleki Józsefné G. Bethlen Kata Asszonynak utolsó töllünk kegyes Lélekkel elbucsuzó levele." A már súlyos beteg úrasszony tudósítja öcscsét, hogy „7 egész órát aludt tapasztalható haszonnal."

„Már most mit akar a Felséges Isten továbbra cselekedni velem, maga tudja" — írja tovább — „ha tetszik életem Istennek, nekem is

tetszik, úgy pedig, hogy tsak a Maga Dicsőségére éljek, ha egyéb czélja lenne életemnek, vigyen el az Isten mindjárt engem."

„Ki nem írhatom édes Ötsém Uram az Istennek utait, melyeket szemléltetett régtől fogva, de kivált most én velem; megbeszélleném, de azt sem tudom. Magamban semmi vagyok, de erős az Isten kegyelmessége által, Istenben dicsekedem csak, a ki majd minden eszközök nélkül tette a szabadítást mostan körülöttem. Éltem ugyan holmi enyhítő házi eszközökkel; de ha a nyavalyámnak mivoltát meggondoljuk s azon eszközöket, csak úgy járulhattak a természet után orvosoltatásomhoz, mint a kürtszó a Jérikó kőfalainak lerontásához" ... „Maga a Doktor úr is megvallja itt az Isten csudáját s Doktorok értelmét véghetetlenül felülmuló hatalmát" ... „Mindezeket ismét azért irom meg, hogy kedves Ötsém Uram is a magáéival adjon dicsőséget az Istennek" ... „Ha Istennek tetszik életem, meglátván pedig kedves Ötsém Uramat, mindezekről Isten nevét dicsőitő háládással beszélhetünk bővebben".

És még akkor is, a mikor már hónapok óta fekszik s csak egy-egy üdítő álom adja vissza annak a sorvadó és folyton lázban égő testnek nehány órára az erejét, a mikor már alig fűzi csak egy-két szál ehez az élethez, mert hiszen levele végére post scriptumként oda diktálja, hogy: „a Kis Pap azt itéli, hogy ezen levelemet menyországból irtam, a másikat pedig a földről", a fogarasi egyház dolgaival foglalkozik törhetetlen lelke. Bántják, szomorítják az ecclesiában előfordult zürzavarok és az „annak fundamentumát rontó gonoszságok". Pedig egy héttel előbb, május 14-ről kelt levelében már azt írja, hogy: „Az én nyavalyám is, mint csak Magyarországra lőtt mostani kimenetele után is kedves Ötsém Uramnak küldött minden rendbéli Leveleim bizonyíttyák, inkább öregbülvén, már arra juttatták Lelkemnek Sárházát, hogy azt minden órában levetkezzem s Lelkemet ajánljam az örök idvességes megboldogításra Annak kezeibe, ki engemet teremtett, megváltott, megszentelt, rész szerint megdicsőitett, teljes bizodalmam lévén az iránt, hogy most, most, most mindgyárt Lelkem egészben megdicsőittetik; ama boldog feltámadásnak napján pedig mind Lelkem, mind Testem együtt vitetik az Isten színének tökéletességbe való látására örökké".

„Jobb nékem innen kiköltöznöm és az Urhoz lakni mennem, magam után várom hamar Kedves Ötsém Uramékat is az égbe, ott pedig a mi Vér szerint való legkedvesebb s drágább Atyánkfiával a Jézus Krisztussal örökké élünk a kibeszélhetetlen édességü egyességbe".

Halálának napja eddig egészen bizonytalan volt s csak hozzávetésekkel találgatták. Most ez is egészen határozottan megállapitható. Gyermekei gr. Haller Pál és gr. Haller Borbára 1759 augusztusában azt irják gr. Teleki Ádámnak:

„Ezen folyó esztendőben juliusnak nekünk elfelejthetetlenül szomorú 29-dik napján délelőtti 11 órakor halt meg édes Kedves Asszonyunk Anyánk Bethleni Bethlen Kata asszony ő nagysága. Nem lehet nem dicsekednünk kegyességeiben jóságos Cselekedetekkel csaknem ötvenkilencz esztendőkig tündöklő életét épen illendő Csendességgel utolsó pihenésseig fogyhatatlan fohászkodássi közölt ájtatos Lelkét megfoghatatlan irgalmasságú Teremtőnkhöz bocsátani. Óhajtván, igen könynyen közültünk elrepüle és szivünkött szüntelen szorongató nagy emlékezetitt maga után hagyá“.

Az önéletrajz egy félbeszakított, csonka mondattal végződik:

„Ne essék néked nehezen óh én Lelkem, hogy“ — — —

Ki tudná megmondani, hogy mi ne essék nehezen? Az a sok szenvedés, megpróbáltatás, veszteség, meggyanúsítás, küzdelem és pereskedés, holott törvénykedésre a természettől sem formáltatott, attól eleitől fogva irtózott, s kárával is békességgel felváltani igyekezett (1758. jul. 15-ről írt levele)?! Ne essék nehezen az a tömérdek fájdalom, amit a türelmetlenség és gyülölködés okozott? „Úgy hallom“ írja gr. Rádai Eszternek, az ő kedves menye asszonyának 1750 jun. 25-ről — „úgy hallom a Framaueleknek megismertető jelek van s bélyegek, de mitsoda s mikép, én azt nem tudom, de azt látom, hogy a keresztyén Istenfélő embernek ollyan bélyege vagyon, hogy a világ Fijai azt megismerik és nem kívánják szeretni, hanem gyülölik és boszantják, elég vétkes dolog az ilyen másképpen, ha éppen olyanforma boszantatásom és bajom nincsen is nekem, de én sem vagyok a nélkül üres, tsak aval biztatom magamat, hogy illyen tövises uton szokta az Isten az övéit hordozni.

Avagy „ne essék néked nehezen óh én Lelkem, hogy el kell ezt a földet hagynod, hogy az élet csak „enyésző füst s pára“ és „hirtelen elfoly Határára“? Hiszen

„Folyon bár Életem utolsó Órámra
Tsak az Isten gondot tartson koronámra,
Adjon segedelmet, mig végzem Pályámra,
Hogy neki élhessek s haljak Áldására!“

És a kivánság betölt. Az önéletrajz csonka maradt; de maga az élet teljes egész. Úgy tetszik, hogy még most is egy összhangzatos, tiszta, nemes lelkület illata árad felénk az írásokból s a míg lényével foglalkoztam, mintha egy magasabb szellemi világ lehelletét éreztem volna.

Szabad-e megkérdeznem, hogy e bérczes hazában vannak-e még Bethlen Katának szellem rokonai és utódai?!

Kenessey Béla.

Erdély Athénéje.

Szerény felolvasásom nagyhangú czíme kevésbbé tünik fel, ha kijelentem, hogy az oroszlánrész belőle a múlté s az 1849-en innen eső időt és állapotot csak annyiban érinti, amennyiben egy-egy vonatkozásban el nem kerülhetem. Igazolni akarom egy pár vonásban és képben azt a maig is élő hagyományt, hogy Enyedet egykor Erdély Athénjének nevezték. Enyhítésül még ezt a jelszót is hozzáteszem: „Si parva licet componere magnis".

A nagy Athéné a maga virágkorában, főleg az V. és IV. században K. e. a legmagasabb mértékben egyesítette mindazt, amit addig az emberi művelődés tudományban, művészetben nagyot, szépet tökéleteset alkotott; központja, lüktető ere volt nemcsak a görög, hanem más művelt népek tudományos és művészi életének. Aki tudását, művészetét a nagyvilágnak akarta bemutatni, csak Athénében köthette bokájára Hermész világra szóló hírszárnyait. Oda gyült, onnan áradott szét a görög nemzeti lélek alkotó zsenijének legnemesebb, leggazdagabb termése. Egy szóval Athéné ez időben Görögország és a művelt világ iskolája vala. Sokkal kisebb méretekben, de bizonyos irányban jogosúltan lehet mondani, hogy egy időben Nagyenyed Erdély iskolája volt. Azzá tették a fejedelmek és a nyomukon haladó más nagyok, azzá tették kiváló tanárai, lelkes tanuló ifjúsága és az academicum gymnasium tetemes vagyona; emeléséhez hozzájárult maga a megye is, mint Erdélynek akkori vezérvármegyéje.

Mondanom sem kell, hogy Enyed ezt a dicsőséges melléknevét csak a kollegium idehelyezése után nyerhette. Valószinü, hogy a czímere csucsán kiterjesztett szárnyakkal ékeskedő baglyot is a „Bethleni muzsák" hozták ide. Csakhogy a bagoly nagyon falánk állat. Cserébe a város szívét kérte. Hiszen, amint a millenium alkalmával kitünt, Enyed város czímerében, melyet II. Rákóczi Györgytől kapott, a bagoly helyén szív állott s a sziv fölött csillag. Azonban a megnemesített s önérzetében is meggyarapodott város nem szívesen adá szivét az uj földes urnak; félt hogy földesuri jogait gyakorolni is fogja. „És csakugyan a

megnemesített város valódi nemesnek mutatá magát. Annak a 100.000-ből álló tatárcsordának, mely az ország alsó részét s Fehérvárt lángba borítá, az enyedi kis kastély alól, melyet Enyed polgárai hősiesen védelmeztek, diadal nélkül kellett távoznia". Most már nemcsak privilegiummal, hanem a hazáért kiontott vérrel is igazolhatták nemességüket.[1]

Ki hinné, hogy a viszály egyik főoka a bor volt? A tanárok, muzsafiak nem akartak elmaradni Athénétől a Bacchus-cultusban sem, tudva, hogy a legszebb eszmecserék ott is bor mellett, a symposionokon folytak. Kapták vagy ajándékba, vagy a szülőktől rendes fogyasztásra. Ebben azonban a nemes város saját bormérésének látta kárát. Utoljára szerződéssel szabályozták a bor behozatalát. A muzsáknak nem lehetett okuk a panaszra. A nemes lelkű polgárság elég bőven szabta ki illetéküket a nemes nedüből, főképen az uri rendűeknek. A szerződés II pontjában ez áll: „Minden fő és nemesi rend emberek gyermekeinek, kik az enyedi Collegiumban tanulnak, megengedtessék, hogy szabad legyen esztendőnként maguk asztalára az Ország közönséges nyolcz kupás vedrivel hozatni 60 veder bort, mindazonáltal az kik nevezetesek vagy főemberek, annálinkább urak gyermeki, azzal meg nem érnék, hogy magok italjára többet ne vitessenek, azt igen illetlennek itéljük".[2]

A szerződés tanusítja ugyan a kölcsönös engedékenységet és szerénységet a követelésben, de azt is mutatja, hogy a hagyományból ismert Bacchanaliák elég gyakoriak lehettek s talán az Apafy mértékére is tekintettel volt.

De a hála és kegyelet teljes mértékével szóljunk Apafi fejedelemről, ki a kollegium áthelyezésében oly atyai gondot tanusított, mely a művelt világ bármely uralkodójának ma is becsületére válnék. Bethlen Gáboron kivül egyik fejedelem sem volt oly benső es közvetlen ragaszkodással kollegiumunk iránt, mint Apafy Mihály[3] Az áthelyzési okírat a bocsárdi táborban kelt 1662-ben october 6-án.[4]

Enyed a fejedelmi intézettel kebelében gyorsan kiemelkedett mezővárosi jelentéktelenségéből. A gyulafehérvári Academium gymnasiumot hamar utoléri a nagyenyedi nemes főiskola. Feléje fordul Erdély figyelme. Tömegesen keresik fel a gyermekeiknek sokoldalú tanítását, igazi nemzeti nevelését óhajtó főrendiek, még többen a szegények. Ennek a kor-

[1] Szathmári, A gyulafehérvár nagyenyedi Bethlen-főtanoda története 79.

[2] U. o.

[3] U. o. 75.

[4] Téves Almási F., A bölcs fejedelelem a haza atyja czímű művének 1664., Benkő F.. Parn. időtölt., 1663-ról szóló adata. Az áth. okirat ma is megvan a koll. levéltárában.

szaknak, melyet 1662-től 1704-ig számíthatunk, épen ez az intézet adja meg a szellemi irányt az erdélyi hazarészben kiváló tanárjai által. Kereteim szük volta miatt csak kettőt emelek ki: a legelsőt, *Vásárhelyi Pétert*, ki az áthelyezéskor az egyetlen tanár volt és tanári kötelességein kivül még egyházi szolgálatot is tett az enyedi egyházban; és a legnagyobbat, *Páriz Pápai Ferenczet*, ki valamennyit felülmulja szervező és teremtő erejével. Mint egykor a nagy Athénében az athénei iskolában Plató és Aristoteles, úgy emelkedik ki ő a mi kis Athénénkben, jobban mondva, az ő mindent átölelő nagy lelke, páratlan akaratereje és munkássága ad Enyednek a régi Athénére emlékeztető jelleget. Miként azok a nagy görögök, úgy ő is felölelte kora tudományosságának összes ágait; fel tud emelkedni az égig, mint Platon, de a földet sohesem hagyja el, mint Aristoteles; a tudományokat hasznuk szerint is becsüli, tehát nem marad az ideák gyönyörü, de terméketlen világában, mint a Plató lelke, ki nem szivesen alázza le a philosophiát s általán a tudományt a hasznosság elvéért; mikor látta, hogy a siciliai mathematikusok fölfedezéseiket gépekre alkalmazták, szemökre hányta a tudomány lealjasítását; szerinte ennek eszményi irányra kell szorítkoznia.[1] Raphael „Athénei iskola“ czímű világhirű festményén Platon az égre, Aristoteles a földre mutat. Pariz-Pápai csak azért mutatott az égre, hogy azt is lehozhassa nemzetének. Kicsiny vala az a pont, ahol ő megvetette lábát, de ez elég volt neki, mint Archimedésznek, hogy egy nemzedéket kiemeljen a tudatlanság és közönyösség porából. Nagyok az érdemei tudományos téren, nagy szolgálatot tett a magyar nyelv fejlesztésének azzal, hogy a nehéz tudományos stilushoz idomította, amint Lexikona előszavában is mondja: „Sola certe ars medica, quam hungarice loquentem in theatrum produxi, quantis mihi sudoribus et vigiliis stetit, novit Deus; ingressus enim fueram viam plane nunquam inter Hungaros tritam, quam feliciter emensus sum.“

De legnagyobb érdeme, hogy az iskolát és nevelésügyet összeforrasztotta a nemzet szivével; mondhatnók ugy is, hogy megteremtette az áldozókészség iskoláját. Hiszen Bethlen Gábor fejedelemnek azt a gondolatát, hogy a nemzetnek azonositnia kell magát az iskolával, hogy a nemzet szivének ott kell lennie, ahol a jövő nemzedék lelkét szerelik fel a küzdelem fegyvereivel; ő valósította meg legnagyobb mértékben. Ő hozta gyakorlatba az örök alapítás eszméjét. Az ő hatására „addig soha nem tapasztalt mértékben omlottak be a kegyes jóltevők adományai pénzben és terményekben s illetőleg alapítványokban a szegény tanulók számára“.[2] Sőt a külföld figyelmét is ide tudta terelni. Nem csak a

1 Taine, A görög művészet bölcselete. 18.
2 Szatmári id. m. 100.

hazai, hanem a külföldi magyarokat, fejedelmeket is megadóztatta ifjuságunk legmagasabb kiképzésének a külföldi egyetemeken tett alapítványuk révén. Ő szerezte meg kollegiumunk egyik legnagyobb s legbiztosabb tőkéjét, az „angol pénzt", mely 1885 óta a keleti szárnyban hirdeti Páriz-Pápai halhatatlan nevét.

Szinte rosszúl esik, hogy nem beszélhetek többet Páriz-Pápairól, de azt még ide kell iktatnom, hogy egyik legszebb jellemvonása volt az önzetlenség. Amit tett, azt egészen az ügy érdekében tette. „Igazán és méltán írja saját síriratában

. . . proprium jus saepe remisi,
Et potius duxi pacis honore nihil.[1]

Hazánk s különösen Erdély őt a gondviseléstől a magyar nemzeti müvelődés egyik legnagyobb apostoláúl nyerte.

Belső élet és szervezet az ő korában más kollegiumainknál is olyan volt nagyjában, mint Enyeden, de Enyed egyfelől mint fedede lmi intézet, másfelől mint Páriz-Pápai iskolája valamennyinél nagyobb vonzó erőt gyakorolt. Tanítás, nevelés, együttélés mindenre kiterjedő szabályok, törvények szerint folyt. Az iskola valóságos kis állam volt, melynek mint valamely ókori görög városállamnak még szini előadásai is voltak, az 1682-ki enyedi közgyülés külön határozata szerint. A szöveg igy szól: „Actus comici, dummodo absque lascivis gesticulationibus protervia, insolentia et absque illusionibus fiant, iique ad comparandam audaciam, promptitudinem, imo ad progressum eruditionis ex antiquis historiis, factisque moralibus erudite componantur, examinis posterioris termino produci poterunt". Ez a határozat eléggé szabadelvű, csupán arra ügyel, hogy az előadásokba ne csuszszék semmi illetlen, kétértelmű taglejtés, kifejezés. Czélja a bátor fellépés, ügyesség megszerzése. A színművek tartalmát, anyagát mindig a tanúlmányi fokhoz kellett szabni s főképen a régi történetekből, jeles erkölcsi mondásokból, nemes, nagy tettek tervszerű feldolgozásából kellett szerkeszteni.

Bár még akkor a város közönsége és a kollegium nem simultak össze, mégis fel kell tennünk, hogy, legalább gyermekeik révén a szülők is meg-megjelentek az előadásokon. Hiszen másnemű s épen nemesebb irányú előadásokról, künn a városban alig lehetett szó. Egyébiránt az eredeti ellentétek merevsége a korszak vége felé már sokat enyhült. Meg kellett értenie, hogy a muzsák temploma nem csak anyagi hasznot hajt, de nevére is addig ismeretlen fényt vet . . . A polgárok, kik tűzvészek alkalmával többször köszönhették vagyonuk megmentését a bátor ifjúságnak, egyénileg is több szeretettel kezdének

[1] Szathmári id. m. 98.

hozzá ragaszkodni, mig végre a nagy katasztrófa pillanatában polgárság és ifjúság vére összefolyt a város védelmében".[1]

A nagy költő (Jókai Mór) ragyogó tolla érdekes képben festi az akkori nagyenyedi diákok életét. „Azok a deákok, azok a nagyenyedi deákok sajátságos fiúk voltak!"

Amint annyira vitte a kálvinista gyerek, hogy a ludtollból kálámust tudott faragni, telerakott az anyja pogácsával egy tarisznyát, az atyja vett neki egy pár fejelés csizmát, azzal elvitte Enyedre, letette a kollegium udvarán, pofon ütötte, megáldotta és otthagyta . . . Azontúl nem is volt rá gondja többet. A fiú megnőtt, megszakállosodott; megtömték, meghizlalták étellel és tudománynyal, gondot viseltek testére, lelkére, fölnevelték hitben és egészségben, csináltak belőle papot, professzort, királybirót, főkapitányt, vagy tanácsurat, a mire éppen esze és szerencséje volt, anélkül, hogy az apja, anyja törte volna rajta a fejét. A kollegium volt neki az édes anyja".[2]

A hagyomány még azt is beszéli, hogy a székely elvitte a fiát a kollegium csüréhez és azt mondotta neki: „Nezd meg fiókám, ez itt mind a téd, megélhetsz belőle". S azzal otthagyta.

Az 1704-ki pusztulás szomorú története ismeretes. Erdély Athénéjét kicsiben olyan csapás érte, mint a nagy Athénét, mikor Xerxes óriás serege majdnem eltörölte a föld szinéről, legyilkolva az istenek papjait is, kik a várban maradtak. A marathoni hősök utódainak már csak a fafalak között vala menedékük, de ott megvédték magukat, megmentették hazájukat: A mi Athénénk is megkisértette a védekezést egyesülve a diáksággal, részint a kastélyban, részint a kollegium falai között. A diákok, a hagyomány szerint, fűzfabotokkal verték az ellenséget s egy rabló és öldöklő labancz csapatot Miriszlón túl kergettek. Ott az országutat keresztül metsző patak hidjánál a botokat a földbe szurták. A botok kihajtottak s kettő belőlök hatalmas fűzfává fejlődött. Az utódok sokáig mutogatták, mint a hősi küzdelem élő diadaljelvényeit. Sokan estek el, de a nevét kevésnek ismerjük, köztük nehány diákét. Temetőjük a kápolnadombnak, ma sem tudjuk, melyik része. Püspöki Péter, Alsófehérmegye főbirája, emeltetett nekik kápolnaszerü emléket oly feltétellel, hogy majd őt is melléjük temessék s a kollegiumnak az emlékre gondja legyen.[3] Ma díszes emlékmű őrzi nevüket. Költségeinek nagy része éppen a kollegium ifjúságának rendre gyüjtögetett filléreiből került ki; a hiányzó összeget a város pótolta. 1876-ban, mikor

[1] U. o. 125.
[2] Jókai Mór, „A nagyenyedi két fűzfa".
[3] Almássy F., A bölts fejedelem és haza atyja 47—8. Ny. Nagy-Enyeden 1832. Szathmári, A gyulafehérvári—nagyenyedi Bethlen-főtanoda története 137—8.

a kápolnadombot sétatérré alakították át, április 8-án felbontották a régi emlék maradványának tartott romok alatt levő sírboltot abban a hitben, hogy Püspöki Péter nyugszik benne. Ennek én is szemtanúja voltam. Érthető izgatottsággal mentünk be a mintegy 5—6 négyszögméter terü- letü sírboltba. Találtunk benne 5 koporsót, hármat a sírbolt kőtalaján, 2-tőt a három fölött, hosszában. A fekete selyemmel bevont alsó koporsók egyikén ezüst szegekből vert felirat azonnal felvilágosított, hogy csalódtunk. P. S. betük és 1685-ös évszám volt rajta. Ettől jobbra a másik koporsón M. E. betük voltak.

A részben megrongált és összeesett koporsók tartalma ez. Az első feliratos koporsóban nagy termetü és Zrinyi-kabátba öltöztetett férfi csontváza. Vöröses haja, szakála és bajusza még ép. Balkeze táján sötét-kék, zöld és vörös zománczczal készült aranygyürű, melynek feje eléggé nagy, törött smaragd. Ugyanott találtunk egy aranysodronynyal bevont gombot, 2 férfi-övet sodrott, rőt színű selyemből. Az M. E. feliratú koporsó halottját, a jelek szerint, fiatal embernek itéltük. Legérdekesebb az alul fekvő 3-dik koporsó tartalma. Fiatal leány fekszik benne. Két fonadékú fekete haját selyem szalag szorítja össze. A haj mellett aranyba foglalt rubinkövekkel ékesített párta, sárga selyemből készült s rózsalevéllel töltött párnán. A rózsalevél csak fonnyadt. Alább bársonyba szegett női váll és szoknya, mindkettő sárga selyemből és több fátyol. A női koporsóban is találtunk gyürüt, két egymásba fogódzó aranykéz alakjában. Ezen is látszik a zománczozásnak némi maradványa. A ruházatban a sárga az uralkodó szín. A férfi felsőn is sárga selyemből kötött gombok voltak. A sírboltban nyugvók kilétére semmi adatunk. Regényes találgatásokban nem volt hiány. A fiatalabb szemlélők az ifjút és a fiatal leányt szerencsétlenül járt jegyespárnak tartották. Éppen távozni akartunk, mikor egyikünk a fiatal ember koporsója mellett egy pár korhadt, rövid botot vett észre. Ránéztünk 1685-re, de azért nem szivesen vertük ki a fejéből azt az édes hitet, hogy azok is a fűzfabotok maradványai. Az értékesebb leleteket kollegiumunk régiségtára őrzi.

Fényes világot vet ama kor vallásosságára az az esküvel pecsételt fogadalom, melylyel az Isten büntető haragját akarták megengesztelni, mert a város iszonyú romlását az elharapódzott bünök méltó büntetésének tulajdonították. E fogadalmat Dipsai Szabó István örökítette meg Erdélynek s Nagyenyed városának két rendben esett égetésének, satczoltatásának, raboltatásának rövid, de hiteles historiája" cz. kis munkájában[1] A fogadalom 5 pontból áll s külön csoportokban sorolja elé az Áthénénkben akkor divó bűnöket.

[1] Ny. N.-Enyeden 1858.

I. pontja egyebek között így hangzik: azt a' szomorú emlékezetű napot Diem Dominicarum Palmarum, Esztendőnként emlékezetben tartjuk, azon a napon Sollemniter az Isten itéleteinek, és tsudálatos szabadításának hálaadással való emlegetésével, Könyörgéssel, és böjtöléssel Istennek szolgálunk, Az Urnak haragját engesztelni el nem mulatjuk. Ezt pedig fogadjuk nem csak magunk személylyünk iránt, hanem még a fiaink és leányaink, sőt a mi maradékaink iránt, nemzetségről nemzetségre . . ."

A bűnök közt igen nagy jelentőséget tulajdonit a ruhabeli fényüzésnek.

„Tagadhatatlan dolog (mondja a III. pontban), e' Város Lakossainak sok szép öltözeteket, Sellyem és drága Posztó pompás ruházatjokat, az Aszszonyi embereknek buja Fátyulokat, vékony drága patyolatjokat, arannyal ezüsttel varrott főkötőket, ingeket, az ellenséggel Isten levonatta, sokakat mezitelenségre paraszt és koldus ruhára juttatott. Mellyel meg bizonyitotta, az igaz Isten, hogy Felségének nem kedves a czifra köntösben bujálkodó szivű nép . . ."

Aláirták a papok, professzorok, Páriz-Pápai is, és Az Isten félő Asszonyi állatok képekbe iratták be neveket XLIV-en.

Enyed városa a pusztulás emlékezetét a templomban is kegyelettel ünnepli s híven megtartja a fogadalom minden pontját, . . csak épen a böjtöléssel és ruházattal van egy kis baj. Nó de e miatt még megkimélheti a jó Isten hasonló veszedelmektől.

Mellőzve a város és kollegium e korszakbeli történetének bővebb ismertetését, csak annyit jegyzek meg, hogy a veszteség pótlását szent kötelességének tartotta egész Erdély, mintha érezte volna, hogy ott lebeg az alapító fejedelem lelke és számon kéri a nemzeti örökséget. Páriz-Pápai még élt s megszerezte az első, de legnagyobb segitséget, a már említett s körülbelől 11 ezer font sterlinget tevő angol pénzt. „Az is a jobbra fordult sors mosolyául tekinthető, hogy az 1719-iki nagy ragály, mely Enyed lakóinak számát felére apasztotta, a felenyedi erdőkre vonult tanuló ifjuságból, bár a tél legszigorubb részét ott kelle tölteniök, egyetlen áldozntot sem kivánt[2] Kis Athénénk a nagy pusztulás után épen oly gyors fejlődésnek indult, mint hajdan a nagy Athéné a Xerxes pusztítása és a nagy győzelem után. Azonban ott csak egy Perikles, egy óriás elme és jellem vala, kiben az új életre támadt népnek egész lelke és zsenije egyesült. Az ő lelke ideáljai szerint épült ujra nemzeti intézményeiben, emlékműveiben, mert a többi nagyok is csak az ő fénykörében lehettek nagyokká. Nálunk nagyok és kicsinyek lelke, akaratja önként egyesült az ujjáteremtés legnemesebb vetélkedésében. Ott

[2] Szathmári i. m. 160.

az állam és szövetség közjövedelmeit is felhasználták az ujjáteremtés munkájában, itt az országnak és népnek adták nagyok, kicsinyek lelki és anyagi segitségöket a Parthenon épitéséhez. Egymást érték az alapitványok szegény ifjak nevelésére. Aztán összegyültek, tanácskoztak, hogy megállapítsák az ifjuság lelki táplálékának rendjét, miként egykor Solon és Peisistratos nagy bizottságai. Csak a nagyobbakat említem, u. m. az 1769-iki vásárhelyi „litteraria Commissio“ munkálatát és a Norma discendi-t. Én itt nem idézhetem vagy méltathatom egyiket sem. De azt elmondhatom, hogy az alkotók megértették a nemzeti nevelés intő szózatát s a magyar ifjuság lelki idomítását nem csak a klasszikus ó-kor, annál kevésbbé az akkor élő más nemzetek, hanem a magyar nemzet ideáljaihoz igyekeztek alkalmazni. Egyébiránt az ellenkezőt hiában is tették volna, mert a „Bethleni múzsák“ szívét az idegen múzsák soha sem tudták elfacsarni.

Volt a „litteraria commissio“ munkálatához kapcsolt „Methodus studiorum“-ban egy igen érdekes rendelkezés, mely a kétségtelenül az előtt is szokásos provocatiot, kihívást törvényesíti. A görög, s főleg az athénei iskolákban, gymnasiumokban a verseny volt a nevelés lelke, azzal a különbséggel, hogy ott majdnem kizárólag a testi nevelésre szorítkozott; a szellemi képzést az alsóbb fokán, magániskolákban, magasabb fokon a rhetorok, kiváló tudósok, bölcselők előadásainak hallgatásában szerezték. Nálunk a tanulásban volt a vetélkedés, melynek fejlesztésére nagy hatással voltak az állandó és alkalmilag kitüzött jutalmak, pályadíjak. A tervszerü testedzést, a rendszeres testgyakorlást az ezen korszakban keletkezett tanítástervek közül egyedül a „ratio educationis“ említi, de nem kötelezőleg. Hanem azért szájról-szájra szálltak s még ma is élnek a diáklegendák a régi erős diákokról: Hegyiről, aki az egész vásárt szétverte, Makrairól, aki félkarral kitartotta a publica asztalt, és másokról, akiket az ifjuság úgy bámult, mint félisteneket s törte magát, hogy megközelítse. Sokat adtak a birkózásban, ugrásban szabad játékokban fejlett testi ügyességre. Azok a bizonyos legöregebb emberek azt mondották, hogy akkor abban is vetélkedtek az emberek, hogy ki maradjon hosszasabban ifju; akkor sok volt az ifju öreg, ma még több az öreg ifju. Akkor nehezen eshetett volna olyan párbeszéd, amilyen közelebbről egy nagy szinház egyik páholyában lefolyt. Egy külföldi fiatal nő figyelemmel hordozta végig szinházi messzelátóját különösen a földszinten, s aztán így szólt szomszédjához: hogy esik, hogy itt a fiatalabb férfivilág úgy nem látogatja a szinházat?“ „Hogy érted? felel a másik. Vannak itt bőven.“ »Hát csak úgy, hogy én az egész földszinten csak 15 olyan férfi fejet látok, amelyen haj is van.“

Azt is hallottam egy pár öreg úrtól, ki még a 48 előtti idők világában élt, hogy az ő ifjú korában kevesebbfélét tanultak, de többet

tudtak. Ez a megjegyzés merész paradoxonnak látszik, de lehet gondolkozni felőle. Ha Zeyk Miklóst kérdeznők meg, ő hamar megmagyarázná nekünk. A nagy Athéné csak jó példát mutat ezen a téren is. Sokrates, Platon, Aristoteles, Sophokles, Euripides és mások elsőrendű áthléták voltak, de tudásuk nagyságával már 2000 évnél több idő óta foglalkoztatják az emberiséget.

„Könnyű volt a régieknek olyan sokat tudni, — jegyzi meg dorgáló atyjának a másnapi leczkéivel vergődő ifjú — azoknak csak azt kellett megtanulni, a mit addig irtak az emberek, de nekünk azt is be kell vágnunk, a mit ők és utódaik irtak. Teremtő Isten! mi lesz a tanulókkal ezer év mulva! Azoknak már azt is tudniok kell, a mit mi irunk s utódaink irnak 1000 éven keresztül".

Az öreg szaván fogta: „Na látod, kujon, milyen szerencsés vagy te azokhoz képest!"

A görögök tanultságát szépen jellemzik Tainenek e szavai: „a tehetségek szabadabb mozgása, az élet egészségesebb felfogása, kevésbbé elgyötört, kevésbbé túlfeszitett, kevésbbé kifacsart lélek és értelem".[1]

Talán az öreg urak megjegyzéseinek is ilyen értelmük van.

A görög iskoláknak a nagy közönséghez való viszonyára emlékeztet az a már fentebb is említett nagy érdeklődés, mely a 17—18. században és a 19. első felében egész nagy országrészeket kapcsolt össze az iskolákkal. Az athénei gymnasiumokba az érdeklődőknek (természetesen csak férfiaknak) szabad bejárásuk volt; végignézhettek minden gyakorlatot. Az ifjakat az ők jelenlétük még jobban ösztönözte. Utóbb itt született meg a philosophia is.[2]

Nálunk még szebb, még nemesebb, mert igaz lelki kapcsolat volt az iskolák és a nemzet között. Az ifjak között megvolt a provocatio, a meglettek, az öregek között a vetélkedés, hogy közös családjuk gyermekeinek háztartását ellássák. Benkő Ferencz *Parnassusi időtöltés* czímű művének abban a részében, mely *Enyedi ritkaságok* alczímet viseli, elősorolja mindazon alapítók, jóltevők nevét, kik „a kegyes Fundatorok példa adására jóltévő Patronussai és Patronái voltanak ennek a Nemes Tanuló Társaságnak 1796-ig". Számuk majdnem 100-ra megy. Ott látjuk a díszes sorban Erdélynek legelőkelőbb családait, főurait. Elmondhatjuk, hogy alig volt előkelőbb református nemes család, mely ebből a legnemesebb versenyből kimaradt volna, azaz ne érezte volna, hogy a nemesség kötelez. De kötelezte legtöbbjüket a hála és kegyelet érzése is. Hiszen itt szerezték elemi és tudományos ismereteiket; itt értették meg hazafiui és emberi hivatásukkal járó kötelességeiket. Ilyenek voltak

[1] Taine: A görög művészet bölcselete. 78. l.
[2] U. o.

a sok között: Kemény Ferencz br., a későbbi országos elnök és kanczellár; Kemény Farkas br., a szabadságharcz egyik vitéz ezredese; Jablonczai Elek, az alapító; Kún Kocsárd gr., a szászvárosi kollegium második alapítója; Mikó Imre gr. későbbi közl. miniszter és az intézet egyik legnagyobb jóltevője; Kemény Dénes br.; Kemény Zsigmond br., a kiváló iró.

Méltó megemlitenünk a legkiválóbbbakat azok közül is, kik szegény sorból, önerejükön emelkedtek fel s vívtak ki maradandó nevet. Ilyenek: Szathmáry Sámuel, kolozsvári tanár, kitűnő szónok, Bod Péter kiváló író, Aranka György, az erdélyi tudományos társulat alakítója, Benkő József, a jeles író, Abács János, püspök, Benkő Fer., enyedi tanár író, Bodola János, tanár, püspök, jeles szónok, I. Kovács József, Köteles Sámuel, Tompa János, Hegedűs Sámuel, kitűnő szónokok, Baricz János, híres orvos, Kőrösi Csoma Sándor, a híres utazó és nyelvmester, ki iskolánk kapujából indult el messze útjára, s később 100 aranyat küldött atapítványul Tibetből, Szász Károly stb. stb.[1]

Csak hozzávetőleges számítással említhetem meg, hogy azok közül, akik e korszakban Enyeden tanultak vagy működtek, 80-nál többen fejtettek ki irodalmi munkásságot is; nagyobb részben eredeti munkáik száma meghaladja a 200-at, nem is számítva, hogy a gyűjteményes kiadások némelyike több apróbb művet, beszédet foglalt magában.

Mit szóljak a tudományos gyűjteményekről, muzeumokról? Elég, ha a Benkő Ferencz „Parnassusi időtöltések“ cz. művében foglaltakra hivatkozom. Ezek megalkotásában is vetélkedett a tanárok, tanulók buzgolkodásával a nemzet nagyjainak kiapadhatatlan áldozókészsége.

Alapítók képei, emléktárgyai, az ajándékozók nevén kezelt könyvgyűjteményei, nagy írók munkái eredeti kéziratban, nevezetes történeti kútfők, okíratok, a legkülönösebb természeti, művelődéstörténeti ritkaságok kincsetérő menyiségben halmozódtak fel ezekben a gyűjteményekben. Ilyenek voltak pl. a „Myrothetzium“ név alá foglalt ritkaságok, mellyeket, Benkő szerint, minden renden és nemen lévő Hazafiak és még Idegenek is küldöztenek . . . minémüek p. o. a' régi Fegyverek, kettős bárányfő és borjú . . . a' Béldi Pál Pálczája, és a mellyek a' könnyen hivőknek leg-nagyobb tsudálkozást okoznak, az Atilla pipája 's koppantója, a' Kenesi Pál Sarkantyuja 's zabolája, a' Munzuk Tsákója, a' Ninivé 's Murány várainak kultsai, a' Leél Sarkantyuja, a' Bisterfeld Prof. lakatos Boszorkányos Könyve, a' Lót Feleségének nyelve, 's több ilyenek, melyek valósággal szép régi ritkaságok, hanem az elnevezések igen rendes“.[2]

1 Szathmári i. m.
2 Benkő F. Parn Id. Enyedi ritkaságok 29.

Továbbá: „Szilágyi Erzsébet ezüst aranyos késtokja 1441-ből; Básta idejebeli szántóvasak; az 1784-beli rebellis Hórák fakürtje; 2 római réztábla a Domitianus császártól katonáinak adott privilegiumok mássával“ [1] stb. stb.

Aki végigolvassa az „Enyedi ritkaságok“ leirását, nem csodálkozhatik, hogy mily büszke volt Erdély az ő Athénéjére. Bezzeg most már Enyed is örömest közölte szivét a bagolylyal, de az is megbecsülte őt. Erről legékesebben szóló bizonyságot teszen az 1828-ban tartott Bethlen-ünnep emlékkönyve. Az ünnep szónoka, Almásy Ferencz, „a Logica classis K. R. Tanítója“ a városról így beszél: „A' bájvidékü Nagy-Enyed leve hát honnyi Itakája a' Bethleni Músáknak, hol a háládatos tudomány *Bethlen* szent árnyékát imádja; — itt, a' hol ugy tettzik, mintha a' Természet kicsibe remekelt volna, hol a régulátlan négyszeglet rajzá nem igen nagy térség kövér zöld vetésáen habzik; — . . . a kaszállókon Flóra számtalan szinü illatos szülöttjei, a csendes Májusi Éjj' harmat gyöngyeiben fürödve frissülnek; hol a fejér lepelbe csinosan öltözött 's csiklandos talpát puha bőrbe gyenge galandal kötözött oskolás ártatlan Nőnem, kikben a csecsemő okosság, a' a szorgalmas kéz jóltévő keze önként járulván segítségére, sebessen nő; . . . Leírja azután mind ilyen virágos, hasonlatos, képes áradozó beszédben Enyednek közeli és távoli vidékét egészen a nyulakig imigyen: — „hol a völgyek ezüst forrásai kedves csörgéssel folynak alá: — az őzborjú, a félénk nyulak tizedje könnyü szökésekkel megzördítve az aljas bokrokat, az illatozó füvekre 's himes forrás italra sietnek . . . Itt a felserdült Tanuló ifjak szemei, az Éjj királynéja, mely a mindenség hármoniájában az időnek mértéke, a teli Hold ezüst fényénél, mikor az a' Nap Kelet' felleg ablakainál lenéz, Eget keresnek“.[2]

Beszéde végén megáldja a várost, „Örökre áldott légy Nemes Város! Gyermekségem', 's Ifjuságom' eltünt arany napjai, az élet' legszebb emlékei itt kezdének ki feselni, itt nyila fel szivem csak nem az első miértre? Itt dobbant fel szivem' első májusi érzése, ezek szentelék meg előttem bájvidékedet“. Összebékélteti a hattyut a kétfejü sassal, mondván: „Legyen . . . a' mesés világban menyköveket hordozott Isteni kettős madárnak szárnyai alatt a' páros Hattyúnak is pihenése csendes. Áldott légy ó! dupla Hattyúnk' őrlelke! Athénánkat, melyet szárnyad alá fogtál, éleszteni ne szünnyél“.

A Bethlen-ünnepek 1820-ban kezdődtek. Baló József felső osztályi közoktató indította meg Hegedüs Sámuel, akkori pedagogarka hozzájárulásával, először csak kis körben, Gábor napján. Azután áttették május

[1] U. o.
[2] Almásy F.: A bölts fejedelem és a Haza Attya' emléke 39—40.

első napjára, mert 1626-ban ezen a napon alapíttatott a Bethlen-főiskola. Az alapítás 200-dos évfordulóját is ezen a napon ünnepelték 1826-ban[1] Kezdetben minden évben, később csak minden negyedik évben tartottak u. n. „nagy Bethlen-ünnepet". Ifjuság, tanárok, gondnokok, városi és vidéki közönség egyesült kegyelettel áldoztak a nagy fejedelem emlékezetének, miként a nagy Athéné Panathenaica ünnepein a városvédő és alapító Athéna Polias tiszteletére, és az attikai törzsek egyesülésének emlékezetére.

Az 1828-iki ünnep poétája, M. Szabó Ferencz, a Poéták K. R. tanítója már Erdély Athénájáról beszél ünnepi ódájában:

„Igy lett Erdély Athénája
E' nemzeti Oskola,
Hogy így minden sötét tája
Derüljön ki általa --

Másutt igy szól:

Jót, óh igen jót tanácsolt,
Mindenben jót tanácsló
Bethlen János, mikor így szóltt,
Enyed Músáknak való!

Egy kis mássa ez Hellának
Hól mindenütt serkentő
Tárgya vagyon a' Músának.
Ha lelke is teremtő. —

Maga a szájhagyomány is úgy említi Enyedet, mint vonzó, kedves tartózkodási helyet, mint a vármegye, sőt messzibb vidékek látogatott találkozó központját, hol legtöbb szépet, sőt csodálatost is lehetett látni, annál többet tanulni, nem csak az iskolában, hanem künn a társadalomban is a nagy tudású, barátságos és köztékeny tanároktól, kiknek némelyike magával az ifjusággal igazi családias, pátriárchalis érintkezésben élt annyira, hogy a kinek jó bora-volt, eljáratta az ifjuság között, hogy ilyen s ilyen bora van s ennyi az ára. Megesett bizony nem egyszer, hogy a diákok adósok maradtak a bor árával, de a jó clarissimus professzor nem volt nagyon szigorú hitelező; elhivatta magához az adóst s egy pár pohár jó bor mellett ujra meg ujra felszólította adóssága megfizetésére.[3]

A vidékiek még a szép testtartást és lépést is az enyediektől tanulták. A vidéken megforduló enyedieket lépésükről, járásukról is meg-

[1] A nagyenyedi ref. Collegium alapílása emlékünnepének rövid vázlata. Nagyenyeden 1843 május hó 26. napján.
[2] Hellásnak.
[3] Szathmári, i. m. 227 s a maig is élő hagyomány után.

ismerték. Irigy gúnynyal mondogatták: „né' a szépen lépő enyediek! né' a nyalka publicusok! né' a begyes enyedi dámák!" A nagyon czifrákat páváknak nevezték. Ezek viszont a falusi gavallérokat „vaczkoroknak", „maczkóknak", a kisasszonyokat „vadegreseknek" nevezték, mint ahogy az áthéneiek gúnyolták, annak idején, az ügyetlen és esetlen thébaiakat, kapaszkodó megaraiakat vagy a tenyerestalpas spártai nőket; kik a férfiakkal vetélkedő testedzésben, futásban, birkozásban többnyire termetök nőiességét is elvesztették.

Ismét csak sajnálnom kell, hogy a múzsák papjairól, a nagy tanárokról olyan keveset szólhatok. Bodala, Herepei Ádám, Hegedüs Sámuel, Köteles, Szász Károly, Zeyk Miklós, ki a nevelésben, tanításban a legmerészebb szabadelvűséget hirdette, és sok más akármelyik nemzet pantheonában első rendű helyet érdemelnének. És nem szólhatok Barabás Miklósról, a nagy nevű festőről, iskolánk és nemzetünk egyik büszkeségéről, akit „Tulu Pista"[1] hozott az enyedi kollegiumba egy szekérderék székely fiúcskával vagy Maszák Hugó verses elbeszélése szerint:

„Barabás Miklóskát, — a hagyomány mondja, —
Tulu Pista vitte a kollegiumba.
Dálnokból Enyedre a szülől háztól,
Könynyel vált meg anyja szeretett fiától
S mig könyes szemével a kocsit kisérte,
Távozó kincsére ég áldását kérte.
Vigan szól a csengő a lovak nyakában,
Cseng az apróság az ernyő aljában,
Egyik mesét mond el, másik vigan dalol,
Ő néma, elhagyott övéire gondol".[2]

A megmaradt enyedi ritkaságok között ma is egyik legbecsesebb az a kedves „quodlibet", melyben 1826-ban a 16 éves Barabás zsenialis ecsettel örökítette meg Erdély Athénéje akkori életének egy jó darabját. Ő és sok híres társa azok valának Erdély Athénéjében, akik Socrates, Platon, Aristoteles, Demosthenes, Apelles és társaik a nagy Athénében.

És itt, főleg Szász Károlyra nézve, félretolhatjuk a „Si parva licet componere magnis" korlátait. Személyében nemcsak azok az okok érték el a legmagasabb fokot, amelyekért Enyedet Áthénének nevezték, hanem az a működés, azok a tettek is, melyekkel valaki, kivált béke idején, a közélet terén szolgálja hazáját, nemzetét. Bethlen fejedelemnek ideálja, az ő koráig, benne valósult legteljesebb mértékben

Halála alkalmával a nagy Bolyai így kiált fel tanítványaihoz intézett

[1] Egyike ama székely szekereseknek, kik 9—10-ével szállították a székely gyerekeket Enyedre s apai gonddal ügyeltek rájok.
[2] Maszák, Barabás művészi pályája. 5—6.

szózatszerü jelentésében: „Ifjak! a csak nem minden Múzsák lángja aludt ki.[1]

„Mily széles tér volt az övé a tudománynak mezején! Valódi nagy birtokos, igazi oligarcha az ismeretek birodalmában." Mondja Kemény Zsigmond báró, emlékbeszédében.

„Majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly volt." Mindig az volt a legkedveltebb tárgy, melyet ő tanított.[2]

Nagyságát, ellenállhatatlan hatását éreztette az iskola falain belül és kívül, éreztette a uemzeti élet nagy iskolájában.

Nem akarom, talán nem is tudnám érdemeit kellőleg méltatni. Azt csak az ő legnagyobb tanítványa, Kemény Zsigmond báró tehette. De meg kellett említenem e vázlatos rajz betetőzéséül.

Mint minden nagyságnak, úgy az övének is meg volt az a tragicuma, hogy épen azok indították ellene kislelkü és nemtelen hajszát, akiknek ékességére, dícsőségére volt, akik közül óriásképen nőtt ki: az ő törpe irigyei, tanártársai. Ilyen példát is épen a nagy Athéné története mutat fel legtöbbet. A Szász Károly—Péterffy-féle per is sokban hasonlít ahoz, melynek az emberiség egyik legnagyobb elméje és jelleme, Socrates esett áldozatul a nagy Athénében.

Ellenfelei vádjának itt is az volt a vezérlő gondolata: hogy megrontja az ifjuságot. Csupán a legjellemzőbbeket idézem.

Szász azt mondotta tanítványainak búcsúzása alkalmával: „Akár a zöld asztalnál, akár a csatamezőn találkozunk, meg fogjuk egymást ismerni.

„Ne csüggedjetek; fenn van a haza geniusa! Csak legyetek jó hazafiak!"

Szász az ifjuság számára „Tudóstársaságot" (önképzőkört) alakított;

az ifjakat megyegyülésre vezette az utazó patrioták meghallgatására;

az általa készített 1833-iki organisatióba demokrata elveket vegyített;

Szász akként nyilatkozott: „a fejedelmek vannak a népekért s nem megfordítva;"

helyesli a megyék resistentiáját, stb.

Arra nem gondoltak a kislelkü vádlók, hogy ezek a vádak a vádlottnak mindmegannyi érdemét emelik ki s hogy a közvélemény és az utókor előtt ők kerülnek a vádlottak padjára.

A perből Szász Károly nagysága még negyobbra növekedve, jelleme szeplőtlen tisztaságban került ki. A vizsgáló bizottság véleménye felmentésre szólott. A főconsistorium a feladó tanárokat keményen megfeddette, egyiket át is helyezte.

[1] Ny. Marosvásárhelyen 1853.
[2] Szathmári i. m.

Csakhogy e per valóságos katasztrófa volt kis Athénénk életében. A vizsgálat rendjén tanárt tanár ellen, sőt tanítványokat tanítványaik ellen is zaklattak. A város és vidék, sőt az egész országrész szorongó fájdalommal nézhette az addig példás rend és fegyelem hanyatlását legelőkelőbb, legféltettebb iskolájában. S mindezt egy pár kislelkű, szűklátókörű és elfogult ember miatt.

A mély és fájó seb meg nem gyógyult, a míg az előbbieknél még nagyobb csapás ki nem vágta Erdély Athénéjének szétmarczangolt testéből:

Megjött a feltámadás, de azóta ezt a büszke nevet Kolozsvár, a szamosparti Athéné és az Erdélyi Múzeum-Egyesület, a vándor Athéné vallja méltán magáénak. És mi örömmel sorakozunk zászlója alá.

Fogarasi Albert.

Biró Miklós életrajza és naplója

a gyulafehérvári és erdélyi hegyaljai magyarság 1848—49-iki veszedelméről.

Az 1848—49-iki események dicsőségéből aránylag kevés jutott Alsófehérmegyének, de annál több a leírhatatlan fájdalmakból és szenvedésekből. Nincs hazánknak egyetlen vármegyéje, melynek nagyobb, rettenetesebb pusztulásban lett volna része, mint ennek. S mintha a sors valóságos gunyt akart volna üzni ezen vármegyével, a mely valamikor az erdélyi dicső nemzeti fejedelemségnek volt középpontja s ezen fejedelemség fényének, gazdagságának helye, részese és tanúja, éppen itt kellett rövid pár hónap alatt elpusztulnia, semmivé lennie mindennek, amit az évszázados magyar kultura csak megteremtett és összegyüjtött.

Igen, ennek a vármegyének kellett a legtöbbet szenvednie, mely a múlt század elején évtizedeken keresztül vezérvármegyéje volt Erdélynek s a honnan éppen az 1848-iki események előtt nem sokkal a *Keményék, Zeykek, Bethlenek és Szász Károlyok,* mint vándorpatrioták irányították, vezették az egész Erdély politikáját.

Vagy talán éppen nagyon könnyen meg lehet találni az oki és okozati összefüggést, kapcsolatot e *vármegye politikai érettsége, mívelődési fölénye erős magyarsága* és a **rémitő pusztitás** között? . . . A fájdalmas valóság az, hogy elpusztult, tönkre ment itt minden és sok ezer magyarnak a vére kiontatott ártatlanul . . . E pusztitások, rombolások, gyilkosságok egyik szemtanúja s legelsőrangú és leghitelesebb krónikása *Sóváradi Biró Miklós.*

Biró Miklós a marosszéki székely eredetü Sóváradi Biró-családból származott. Hogy a család mikor került ki a székely földről s mikor jött Alsófehérmegyébe, azt az eddig rendelkezésemre álló adatokból még megállapitani nem tudtam. Az azonban bizonyos, hogy ezen megye — valamikor nagyon tekintélyes és erős — magyar nemességének legnagyobb része székely eredetü volt.

A Sóváradi Biró-családnak, mely visszamenve a XVIII-ik század közepéig soha sem volt népes — szép birtokai voltak különösen Gyulafehérváron és vidékén: Krakkóban, M.-Igenben, Mindszenten, M.-Boros-Benedekben, Csáklyán és Vajasdon.

A család geneologiájából megtudhattam annyit, hogy Biró Miklósnak, ezen napló írójának a dédapja szintén Miklós volt, ennek a felesége pedig a kisjeczeni Jeszenszky-családból származott. *Nagyatyja* István, Gyulafehérvár város főbírája és országgyűlési követe, nagyanyja Bolyai Bolyai Sára. Édes atyja szintén Miklós, Gyulafehérváron született, kiváló törvénytudó s a városi és vármegyei ügyekben igen tevékeny szerepet játszó férfiu. Édes anyja Nyujtódi Nyujtódi Sára, kivel a család ezen a néven ki is halt. Ennek a Nyujtódi Sárának, tehát a Biró Miklós édes anyjának az anyja Sárpataki Sárpataki Sára, azon Sárpataki családból való volt, mely családnak utolsó tagjai Zsigmond és János, vagyonuknak egy tekintélyes részét alapítványképpen éppen a Bethlen-kollégiumnak hagyták az 1860-ban N.-Enyeden kelt végrendeletük értelmében.

A család tagjai közül nevezetesebbek voltak: József udvari consiliarus Bécsben, az erdélyi kanczelláriánál. Miklós nagybátyja Dániel regálista. Elek és Sándor katonatisztek voltak a szabadságharcz előtt. Első tagja a családnak, aki róm. kath. vallásu: Antal, nagyváradi kanonok. A család t. i. eredetileg református vallásu volt.

Biró Miklós született 1801. márczius 6-án Gyulafehérváron. Tanulmányait Nagyváradon kezdette, éppen az említett Antal nevű kánonok nagybátyja óhajtására s Gyulafehérváron folytatta. A jogtudományokat Marosvásárhelyen tanulta és végezte. Jogi és történelmi érzékének fejlesztéséhez nagy mértékben hozzájárult édes atyja, aki megyeszerte nagy tekintélynek örvendett. Egész kis családi könyvtár állott a rendelkezésére már a szülői háznál; az édes atyjától örökölt szép könyvtárt még növelte, annyira, hogy könyvtára több száz kötetből állott. A könyvek *magyar*, *latin*, *német* és *franczia* nyelven irottak s többnyire történelmi, jogi és irodalmi tárgyuak voltak.

A jogtudományok elvégzése után Gyulafehérvárra ment lakni, a hol szintén háza és birtoka volt s innen kezelte az atyjától reá maradott több jobbágytelkes krakkói birtokot s a Borbándon és Kisfaludon lévő birtokait.

Felesége Miskolczi és dobozi Katona Dánffy Zsuzsánna. A Dánffy-család még a múlt század elején is nagy szerepet játszott Gyulafehérváron és környékén.

Biró Miklósnénak, Dánffy Zsuzsánnának az édes atyja volt Dánffy József s édes anyja Csiszár Zsuzsánna. Testvérei *Anna* férjezett Fogarasi Sámuelné, *Róza* férjezett Szoboszlai Tóth Györgyné, ezeknek gyermekei *Róza*, férjezet Sebessy Károlyné és Borcsa Pálffy Ferenczné. Úgy

a Sebessy, mint a Pálffy-családok a múlt századnak 60-as — 70-es éveiben különösen Udvarhelymegyében játszottak nagy szerepet. Biró Miklósnénak volt két fiu testvére is, az egyik Károly, kinek fia Dénes ny, m. kir. honvédezredes, szép családjával jelenleg Kolozsváron lakik. A másik testvére József.

Naplónk írója tudományosan és alaposan képzett ember. Egészen jól tudta a latin, német és oláh nyelveket. Egyénisége inkább zárkozott. Naponként, mikor a gazdasági dolgokkal nem volt elfoglalva órák hosszat eltöltött könyvei mellett. A zajos társaságot nem szerette ugyan, de azért jó ösmerősök körében igen kedves és megnyerő modoru. Házát meg-meglátogatta a vidék összes nemessége. Igy igen jól voltak a Pogány, Szalánczy, Barcsay, Köblös, Berivoi, Boér, Gyujtó, Kiss, az alsógáldi br. Kemény, a Wass, Miksa, Árkosi stb. családokkal, a melyek a múlt század közepe táján *még igazán nemessé és magyarrá* tették az Erdélyi Hegyalja vidékét s a melyeknek fájdalom legnagyobb részét ma már hiába keressük ezen kis erdélyi Kanaánban. Nevükkel, emléküfkkel együtt a birtokok nagyobbrésze is elveszett a magyarságra nézve. Ezekkel a családokkal volt benső, bizalmas viszonyban a Biró M. családja s ezek adtak teljesen magyar jelleget annak a drága, értékes földnek, a hol ma már bizony a magyar kevés s a hol fájdalom még *„elnémult harangokkal“ is találkozunk*, lépten-nyomon . . .

Faját, nemzetét, rajongóan szerette s a magyarság előhaladását mindenütt és mindenkor előmozdította, ahol csak módjában volt. Az intenzivebb és okosabb gazdálkodással akarta anyagilag erősíteni a magyarságot s biztosítani fölényét a nemzetiségekkel szemben. A szabadságharcz előtt kevéssel „Egy mezei gazda élete“ czímű munkát is adott ki.

Ritka, egyenes jelleméért, igazságszeretetéért nagy tiszteletben állott az oláhság és szászság előtt is, kiknek papjaival igen jó s többel közülök barátságos viszonyban volt. — A balázsfalvi gör. kath. érsek Suluc Sándor rendkivül nagyrabecsülte s valósággal kereste e képzett, mivelt férfiú barátságát.

A politikai és társadalmi életben Gyulafehérváron és vidékén élénk részt vett s mint megyei táblabiró a márkálisokon állandóan jelen volt. Több politikai s gazdasági lapban állandóan dolgozott.

A szabadságharcz előtt a róm. kath. uradalomnak jószágigazgatója, 1848-ban azonban lemondott állásáról. A szabadságharcz alatt csaknem állandóan Gyulafehérváron van. Nagy figyelemmel kiséri az eseményeket már 1848 októbertől s mintha valami neki előre megsugta volna a bekövetkező eseményeket, pontos jegyzeteket, naplót vezet mindenről, amit csak látott és hallott. — Maga ezt irja naplójáról: „Én mindjárt Fejérvárra lett telepedésem után egy rendes naplónak vezetésére hatá-

roztam el magamat s azt mindjárt a fehérvári események előadásával meg is kezdettem. Azonban hogy és hogyan, a várbeli császáriaknak hirekre jött, miszerint itten a várban egy valaki szoros naplót viszen mindenekről, fenyegetések nyilváníttattak az ellen" e miatt nagyon sok kellemetlenségnek volt kitéve s jegyzeteit többször meg kellett semmisíteni.

A várban jó viszonyban volt — legalább egy darabig — a várparancsnokkal s különösen egy Schneider nevü hadnagygyal, ki sokszor tanusított jóakaratot vele szemben. Gyakran találkozott s hosszasan eltársalgott Kovács Miklós róm. kath. püspökkel s a káptalan több tagjával.

Gyulafehérvárra költözése után a városban, a saját házában lakott, családjával s 74 éves, beteges öreg anyjával. Később azonban, mikor az oláhok mozgolódása mind veszélyesebb kezdett lenni, családját bevitte a várba Fogarasi Sámuel városi tanácsos és postamester sógorához s ő is a várparancsnokság engedélyével oda beköltözött. 1848 október végétől egészen a szabadságharc végéig Gyulafehérváron nem történt egyetlen egy olyan számbavehető esemény, a melyről ne tudna s a melyet le ne irt volna. Ott van az oláhok támadásai alkalmával azon bizottságokban, melyek a város részéről a béketárgyalásokra kiküldettek. Elekes Károly ref. lelkész és esperes, egy ritka nemes jellemü, önzetlen férfiu, ki nem egyszer még az életét is kockára tette polgártársai érdekében, dr. Eötvös Ágoston, Fogarasi Sámuel tanácsos és naplónk irója Biró Miklós voltak a város igazának a szószólói és jogainak védelmezői e szomoru időkben.

Biró Miklós a szabadságharc alatt igen sok kárt szenvedett, birtokainak nagy része elpusztult, mivel örökösödési, vagyis illetékességi jogát elmulasztotta a kellő időben bejelenteni. A szabadságharc alatt kiállott izgalmak testileg, lelkileg nagyon megviselték. A leginkább lesujtó volt pedig az a körülmény, hogy az emlitett okok miatt még a megélhetés gondjai is foglalkoztatták. Hogy legalább az anyagi gondoktól valamennyire meneküljön, kénytelen volt — bármilyen nagy lelki megerőltetésébe is került — elfogadni az 1851-ben neki felajánlott hivatalt a kataszternél. Eleinte kataszteri becslő biztos volt s később kataszteri főfelügyelő lett Beszterczén. Különben az absolutismus összes intézményei között éppen a kataszter volt leginkább magyarnak tekinthető, ott találkozunk pl. Boér Ferenczczel, Dindár Józseffel, a Szalánczyakkal stb.

1860-ban a krakkói korona uradalom igazgatójává neveztetett ki s ott volt 1871-ig, akkor a már alkotmányos kormány megbízásából a régi Gubernium levéltárában, a korona uradalmakat érdeklő ügyekben dolgozott.

1876 április 22-én Kolozsváron halt meg s ott van eltemetve a

köztemetőben. Egyszerű fehérmárvány sírkövén csak e szavak olvashatók:

Sóváradi Biró Miklós szül. 1801. márczius 6-án, meghalt 1876. április 22-én.

Két fia volt, az egyik Miklós, ki a múlt század 70-es, 80-as éveiben neves és igen tekintélyes ügyvéd volt Nagyenyeden, később azonban tönkre jutott. Másik fia István, kezdetben a honvédelmi ministeriumban szolgált, később pedig gróf Andrássy Gyula miniszterelnök mellett volt fogalmazó. Fiatalon, 28 éves korában halt meg.

Egyetlen gyermeke, a ki most is él, Zsuzsánna, Lászlófalvi Eordegh Jenő miniszteri tanácsos özvegye, ki jelenleg Székelykeresztúron lakik.

E nagyon szétszórt életrajzi adatokat, a melyek bizony még további kiegészítésre várnak azért gyüjtöttem össze, hogy ezekkel is mintegy emeljem a Biró Miklós Naplója értékét s bizonyítsam munkája megbizhatóságát. Mert a mint a felsorolt adatokból is látható, egy kiválóan képzett, tanult, sokat olvasott s az élettapasztalataival bőségesen rendelkező férfiuval, íróval van dolgunk, a ki naplójának minden szavát megfontolta.

Műve az 1848 októbertől 1849 augusztus 9-ig terjedő eseményeket beszéli el s a megmaradott és itt lévő 73 negyedrétü ívet, 584 tömötten irott oldalt elfoglaló naplónak legértékesebb részei azok, a melyeket éppen Gyulafehérvárra vnnatkozólag jegyzett föl, mert ezeket az eseményeket legnagyobb részben maga személyesen látta, hallotta s igen sok eseménynek szereplője is volt. Ugy a Gyulafehérvár városi, mint a várbeli dolgokat rendkivül élénk s néha éppen megható színekkel festi.

Kézzel foghatóan s száz meg száz adattal bizonyítja, hogy a várbeli császári katonaság állandóan összeköttetésben állott az oláh lázadókkal. Ezek innen kapták nemcsak az utasításokat, de igen sokszor még a fegyvert is. Sőt éppen a Biró Miklós adatai alapján arról is egészen világosan meggyőződünk, hogy ez a megye bizonyosan elkerüli a bekövetkezett rettenetes katasztrofát, ha az oláhság nem egyenesen a gyulafehérvári várparancsnokságtól kapta volna az utasítást és *bíztatást*. Így tehát maga személyesen tapasztalta, hogy az a katonaság nemcsak állam az államban, hanem valóságos ellenség, mely ime kezet fogott azokkal a félrevezetett nemzetiségekkel, akik egyenesen a magyar nemzeti államot akarják eltörülni a föld szinéről. A katonatisztekkel való gyakori találkozása s a tőlük hallottak pedig még inkább megerősitették lelkében ezt a hitet.

Ezeket látva, tudva, nem egyszer mélységes hazafias fájdalom vesz erőt a lelkén. Örvend, ha szabadságharczunk folyamán a magyarok

ügye előnyben van s csaknem kétségbeesik, mikor 1849 tavasza után ügyünk rosszabbra fordul. A gyulafehérvári vár összes ostromai alatt a várban van. Mindent följegyez naplójában, a mit csak megláthatott, meghallhatott. Részletesen emlékezik meg a várat ostromló s a Bem illetőleg a *Kemény Farkas* vezetése alatt álló magyar sereg állapotáról, támadásairól.

Följegyzéseinek mintegy második csoportjába tartoznak azok az adatok, a melyeket nem közvetlen tapasztalat, hanem hallomás után irt le. Igy pl. részletesen szól az enyedi dolgokról, az itteni hangulatról 1848 őszétől kezdve; elbeszéli a novemberi rablásokat s a 49. jan. 8—9-iki pusztulást. Elbeszéli a zalatnai vérfürdőt, az alvinczi, sárdi, magyarigeni, krakkói, sárdi, bocsárdi, borbándi, tövisi, czelnai, igenpataki, m.-borosbocsárdi, borosbenedeki elrettentő eseményeket. E hallomás után történt leirásainál, természetesen munkája több helyen kiegészítésre és néhol javitásra szorul.

Helyenként, egyes eseménycsoportok elbeszélésénél elmondja a saját véleményét azokról. Ezek szintén nagyon tanulságosak s korának az eseményekről alkotott felfogását tükrözik vissza élénk színekkel.

Följegyzéseiről maga ezeket mondja:[1] „Nem czélom nékem az erdélyi forradalmat leirni, nem azon hősies elszántságot, az aljasság, hálátlánság és állatiassággal páros kicsapongásokat, szoritkozom csakis vidékembeli események elbeszélésére, melyeknek közvetlen tanuja voltam, de sokat látand, értend meg ebből az utókor, mert Fejérvár vidéke, a hol a nép a vár közelében érezve magát, leginkább bízott a fejedelmi hatóság igazságszeretetében, intézkedésében és itt történtek Erdélyben a legborzasztóbb esetek. Elbeszélésemet oly hiven igyekeztem előadni, a mint történt, semmit hozzá nem teszek, nem is veszek el. Hazám iránti hűségem, igazságszeretetem nem engedte, hogy fel ne jegyezzek holmit, mit a késő világ akár időtöltés, akár okulás végett olvashasson a jövendőre nézt, lássa a maradék, miszerént mily elszántsággal és önfeláldozással volt a nemzet szent ügyének a városnak maroknyi magyarsága s miket nem szenvedett érette".

E naplót Szilágyi Farkas nagyenyedi ref. lelkész, a 48-iki idők történetirója részben feldolgozta Alsófehérvármegye monografiájában.

A Sóváradi Biró-család nemesi czímere alatt ezen szavak olvashatók: *In veritate virtus*, az igazságban van az erény. Úgy tudom, hogy Biró Miklós egész életében mindig büszkeséggel vallotta a családi jelszót s úgy élt és tett, a mint a jelszó parancsolta. Tehát a részrehajlatlan igazságszeretet irányította e napló megirása alkalmával is.

Ezek után bemutatok magának a naplónak eredeti szövegéből is

[1] Első íven.

egy-két szemelvényt, hogy az igen tisztelt hallgatóim az író előadásával és felfogásával is közvetlenül megismerkedhessenek.

Biró Miklós véleménye Enyed 1849-iki elpusztítása okairól:

„Fontoljuk meg az okokat, mi vihette a cs. hatóságokat ezen nyomoru, ártatlan városnak elpusztítására.[2] Mondhatják *először* **katonai szempontból,** Enyednek fekvése olyan, hogy elegendő hadi szerekkel ellátva erős állomássá alakittathatík. Fehérvár felől a várost elrejti egy szinte a Marosig nyuló meredek domb, melynek háta megett a város lévén, az utról nem is látszik, mig bele nem megyünk. Délről áll az u. n. barátok tava, keletre nyitva van, oda kellettek volna erős földhányások; északra a szőlőhegyek, tovább az erdő. A várbeliek tudva Bemnek előhatolását, ki ha Enyedet elfoglalja s ott magát megerősíti, a várnak, nagy nyughatatlanságára lehet.

Másodszor csakis **alacsony gyülöletből** és ez a **valódi ok.** Enyedet feltehetjük, hogy Kolozsvár után a legmagyarabb szellemű város volt, felesen lakták a főnemesség, de a megyebeli tehetősebbek mind itt teleltek. A kollégiumi ifjuság már az előtt szabad szellemű, vagy az ők kiejtések szerint revolutionális gondolkodáson volt. Márciustól kezdve ismételtettek ottan a nagyszerü demonstrácziók fáklyás zenészettel nevezetes férfiak tiszteletére. A mikor Horack tábornok és várnagy Enyeden volt szeptember hóban, Lozenau alezredesnél a nemzetőrök, a kollégiumi ifjuság a kaszárnya előtt verték leghatalmasabban esti dobolásukat s ott kiáltották *„éljen a magyar!"* Ezen idő következtében miután az itteni ezred a magyar miniszterium iránt az engedelmességet félmondotta, köztük s polgárság között érzékeny surlódások történtek. A magyar elfeledte ezt, de ellenkező fél feljegyezte magának. Elfelejtkeztek ők csakhamar arról, hogy annyi sok évek hosszu során, ezen ezred ott feküvén, mint minden tisztjei, ugy a jelenlegiek is tiszteletbe, a legénység illő kényelembe részesitteték, de már most, a ki valóban köztük maradt, még maga is elfelejtette, hogy ő az. Nekem később magyar gróf, köztük kapitány mondotta ezt: nekem nincs hazám, nincs nemzetem".

Ezen bosszu forralást ki kellett önteni ez alacsony érzésüeknek s irtóztató módra teljesítették is, bár szövetségesük az oláhok által; de tudja a világ, hogy az oláh csak üszök volt a németek szemeiben, a macska körme, melylyel a sült gesztenye kikapartatott. Igazolja szavamat azon körülmény, hogy miután Enyed elpusztítva volt, némely tisztek tartózkodás nélkül mondották, hogy Kolozsvár, Torda, Marosvásárhely, Deés ezen sorsra fognak jutni."

[2] 35-ik iven.

„Ezek az én okaim, lehet, hogy hibásak s helytelenül fogtam fel, mit ha valaki helyreigazit, örömest átengedem az igazságot“.

A gyulafehérvári várat magyar seregek két izben ostromolják. Először 1849 tavaszán, másodszor nyarán. E második ostrommal kapcsolatosan az 1849 jun. 24-iki várbeli eseményeket igy irja le. *Megjegyzendő, hogy Biró az ostrom alatt a várban volt:*

„Jun. 24-én reggelre felvirradtunk, ugy látszik, hogy a várban minden kategoriáju emberek tudták, hogy ma lesz valami. August várnagytól elkezdve majd egyik tiszt sem hált szállásán, hanem vagy a fővárdán, vagy a sánczokban időztek. De a vár most jobban el volt készülve egy ostrom elfogadására, mint áprilisben. A sánczokban a mellvédek felhányva, fövenyes zsákok nagy halommal álltak, minden szögleten egy-egy jól földdel felboltozott kaszamáta volt készítve, hová tisztek, katonák magokat elrejthessék; golyók, töltések tartattak. A kapukon való kijárás vastag szalmás ganéval el volt torlaszolva. Egyesek kiszemelték jó előre a bomba ellen védő pinczéket, a tribunok többire az élelemház vastag falu pinczéjébe menekültek. A katonaság elláttatott reggel pálinkával, egész napi élelemmel s bor is volt kéz ügyiben nékiek kiszolgáltatandó. A várpiacon felváltva állott mindig két század, a többiek a várfalak körül; kevés rész volt nyugalomnak engedve. A kórházak fejér jellel voltak ellátva. A lovasok a sáncokban, de csak gyalog, mert lovaik nagyon kevesinek volt.

Reggel 4 órakor nem csak én felébredtem, de nőm is, leányom is azonnal talpon voltak, éppen vasárnap lévén, közösen megegyeztünk a postára menni s felöltözködni s a fiut a szolgálóval a hadnagynál hagyva,[1] elmentünk: nőm és leányom újból ledőltek öltözetükben, én pedig a borotválkozáshoz készültem. Már félig le is húztam szakállamat, mire megdördül egy ágyú, utána másik. harmadik s tovább, a tompa zúgás gyaníttatta, hogy azoknak egy része kivülről jő, én hát kinéztem az ablakon s éppen akkor ment el orrom alatt egy 18 fontos golyó, mely kivülről lövetett be. Azonnal letéve a borotvát, nőmhöz siettem, figyelmeztetve, hogy megkezdődött. Azért semmit se késsünk menni kiszemelt rejtekünkbe, ha csakugyan még lehet. Az idő volt 5 óra után félóra, mindent szanaszét behányva egy szekrénybe karon fogtam nőmet, más kezemben leányomat s ki a kapun siettem a seminárium útczája felé, Istenre bízván magunkat, mivel az útczahossza éppen a nemzetőrök lövésének volt kitéve. Sietve, inkább fútva mentünk és mivel a lövések sürün hallszodtak, a nagy seminárium első bejárásánál meg-

[1] Az éjszakai ostromtól félve t. i. nem háltak a rendes lakásukon, Fogarasi Sámuel postamester sógoruknál, hanem a fent említett Schneider nevü hadnagy ismerősüknél.

állapodtunk, nyitva levén, oda bementünk, végig sietve a tornáczon, melynek rendében August[1] lakott családjával. A rektor kanonok Ráduly kijött egy kulcssal kezében. — Ezen szóval, „Uraim, Asszonyaim utánam jöjjenek, a mi pinczénk elég biztos a golyók ellen" s kinyitván a pinczét többekkel együtt minket is bebocsátott. Csakhamar jött maga is Augustné, vezettetve Apfler hadnagy kedvencze által. A hordók mellé kiki helyet keresett magának, mi férfiaknak egy némelyike a gátorba foglalván, de nekem, ugy nőmnek is eszünkbe jutott, hogy István fiunk a szomszédban van, azért reá vetettem fejemet oda elhatolni. Isten meg is segített oda eljuthatni. A kis fiu egy széken ült, egy pohár tejeskávé előtte, a leány hátamegett és Schneider hadnagy az asztalnál ülve beszélgetett véle. Ugy látszik nem nagyon féltek, mert mind hárma nagyon nyugott volt, hogy a hadnagy valódilag, vagy tettetve, Isten tudja. Kijelentettem, hogy itt, az emeleten veszedelemnek vagyunk kitéve, azért én a fiuval sietek le a pinczébe. A szolgáló leány kijelenté, hogy ő kész átmenni a szomszédba megjelentendő nőmnek, hogy a kis fiunak semmi baja sincs. Én tehát a fiucskával hadnagy Schneider bevezetése mellett lementem, kacskaringós grádicson haladtunk lefelé, egy mély lyuk forma pinczébe. Vagy hét lakó párak voltak ottan, egyike tűzet gerjesztett volt, ottan valamit főzni férjének, a füst az ablakon sietett ki. A hadnagy elment Istennek ajánlva minket és csakhamar többen érkeztek le családostól tisztviselők a várból s mi békével dohányzás mellett beszélgettünk a napi tárgyról. Nekem csendesen hallgatnom kellett a gúnyoló, kárhoztató véleményezésöket egynémelyikének az ostromló magyarokról.

„Alig ültünk itten egy órát, ime sírva rohan le egy asszony, kezében egy csomó véres gunyával, puskával, férjéé volt ez, kit egy golyó elseprett. Sajnálkoztunk szegényen, de mit volt már rajta segíteni. Amint az asszony kijelenté a test részek ott hevernek a vár piaczán, bár lehetne onnét elvonszolni. Innét azonnal vállalkozott egy comissiobeli katona, hogy majd magával a test részeket, rajta lévő gunyát elhozza. Ketten indultak ki a pinczéből, de alig tölt $1/2$ fertály, imé az egyike elkékülve, sárgulva tért vissza, kérdezvén mi baja, azt felelte, hogy társát, kivel az elhullotthoz akart hatolni, egy golyó derekán kettőbe szakasztotta. Az igaz is, hogy a lövések szakadatlanul folytak, tisztán kivehetőleg a városról és portus felől. Egyes honvédek a kerteléssel árkokba vették magukat házak hijjára s onnét lövöldöztek felfelé a sánczra. 8 óra tájt a jövő-menők meghozták hírül, hogy a vár piaczán levő négy sátor leégett; a várbeli laktanyán lévő széna, szalma készlet is meggyúlt. 9 óra tájt jelentik, hogy a toronynak fél fedelét is egy golyó elvitte. 10 órakor a püspöki residentia már égett. Az öreg püspök

[1] A várparancsnok.

(Kovács Miklós) a golyók ellen biztosítékot keresve, az elegendő mély pinczébe vette magát, de a fenn égő fedéltől, az udvaron egyébb tüzektől csakhamar a pincze annyira megtölt füsttel, hogy alig lehetett állani. Azonban egyéb ok is kényszerítette a püspököt az égés hallatára feljönni. Mihelyt kijött a pincéből, azonnal rohant a grádicsnak, hogy a felső emeletbe menjen. Lönhárd a pap, (a későbbi püspök) Pálfy a komornyik eleibe állottak, őtet ezen merénytől eltartóztatni. De az öreg úr nem engedte magát lebeszéltetni, noha a fedél nagy ropogással égett már. „Álljatok félre — mondá a főpap — nekem fel kell mennem".

Egy nagy égő gerenda nagy robajjal esett le a déli ajtó előtt, az öreg főpap megrezzent. Pope György a kapitány akkor érkezett oda a golyók záporai között. Ő maga is élénk színekkel festette a helyzet veszedelmességét, s felhívta a püspököt menekülni. De ez az udvart teljességgel vonakodott odahagyni. Lönhárd gyanította az okot, felkérte tehát nyilatkozzék mi aggodalma van, mert a helyzet kényes és siető. Ekkor felmutatott a keletnek nyúló szárny felé ezen szavakkal: „Eredjetek a protoculumokban megkapjátok jobb kézre." Lönhardt tudta, mit tészen az utasítás, minden félszet félretéve, Pálfyval együtt felrohantak. A jegyzőkönyvekben bontogatni nem volt tanácsos, mert a stakaturok is már meggyúltak volt, hanem felölelve belőlük annyit, mennyit lehetett, mindketten repültek le véle. Pálfynak bátorsága volt másodszor is felsietni, s egy öl ily könyvet, melynek mindenikében egy nagy csomó bankjegy volt bele kötve. Miután azokat a pinczébe behányták, Pope György majdnem erőszakos kényszerítésének engedett a püspök, s ment véle a felső kapu várdájára, hol is ezen szavakkal vezette az őrszobába: „Fiaim itt hozok nektek egy császári püspököt, tiszteljétek és becsüljétek." A tisztes öreg úr a katonák fekvő helyén foglalt helyet, kisérete nem volt véle, mert azok foglalkoztak a lehetőt megmenteni, a megmentetteket elrejteni a pincze fenekébe, Pope György ment dolgához látni. Hallva az égést, mi kik a pinczébe voltunk különböző érzéssel fogadtuk. Én, ki óhajtottam Erdélynek csendességit a magyarok győzelmével elérhetni, bár hazám a szép emlékének pusztításával történhetett meg, de akartam; mások átkozták a magyarokat, kik ekkora veszedelmet okoznak, s kárt a császárnak, reá nem reflektálhattam. A leány visszatért a szomszéd pinczéből nőméktől jelentvén, hogy ott semmi baj, de az anya retteg a gyermek után. Ott hagytam a fiu mellett a leányt, magam pedig felhágtam az emelet tornáczába, honnét az égés jól látszott. Égett a püspöki rezidentia, a véle szomszédos fegyvertár, a toronynak alsó eszterhéja és a templomnak nyugati része, füstölt már akkor a várnagyi lakház is. Ebbe gyönyörködtem egy darabig. Felejtve a történhető veszélyt, mely itten érhet, később visszasiettem a pinczébe, hol már a fiucska is vágyott anyjához.

Tünődtem, mi tévő legyek, mert a lövések egymást érték, a bombák bömbölése, a 18. 12 fontosok pukkanása, a hat fontosok süvöltő hangja a város felől irtózást gerjesztett, ide járultak a röppentyük, mint valami lüdérczek, de mégis tenni kellett. A szolgáló magára vállalta egész bátorsággal, (lengyel nemes születés volt) hogy a fiut ölébe véve, által fut a seminárium pinczéig; reá álltam s csakhamar búcsút véve az ottan maradt uraktól, magam is által siettem. A seminárium pincze régi, még a 16-ik században épült a trinitáriusok idejében. Két vonalban huzódott délről északnak, az elsőben voltak az úri rendek, legközepén Augusztné egy emelkedett széken, mellette komornája, kedves kutyája, macskája és kanári madarai véle. Szemben véle ültek egy kényelmes divánon nőm, testvérével Fogarasinéval, a két leányka mellettök, a kis fiu már megérkeztemmel anyjának ölében volt. A hátulsó pinczében polgári és paraszt rendüek voltak jelen, sok oláhné kedvencz nemzetbeliek a várbeliek előtt, legalább szinleg, mert hátmegett ezek is mistgesindelek voltak. Az első pinczében, mindjárt az ajtónál voltak Ráduly a rector és Lukácsfi Kristóf könyvtárnok, fennszóval és minden tartózkodás nélkül beszéltek a vár gaz politikája ellen, a várnagyné pedig jól értett magyarul, komornoknéja folyvást beszélt. Szerintök fellázasztották a szép országot, a nép, a sepredékkel leölették á színét a nemes és mívelt osztálynak, az előkelő városokat leégettették s ime a haza nagy kárára ezen egyetlen hazai erősséget is pusztulásnak teszik ki. Könnyü nekik, — mondották — nézzék csak, a várnagynénak nem fáj a szegény haza, mindenit, kutyáját, macskáját, pénzét, ezüstjét magával ide lehozta, de nyőg az ország a sok pusztítás alatt s nyőgni fog, ha Isten nem könyörül a magyar fegyvereken, hogy elégtételt vegyen a lefolyt gazságokért. S az ilyen szavakat mondották nyíltan felváltva, főleg Ráduly a rector beszélt a legélénkebben, a várnagyné hallgatott, mint a nyúl, legfeljebb néha rejtette arczát zsebkendőbe. A követségek reá nézve mindig folyvást rosz híreket hoztak. A várnagyi lak leégett, az oskolaház, a fegyverház, a barátok klastroma, a semminarium s templom is. Egy tizennyolcz fontos éppen a pincze szájának irányában jött, szerencsére a kőkapu magas falában megütközött és így az udvar közepére hullott le. A pénzverdét, az élelemházat a bombák szélyel hányták s a pénzverde malmot is. Azonban a várbeliek sem voltak restek, közkatonák, egyes berekedt oláhok felhágtak a hova lehetett s oltottak és vizi fecskendőket szállítottak, de csak katonai épületekhez. De miután a kutak szélylyel rombolódtak, viz nem lévén megszünt az oltás is.

Mi csendesen viseltük ugyan magunkat, én azonban megvallom, elég gondatlan voltam a magyar fegyver előnyein való örömemet nyilvánítani, mely később elég veszélyt okozhatott volna nekem. Egy óra után, kettő felé lassultak a lövések, kettőkor meg is szüntek. Ekkor

merészeltünk mi is kimászni a zugolyékunkból. Kijöttem, a templom felé mentem, mely cseréppel lévén fedve, süllögve égett, a cserepek pattogtak szélylyel. Bementem a püspöki udvarba, hol már fedél nélkül állott a régi díszes épület. A főajtó előtt két őr járt alá s fel. Vajjon a püspököt őrizték-e vagy a vagyonát, mert már akkor visszaszállították a lakházba.

Félkettőkor a magyarok megszüntették a lövést. Parlamentair jelent meg a vár előtt, azt felkérendő. A parlamentair tisztességesen fogadtatott, a jött személyzetbeliek pedig társalogtak a hozzájuk kiment várbeli tisztekkel. A várból is ment rögtön egy más követség, reggeli 6 óráig fegyvernyugvást kérvén. A várnak feladását a várnagy megtagadta, hivatkozván esküjével fogadott kötelességére. A magyar vezér ellenben reggeli 4 óráig megadta a fegyvernyugvást. Ezen szóváltogatásnak nagy morális hátrányai voltak a magyarok és előny a németekre nézve és pedig: a vár úgyszólván tüzben állott, a golyók sürüsége, a viznek nem léte akadályozta az oltást, különben is a többire zsindelylyel fedett épületek meggyúlván, félő az általános elterjedése a tüznek. A katonaság ki volt téve az ellenség tüzének, a rekkentő melegnek, éhség és szomjuságnak, a kazamaták is megtelvén füsttel, menedék majd mi sem mutatkozott. És valóban tiszteket hallottam odanyilatkozni, hogyha a várnagy, kinek a magyaroknál tört cserepe lévén, fél a kötél általi haláltól, de érette nem áldozhatja magát fel az egész népesség, tehát ha folytatják a magyarok a tüzelést, lehetségesebb, mint nem, hogy a vár ki nem állhatván azt, tisztességesen capitulál. De megnyervén a fegyvernyugvást, azt rögtön előnyére forditani igyekezett. Még aznap éjfélig dolgozva minden privát zsindelyes fedelek a házakról leszedettek és igy a további égés terjedése biztosittatott. Az égő házak a terjedelmes viztartóból eloltattak, a kutakon dolgoztak, hogy legalább kötéllel a katonaság itatása lehetővé tétetett. Reggel a puszta falak állottak a magyarok bombájának, gránátjainak, mert a gyengék ezek is leszedettek.

A második morális veszteség még tetemesebb volt, ugyanis a vár huzamos idő óta szorosabban körülzárva lévén, egy nehány vállalkozó oláh kém életével fizetvén, a várbeliek semmi külső tudósítást nem kaptak. E részben a benszorult magyaroknak több sikerült, mert ezek legalább jelek által értesültek. A parlamentirozás közben összevegyültek az osztrák és magyar tisztek, ezek közt pedig sok volt régi osztrák tiszt, többi közt a magyar parlamentairt kisérő egy Levicky nevü lengyel, kinek tanulótársa, jó barátja volt egy várbeli tiszt. Ezek együtt összeölelkezve adták jelét baráti egyetértésüknek. Levicky titokban kijelentette az utóbbinak, hogy a muszkák Erdélybe két felől már is betörtek, előnyben vannak s nekiek sietni kell, bár ezen központi erősség megvételével. Ez rendkivüli hatással volt a várbeliekre; a bolond is látta, hogy a muszka nem fog nyugodni egész erejét odafordítani, hogy a magyarok legyőzessenek, csak a másféle intervencióra nézt nem

voltak itsztában, ez egy kevéssé egyensulyozta a nagy örömet. De a jó hatásnak meg voltak következései, a tisztikar nyugodtabban érezte magát.

A 24-ig a pinczék mélyében magokat rettegető tisztek előálltak, a katonaságot 200,000 muszka segítségével biztatták. Másnap bármi bombárdirozás nem tett hatást, mint félannyi az előtti nap tett volna. Estve a legénység bort kapott, nagy vivát kiáltások közt jártak fel s alá, ágyu, puskatüzek lövésével adták jelét megelégedésüknek".

Ez a két rövid idézet is mutatja, hogy Biró Miklósnak mennyire alapos, gondos megfigyelő képessége van. A legapróbb részletekig leír mindent, a mit lát s a miről megbizható helyről értesül, következtetéseiben pedig nagy ismereténél, jó összeköttetéseinél fogva a legtöbbször eltalálja a valót. Műve nem annyira az országos politika szempontjából fontos, mint inkább a helyi viszonyokra való tekintettel. Egy olyan exponált városnak és vidéknek írja le a szabadságharczban való részvételét, a mely városon és vidékén történt események, fájdalom, a szabadságharcz történetének igen számottevő részét teszik ki. E munkát majd a szabadságharcz hivatott történetírója nem fogja nélkülözhetni. Ha minden vármegyében olyan hivatott krónikása volna ez örömmel és gyásszal telt eseményeknek, mint a milyen Biró Miklós, Alsófehér vármegyében, akkor nagyon meg volna könnyítve annak a történetírónak a helyzete, a kire valamikor a sors azt a nemes és fenséges hivatást fogja bízni, hogy megírja nemzetünknek 1848—49-iki szabadságharcza történetét.

Iskolánknak, a Bethlen-kollégiumnak történelmi gyüjteményébe nem régen szereztem meg két, igen szép kidolgozásu, olajfestésü arczképet. E képeket, — melyek közül az egyik *Biró Miklóst*, e Napló íróját, a másik pedig feleségét, *Dánffy Zsuzsánnát*, ábrázolja, — 1838-ban, a magyar festészet egyik első apostola, Barabás Miklós festette, aki e képek festése előtt tíz évvel, 1828-ban hagyta el végleg iskolánkat, a hol — amint ő mondja — hat és fél éves korától 18 éves koráig élt. Barabás 1838-ban, a bécsi és olaszországi tanulmányai után már, mint országos hirü, kiváló festőművés volt ismeretes.

Az 1838-iki rettenetes pesti árviz után t. i. Barabás Erdélybe, Kolozsvárra jött. Ez év szeptemberében pedig bátyjának Baczkamadarasi Kiss Sámuelnek a meghivására, Magyar-Igenben találjuk, a hová — a mint ő írja „szőlő-kurára" ment s ott volt márczius végéig.[1] A mint már láttuk a Biró Miklós családja nagyon közel lakott s igen jól is volt a Kiss Sámuel családjával. E képek Barabás Miklós nevével kapcsolatosan, — kinek sajátkezü névaláírása mindkét képen rajta van az évszámmal együtt — még *művészettörténeti* szempontból is becsesek.

Bodrogi János.

[1] L. Barabás M. önéletrajza.

A miriszlói csata.

A miriszlói csatáról irodalmunkban legbővebben Alsófehérmegye monografiájának egyik írója, *Török* Bertalan értekezett négy évvel ezelőtt, a miriszlói emlékoszlop ünnepi felavatása alkalmával, fordításban közölvén Achille *Tarducci* egykorú olasz leirását is a csata menetéről.[1] Nagy szolgálatot tett vele történettudományunknak, mert Tarducci megbizható krónikása a miriszlói csatának, melynek térrajzát is reánk hagyta.[2] Az olasz író Basta György főstrázsamesterének, a csatában résztvett bresciai *Cavrioli* Tamás grófnak azt a vázlatrajzát[3] és leirását használta fel művében, melyet Prágába vitt és Rudolf császárnak bemutatott. Ezt aztán a prágai pápai követ Rómába küldte s ott akadtam rá vatikáni levéltári kutatásaim közben. Mindkettőnél pontosabb és beszédesebb azonban Basta titkárának, a bolognai Ciro *Spontoni*nak a csataleírása,[4] mely szintén ismeretlen és felhasználatlan lévén irodalmunkban,

[1] Az Alsófehermegyei történelmi, régészeti és természettudományi egylet XII. Évkönyve (Gyulafehérvár, 1903.) 44—61. l. Tarducci leirása Radó Antal és dr. Magyari Károly fordításában a 62—77. l. Tarducci olasz szövegét a Román Tud. Akadémia adta ki újra 1884-ben Hurmuzaki: Documente privitóre la istoria Romanilor IV/2 k. 583—592. l.

[2] Ezt legelőször Mika Sándor közlé 1893-ban, Weiss Mihály életrajza 55. l. Aztán Szádeczky Lajos a miriszlói csatáról irt czikkében, a *Hadtörténelmi Közlemények* 1893. évf. 4-ik mellékleteként. Majd az u. n. milleniumi Magyar Nemzet Története V. k. 554. l. és utoljára Török Bertalan a csatatér magyarázó szövegével és Tarducci műve czimlapjával s rávonatkozó életrajzi adatokkal együtt, id. m. 78—85. l.

[3] Mivel erről a rajzról készült Tarducci fametszetű helyrajza, fölöslegesnek tartottuk megmetszetni, hanem közöljük az Athenaeum-nyomda szivességéből Tarducci metszetét, alatta pedig a csatatér mai térrajzát, melyet a katonai térképről dr. *Cholnoky* Jenő tanár egyetemi földrajzi intézete készített számunkra.

[4] Ez a szerző halála után jelent meg Velenczében 1638-ban ily czimen: Historia della Transilvania raccolta dal Cavalier Ciro Spontoni, e registrata dal Cavalier Ferdinando Donno. A miriszlói csatára vonatkozik a kötet 107—119. lapjának tartalma, a mit tanulmányunkban röviden kivonatoltunk, felhasználva az irodalom egyéb vonatkozó anyagát is. Spontoni adatait az oláh irodalomban Balcescu Miklós használta fel bőven „Istoria Romanilor sub Michaiu Voda Vitézul" czimű munkájában, mely halála után huszonöt esztendővel először 1877-ben jelent meg Bukurestben, Miriszlóról utolsó, azaz V. könyve szólván. Ezt követte Hunfalvy Pál is „Az oláhok története" cz. m. II. k. (Budapest, 1894.) 466—481. lapján, nem használvánt fel benne semmi okleveles forrást, elkerülvén figyelmét Spontoni műve is, melyet a miriszlói csata többi méltatói sem használtak nálunk.

e két új forrás és egyéb adatok alapján *vázoltam* meg az alábbiakban a miriszlói csatát, hogy rámutassak azokra a tévedésekre, melyek a csatáról való eddigi tudásunkat terhelték, s hogy rajzom keretében nehány vonással magam is hozzájáruljak e nagymúltú vármegye történetéhez,[1] melyet annyian szolgálnak ügyszeretettel: úgy az „Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi egylet“ körében, mint e város és hírneves kollégiuma falai közt.

*

Báthory András sellemberki vesztett csatája után, Erdélyország sorsa nem akkor fordult válságosra, mikor a szegény fejedelmet a csiki havasokban megölték, hanem mikor a győző Mihály havasalföldi vajda bevonult Gyulafejérvárra s otthonossá vált a fejedelmi palotában. Mert ámbár magát Rudolf császár tanácsurának és erdélyi *helytartójá*nak nevezte, valóságban korlátlan ura volt az országnak, gyakorolván az erdélyi fejedelmek összes felségjogait: nem a törvény, de az erő és kard jogán. Támogatója is elég akadt, mert az *ősi átok* most is széthúzóvá tette a nemzetet, mely tiz hónapi keserves szenvedés után csak akkor ébredt öntudatra, mikor már valóban elviselhetetlenné vált a zsarolás és törvénytelenség, a mit Mihály vajda „hite és kötelessége ellen“ naponta cselekedett és köztudomásúvá az a „rettenetes végzése, hogy az egész nemességet, kicsintül fogva nagyig mind levágattassa, magyar fizetett szolgáival s a városbeli főnépekkel“ együtt,[2] s elszakadván Rudolftól „az országot ő Felségétől magának akarja tulajdonítani“ hatalmasul. A fajszeretet és önvédelem adott hát fegyvert az elkeseredett nemesség kezébe, „látván az országnak naponként való pusztulását és romlását“, midőn 1600 szeptember első napjaiban a tordai keresztesmezőre gyülekezett, hogy megmaradásáról gondoskodjék s a jók és igazak támogatásával megszabaduljanak „országúl ez rettenetes iga és elviselhetetlen tere alól“ s a vajda sok törvénytelenségétől. Tudták, hogy „a hazának keserves és siralmas állapatja mindenkinek országúl fáj“, s nyiltan hirdették, hogy ez az állapot „az halálnál is keservesebb“, bizton számítottak hát a székelyek és szászok segélyére, sőt még a vajda oláh kapitányaiéra is, kik zsarnokságát szintén nyögték.

[1] Ez lévén czélom, dolgozatomban nem akartam felhasználni a tárgyamra vonatkozó *összes* adatokat, nem is gondolván a csata pragmatikus történetét adni. Inkább csak azt a benyomásomat és meggyőződésemet óhajtom kifejezésre juttatni e nagy közönségnek szánt felolvasásomban, hogy ha az erdélyiek összetartottak volna, akkor miriszlói csata nélkül, de mindenesetre Basta nélkül is kiűzhették volna az idegen Mihály vajdát az országból!

[2] Az erdélyi rendek kiáltványának szavai a tordai táborból, 1600 szeptember 2-ikán; az *Erdélyi országgyűlési emlékek* IV. k. 530. l.

A mozgalom élén kőrösszegi Csáky István állott, kit maga a vajda tett erdélyi főkapitánynyá, bár sokat habozott, hogy a vajdának s a hazának tartozó hűségében megtegye-e e nehéz lépést. Csáky jellemzően írta kiáltványában, hogy „Isten is úgy áld meg bennünket, ha egy tagból valók lévén, egyesek és egymás szeretők leszünk", de hiába inté véreit, hogy „az Istenért ne higyjenek a hamis hitű vajdának igiretiben és fogadásinak, melyek nem állandók". S hiába erősíték leveleikben a rendek, hogy „Istennek szent áldásából módunk vagyon abban, hogy Mihály vajda sokáig itt már nem uralkodik",[1] mert bizony mig a a „szászság mind megesküdt az ő Felsége hivsigire, hogy élni-halni akar" a szövetkezett hazafiakkal, kiknek táborába 500 jól felfegyverzett gyalogost küldött,[2] addig a székelyek közül csupán Aranyos- és Marosszék kivánt részt magának az ország küzdelmében,[3] „minden ekkedig való gyülölséget, bosszut kivetvén szivökből",[4] Tamásfalvi János marosszéki kapitány 400 lovasával. Ehhez csatlakozott még: a vajdától elpártolt husz zászlóalj huszár, a fejérvári udvari darabantok 600 főnyi serege, Deés, Torda meg Enyed csapata,[5] mig a többiek nagyobb zsold, birtokadomány és jutalom fejében továbbra is készek voltak a rendek által *Istentelennek* nevezett oláh vajdát szolgálni,[6] nem gondolván meg, hogy azzal e nagy veszély idején a visszavonást növelik és nemzetüket gyengitik. S mintha átok lenne e nemzeten, igy tettek még olyan főurak és vitézek is, mint Barcsay András, Bekes István, Sennyei Pongrácz, Bodoni István, Lugasi Ferencz és Tahy István, Enyed felgyujtói;[7] Szalasdi Dániel,[8]

[1] Csáky, illetve a rendek levelei szerint, ugyanott az 531—8. l. és az V. k. 583. l. szerint.

[2] Még pedig: Brassó 95, a Kétszék 113, Besztercze 80, Szeben 47, Segesvár 36, Szász-Sebes 13, Kőhalom 24, Sink 36, Szeredahely 24, Ujegyház 20 és Szászváros 12 gyalogost; az *Album Oltardianum* egykorú följegyzése a „Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens" 1860-iki új folyama 34. l.

[3] Ungnad Dávid sorolja elő őket 1600 szeptember 14-ikén Kolozsvárról írt jelentésében; Hurmuzaki: Documente privitóre la istoria Romanilor IV/1. k. (Bukurest. 1882.) 134. l.

[4] A rendek kijelentése, Szádeczky Lajos: Erdély és Mihály vajda története (Temesvár, 1893.) 368. l.

[5] Csáky István 1600 szeptember 4-iki tordai levele szerint, Hurmuzaki: Documente XII. k. 1022. l.

[6] Ezek közül szeptember 10-ikéig Kornis Boldizsár szerint 2000 oláh, 800 rácz és 700 székely átpártolt ugyan (Hurmuzaki: Documente XII. k. 1028. l.,) de e számok nagyitvák, azzal a czélzattal, hogy Leka agát, a vajda egyik kapitányát átpártoltassák.

[7] Az egykorú Somogyi Ambrus írja ugyanis e kettőről „Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum" cz. m. II. k. (Szeben, 1840.) 239. lapján, hogy: pestem et incendiarium oppidi Enyed.

[8] Említi őket Szamosközy István „Történeti maradványai" IV. k. 122. l.

Kornis Gáspár, Giczi Péter, Szelestei János, Huszár Péter,[1] Kornis Farkas, Palatics György,[2] a Szalánczizk és Bánfiak valamennyien, Lugasi János,[3] Alárdi Ferencz, Halmágyi István, Nemes János, Haller Gábor, Kemény János, Kamuthi Farkas, Budai és Farkas György, Gyarmathi Máté,[4] kápolnai Lukács Mihály, Bornemisza Boldizsár, Bogáthi Miklós, Bellő György, Gyulai Ferencz, Tarnóczi Sebestyén, Baládfi István, Torma Kristóf;[5] továbbá három főispán, u. m. Vitéz Miklós tordamegyei, gibarti Keserű János fehérmegyei és harinnai Farkas Miklós dobokai, meg aztán Székely Mózes, ki Sibrik Gáspárral még a nyáron, augusztus közepén elpártolt, Lengyelországba szaladva, Toldy István tanácsúr,[6] ki azonban még idején átjött a szövetkezettek táborába és sokan mások, kiknek — szerencséjükre — még tán neveiket sem tudjuk meg és írhatjuk fel a nemzet szégyentáblájára. Csunya névsor, ám tanúságos. De azért ne igen csodálkozzunk rajta, hisz az egykorú Gyulafi Lestár följegyzése szerint „akkor is a volt jobb, a ki béadhatta az másikat az vajdának“, kinek kegyéért csak úgy törték magukat a magyar urak,[7] mialatt a vajda kihasználván őket czéljaira, nyiltan hirdeté, hogy a magyarokban ezt a három dolgot nem szereti: az nagy magaajánlást, az nagy boritalt s az irigységet.[8]

Ezért nem vívhatták ki a rendek maguk a győzelmet s ezért kelle a császár segélyéhez folyamodniok, hogy törekvésükkel czélt érjenek. És Basta György felső-magyarországi kapitány helyesen itélte meg a helyzetet, midőn — haditanácsa többségének ellenére — teljesítendőnek vélte a rendek kérését, habár Rudolf császár a vajda megsegítését kötötte lelkére, mert tudta, hogy ha a rendeket a vajda esetleg leveri, még nagyobb baj származik belőle. Urának, a császárnak érdeke s nem — miként sokan hiszik — személyes gyűlölet vezérelte tehát Bastát Mihály vajda ellen, midőn a majtényi síkról felkerekedett seregével

[1] Ezeket Szamosközy elfogatásukkor sorolja fel; id. h. 127. l.

[2] Enyedi Pál énekéből, az *Erdélyi Történelmi Adatok* I. k. (Kolozsvár, 1855.) 181. l. De hozzáteszi, hogy „Marosszéknek az gyalogja vajda mellé mene“ s csak *az lovagja* a fölkelők mellé.

[3] Mihályt támogató részvételük későbbi folyamodásaikból tűnik ki: Hurmuzaki: Documente XII. k. 1052. és 1060. l.

[4] Ezeket mind Somogyi Ambrus említi előadása folyamán, id. m. 207—240. l.

[5] Ezek összesen harminczan 1600 tavaszától kezdve öt hónapig voltak Havasalföldében Mihály szolgálatában, illetve zálogon, nehogy azalatt az erdélyiek valamit tegyenek ellene; Szamosközy: Történeti maradványai IV. k. 117. l.

[6] Neveiket Mihály vajda különböző rendeleteiből szedegettük ki, habár csak 1600 tavaszáig felmenőleg, Hurmuzaki: Documente XII. k. 939, 942, 987, 995, 1003, 1006, 1012, 1018 és 1024. l.

[7] Gyulafi Lestár történelmi maradványai II. füzete 27. l. s. a *Történelmi Tár* 1893. évf. 131. l.

[8] Szamosközy munkái id. IV. k. 113. l.

a megszorult rendek támogatására.[1] Meg is üzente Mihály vajdának, szemrehányást tevő követével, hogy ha lelkiismeretét megvizsgálja, megértheti támadásának és fegyvereinek jogosságát, mert a mig a császár hű szolgájának látta, maga is szerette és barátjának tartotta, de rájövén — bár későn — csalfaságára, elérkezettnek találja az időt megbüntetésére, hogy megszabadítsa ezt a szerencsétlen országot az ő zsarnok kegyetlenségétől.[2] Basta tehát szabadítóként jött Erdélyországba s akként üdvözölték a rendek is szeptember 14-ikén, midőn Kolozsváron át táborukba ért hatezer főnyi fáradt seregével.

Két napi pihenés után, 16-ikán reggel, Basta általános mustrát rendelt és főstrázsamesterével,[3] Cavrioli Tamás gróffal hadiszemlét tartván az immár 18 ezer főnyire menő egyesült sereg fölött, kifejezte megelégedését az erdélyiek seregeinek jó rendjén s megnyugvással engedte át nekik a vezetés (avangarde) szerepét, délnek indulván Gyulafejérvár felé, hogy a vajdát meglepje s az ország elhagyására kényszerítse.[4] Hanem Basta közeledtének hirére Mihály vajda is Torda felé tartott, gondolván, hogy valami alkalmas szoros helyen feltartóztatja s megbüntetheti a nemeseket elpártolásukért. Közeli csata előtt állott tehát s a csata kimenetelét a vajda az anyjától tanult jövendöléssel és babonasággal akarta megtudni. Ezért viaszkot öntött, de alakja azt jósolta, hogy az esztendő végét nem éri meg Erdélyben.[5] Aztán 14 egyenlő korú és erejü magyar fiút hozatott táborába s két *hetes* csoportba osztva birkóztatta őket. Eleinte ökölvívást mutattak be oly ügyesen, hogy egyik fél sem győzte le a másikat, de a birkózás hevében a magyarpárti fiúk úgy elverték a vajdapártiakat, hogy némelyik halálos ütést kapott,

[1] A Mihály ellen felkelt erdélyi nemesek közül Csáky István mellé sorakozva találjuk az alábbiakat; Makó György és Gergely, Tárkányi István, Horvát György, Tamásfalvi János, Nagy Demeter és Bálint, Petky István és Farkas, Sóti Péter, Veszprémi Márton, Székely János, Sajgó Albert, Szalay Ferencz és Sztankovith Demeter, kik a felkelésre buzdító kiáltványokat is aláirták (az Erd. orsz. gyül. emlékek IV. k. 533. és 538. l.) Veres Boldizsár, Zoltay János, Bogáthi Miklós, Tholdy István, Segnyei Miklós, Thúry Ferencz, Perusith Máté és Borbély György, kiknek neveit és hűségét Somogyi Ambrus krónikája örökíti meg; továbbá rátóti Gyulafi László, gyekei Vesselényi Gáspár, Kecseti István, Bihari János és Ficsor Péter görgényi várnagy, kiket jutalmat kérő folyamodványaikból és egyéb iratokból ismerünk: Hurmuzaki: Documente XII. k. 1024, 1031. és 1052—1053. l.

[2] Ciro Spontoni müve 111. lapján, hol bőven elmondja, hogy Basta e kijelentését a csata előestéjén tette.

[3] Igy fordítható az olasz „sargente maggiore generale", miként forrásaink Cavriolit nevezik.

[4] Basta maga irja Mátyás főherczegnek a tordai táborból, 1600 szeptember 14-én, hogy czélja „Den Walachen zum Abzug zu zwingen": Hurmuzaki: Documente IV. 1. k. 132. l.

[5] Ezt álma is megmutatta, a mit Szamosközy jegyzett fel, munkái IV. k. 123. l.

a többi meg alig menekülhetett a próbacsatából. Ezt a vajda rossz jelnek vette s még rosszabbnak azt, hogy másnap egyik kozák tisztje 40 emberével sátrába jött, követelve régi hátrálékos zsoldját s Mihály vajda daczosan úgy felelvén, hogy azt most se nem tudja, se nem akarja megadni, valamennyien kilőtték előtte puskáikat s elhagyták a tábort Enyed felé rohanva, miközben egy óra alatt 140 oláh embert öltek meg az országúton, azok közül, a kikkel találkoztak vagy a kik velök ellenkeztek.[1]

A vajda táborozásáról Basta másnap (szeptember 17-ikén) szerzett tudomást, midőn felkerekedvén marosujvári táborából Miriszló alatt *(D)* a Holt-Maros vízfolyás-árka *(A)* mögé húzódva,[2] le a Marosig *(L)* terjedő erdőig *(B)* ráakadt Mihály vajda seregére.

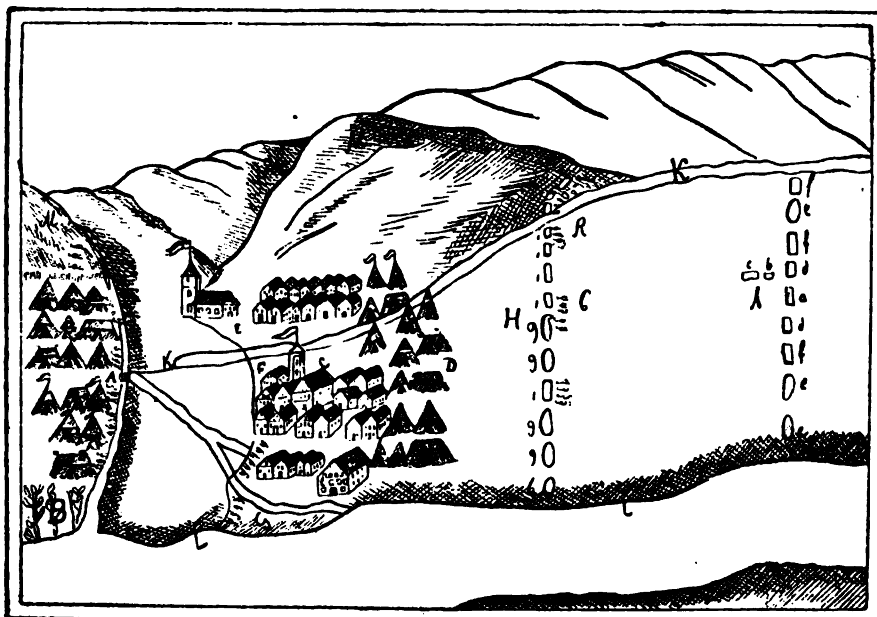
A dolog úgy esett, hogy az erdélyiek előcsapata váratlanul megállott s látván Basta, hogy pihenésük a rendesnél tovább tart, előre küldé Cavriolit, hogy késedelmük okát kikutassa. Ekkor vette észre, hogy az erdélyi lovasság mintegy kétezer főnyi lengyel s kozák lovas csapatra akadt, mely a falu fölötti szorost védte s velük csetepatéba ereszkedett. Erre Basta hirtelen visszarendelte az előcsapatot, nehogy valami baja essék s maga Preuner-féle ezredét a sléziaival egyesítvén, két oldalra 500—500 muskétást rakott, középre meg a pikákat, úgy, hogy hat mezei ágyujának tüzelése kárt ne tegyen bennük. Igy haladt előre az erdélyiek előcsapatáig s velök a lengyelek felé, kik a falu melletti térségen állottak jó rendben, de tanácstalanúl. Ekkor kettészakítva a lándzsások homloksorát, a tüzérség s a két oldalt álló puskások tüzével oly pusztítást végzett a lengyelekben, hogy azok megtizedelve hanyatthomlok rohantak vissza a vajda táborába, felgyújtva bosszúból a falu négy sarkát, nehogy Basta megtelepedhessék benne. Czélt is értek, mert Miriszló teljesen leégett, sőt visszavonulásukban az elől talált erdélyi huszárokat is levágták a vajdától küldött segélyhad támogatásával, a mit Basta tétlenül nézett, nem küldvén segélyökre egy szál embert sem, hogy — úgymond — okuljanak az esetből a többiek s ne csatangoljanak, vezérük tudta nélkül saját szeszélyük szerint.

E sikerült támadással jutott szembe Basta az oláh vajdával, hamarább, mint gondolta. Sokan arra ösztönözték, hogy szállja meg a falut *(C)* s töltse ott az éjszakát. De ő látván, hogy még sok helyen ég, féltette lőszerét s azért inkább a falun kivüli helyen ütött tábort, azon a kis lankás térségen, mely a Maros és a falu fölötti dombok közt terült el, a felső templom mellett. Ide rakta az erdélyieket *(F)* és magyarokat *(E)*, Cavriolival pedig német gyalogságát és tüzérségét *(G)* a Maros partjára küldte, honnan a vajda tábora

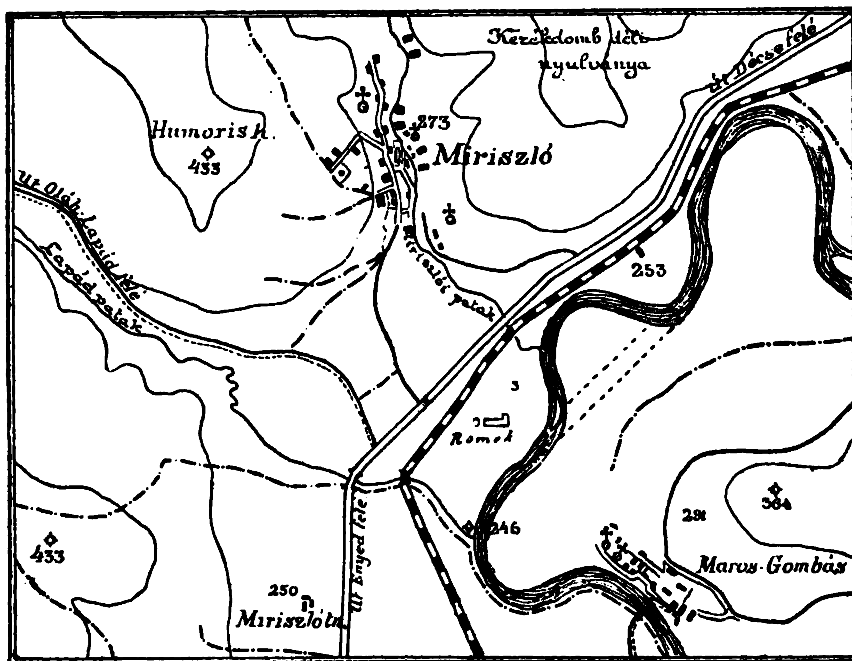
[1] A meggyesi Miles Mátyás „Siebenbürgischer Würg-Engel“ cz. szász krónikája (Szeben, 1670.) 258. l.

[2] Ezt Szamosközy említi így, munkái IV. k. 124. l.

A MIRISZLÓI CSATATÉR

TARDUCCI-FÉLE EGYKORÚ RAJZA.

MAI TÉRRAJZA, A KATONAI TÉRKÉPRŐL.

már csak egy falkony-lövésnyire esett. A főstrázsamester itt rögtön sánczot húzatott a folyó és a falu között, lövetni kezdvén a vajda őrcsapatának sorait, a mit azok alig tudtak viszonozni, annyira fedett helyzetben voltak a császáriak. Az első éjjeli őrségváltáskor Basta előőrsei elfogták a vajda négy oláh katonáját, kik halálfélelmükben azt jelentették, hogy uruk a patak tulsó partján táboroz, több mint 30 ezer főnyi hadával és 40 ágyújával. A kémek igazat mondtak, mert a vajda erejét maga Basta is 20 ezer gyalogosra és 12 ezer lovasra becsülte,[1] de ha e szám nagyitott volt is, azért még is felülmulta a Bastáét, ki azonban nem aggódott a csata kimenetelén s alig várta, hogy virradjon. Éjfélkor követ érkezett hozzá az ellenséges táborból, Örmény Péter, a vajda egyik kapitánya, hogy okát vegye váratlan ellenséges fellépésének, a mit tőle, mint jó barátjától a vajda nem várt volna, jól tudván maga Basta is, hogy csak nemrég is újabb segítséggel bíztatta a császár. Támadó fellépését személyes gyülöletének tulajdonitja — üzené; ám ha mindjárt rendelete is volna a császártól, kéri mutatná elő, mielőtt támadna, de akkor is gondolja meg a harczi szerencse változandóságát s hogy az elkövetett taktikai hibákat csak is csata után lehet helyrehozni, vesztett csata elvesztője feje fölött pedig állandóan ott lebeg a bosszú Damokles-kardja. A vajda e kihívó, fenyegető kivánságára Basta azt felelte, hogy a császár rendeletét nyilt mezőn mutatja meg, a kardtól meg nem fél, mert nem szolgált rá, miként ő maga!

Reggelre kelve Basta csatasorba állítá seregét, készen várva bármely támadást.[2] Az erdélyiek vezérei: Csáky és Mikola János igyekeztek meggyőzni arról, hogy az előttük csörgedező patakon könnyüszerrel átjuthatnak s megtámadhatják a vajdát, de Basta saját szemeivel mérlegelte, hogy ez nem volna oly könnyű, miként harczi kedvökben a magyarok állítják, sőt kész veszedelembe kergetné rendezett csapatait. Lóháton — úgy a mint volt — haditanácsba gyüjté hát főembereit s részletesen kifejtvén indokait, kijelenté, hogy ő inkább álfutást szeretne rendezni, a mi kicsalná az ellenfelét kedvező állásából. A magyar vitézek azonban példákkal hozakodtak elő, hogy a váratlan gyors támadás gyakran sikeres, de mindenesetre katonás, hősies, holott szemben állva az ellenséggel, az álfutás is csak futásnak tetszik és megszégyenitő csatasorban álló seregre, melyről azt a látszatot kelti, hogy az összecsapás elől akar menekülni. Basta biztosra vevén, hogy csekély veszteséggel csakis úgy győzhet, miként előadta, megmagyarázta az erdélyi kapitányoknak, hogy az ő visszavonúlása nem futás, hanem csupán

[1] Szamosközy is ennyiről tud, sőt a lovagok számát tizenötezernyinek mondja: munkái IV. k. 124. l.

[2] Bastával volt (Miles id. m. 257. l. szerint) kövendi Székely Mihály szatmári kapitány is; de más forrás nem említi.

hadicsel, mely sikerüket biztosítja s meggyőződését oly erős hittel adta elő, hogy végre maguk is meghajoltak a tapasztaltabb hadvezér szavainak, a mit közülök Borbély György is helyeselt,[1] és engedelmességet fogadva visszavonultak kijelölt helyeikre. E visszavonulást siettette a vajda olasz tűzérmesterének ágyúzása is, amennyiben egy golyó épp Camillo Cavrioli gróf mellé esett abba a körbe, melyet a hadi tanácsban résztvevők alkottak, hallgatván vezérök fejtegetéseit. A megsebesült gróf testvére, Tamás tehát kiüríté a sánczokat s a sereget a következő sorrendben indítá a Maros hidja felé: előcsapat, utána a társzekerek, az erdélyi gyalogos és lovas csapatok, két ezer lovast kivéve, kiket a hátvéd erősitésére rendelt. Ebben voltak az ágyúk, a német gyalogság és lovasság kiséretében, két oldalt karabélyosokkal, mig a sereg végét a felsőmagyarországi négy ezred és Basta vallon őrsége zárta be, maga akarván utolsónak maradni, hogy szándékát annál könnyebben keresztülvihesse. Az egész sereg 12000 főnyi gyalogságból és 6000 lovasból állott,[2] 3 ostrom- és 12 mezei ágyúval.

A sereg teljesen kifejlődve haladt előre, mintegy két olasz mérföldnyire, Décse felé, de vissza-vissza tekintgetve csakhamar kitűnt, mennyire igaza volt Bastának, mert Mihály vajda értesülvén kémeitől, majd csodálkozva maga is látván, hogy a császáriak és erdélyiek egyesült hada menekül, biztosra vette, hogy ezt félelmében teszi s ezért bosszúvágytól vezetve, elhagyta erős táborát és átkelvén a patakon, nyomába indúlt Bastának, hogy utólérje az *olasz kutyát*, miként mérgében nevezte. Égett a vágytól, hogy leszámoljon vele s miközben gyalogságát sietésre nógatta, maga elé vezettette egyik magyar foglyát, Bornemissza Boldizsárt, a ki Bastát jól ismerte s tréfásan kérdé tőle, vajjon megvárja-e, vagy meg sem áll Kassáig? Bornemissza nyiltan felelt, hogy nem olyannak ismeri az olasz generálist, a ki ne fogadná el a csatát, ha megajánlják, sőt egész visszavonulását rejtélyesnek tartja, olyannak, melynek az a czélja, hogy megütközzék s bizonyára a siker reményével. Erre Mihály vajda külsőleg örömet mutatott, s a mint elhagyta a falut és megérkezett arra a helyre, melyen előbb Basta hada tanyázott, felállítá seregét következőképpen: Jobb szárnyára, a Maros partján négy csapat kozákot helyezett, melléjük a lovas puskásokat két csapat lándzsással (*g*) s egy csapat székely gyalogsággal, meg a rácz és oláh hadakkal,[3] védelmükre

[1] Sőt Szamosközy följegyzése szerint (id. m. IV. k. 125. l.) még a visszavonúlás eszméjét is magának tulajdonította, hozzátevén: *de Basta gondolatja volt elsőben, nem másé;* a mit Gyulafi Lestár is megerősít, id. m. II. füzete 27. l.

[2] A lovasok számát Spontoni közel 8000-nek mondja, de mi Basta és Cavrioli adatát tartjuk hiteleseknek.

[3] Hogy az egyes csapatoknak kik voltak a vezérei, azt Somogyi krónikájából tudjuk, a mit Bethlen Farkas szószerint átvett.

négy ágyút rendelvén egy-egy lengyel és moldvai csapattal.[1] A hosszú homlokzat közepére (*H*) maga a vajda állott bojárjaival s az erdélyi főurak ama részével, mely üdvét tőle remélte s iránta mindvégig hű maradt; maga előtt kis ágyúival. Baloldalt öt csapatban fel a hegyek aljáig hátralévő lovasságát állítá, oldalt a székely, oláh, rácz, kozák, szerb és moldvai seregek két csapatával (*R*) s néhány ágyúval, fel egész a Fejérvárra menő országútig (*K*,) míg a szőlők fölötti halmokra (*M*) kétezernyi válogatott székely puskást rendelt;[2] az egész had generàlisául Barcsay Andrást tevén.[3]

Ezzel szemben Basta a maga hadát emigy állítá fel:[4] Jobb szárnyára, a fejérvári útra (*f*) egy csapat magyar és székely gyalogost, az erdélyiek lándzsásaival (*e*) Csáky István vezetése alatt, melléjük sorakozott a szövetkezett erdélyiek egy másik csapata, a sléziai lovasokkal (*d*), kiket Rottwitz Menyhárt és Schepratwitz János vezérelt. Balszárnyon, a Maros partján két csapatnyi erdélyi lándzsás mellett (*e*) állott Prépostvári Zsigmond magyar lovascsapata (*d*), szélén a magyar és erdélyi gyalogsággal (*f*), a morva Prunitz Siegfrid vezetésével, s ezt a felsőmagyarországi lovashad védte, Rákóczy Zsigmonddal[5] háta mögött a német *Reiter*ek csapata állván Rottwitz Boldizsárral, s e közt, meg a Pezzen János Baptista ezredes szavára hallgató háromezer főnyi két német

[1] Spontoni id. m. 115. l. azt írja ugyan, hogy egész hadát a rácz Baba Novákra bízta, de ez hiba, mert tudjuk, hogy ő csak szeptember 20-án ért moldvai segítő hadával Erdélybe (a Deutsche Fundgruben 1860-iki kötete 247. l. szerint) s így a miriszlói csatában nem vehetett részt; meg is feddte Brassóban a vajdát, hogy miért nem várt reá; miként érdekesen jegyezte fel Gyulafi Lestár id. m. II. része 40. l.

[2] A miriszlói oszlop feliratának Nagyenyed felőli délnyugati oldalán Mihály vajda seregvezéreinek neveit eként sorolja fel, Somogyi Ambrus krónikája nyomán; Gyarmathi Máté a testőrség, Lugosi (!) Ferencz és Tahy István a kozákok-, Sennyei Pongrácz, Bodoni István és Barcsai András a székely gyalogság-, Buda György, Petkó Odabasa és Farkas György a havasalföldi és székely harczosok vezérei.

[3] Ezt Szamosközy (munkái IV. k. 122 és 125. l.) kétszer is említi.

[4] Spontoni szerint félholdalakban; de Tarducci mellékelt csatavázlata egyenes arczvonalat mutat.

[5] Rákóczy Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem neve nincs megörökítve a miriszlói emléken, mivel Somogyi Ambrus krónikás nem jegyzé fel, de viszont rajta van Bocskay Istváné, Petky Istváné helyett. A hibát tulajdonképpen Somogyi krónikájának — sajtóhibáktól hemzsegő kiadása — okozta, melynek 238. l. Bocskay neve olvasható, de már Bethlen Farkasnál Petky nevét találjuk. Bocskayról egyébként nem tudjuk oklevelesen bizonyítani, résztvett-e a miriszlói csatában, de nyoma van, hogy a csata után pár nappal felkereste Bastát és Ungnadot, ki midőn arról tesz jelentést, hogy 1600 szeptember 22-ikén reggel hozzája jött Csáky több erdélyi főurral, megemlíti, hogy „der Bocskai wär zuvor schon bei uns;“ de Bocskayt — Ungnad szerint — annyira gyülölték az erdélyiek, hogy Bastáék október 26-ikán hazaküldték táborukból, nehogy még valami egyenetlenséget okozzon jelenlétével. (Ungnad jelentéseiből, Hurmuzaki: Documente IV/1. k. 138. és 144. l.)

gyalogezred közt *(a)* állott maga Basta generális *(b)*, vitéz vallon- és kalandorcsapata élén; maga előtt *(c)* 300 muskétással.[1] Ez volt az egész had közepe, melynek védelmére mintegy póttartalékúl a felsőmagyarországi német lovasság négy századát helyezte egy csomóban, Rottal vezetésével,[2] közepében egy ifjú magyar főúr kezére bízván a császári lobogót, az jelezvén a vajdának az előzőleg kívánt császári rendeletet. Végül a halmokon állottak az ágyúk, oly ügyesen felállítva, hogy tüzük bántatlanul repült el a sereg fölött, nagy kárt tevén a vajda csapataiban.

Így állott a császári sereg (J) mintegy ötszáz lépésnyire a lassan közeledő vajdáéval szemben, midőn a szokásos *Jézus Mária* kiáltással d. u. két óra tájban megadták a csatajelt.[3] Ekkor azonban Cavrioli gróf azt a véleményét koczkáztatta, hogy egy maroknyi puskással nem lenne nehéz ráütni az úton felállított ellenséges tüzérségre, mely őket lövéseivel zaklatta. Basta helyeselte a vitézi tervet és ajánlkozást, mire Cavrioli kiválasztván 300 jó fegyverest, mintegy 50 lépésnyire távolodott a jobb szárnytól, hogy majd azokra a székelyekre és ráczokra csapjon, kik a tüzérséget védték. Mihály vajda a pattantyusok közt forgolódva marokkal szórta az aranyat és tallért az ágyúmestereknek, buzdítván őket, hogy lőjjék „az megcsoportozott magyar sereget",[4] de újabb cseltől tartván, magyar lándzsásait küldte Cavrioli karabélyosai ellen, mire Basta segítségükre Rottowitz Menyhártot ugratta utánuk, 1500 főnyi — franczia módra felszerelt — vértes nemesi lovashadával, mely bámulatos vitézségével majdnem utolsóig levágta a közeledő lándzsásokat, mialatt Cavrioli a füstfellegtől eltakart tüzérségre vetette magát s kétszer is tüzelvén az őrségére, elfoglalta az ütegek 25 ágyúját,[5] melyeket most

[1] Basta vázlatát így egyeztethetjük meg Spontoni bővebb adataival, melyeket Cavrioli jelentése nem ölel fel.

[2] Hazai emlékeink a Mihály vajda ellen küzdött német vezérek nevét nem jegyezték fel, csupán a magyarokét, kiknek emlékét ekként örökíti meg (Somogyi krónikája nyomán) a miriszlói oszlop patakfelőli északkeleti oldala: A Tordára gyűlt erdélyi nemzeti hadak fővezére: Csáky István és a velök egyesült császári csapatok fővezére Bástha (!) György tábornagy vezetése alatt gróf Cavrioli Tamás tábornok (!) a tüzérség-, Toldi István és Sennyei (!) Miklós a magyar és erdélyi könnyü lovasok-, Turi Ferencz az aranyosszékiek-, Pethe László a kassai hadak-, Makó György az erdélyi lovasok-, Pecz (!) Henrik János, a német puskások-, Thököly Sebestyén és Bocskay István (!) a magyarországi huszárok-, Tamásfalvi János a marosszéki lovasok-, Perusith Máté, a hátvédő gyalogság vezérei küzdöttek, győztek. — A felkiáltó jelekkel az illető nevek helytelen írásmódját akartuk jelezni, meg azt a kételyünket kifejezni, hogy Bocskay nem vett részt a csatában.

[3] Spontoni adatát Szamosközy is megerősíti „hora prima pomeridiana"-t írván; munkái IV. k. 463. l.

[4] Gyulafi Lestár történelmi maradványai id. II. füzete 79. l.

[5] Az olasz források 27 ágyút említenek, de Ungnad a csata után három nappal huszonötről tesz jelentést Rudolf császárnak; Hurmuzaki: Documente V/1. k. 137. l.

már a vajda seregére irányzott. Ez pedig nagy szolgálatot tett Bastának, a ki erdélyi seregével s annak nyomában a német gyalogosokkal ezalatt a vajda balszárnyának tartott s ötven lépésnyiről tüzelt reá. Ámde az oly szivósan harczolt, hogy Cavrioli tüzelése nélkül nem birta volna Basta visszaszorítani. Midőn aztán elszállt a füst a vajda serege balszárnyán, melynek embereit a császáriak jóformán mind levágták s Mihály vajda észrevette, miként közeledik Basta diadalmasan jobbszárnya s a középsereg felé, melyet maga vezérelt, ingadozni kezdett, látván, mily lehangolt seregének megmaradt része: a balszárny vesztesége s az ágyúk elvesztése miatt, épp akkor, midőn a jobb szárnyat Rákóczy és Prépostváry csapatai aprították. Érezte, hogy a csata kimenetelét többé megfordítani nem lehet, s keserüségében jelt adott czimeres fehér zászlójával a vérontás megszüntetésére, elrendelvén, hogy meneküljön mindenki, a merre tud. Ha még egy kicsit késik, maga a vajda is kezébe kerül üldözőinek, de így mindössze három kozák kiséretében még idejekorán szerencsésen eljutott az országútra, s útját baj nélkül folytathatta Fejérvár alatt[1] Fogarasváráig.[2]

Eképpen végződött a miriszlói csata 1600 szeptember 18-ika délutánján, a vajda seregének több mint 4000 — de semmiesetre sem 10,000 — főnyi veszteségével, nem számítva a Marosba fultakat,[3] míg Basta alig vesztett negyven vitéznél többet.[4] Nem hihetetlen e kicsiny szám,

[1] Ungnad irja határozottan (a fejérvári táborból, 1600 szeptember 21-ikén), hogy „so hat der Waida nicht durch den Fluss Maros gesetzt, sondern ist auf dieser Seiten auf Weissenburg zue geflohen“: Hurmuzaki: Documente IV 1. k. 138. l.

[2] Spontoni nyomán, a ki Mihály vajda menekülését regényesen adja elő, azt irván, hogy életét a vajda török paripájának köszönhette, mely őt a vizen átvitte, de a tulsó partra érve olyannyira kimerült, hogy tovább nem birta. A vajda leszedette hát róla a szerszámot, s háláérzetében megcsókolta a szabadjára hagyott nemes állatot, melyet az erdélyiek aztán elfogtak, felismervén benne Báthory Zsigmond kitünő lovát, melyet a mantovai herczegtől kapott ajándékba.

[3] Mihály vajda elesetteinek számát mindkét olasz forrásunk, sőt még Cavrioli is 10,000-re teszi; de Basta szeptember 29-én Prágába ért futárja azt jelenti ura nevében, hogy: „sono morti più di 4 mila di 15 mila che il Valacco havea seco“: Hurmuzaki: Documente XII. k. 1056. l. S egykorú hiradás alapján Ortelius *Chronologiá*ja (Nürnberg, 1604.) is azt írja a 481. lapon, hogy: allda dem Wallachen bei 4000 sind erschlagen.

[4] Az egykorú Somogyi Ambrus is jóval kevesebbnek tartja az elesettek számát, midőn krónikája 240. l. azt írja, hogy mindkét rész veszteségeként 6500 holttestet szedtek össze a csatatéren: Fertur ex eis et nostratibus in eo praelio cecidisse sex mille et quingentos, numerata enim sunt cadavera post pugnam: praeter hos etiam ex Polonis equitibus multi in flumine periere, quia tum forte Marusius exundaverat. — Ezzel szemben Enyedi Pál énekének följegyzése szerint (id. h. 182. l.) a holtakat két halomba hányták, melynek egyikében 9000, a másikba 2000 jutott: s ezeket idővel elmosta a Maros árja!

melyet a Rendek levele is megerősít,[1] mert a XVI-ik század csatáinak krónikájában gyakran akadunk ily feltűnően ellentétes adatokra, mely esetekben a csekély számú veszteség mindig a természeti fekvés kedvezőségének, a helyzet előnyének, meg aztán a győző hadvezéri tehetségének tulajdonítható.

A miriszlói csata sikerét is ez biztosítá, mert Basta felülmúlta ellenfelét a hadászatban,[2] a mit tudományosan is mívelt, sőt fejlesztett azzal, hogy meghonosította a könnyülovasságot, hirdetvén, hogy anélkül jó sikert és gyors döntést nem lehet várni, a miben aztán egész Európa követte, annyira, hogy hadtudományi munkáit még halála után másfél századdal is használják s követik, tömérdek kiadásban.[3] Most is lovasságának merész támadása dönté el a csatát, mert katonái a taraczkokkal keveset törődtek[4] s csupán a huszárság rohamával idézték elő az ellenség zavarát. Ámde az is igaz, hogy Mihály vajda szerencsétlenségét kozák hadának gyávasága is elősegíté, mivel alig állták a harczot s megfutamodván, futásba kergették urukat is.[5]

A miriszlói csatában először verték meg az erdélyiek Mihály vajdát; tanusága tehát, hogy válvetett erővel és egyetértéssel le lehet rázni az idegen lánczot s meg lehet törni minden törvénytelen kormányt. De a csata e tanuságát véreink nem értették meg, hisz Basta, az új kalandor is az erdélyiek egyenetlensége kiaknázásával tartá fenn négyévi zsarnoki uralmát s egy Bocskaynak kelle ismét öntudatra ébresztenie nemzetét, hogy újra egy kis szabadsághoz jusson.

Dr. Veress Endre.

1 A csatatérről írják t. i., hogy: Ez mai napon Istennek kegyelmességéből Mihály vajdának minden hadát Décse és Miriszló között való mezőn megvertük... magunknak kicsiny, sőt ugyan semmi kárával; Szádeczky · Erdély és Mihály vajda története 376. l.

2 Ezt az oláhok legújabb történetírója, Jorga Miklós tanár is elismeri, midőn „Geschichte des rumänischen Volkes“ cz. m. II. k. (Gotha, 1905.) 106. l. írja, hogy: Michael wurde von der überlegenen Kriegskunst seines Gegners Basta besiegt.

3 Legutolsó kiadása ugyanis 1759-ben Boroszlóban jelent meg, épp a hétéves háború idején.

4 Enyedi Pál megjegyzése, id. h. 182. l.

5 Szamosközy írja t. i. munkái IV. k. 125. l.), hogy: az kozákok, kik azelőtt úgy pökik volt az markokat, semmit nem víván, praecipites az Marosban ugrottanak és így az vajda megfutamodván, nagy sok veszedelmével kiment Erdélyből.

Miriszló néprajzából.*

Alsófehér vármegyének ez a félig magyar, félig oláh lakosságú községe nagyon régi település. Mithras-kultuszának nyomai, téglái stb. római emlékek. A nép maga ruházatában és hímzéseiben ma is sok ősi vonást őriz. Fehér bőrczifrás ujjasai és ködmönei ős típusú, nemesen egyszerű darabok. Hímzése már-már kiveszőben. Mintái a székelységgel való kapcsolatra vallanak. Jellemző darab minden lányos házban a vörös-zöld, keresztbe csíkozott „fenyőágas" asztalterítő. Gyapjúból készül, mindenféle színből szőnek bele szegélyt, csak sárgát nem. A magyar díszítő iparágak hanyatlásának szomorú ellentéte a faluban folyton gyarapodó oláhság haladása különösen a szövés terén. Közbeszőtt, hímzést utánzó párnacsúpjaik ötven év óta nagy haladást tettek minta- és színgazdagság dolgában. Az egykor háromszor ismételt mintasor helyett ma tagozott, ízléses domború-mintás szövést készítenek.

Dr. Szilády Zoltán.

* Az előadás egész terjedelmében mint önálló dolgozat az *Ethnographiá*hoz mellékelt *Értesítő*ben fog megjelenni.

Római provincialis archaeologia Erdélyben.

Nem tudom biztosan: vele született avagy csak később felvett, de mindenesetre meglevő, nemes vonása az emberiség nagy többségének, hogy érdeklődik a múlt iránt, annak emlékeit kedveli, ha van reá alkalma, összegyűjti azokat, elgondolkozik felettük. Már czéltudatos nevelés eredménye aztán, ha ez a jellemvonás szűkebb térre a nemzet és a hazai föld múltja iránt való nagyobb érdeklődésre öszpontosúl.

Ezen az általános emberi vonáson alapszik az a reményem, hogy szives figyelmüket egy negyedórányi időre megnyerem annak a kérdésnek, a mely Erdély múltja egyik legérdekesebb részletének, a római birodalom alá tartozottsága idejének kutatásával foglalkozik.

Ha máshonnan nem, oláh polgártársaink dákorómán törekvései révén mindannyian tudják, hogy a mai Erdély egész területével része volt a rómaiak Dacia nevű tartományának, s annak igen jelentékeny részét tette ki. Bizonyára olyanok is többen vannak, a kik római kori régiségeket találtak, azok felett eltünődtek, felvilágosításokat kértek felőlük.

Alsófehérvármegye területe nevezetes szerepet játszott a tartomány életében, s így a vármegye területén a római kor emlékeivel elég gyakran találkozhatunk. A megyébe eső bányavidéken kivül Gyulafehérvárott, de különösen Marosportuson alig van ház, a melynél római kori tárgyat ne találnánk. Összegyűjtve az enyedi és gyulafehérvári múzeumokban láthatók.

A legelső tudósítások arról, hogy az Erdély területén volt római kori maradványokat figyelemre méltatták és róluk — épen római feliratokrói — feljegyzéseket is csináltak, visszanyúlnak egészen a nagy király, Mátyás korába. Nem véletlen dolga ez, hanem természetes következménye annak, hogy Erdély legnagyobb szülöttének uralkodása és pártfogása alatt talált útat magyar földre is a renaissance, a görög-római műveltség felújjítására való törekvés. Mindenféle tudós boldog hazája lett a királyi udvar, a melynek példáját követték széles e hazában. Ki volt ez az első, a ki római régészettel foglalkozott nálunk, — nem tudjuk. Majdnem bizonyos azonban, hogy a királyi udvar kör-

nyezetéből került ki, vagy legalább az, hogy az ott uralkodó szellem hatása alatt dolgozott.

Nem tartozik ide annak ismertetése: hogyan lett a boldog világnak rövidesen vége. Csak azt említem meg, hogy a Mátyás udvarának - bár sokkal kevesebb fénynyel és pompával — az erdélyi nemzeti fejedelmek udvarai, — az örökösei.

A nemzeti fejedelmek udvarai szellemének és műveltségének két fontos irány a meghatározója: egyfelől a renaissance, másfelől a reformáczió. Amaz teszi Mátyás udvara örökösévé, emez nemzetivé. Mi sem természetesebb tehát, mint az, hogy a hazai föld és a nemzet múltjának kérdése mind nagyobb mértékben foglalkoztatja a történetírókat. Alig van e korszak történetírói között olyan, a ki ha alkalma van reá, meg ne emlékeznék Erdély római koráról és pedig nem egyszer a már akkor is elszórtan ismeretes emlékek alapján. Gyüjtötték is ez emlékeket, s ha csak Opitz Mártont, a tudós tanárt említjük meg a gyüjtők közül, pusztán helyi vonatkozása miatt, de nem azért történik, mintha ő lett volna az egyedüli.

A nemzet és a hazai föld múltja iránt való érdeklődést nem lankasztották, sőt inkább fokozták azok a szomorú idők, a mikor a nemzeti fejedelemség után osztrák gazdálkodás következett Erdélyben is. Az érdeklődők száma folyton nagyobbodott, a mint közeledünk a XIX. sz.-hoz, a régészeti kutatások és tudományok nagy századához. Mindezek alapján kimondhatjuk, hogy a XV. század óta állandóan voltak Erdélyben olyan férfiak, a kiknek érdeklődését Erdély római kora lekötötte, s a kik e korszak napfényre került emlékeit méltatták és felhasználták. Ezt a tényt meg kellett állapítanunk, ámbár azt sem tagadhatjuk, hogy munkálkodásuk következményeiben jóformán jelentőség nélkül való. Ennek oka, hogy rendszeres régészeti tevékenységről szó sem lehet.

Az első, a ki Erdély római korára nézve rendszeresen kutatni kezdett, *Torma* Károly: ő már a múlt évszázad harmadik negyedében buzgólkodik Erdélyben. Az 50-es évek végén ismerkedik meg Mommsennel, a ki meglehetősen elítélőleg nyilatkozott előtte Erdély római kori régészetének állapotáról. Mommsen csak azt látta, hogy míg az egész művelt világ lázas tevékenységben kutat az ókori világ emlékei után, addig nálunk semmi rendszeres munkásság ezen a téren nem volt. Nem vette tekintetbe s amúgy sem értette volna meg a mi saját, külön nemzeti szerencsétlenségünket. Torma Károly úgy látta, hogy végeredményében igaz az ítélet s az atyjától örökölt hajlamot most az a vágy is tüzelte, hogy a nemzeti becsületnek hasznára váljon. Egyedül, minden anyagi támogatás nélkül, csupán a nemzeti becsület szavától űzetve, megkezdette Erdély római-kori emlékeinek felkutatását és irodalmi ismertetését. A feliratok gyüjtésén és kiadásán kivül Erdély északi és észak-

nyugati részén egy egész erődítvénysor megállapítását köszönhetjük hihetetlen kitartással végzett kutatásainak. Jelentékeny része volt az Erdélyi Nemzeti Múzeum megalapításában s annak régiségtárát sok lelettel gazdagította. Nem kevésbbé volt értékes irodalmi munkásságának az a része, a melylyel egy irodalmi repertoriumot állított össze Dacia felirattani, régészeti és történeti irodalmáról. Munkálkodásának eredményeit Mommsen is nagyra becsülte s ennek nemcsak magánérintkezésben, hanem a Corpus Inscriptianum Latinarum nagy közönsége előtt is kifejezést adott.

Fájdalom azonban, őt is elérte a minden magyar szakembert fenyegető végzet, hogy a folytonos kutatásban más-másfelé csábíttatván, itt is, amott is egyszerre akad halaszthatatlan tennivalója. S míg újabb és újabb babérokat szerez, nem ér reá feldolgozni tapasztalatait s úgy adni át az utókornak.

Torma Károly elé is, ahogy budapesti tanszékét elfoglalta (1876), újabb és újabb feladatok seregestől tódultak. Az erdélyi részekben végzett kutatásai eredményét nem ért rá megirni, *rendszeresen összcfoglalni;* több megkezdett, idevágó értekezése félben is maradt.

Nagy részben a Torma Károlytól megállapított eredményeken épült fel Szolnok-Doboka vármegye monographiájában a római korra vonatkozó rész. De azért nem kicsiny értéküek azok a megállapítások is, a melyeket éppen e vármegye területe szempontjából Ornstein Józsefnek köszönhetünk.

Ornstein József felemlítésével meg is emlékeztünk egyikéről azoknak, a kik Torma Károly után Erdélyben kutatások alapján törekedtek eredményekre a római kori régészet terén.

Az egymás után, talán kelleténél is nagyobb számmal keletkezett apró, helyi érdekű múzeumok közül a hunyadmegyei rendezett, Téglás Gábor vezetése alatt, ásatásokat Ulpia Trajana Dacica (Sarmizegetusa) helyén a 90-es években. Az eredményeket egyfelől a *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat* évkönyveiben, másfelől, összefoglalva, a vármegye monographiájában találjuk.

Az *Alsófehérvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat* érdeme, hogy a római Apulum egy részét kiásatván, dr. *Cserni* Béla, az ásatások vezetője, a vármegye monographiájában jóval több hiteles adattal dolgozhatott, mint annak idején *Király* Pál vagy éppen *Vass* József tehette.

Nem elfogultságból hallgatom el itten a szász szakembereket, — a milyenek Ackner, Müller, Teutsch, — hanem azért, mert tudtommal az ő munkálkodásuk kizárólag irodalmi téren mozgott s nem rendszeres kutatások eredményeit dolgozták fel.

Ezek szerint rendszeres régészeti kutatásokról Erdély területén csak a legújabb időkben beszélhetünk, de nem tagadhatjuk, hogy ezek

sem olyan mértékben folytak, mint azt szűkebb hazánk ezen korának érdekessége megkivánja. Tetőpontjukat Torma Károlylyal érték el. Ő utána nagyobbszabású, az egész Erdély római korára kiterjedő tevékenység nincs. A római régészet mellékfoglalkozásává lett olyan hivatásbeli embereknek, a kiknek eredeti kötelességük elvégzéséhez is egész ember szükséges: maguk nyomorogván, nyomorgatták a tudományt is; anyagi erő nélkül, szegényes eszközökkel dolgozva, szegényes az eredmény is, a melyet felmutathattak. Ezek a becsületes, törekvő, derék emberek annál fokozottabb mértékben érdemlik meg elismerésünket és köszönetünket.

Ha az általuk elért eredményekről ítéletet mondunk, s azt akarjuk, hogy ez az ítélet igazságos is legyen, figyelembe kell vennünk azt a lehetetlen állapotot, amelyben voltak: minden szellemi és anyagi támogatás nélkül állottak. Már pedig én azt nem tudom, mennyire vannak Önök Hölgyeim és Uraim meggyőződve arról, hogy az ágyú ember nélkül nem sül el, — de azt tudom, hogy régészetet anyagi erő nélkül nem lehet csinálni. Pénz nélkül nem lehet tudományos ásatásokat végezni, azok nélkül nincs értékes múzeum, holott hivatásszerű szakemberek képzésének ez az egyetlen, de elengedhetetlen feltétele. Múzeum és szakember annyira nem lehetnek el egymás nélkül, mint vallás és pap. A kultura fokmérője pedig ma: az iskola és a múzeum, — múzeum a szó tágabb értelmében.

Társadalomnak és államhatalomnak egyaránt össze kell, hogy fogjanak arra, hogy az eddiginél egészségesebb állapotok létesüljenek ezen a téren is. Mennyire szükség van erre az összefogásra, az mutatja meg leginkább, hogy itt már a nemzeti becsület kérdése is előtérbe lép, épúgy, mint amikor Torma Károly fellépett.

Állításom igaz voltát bizonyítja a következő tény.

A tavaszon egy igen értékes mű jelent meg Leipzigban: *Die archaeologischen Entdeckungen des neunzehnten Jahrhunderts*, -- czimen. Irója Michaëlis Adolf, a strassburgi egyetemen a klasszikai archaeologia tanára. Kiváló szakember, aki a XIX. század második felének nagy arányú régészeti mozgalmait tapasztalásból ismeri, azokban nőtt fel, s mint a császári német archaeologiai intézet központi vezetőségének tagja, ma is részt vesz azok irányításában. Mi sem természetesebb tehát, hogy müve igen jó, hasznos és tanulságos. Nem akarok itt bővebb ismertetésébe bocsátkozni, csupán egy tulajdonságát említem, amely igazolja állításomat, hogy a római provincialis archaeologia felkarolása Erdélyben már nem pusztán tudományos, hanem a nemzeti becsület szempontjából is nyomós érdek. ***Michaëlis az ő 20, nyomtatott ívre terjedő munkájában egyetlen szóval sem emlékezik meg Magyarországról, a magyar földi római kori leletekről.*** Pedig hangsúlyozza, hogy

az ókori világról nyerendő kép hitelessége és világossága szempontjából mennyire fontosak a provinciális élet emlékei is. Ehhez képest nem mulasztja el felsorolni és méltatni a tulajdonképeni klasszikus földön tett felfedezések mellett — nem hallgatva a keleti tartományokról — az afrikai provincziák területén előkerült nevezetesebb emlékeket, az ott végzett ásatásokat. Hispanián elkezdve sorra veszi az európai tartományokat is egész Pannoniáig. A Duna folyását követve eljut Carnuntumig (ma Deutsch-Altenburg.) Itt azonban megszakad előadása, s a szép Duna völgy magyar részén minden tapasztalat nélkül áthaladván, egyszer csak Romániában, Adamklissinél ébred fel, ahol, mint aki semmit sem mulasztott, veszi fel ismét az elejtett fonalat. Teljesen mellőzi tehát a római birodalomnak azt a részét, amely ma Magyarországhoz tartozik, tehát nehány száz négyzetkilométer területet. Miért? *Mi* nem felelhetünk erre a kérdésre. Hiszen tudjuk valamennyien és bizonyára ő maga is igen jól tudja, hogy Erdélyben másfél száz3dnál tovább, Magyarország dunántúli részében annál is jóval hosszabb ideig virágzott a római provincziális élet. És tudjuk mindezt nem pusztán útleírásokból, a történetíróktól és a hagyományból, hanem tanúskodnak róla a római kor kézzel fogható maradványai, maguk az emlékek. Igaz ugyan, hogy ezek az emlékek még korántsem elegendők arra, hogy a provinczia viszonyairól minden tekintetben világos képet adjanak, — de mégis megvannak, s ha valaki teljesen szó nélkül megy el mellettük: . . . . . legalább is nem jól teszi. Nem tagadom, de hiába is tagadnám, hogy ez a hallgatás első sorban magyarságomat bántja. Nem is azért, mintha nem tudnám, hogy a római provincziális régészet terén minők az állapotok ma nálunk. De a teljes mellőzést igazságtalannak és oktalannak tartom. Segítenünk kell rajta. A segítésnek pedig csak egy módja van: nem a rekrimináczió, hanem a munka, amelyben mindenkinek össze kell fognia, társadalomnak és államhatalomnak egyaránt. Tegyünk úgy, amint a világ régészetében a múlt század dereka táján cselekedtek az egész európai szakemberek. Akkor u. i. a következőképen állott a régészet ügye.

A kutatások mintegy közös megbeszélésre szüneteltek, mintha a szakemberek megegyeztek volna abban, hogy számbaveszik az addigi, jó részben a véletlennek köszönhető, de nem rendszeres kutatásokon alapuló eredményeket, s e számbavétel alapján határozzák meg a következő teendőket. S csakugyan nemsokára megkezdődik az a tevékeny munkásság, amely ma is folyik, s amelynek olyan végtelenül sokat köszönhet az ókori világra vonatkozó tudásunk. Jellemzője, hogy kiterjed az egész ókori világra; részt vesznek benne a világ összes művelt népei és pedig a munka felosztás elvét követve egyik sem vág bele a másik mesgyéjébe, hanem a tudomány jól felfogott érdekében mindenik igyek-

szik a maga dolgát jól elvégezni s azzal szerezni meg nemcsak az egyénnek, hanem nemzetének is az elismerést, a dicsőséget. A haszon a tudományé.

Kétségtelen tény, hogy nekünk magyaroknak, mint a turáni-faj legműveltebb képviselőinek, szintén volnának teendőink ezen a téren is. De az még bizonyosabb, hogy józan észszel álmodnunk sem lehet mai erőink mellett, e — mégis távolabb fekvő — feladatok teljesíthetéséről. Nem különösen addig, amig az itthon, saját földünkön levő feladatoknak meg nem feleltünk. Mi reánk, akik itt vagyunk, épen az erdélyi régészet ügye tartozik a legszorosabban, s annak kell legelsősorban megfelelnünk. Mindaddig, amíg e kötelességünket nem teljesítettük: többé vagy kevésbé igazságtalanság történik ugyan velünk a nyugati müveltség névsorából való kihagyásunkkal, de túlságosan még sincs jogunk méltatlankodnunk, mert a másokkal való összehasonlítás esetén az arány igen kedvezőtlen lesz, reánk nézve.

Az is majdnem kétségen felül áll, hogy épen a római kor ismerete áll Erdélyben a leggyöngébb lábon. Látszólag nagyszámú — különösen feliratos — emlékeink valójában elégtelenek arra, hogy Erdélyről, mint a római provincia Dacia legnagyobb részéről *pontos* képet adhassanak nekünk. Különösen a tartomány anyagi és szellemi müveltsége tekintetében vár még nagyon sok részlet-kérdés feleletre.

Az aki abban a reményben veszi kezébe az Erdély római koráról írott müveket, hogy azokban minden tekintetben megállapodott igazságokat fog találni, — alaposan megcsalatkozik. Talán az lesz a legkevesebb? Hanem találni fog rengeteg hypotézist, amelyeknek csak alig elfogadható, s többé-kevésbé találó analogián épült alapja van. Gyakran még azt sem.

Az a nehány mü, amely Erdély római koráról magyar vagy idegen nyelven íródott, mind beismeri állításaim igaz voltát; s ha esetleg nem ismeri is be, de feltétlenül bizonyítja.

Szerzőik szinte megroppannak a nagy feladat alatt, amikor lényeges kérdéseket egy-egy müvészi átmenettel kell pótolniok, palástolván azt a tényt, hogy egyik fontos kötelességünket, hazánk ismertetését nem teljesítettük, vagy rosszúl végeztük munkánkat. *Mert azt nem kell magyaráznunk, hogy hazánk jelene mellett annak múltját is nekünk kell feldolgoznunk, tőlünk kell, hogy a világ megismerje, már csak azért is, mert csak így lehet az az ismeret a magyar agynak és a magyar szívnek is megfelelő, kedves, vagyis olyan, amiben nemcsak igazság, hanem magyar igazság is van.*

Igen tisztelt Hölgyeim és Uraim! Az eddigiekben számot adtunk a múltról és a jelenről. Kiemeltük, hogy a jelen a közel múlttal szemben is milyen szomorúan sivár. Ne haladjunk el e tény mellett a nélkül,

hogy annak okát ne kutassuk, vagyis, hogy ne adjunk feleletet arra a kérdésre, hogy ki ebben a megállapított mulasztásban a hibás? A kutatás nem is olyan nehéz, mint az, a mely elmaradt, s meg van az a jó tulajdonsága, hogy könnyen a kívánt eredményre vezet: Hibás u. i. ebben a mulasztásban az egész magyar társadalom, s Erdélyről szólva, az erdélyi magyar társadalom. Mert nem fordított épen semmi gondot erre a kérdésre, s mert azokat, a kiket nem pusztán a tudomány szeretete, hanem a nemzeti becsület megoltalmazására való törekvés is vezetett, — nem vette komolyan, nem támogatta abban a mértékben, a mint azt éppen a nemzeti becsület érdeke megkivánta volna. E helyett azokat ölelte keblére, a kiknél a régészet csak puszta eszköz a könnyű boldogulásra.

Uralkodókat és közönséget nem szokás közvetlenül felelősségre vonni. A közönség mulasztásáért tehát a régészet azon kalózai a felelősek, a kik a legelemibb szakképzettség és szaktudás nélkül, a leghangosabban kiabáltak. Ezek mindenütt ott vannak, valóságos Alapító Gáspárok, múzeumokat, egyesületeket szerveznek; diszelnökök. dikcziióznak, banketteznek ma itt, holnap amott. Látnak olyan dolgokat, a mik nem voltak és írnak olyanokról, a mik nincsenek. Mert írnak is; anyagi és erkölcsi jutalmat kapnak „munkásságuk" fejében, s az eredmény mégis semmi. Azaz még ennél is sokkal rosszabb: a közönség nem a komolyan dolgozó, becsületes régészeket látta meg, hanem a nagy dob hangjára amazok mellé gyűlt, s a mikor, nagy későre tudatára ébredt becsapatásának, — nem a csalókat okozta, hanem a tudomány lett előtte ellenszenves. A komédiás tovább ment, a komoly munkásra maradt a nehéz feladat, hogy a bizalmatlanságot eloszlassa. E nehéz munkára a tudomány és nemzeti becsület komoly védőinek is hasonló, bár tisztességes és nyilt eszközökhöz kell fordulniok az önzők és csalók leleplezésére, s könyörtelenül kimondaniok, hogy meglehetős számú vándortudósaink „munkássága" révén a tudomány nem nyert, hanem nagyon sokat veszített. Mennyire igaz ez az állításom, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy Mommsen még nagy elismeréssel szól Torma Károly munkásságáról, ellenben Michaëlis már egy negyed század múlva tökéletesen hallgathat rólunk.

Ez a tény magában indokolja és menti azokat az erős kifejezéseket, a melyeket az igazság érdekében használnom kellett.

A megtörtént hiba kiköszörülésének megkezdésére folyamatban vannak az előkészületek. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiségtára az új igazgatás alatt, a mennyire lehet, helyrehozta a belsejében 40 év kedvezőtlen viszonyai miatt keletkezett hiányokat, s most igazgatójának tervei szerint a külső tevékenységre is lehet gondolnia. Nemsokára talán a munkát is meg lehet kezdeni. Michaëlis munkáján kivül

ez adja meg az időszerűségét annak, hogy a kérdéssel foglalkozzunk. Ahhoz, hogy a megkezdendő munka a kivánt eredménynyel járjon, mérhetetlenül fontos kellék a nagyközönség jóakaratú támogatását a komoly munkának nyerni meg; felvilágositani arról, hogy ez a munka nem egyesek, nem vállalatok, hanem legelső sorban a nemzeti becsület érdekében folyik. Éppen annak a nemzeti becsületnek az érdekében, a melyre olyan sokat szoktunk adni akkor, a mikor a zöld és fehér asztalnál ülünk, de a melyért csak kevesen tesznek, a nagy többségnek legtöbbször részvétlensége, nem ritkán gúnyjai között. Éppen ezt a részvétlenséget megszüntetnünk legelső feladatunk; ez a munkának az a része, a melyben mindnyájan résztvehetünk. És a melyikben részt is kell vennie a magyar társadalom minden tagjának olyan módon, hogy a szakemberek kezére játszék, azok munkáját megkönnyitse. Ez az, a mit a nemzeti becsület érdeke minden magyar embertől jogosan megkiván.

A feladat többi része a meglevő múzeumokra, illetve az ezek vezetésére hivatott szakemberekre háramlik. Siker az ő működésüket is csak úgy kisérheti, ha akár hallgatólagosan, akár ténylegesen a teendőkre nézve megállapodnak; részletes tervezetet készitenek és ahhoz ragaszkodnak. A meglevő múzeumok erőikhez képest igyekezzenek meg is felelni a reájuk várakozó feladatoknak.

Az egységes terv szerint való eljárásnak több módja lehetséges; mindeniket felsorolni nem akarom, de ha akarnám sem sikerülne. Egyet azonban, a mely a legbiztosabb és — szerény nézetem szerint — nemcsak a legegyszerűbb, hanem a legkönnyebben czélra vezető is, megemlitek. Azt tudjuk, hogy az állam a vidéki múzeumok legtöbbjét bizonyos évi összeggel állandóan segélyezi, a nélkül, hogy azok hováforditására nézve közelebbi utasitásokat adna. Nagy tévedés volna azt hinni, hogy ezektől — a mai összegű segélyektől — nagyobb szabású eredmények elérhetését remélem. De kezdetnek mindenesetre valami ez is s a látható és kézzel fogható eredmény alapján majd több joggal lehet a közönség és állam nagyobb mérvü támogatására számitanunk és azt követelnünk.

Ehhez azonban szükséges volna az állami főfelügyeletet gyakorló Múzeumok és Könyvtárak főfelügyelőségének bizonyos deczentralizácziója oly módon, hogy határolt területek szerint bizassanak meg kiváló szakemberek a felügyelettel: vagyis az országnak múzeumi kerületek szerint való beosztása egy-egy felügyelővel. Ezek a felügyelők azután a kerületükben levő múzeumok vezetőivel egyetértésben rendszeres kutatási tervet dolgoznának ki, a melyben minden egyes múzeum feladatai közelebbről meg volnának határozva s ezzel bizonyos tekintetben kötnék a múzeumokat a rendelkezésükre bocsátott összegek

hováfordításában. Mindezt igen szépen véghez lehetne vinni nemcsak a régészeti, hanem a néprajzi múzeumoknál is. A honismertetés ilyen módon állami felügyelet alá vonatván, a rablógazdálkodásoknak is véget lehetne vetni az államhatalom tekintélyével és erejével.

A részletek nem tartoznak ide. Csak azt akarom még megjegyezni, hogy nem feledkeztem meg azokról a nehézségekről sem, a melyek leküzdendők volnának. Mindenesetre tisztában vagyok azzal, hogy jelentékeny számú „magántudósunk" nimbuszának megőrizhetése végett, vagy más okokból, igyekeznék minél több mesterséges akadályt támasztani a meglevők mellett. Másfelől azt is tudom, hogy az ország területén levő múzeumok nem mind tartoznak a főfelügyelőség hatáskörébe. De ez is csak látszólagos baj, a melynek orvoslása a legkisebb akadályba sem ütköznék.

Jó akarattal sokat, *erős* akarattal mindent el lehet érni. Nekünk pedig erős akaratunknak kell lenni ebben a kérdésben is, ha azt nem akarjuk, hogy a világ régészeti és múzeumi konczertjében egyáltalán meg ne érezzék a hiányunkat. Mert azt, hogy Michaëlis rólunk egy szót sem szólott, csak mi érezzük meg s mi is csak azért, mert nincs meg, nem lehet meg a jól teljesített kötelesség felemelő öntudata. Ha megtesszük kötelességünket, akkor a Michaëlisek sem fognak hallgatni rólunk, mert lehetetlen lesz hallgatniok.

Buday Árpád.

A deliblati homokpuszta.

A Nagy Alföld délkeleti szögletében, a termékeny fekete földdel boritott sikságból egészen idegenszerüen emelkedik ki ez a hosszas, ellipszis alakú homokterület, amely igen régi idők óta mint müveletlen vadságáról, sivatagos futóhomokjáról hirhedt vidék játszik szerepet a történelemben. Annak a hosszas küzdelemnek, amibe a terület megkötése, befásítása és némileg használható állapotba való helyezése került, egész története van, de az eléggé ismeretes már az irodalomban s csak annyit tehetünk hozzá, hogy a mostani erdősítés teljes sikerrel jár s ami annyi évszázadon át lehetetlennek látszott, azt jelenleg a magyar erdészeti kar ügyessége a megvalósulás stádiumához juttatta. Sőt a legujabb időben már arra a merész gondolatra is reá jöttek, hogy a kétes értékű, alig vágható erdők helyébe szőlővel ültessék be a félelmes terület java részét s mondhatom, hogy a kisérlet fényes eredményekkel jár.

Amilyen érdekes a terület gazdasági története, ép oly érdekes annak fizikai földrajza is, mert ez a különös, idegenszerü terület Európa legérdekesebb homok-vidéke.

Tulajdonképen nem is igazi futóhomok az, amiből a puszta buczkái vannak. Már *Wesely*[1] felemlíti, hogy a deliblati puszta homokja feltünően apró szemü, a legapróbb szemü az összes homokok között, amelyeket Európából ismer. De ezen kívül a homok tele van porral, nagy csillámlemezekkel, mindenféle éles, apró kis kőzet-porladékkal, amelyeknek a felszíne alig van megkopva. Ez azt bizonyítja, hogy ezt a homokot nem kergette hosszú úton a szél, hanem csak felverte buczkákba, aztán a puszta létezésének majdnem egész ideje alatt be volt növe, csak itt-ott barázdálhatta fel a szél, nem sokat mozdítva a szabaddá lett homokon.

Méginkább bizonyítja ezt az az aprószemü, borsónyi kavics, a homoknak úgy nevezett „grand"-ja, amely az egész pusztán majdnem

[1] J. Wesely: Der Europäische Flugsand und seine Cultur. Wien, 1873.

mindenütt fellelhető s amelyet már nem bír megmozdítani a szél, hanem a kifútt helyeken egész kis rétegecskében borítja a területet s tanuságot tesz róla, hogy a finom, a szél szárnyain meg nem rostálódott homok nem jöhet messziről, mert akkor ezt a grandot mindenesetre elhagyta volna.

A pusztán újabban számos kútat fúrtak, amelyek tudomásom szerint 100—120 m. mélységig mindig hasonló, finomszemü homokon hatottak át s mintegy 120 méter mélységben kavicsra jutottak, amelynek diónyi szemei elárulják a folyami eredetet. Sőt a pusztán is találtam elszórva, itt-ott egy-egy kavicsszemet, amelyek szintén arról tesznek tanuságot, hogy a deliblati puszta homokja *nem igazi futóhomok,* nem jött messziről s nem lehet más, mint az ott a helyén feltúrt, megbolygatott folyami, vagy tengeri eredetü homok.

Bármilyen szempontból is vizsgáljuk a deliblati homokot, az arról tesz tanuságot, hogy mint futóhomok hosszú útat nem tett meg, akárhonnan eredt is. Tudjuk, hogy a szél a homok szemcséit legömbölyíti, megkoptatja, homályosra karczolgatja, azonkívül úgy „kiszeleli“, hogy abból idővel minden por eltávozik; kipusztul belőle minden csillámlemezke, mert az nagy felületü, tömegéhez képest, tehát könnyen lebeg a levegőben s messze elszáll a széllel mint a pornak fontos alkotó része.

De ha a futóhomok hosszú útat tesz meg, akkor elmarad belőle minden olyan durvább szem, amit a szél csak kivételesen tud megmozdítani. Bármely vidéken vizsgáljuk meg a futóhomokot, annak mindig van úgynevezett „grand“-ja, nagyobb szemekből álló része, amely azonban ki van válogatva a futóhomok szemecskéi közül s finom, apró rétegekben helyezkedik el a rendes futóhomok-szemecskék között. Ezek azok a szemek, amelyeket a rendes szél nem bír megmozdítani, hanem csak a vihar, amely a szabadra jutott .grand-rétegecskét megint belekeveri a rendes futóhomokba s úgy válogatja ismét ki, hogy a rendes erősségü szelek a buczkát szemenként tovább szállítják, míg a grand ott marad a kifútt helyeken. Esetleg annyira meg is sürüsödhetik, hogy megköti a homok talajt s csak szélvész képes ismét megmozgatni. A Nyirség futóhomokjának grandja fokozatosan kisebbedik északról dél felé. Pócs-Megyer táján 2—3 mm. átmérőjüek a szemek, mig Puszta-Guth táján már alig lehet megkülömböztetni. A Duna-Tisza közén a futóhomok grandja körülbelül akkora, mint az árpagyöngy, Somogyban szintén. A deliblati pusztán azonban borsó, sőt babszemnyi a grand s különösen nagy mennyiségben lelhető a puszta délkeleti részében, ahonnan, amint látni fogjuk, igen sok homokot elhordott a szél.

Bátran kimondhatjuk tehát, hogy a deliblati puszta homokja nem igazi fútó homok, vagyis nem tett meg nagy útat a szél szárnyain. Ennek tudatában, egészen más megítélés alá kerül az egész terület.

Felmerültek ugyanis olyan vélemények, hogy ezt a homokot ide a délkeleti kossava-szél hordta a szerbiai hegyvidéken ismeretes homokterületekből.[1] Aki az Aldunán hajóval útazik, láthatja Ram táján, a szerb partokon azokat a különös homokfuvásokat, amelyek belepik a hegyeket. *Themák Ede* (id. h.) azt mondja, hogy ez a homok papiroson lepergetve semmi nyomot sem hagy. Ez a tiszta, portalan futóhomoknak a jellemvonása. De egy pillantás a hajóról a rami hegyeken sárgálló homok különös buczkáira, meggyőz arról, hogy ez messziről jött, igazi futóhomok, amelyből hiányzik már minden finomabb rész. Ha ebből a homokból fujta volna át a deliblati homokot a szél, úgy annak még tisztább, még jobban kirostált homoknak kellene lennie, holott épen azt látjuk, hogy a deliblati homok épen nem futó-homok, tehát kevesebbet mozgott, mint a szerbiai partok homokja. A szerb partok homokjában nincsen por, nincsen grand, tehát ezek a szerbiai partokról nem kerülhettek a deliblati pusztára.

Ez a tény már magában elegendő, hogy teljesen elvessük a szerbiai eredet hipotézisét. De van erre más okunk is.

Ha meg is engedjük, hogy a finom port és kevéssé görgetett, sokszor a löszre emlékeztető homokot Szerbiából hozta át a szél, azt semmiképen sem tudnám megmagyarázni, hogy miként került ide az a teménytelen borsónyi, babszemnyi grand, amely a puszta déli részén, a kifúvások helyén sokszor egész takaróval fedi a talajt? Ez legfeljebb a befagyott Duna jegén jöhetett volna át, de ez már olyan merész hipotézis, hogy részletesebben nem foglalkozom vele.

A döntő ok azonban, amely végleg kizárja a szerbiai eredetet, az az, hogy a pusztának délkeleti részében épen legkevesebb a homok, legközelebb a szerbiai partokhoz. A délkeleti rész, amint azt alább látni fogjuk, deflácziós, lefúvott terület, ahonnan a szél elvitte a homokot egész addig, ameddig birta, t. i. a talajvíz szinéig s mindenfelé apró kis tavak (Cziganszka-bara, Konstantinova-bara stb.) jelentkeznek.

Az igazi nagy homok, az igazán magas buczkák a puszta közepe táján vannak, már pedig, ha a homok Szerbiából származnék, úgy épen az eredő helyhez legközelebb kellene a legtöbbnek lennie.

Még inkább elejtendőnek fog feltünni ez e hipotézis, ha ismételjük, hogy körülbelül 100—120 m. mélységig mindenütt úgyanilyen homok van a puszta mai felszíne alatt; már pedig ez annyit tesz, hogy a homok képződésekor a Duna nem lehetett a mai helyén s általában lényegesen mások voltak a viszonyok.

[1] *Dr. Czirbusz Géza:* A Kossava-szél és a dunai szigetek. Természettudományi füzetek, XXVII. évfolyam 3. füzet, Temesvár, 1903. Nagy gonddal állitja össze a szerző a kossaváról és deliblati homokról szóló véleményeket.

Nem lehet a homok tengerparti eredetű sem, a mire nézve a következő kétségtelen bizonyítékaink vannak:

1. A tenger partján ilyen nagy vastagságú, tiszta homokréteg nem képződhetik. Okvetetlenül agyagos rétegekkel kellene váltakoznia, de legalább is határozott rétegzést lehetne benne megkülönböztetni.

2. Egyetlenegy darabka, egyetlenegy töredék tengeri állat maradvány sem található ebben a homokban, mind csupa szárazföldi és sekély édesvizi csiga kerül ki belőle (több *Helix* faj, *Succinea*, *Limnaeus* stb.), amelyek közül nem mind él mai nap. A pusztáról gyüjtött puhatestű fauna feldolgozása most van folyamatban, Kormos Tivadar dr. avatott kezében. A végeredményeket még nem ismerjük, de annyi kétségtelen, hogy nyoma sincs nemcsak a tengeri, de még a mélyebb édesvizi faunának sem. Pedig elég bőven kerülnek elő a buczkákból s a régibb mozdulatlan rétegekből csigaházak.

3. Ahol ilyen nagy tömeg tengeri homok képződik, ott a homok szemecskéi nagyon egyenetlenek rétegenként. Vannak éles, durva-szemű rétegek, aztán megint nagyon egyenletes, koptatott szeműek stb. A deliblati puszta homokja nem mutat rétegenként ilyen különbségeket a szemecskék fizikai felszine tekintetében. Az a homok, amely közvetlenül a tengerbe jut a folyóból, az alig kopott, a folyó vizállása szerint változó szemcséjű rétegekben halmozódik fel. Az a homok pedig, a melyet a tenger a partra kiver s ott a szél dűnék alakjában tovább szállítja: rendkivül egyenletes szemű, finoman meggörgetett és koptatott. Sem egyik sem másik homokféleségnek nyoma sincs a deliblati pusztán.

A tengeri eredetet tehát minden kétség nélkül elvethetjük. Igy aztán nagyon rejtelmes volna a homok eredete, ha *Schafarzik Ferencz* dr. fel nem fedezte volna, hogy a Duna mai alsó szakaszának völgye Báziástól Orsováig nagyon fiatal korú képződmény s a diluviumban még vizválasztó volt Berzászka táján,[1] amelynek magasságát Schafarzik 200 méterre becsüli.

Innen erős vizű patak jött le a magyar Alföld felé s hordalékát bizonyosan egyesítette a Karas, Néra, és a Morava hordalékaival. Schafarzik ugyan azt hiszi, hogy a diluviumban tó borította az Alföldet s a fennebb említett folyók ebbe, mint deltát rakták be a delibláti puszta homokját, de sok mindenféle ok arra kényszerit, hogy a diluviális tó feltevését nem tarthatom eléggé indokoltnak. Ami az Alföld egyéb vidékein azt bizonyítja, hogy a diluviumban a magyar medencze már legnagyobb részt száraz volt s csak lokális pocsolyák stb. lehettek rajta, egyelőre nem említem fel, túl vezetne ez fejtegetésem keretén,

[1] Dr. Schafarzik Ferencz: Az aldunai Vaskapu-hegység geologiai viszonyainak és történetének rövid vázlata. Földt. Közl. XXXIII. k. 1—39. old.

csak azt vagyok kénytelen hangsúlyozni, hogy a deliblati puszta homoktömegéből hiányzik a delta-képződményeknek minden ismertető jele. A homok rossz rétegzettsége, a mélyebb vizi fauna teljes hiánya, a homokszemek fizikai felszine stb. mind határozottan ez ellen vallanak.

Az alföldi artézi kutak, a mélyebb rétegek diluviális faunája stb. mind azt tanusítják, hogy Alföldünk a levantei kor sivatagjából a diluviumban lassankint „steppe" klimájú, poros, itt-ott mocsarakkal fedett, de kevés vizű és aránylag hideg éghajlatú, füves térséggé alakult, a melyen elég szárazság volt akkor, hogy vastag lösz takaró lepje el a sikságnak igen nagy részét.

Akkor tehát, amikor a horvátországi Krapina mellett levő barlangban már elég jó kőeszközöket használt az ősember s amikor még a magyar medenczében ott élt a *Rhinoceros Mercki*, *Bos primigenius*, *Cervus euryceros*, *elaphus*, *capreolus*, stb., de a mammuth, a pusztai marmota stb. is, amelyek a fenn elmondott klímát épen jellemzik — ebben a korban hatalmas pusztai törmelékkúp halmozódott fel az Alföld délkeleti sarkában. A hegyekről lejövő patakok elszikkadtak, vagy csak időszakosan jutottak le a pusztára, temérdek homokot hordva medrükben, amelyből kiverte azt a puszták szele s gyér pusztai növényzettel itt-ott megkötött buczkaterületet épített belőle. Oyanforma lehetett ez a vidék, mint azok az óriási homokterületek, amelyek a turáni alföldön jelentkeznek a folyók mentén, ahol el nem használják a folyók vizét öntözésre.

A homlokterület jóval magasabb és kisebb terjedelmű lehetett, mint mai nap. Ma már a szél elterítette a homokot északnyugat felé, reá borította arra a löszlapályra, amely Petrovoszelo felé messze elnyúlik s elhordta a puszta délkeleti részéből. Nem egyszerre, hanem apródonként, egy-egy szélbarázda mentén felverte a homokot, aztán egy buczkával lassankint odébb rakta, de csakhamar megint megkötődött.

Ahol a homokot és általában a folyók törmelékkúpját meg nem bolygatta a szél, ott magas halmok vannak belőle. Az érintetlen anyag olyan átmeneti forma a homok és a lösz között. A törmelékkúp gyér növényzetére oda hullott a puszták pora, s egyenetlen rétegzésű, majd löszösebb, majd homokosabb anyag keletkezett, amelyben csupa szárazföldi és édesvizi, pocsolya-csiga rejlik.

Különösen Temes-Váralja és Gerebencz vidékén látjuk érintetlenül még ezeket a rétegeket, ahol itt-ott meredek falakban is megáll, s csodálhatjuk különös, rosszul rétegzett anyagát. Igazi pusztai törmelékkúp ez, sok porral és igen kevés kavicscsal. Különösen a felső részei egészen löszbe mennek át, tanúskodva arról, hogy a törmelékkúp képződése a diluviumban befejeztetett, tovább nem képződött, s a vidék hidrografiája az időszak végén megváltozott.

Ekkor szünt meg a vizválasztó Berzászka táján, minden valószinüség szerint úgy, hogy a Románia (vagy Szerbia) felé lefolyó patak sokkal gyorsabban mélyítette völgyét, mint a pusztai klimáju magyar medencze felé folyó patak, s így a vízválasztó lassan behátrált a magyar medencze felé. Egyszercsak elvitte a patakok minden vizét délkeletnek s azok megszüntek növelni törmelékkúpjaikat, hanem ellenkezőleg, mélyen belevágódtak ugyanabba.

Ekkor aztán nem öntözte többet víz a törmelékkúp felső lapját s a száraz fünövényzeten nyugodtan rakódhatott le a por.

De másrészt ezek a bevágódások alkalmat nyújtanak még ma is arra, hogy a szél alaposan megbontsa a törmelékkúp anyagát. Meg is tette. A löszös homokot megtámadta s épitette belőle a puszta buczkáit.

A buczkák tekintetében a pusztát ma három részre lehet osztani.

Délkeleti részében, azon a darabon, amely a Gerebencztől Dubovácig húzható vonalnak a keleti oldalán van, valóságos tipusa a defláczиós területeknek. Innen elhordta a szél a homokot északnyugat felé, amennyire csak bírta. Letarolta a régi törmelékkúpnak ezt a részét egészen addig, hogy fel-fel bukkanik rajta a talajvíz. Így keletkeztek azok az apró tavak ezen a vidéken, amelyeket az odavaló nép „bara“ néven nevez. Kemény, homokos feneküк van, csinos flora és fauna lepi el a partjukat s bizonyára megérdemelnék, hogy behatóbban tanulmányozzák őket, különösen fauna tekintetében, mert egyik sem táplálkozik felszíni vizekből, hanem mindegyiknek a talajvíz a forrása, s ugyanott van a lefolyása. Ezért tiszta, átlátszó a vizük s nincsen bennük úgyszólván semmi iszap. Pedig a felszíni vízfolyások a pusztáról elég iszapot szállíthatnak, amint azt a Mramorák mellett lefutó kis patak tanúsítja, a melynek völgyében olyan lágy, híg iszap van, hogy kocsim agyig, a lovak szügyig sülyedtek beléje. Sem a sótartalmát, sem az állat- és növényvilágát nem ismerjük ezeknek a kis tavaknak.

Ami a régi homokbuczkákból megmaradt a délkeleti részen, az nem más, mint a keskeny, alacsony gerinczeknek egész sora, amelyek szigorúan párhuzamosan nyúlnak el délkeletről északnyugat felé. Oly szabályosak, keskenyek, és alacsonyak ezek, hogy római sánczoknak vélhetné valaki. Ezek a gerinczek az utolsó maradványai a defláczиónak (szél-tarolásnak) mint azt már más helyen kimutattam.[1] A gerinczek között csigákkal, granddal és homok-konkrécziókkal sürün borított laposok vannak, sajátságos durva kóró és dudva-növényzettel, míg a megmaradt gerinczeket üdébb növényzet lepi el, amelyben szép ékesség a *Saponaria* szép halvány-ibolyás, rózsaszínes virága.

Ha Deliblatról egyenes vonalat húzunk át Versecz irányába, akkor

[1] A futóhomok mozgásának törvényei. Földt. Közl. 1902. XXXII. kötet, 1. lap stb.

körülbelül meghúztuk a nyugati határát a második résznek. Ez a puszta legvadabb és legkésőbben megkötött része, ahol a legmagasabbak a buczkák s ahol az utolsó időkig a legtöbb igazán szabadon futó homok volt. A buczkák magassága itt tekintélyes, de olyan zűrzavarosan egymásra borúlnak, hogy csak nehezen lehet felismerni a formákat. A délibb részen szép, szabályos dűnék vannak, északnyugatra fordult meredek oldallal, míg délkeletre van a lankásább, szél felé fordult lejtőjük. A délkeleti szél építette őket, az úgy nevezett kossava, amelyről még szólni fogunk. A szabadon futó dűnék meredek oldala 34° lejtőségű, vagyis olyan meredek, amilyen meredeken csak a homok megállhat. A buczkák között lapályok vannak, amelyeknek igen különös, szinte idegenszerű képe van. Valami kevés só — különösen mész — virágzik itt ki, amivel a laposok kopár helyei élesen elütnek a fakósárga, teljesen szabad, zizegő homok-lejtőktől. Ezen a kérges, szürkés fehér talajon temérdek a kis mogyorónyi homokkonkréczió, meg az elmeszesedett fagyökereknek a darabjai, amelyek hófehér színükkel tünnek fel. Némely helyen olyan a mélyedés, mintha friss hó lepné el: itt a csigaházak százezrei lepik el a lapost. Mindegyik egészen kifakult, némileg megkopott, sőt egyik-másik egészen meg van csiszolva, sőt át is lyukadozott a homok csiszolása következtében.

Legnagyobb részük a *Helix* mindenféle nagyságú faja.

Ezeken a kifuvásos laposokon valóban összegyülik minden, ami a homokbuczka tetején, oldalán vagy belsejében képződött. A homokot tova vitte a szél s ezek a nehezebb darabok itt maradnak, mint valami gyüjteményben.

Amikor a nyárfát eltemeti a homokbuczka, a nyárfa nem vész el. Mind magasabbra és magasabbra emeli koronáját. Hajdani ágai gyökerekké lesznek a nedves, meleg homokban, míg régi, eredeti gyökerei feleslegessé válnak s mivel a talajvíz keresztül áramlik a gyökerek helyén maradt nyílásokon, a vízben oldatban levő mész lerakodik a gyökér rostjainak helyére s előáll az elmeszesedett fagyökér.

Amikor a buczka elhagyja az előbb eltemetett fát, annak a régi, gyökeret vert ágai megint előbukkannak. A róluk lefüggő gyökerek szomorúan lengedeznek a szélben, mert ez a fa halálát jelenti. Most ugyanis a régi gyökereknek kellene ismét munkába állnia, csakhogy azok fantasztikus mész-csomókká, mész-fonalakká alakultak át s többé nem képesek a fát táplálni. Gyorsan befejeződik a pusztulás. Az elmeszesedett gyökerekkel a fa kapaszkodni sem tud s az első nagyobb szél kidönti a fát s darabjai szintén oda vándorolnak a buczkák között elterülő, szél-tarolta laposok múzeumába.

Találni ott még a felsoroltakon kívül grandot, réti-mészkő darabokat (Ortstein), állati csontokat, sokszor pedig kőeszközöket, nyílhegyeket, surolt kavicsokat stb.

Ez a legsivatagosabb, legvadabb, legidegenszerübb része a pusztának. Ma már akáczások kötik meg a legnagyobb részét s messze földet be kell utaznunk, hogy hasonló vad tájékot lássunk, mint a minő ez volt még egy évtizeddel ezelőtt,

A harmadik rész a Deliblat-Verseczi vonaltól északnyugatra van. Ez a terület már úgy szólván teljesen meg van kötve, Hatalmas nagy buczkák nyúlnak el rajta északnyugat-délkeleti irányban. A hosszú, magas gerinczek között mély völgyecskék vannak gyakran tele nyárfákkal, *Juniperus* bozóttal, akáczával. A mikor a gyönyörü virágokkal ékes buczka-gerinczről lefelé indulunk a meredek lejtőn egy-egy ilyen szűk, szoros völgybe, valami patakot vagy forrást sejtünk odalenn a buja növényzet között. Szó sincs róla. Az árok feneke ép oly száraz, mint a buczka teteje. Csak a tövises, pókhálókkal tele szőtt, forró bozót akadályoz az áthatolásban s örülünk, a mikor megint fenn vagyunk a szemben levő, széljárta, hüvös buczkatetőn.

Máskor a gerinczek között meglepetéssel vesszük észre, hogy hosszú, szabályos kifuvás nyúlik végig, a melyben alig zöldel nehány dudva, vagy kevés levelű kóró. Megint szabad homokon járunk, de a homok a széles (10—20 m. széles) árok két meredek, szakadékos partján és fenekén keményen áll, finom rétegzést veszünk benne észre. Az árok fenekén ugyanolyan gyűjteménye a homokpuszta képződményeinek, mint a melyet fennebb elmondtam.

1. ábra. Szélbarázda és garmada keletkezése a deliblati homokpusztán.

Ez az árok úgynevezett szélbarázda, (1. ábra) a melyből kifújta a szél a homokot s oda rakta garmadába az árok északnyugati végére, a hol megint viszont látjuk a szabadon felhalmozott, süppedős futó homokot, a melynek finom, sima formái mindig bámulatra méltók.

Ilyen helyen a kossava ki tudta kezdeni a buczkát, meg tudta támadni a homokot s mély barázdát vésett végig rajta. Majd eljön az idő, a mikor a garmadáját is keresztül metszi s a hajdan szabálytalan alakú homok-halom két hosszú gerinczczé alakult át. (2. ábra.)

Igy barázdálta fel a homokot szép, szabályos gerinczekké a szél s ez lesz a vége a középső résznek is, a melyet szintén megkötötték.

2. ábra. Kifejlődött szélbarázda a deliblati homokpusztán.

A megkötött, de futni mindig kész homoknak az igazi sajátsága ez Olyan jellemző forma, a milyen a dűne vagy a barkán a teljesen szabad homokban.

S ezeket az alakulatokat mind a kossava-szél dolgozta ki.

Kossavának nevezi az idevaló nép azt az erős, száraz délkeleti szelet, a mely a romániai síkságról jön, átlépi a hegyeket s mint főn-szél csap le a pusztára. Felesleges részletesebben leírnom ezt az érdekes szelet, mert elég behatóan foglalkozott vele dr. *Róna Zsigmond.*[1] Kár, hogy nem vetette össze ennek a szélnek az adatait a romániai feljegyzésekkel, hogy még inkább feltüntesse a szél főn jellegét. Tudomásom szerint ugyanis, a mikor a kossava fúj az alföld délkeleti sarkán, akkor Romániában Turnu Severinu táján borús, esős idő van. Magam is láttam azokat a felhőket, a melyek ilyenkor a hegy romániai lejtőjét ellepik, míg a puszta felett tiszta, derült az ég, száraz, forró volt a levegő.

Természetes, hogy a romániai síkságról átözönlő levegőtömegnek jókora része emelkedés nélkül tolulhat át az Alduna völgyén, a mi némileg rontja a főn-tünemény kifejlődését. Az is természetes, hogy legerősebb a szél a Duna-völgyben, a hol mintegy sodra keletkezik. De a levegőtömeg legnagyobb része a hegyeken kel át, ezért főn jellegű, száraz és így meg tudja támadni a homokot, a melyről, ha lefújta a legfelső, száraz réteget, gyorsan ki tudja szárítani az alatta levő, nedves tömegeket.

Ezért mozgatja a délkeleti szél olyan erősen a homokot. Ezzel szemben az északi, északnyugati és nyugati szél rendesen csapadékot szállít, a mely megtölti a homokot vizzel, megköti s így a szél nem birja többé megmozdítani. Voltam ennek is tanuja. Ilyenkor csend van a pusztán, csak a nyárfalevél zörög s az eső hull egyhangú zúgással.

Bezzeg megelevenedik, a mikor a napsugarakkal szövetkezett kossava veszi munkába a homokot! Mintha apró kis gonosz manók surrannának egyik buczkáról a másikra. Ilyenkor teszi tönkre az ember fáradságos munkáját s ilyenkor alakítja a tájképet annyira idegenszerűvé az arany kalásszal ékes rónaság közepette.

Dr. Cholnoky Jenő.

[1] Dr. Róna Zsigmond: Die südungarische Kossava. Hand-Band d. Meteorologischen Zeitschrift, p. 151—162.

A veszettségről.

Régóta ismeretes ez a betegség, a melyről röviden meg akarok emlékezni. Hiszen Krisztus születése előtt k. b. ezer évvel ismerték már, miként ez Homérosz Iliászából is kitűnik, a melyben Teukrosz Hektort veszett kutyának nevezi, midőn ezeket mondja: τοῦτον δ' οὐ δύναμαι βαλέειν κύνα λυσσητῆρα.[1] S hogy én mégis erről szólok most, annak magyarázatául szolgáljon az a tapasztalatom, hogy kevés betegségről van annyi balhiedelem elterjedve, mint éppen a veszettségről. Ismerek olyan helyeket itt nálunk Erdélyben, a hol most is hiszik, hogy forróság, vízhiány, nagy hideg, czélszerűtlen táplálkozás, a nemi ösztöntől való tartózkodás veszettséget okoz kutyánál. Hát még az orvoslását illetőleg milyen vélemények forognak szájról-szájra! Hiszen alig van vidék, a melyen valamely biztos szert vagy eljárást ne ismerne a javasasszony, a kihez pedig, sajnos, most is elég nagy számmal fordulnak az emberek és nagyobb bizalommal teljesítik ezek tanácsát, mint az orvos utasításait.

Régóta ismeretes tehát ez a betegség, de lényegét, keletkezését s különösen orvoslását csak a mult század 80-as évei óta Pasteur korszakalkotó kisérletes vizsgalódásai alapján ismerjük.

Pasteur kisérletei derítették ki, hogy a veszettség ragadós betegség, a mely állatról-állatra, illetőleg az emberre csak úgy terjed át, ha ragálya a bőr apró repedésén, karczolásán, vagy sebén a testbe jut, a mi leggyakrabban veszett állatok harapása alkalmával történik. A betegség ragálya előfordul állandóan a veszett állat nyálában és egész idegrendszerében, kimutatták azonban az ilyen betegségben szenvedő állatok majdnem minden részében.

A ragályozás forrása tehát a veszett állat, leggyakrabban a kutya és macska, de lehet terjesztője a farkas, róka, ló, szamár, öszvér, marha, júh, kecske, disznó, szarvas, sakál, hörcsög, mókus, egér, pat-

[1] VIII. ének, 299. sor.

kány, sőt az ember is. Mindezeknél az állatoknál észlelték már a veszettséget, sőt kisérletileg házi nyúlon, tengeri malaczon, madarakon és békán is sikerült ezt a betegséget létrehozni. Mindezek terjeszthetik tehát a ragályozást, de mégis legveszedelmesebb terjesztői azok az állatok, a melyek természete a harapás (kutya, macska, farkas, róka, egér, patkány.) Ez utóbbiak közül a macska, egér és patkány a legújabb vizsgálatok szerint azért is veszedelmesebbek, mert bennök a veszettség ragálya megerősödik, s harapásuk után rövidebb idő mulva üt ki a betegség.[1], [2]

Létrejött azonban harapás nélkül is a ragályozás egyszerűen úgy, hogy a kutya megnyalta valakinek a kezét, lábát, stb. Ezt azért is jó tudni, mert a betegség kezdeti szakában a kutya igen barátságos, játékos, a nyála azonban már ilyenkor ragályos. Történt ragályozás úgy is, hogy veszett állatok bonczolása alkalmával jutott a bőr esetleges repedésén, vagy a közben támadt sérülésén a ragályozó anyag a testbe. Tudomásom van egy oly ragályozásról, midőn egy veszett kutya széttépte egy szegény asszony ruháját, a nélkül, hogy egyébként megsebesült volna a nő. Hazamenve összevarrta a kutya nyálától még nedves ruháját, de varrás közben a tű ujjába fúródott, s az ekkor bejutott ragálytól nehány hét mulva kiütött rajta a veszettség. Láthatjuk ebből az esetből is, hogy mily kevés ragály szükséges a ragályozásra. Erre vonatkozólag a konstantinápolyi Pasteur intézet adatai is bizonyságot tesznek.[3] Két ember úgy kapta meg a veszettséget, hogy egy veszett kutya megkarmolta az arczukat. A nyálban levő ragály ugyanis a kutya lábára csurog s akkor karmolás alkalmával egyenesen beoltja az ejtett sebbe. Hogy pedig igen jelentéktelennek látszó apró karczolások útján is bejuthat a ragály a testbe, arra vonatkozólag is említhetek úgy kisérleti, mint emberre vonatkozó adatot. Veszettség iránt nagy mértékben fogékony állatok szőrét leborotválta egy vizsgáló,[4] azután pedig ragályba mártott gyapottat húzott végig az ilyen helyen, s az állatok megkapták a veszettséget. Ilyen apró sérülés nyomán támadt a ragályozás 1899. november 20-án Kolozsvárt egy katona kezén, a ki aztán 120 nap multán megveszett s meghalt.

Hogy az ember is terjesztheti a ragályozást, arra, bár kevés, de

[1] De Blasi et Russo Travali; La rage expérimentale chez le chat (Annales Pasteur 1894. 338. l.)

[2] B. Galli Valerio: Recherches expérimentales sur la rage etc. Centrbl. f. Bakteriologie XL. és XLII.

[3] Remlinger: Transmission de la rage par coup de griffe. (Compt. Rend. Soc. LX. 779. lap.)

[4] Remlinger: Absorption du virus rabique par la peau fraîchement rasée. (Compt. R. Soc. LIX. 198. l.)

egészen határozott adatot találunk az irodalomban feljegyezve. Előfordult ilyen ragályozás csók útján házastársak között. A tuniszi Pasteur-intézet vezetője 1902-ig 19 ilyen ragályozás útján létrejött veszettségi esetről emlékezik meg,[1] mert tuniszi vallásos népszokás a haldoklót megölelni és megcsókolni. De olyan eset is ismeretes, a mikor emberről emberre harapás által történt a ragályozás. Ilyen esetet az athéni Pasteur-intézet vezetője észlelt.[2] 1898. augusztus 29-én megharapott egy 10 éves gyermeket egy veszett kutya. A gyermeken 31 nap mulva kiütött a veszettség. A rá következő nap megharapta az apját, a kit azonban védőoltással sikeresen meggyógyítottak. Történt már fertőzés veszett, vagy veszettségre gyanús állat vizsgálása alkalmával is. Ilyen esetet a krakkói Pasteur-intézetben észleltek.[3] Egy 27 éves ember egy beteg tehén száját vizsgálgatta, nem tudván, hogy az veszett, s 42 nap mulva kiütött rajta a veszettség, a mely 5 napi tartam után meg is ölte. Ehez hasonló esetet én is észleltem Kolozsvárt ezelőtt két évvel. Egy intelligens család kedves kutyája egyszerre szomorú lett, nem evett és nehezen lélegzett. Azt hitték hogy valaki rosszakaratból megmérgezett virslit adott a kutyának, s az a torkán akadt. A ház két nagy leánya és a cseléd erre neki láttak, a kutya száját kipeczkelték, s keresték a virslit, de nem láttak semmit, ellenben mindhámomnak több helyen megsérült a keze. A kutya megdöglött. Sajnálkozva panaszolták ezt a nagy csapást háziorvosuknak, a kivel véletlenül találkoztak az utczán. Az orvos azonban azt az utasítást adta nekik, hogy hozzák fel hozzánk a kutyát, mert hátha veszett volt. „Dehogy doktor úr, mit gondol, hiszen ez sohasem járt sehová s mi nem láttuk, hogy valami idegen kutya megharapta volna". Végre mégis felhozták, hogy mondjam meg, miféle méreggel ölték meg. Vizsgálatánál azt találtam, hogy a torkában és gégéjében nincs virsli, de még a gyomorban sem, hanem a helyett kavics, forgács és szalma volt a gyomorban. Az agyveleje meg igen bővérű volt. Ezek olyan jelek, a melyeket veszett állatoknál szoktunk találni. Ennek alapján azt a határozott utasítást adtam, hogy azonnal útazzanak fel a Pasteur-intézetbe Budapestre. Ugyanekkor beoltottam a kutya agyvelejéből 2—2 nyúlat és tengeri malaczot, a melyek 3 hét alatt megvesztek, jeléül annak, hogy a kutya tényleg veszett volt. 15 napi védőoltás után mindhárman hazajöttek és jó egészségnek örvendenek; a minap is láttam a két lányt.

Létrejöhet ragályozás veszettségben szenvedő anya tejével is. Ilyen esetet észleltek az odessai Pasteur-intézetben 1886. deczember 11-én.[4] Ezen a napon 13 olyan egyén kereste fel az intézetet, kiket

[1] Loir: Statisque de l'institut antirablque de Tunis. (Annal. Pasteur 1902. 386. l.)
[2] Pampoukis: Quelques observationes sur la rage (Annal. Pasteur 1900. 111. l.)
[3] Palmirski: Medycyna (1897. 30. l).
[4] Bardach: Le virus rabique dans le lait. (Annal. Pasteur 1887. 180. l.

Hogy a ragály mennyisége és bejutási helye fontos tényező a lappangás hosszú, vagy rövid voltánál, azt ebben az irányban folytatott vizsgálódásaim is megerősítik.[1] Nyúlakon végzett kis karczoláson a ragályozó anyagba mártott ecsetet egyszer végig húztam. Az apró karczoláson a híg ragályból igen kevés juthatott be, mert a nyúlak csak 189, illetőleg 570 nap múlva pusztultak el veszettségben. Látható tehát, hogy egyáltalában nem áll az, hogy a veszettség 7 nap, 7 hét, 7 hónap, 7 esztendő, vagy 9 nap, hét, hónap stb. mulva üt ki.

A betegség korábbi vagy későbbi kiütésére fontossággal biró és már említett tényezők közül, úgy látszik, legnagyobb horderejű a ragály mennyisége. Ez pedig lassankint képződik és halmozódik fel a ragályozott szervezetben. Ennek alapján elképzelhetjük, hogy valamely ragályozott állatban, pl. a kutyában, betegsége első napján kevesebb ragály van a nyálban, mint a kiütött veszettség későbbi szakában s így a későbbi harapása veszedelmesebb, illetőleg az ekkor harapott emberen hamarább üt ki a betegség. Tanulságos kisérleteket is ismerünk erre nézve.[2] Az olyan tengeri malacznál, a mely a kutya veszettségi tüneteinek jelentkezése előtti napon felfogott nyállal volt beoltva, 27 nap volt a lappangás, annál, a mely két nappal azelőttivel, 40 és a három nappal előbb vett nyállal fertőzöttnél 54 nap. Ezek az adatok egyszersmind azt is mutatják, hogy a kutya nyála a veszettségre jellemzetes tünetek jelentkezése előtt már ragályozhat. Ennek a ténynek az ismerete a gyakorlati életben igen fontos. Lássuk csak, miért? Az athéni Pasteur-intézet gazgatója adja meg a feleletet erre a kérdésre.[3] 1898 junius 5-én megharapott egy veszett kutya egy asszonyt. A kutyán nem látszott semmi gyanús jel még egy héttel a harapás után sem. Azonban 8 nap multán kiütött az állaton a veszettség s ekkor meg is harapott két gyermeket, a kiket védőoltással megmentettek. Az asszony azonban nem akarta a védőoltásnak alávetni magát, azzal érvelve, hogy akkor nem is lehetett veszett a kutya és ime mi történt? 69 nappal a harapás után megveszett és 2 napra rá meg is halt az asszony. Ide vágó észleleteket a konstántinápolyi Pasteur-intézet igazgatója is ismertetett a mult évben,[4] a melyek szerint 11—12 nappal előbb ragályozhat már az állat. Mindezekből az következik tehát, hogy a kutyaharapás már olyankor is veszedelmes lehet, a mikor látszólag teljesen egészséges.

[1] *Konrádi:* Adalék a kisérleti veszettség ismeretéhez. (Erdélyi Múzeum-Egylet Orvos-Természettudományi Értesitő 1902. és 1904. évfolyamai.)

[2] *Roux et Nocard:* A quel moment le virus rabique apparait-il dans la bave des animaux enragès? (Annal. Pasteur 1890. 163 l.)

[3] Pampoukis: i. h.

[4] *Remlinger:* A quel moment le cerveau des hommes et des animaux mordus per un chien enragé devient-il virulent? (C. R. S. LVIII. 973 l.)

Az ilyen észleletek után önkéntelenül is azt kérdezhetjük: minden kutyaharapás után szükséges a védőoltás? Erre a kérdésre nyugodt lelkiismerettel felelni kissé bajos. Minden esetben tekintetbe kell venni a harapás körülményeit. Erre vonatkozólag saját tapasztalataimból említhetek nehány példát. 1902. junius havában egyik kollegámat megharapta egy kutya, a mint este 10 órakor egy idegen házba bement. A küszöbön fekvő kutya már előre morgott és ugatott az idegen ember láttára. Ez meg el akarta kergetni és botjával feléje csapott, miközben a kutya megharapta. Egy másik eset most nem rég történt Kolozsvárt. Két egymással régóta ismert ellenséges viszonyban élő kutya összekapott; egyiknek a gazdája rugással akarta őket szétválasztani, miközben őt is megharapta a kutya. Az ehhez hasonló esetekben nem mondható gyanúsnak az állat, de gyanús a következőben: Ezelőtt 4 évvel egy orvostanhallgatóra, a ki a kolozsvári Károlina kórház felé igyekezett, ráugrik a járdáról egy kutya anélkül, hogy ő bántotta volna és a nélkül, hogy a kutya megugatta volna előbb, megharapta karját s mire az ijedtségéből magához tért, a kutya nem volt sehol, elmenekült. Gyanús az is, ha a kutya saját gazdáját harapja meg, miközben az őt czirógatja, vagy ételt nyújt neki.

Ha a legkisebb gyanunk is támad valamely kutya harapása alkalmával, múlhatatlanul szükséges azt a kutyát, ha csak lehetséges, biztos helyen megfigyelés alatt tartani és szakértő embernek megmutatni, nem pedig agyonütni, a mint ez igen elterjedt szokás. A megfigyelés azért is szükséges, mert az élő állatokon jelentkező tünetekből lehet a veszettséget legbiztosabban felismerni. Már jóval nehezebb az állat tetemvizsgálatából, mert a már előbb említett elváltozások (idegen testek a gyomorban stb.) hiányozhatnak, s ha meg is vannak, nem szólnak biztosan a veszettség mellett. Legújabban egy olasz búvár *(Negri)* veszett kutyák agyában határozott alakkal és szerkezettel bíró testecskéket talált, a melyek alapján a veszettséget gyorsan és biztosan fel lehet ismerni. E testecskék előfordulását magam is megerősíthetem. Hogy az élő állat megfigyelése mily fontos, kitűnik az alábbi esetből is, melyet ez év június havában észleltem Kolozsvárt. Egy intelligens család kis fiát megharapta a szomszédban lakó darabont kutyája, a melylyel a gyermek máskor is játszadozott. A gyermek sebét a házi orvos kimosta, de ugyanakkor arra kért engem, hogy a kutyát figyeljem meg. Első és második nap semmi rendellenest sem tapasztaltam a kutyán. Harmadnap reggel már szomorú, mogorva lett, a hívó szóra nem ugrott fel a fekhelyéről, sőt az étele után sem nyúlt, s a mikor egy seprűt nyújtott feléje a gazdája, utána kapott, nógatásra egy darabocska zsemlét vett a szájába, de kiejtette, nem tudta megrágni. Igen természetes, hogy a gyermeket most már felküldtük a Pasteur-intézetbe, a kutyát pedig fel-

vitettem az egyetemi kórtani intézetbe, a hol másnap egész testében reszketett az állat, bőven csurgott a nyála, s hátulja le-lerogyott. Tovább azonban nem tudtuk megfigyelni, mert a rendőrség elvitette tőlünk, s ő figyeltette tovább. Egy héttel azután alkalmam volt ezt a kutyát újra látni a gyepmesternél, még akkor is beteg volt, de határozottan javulófélben már, később egészen meggyógyult. Tehát kigyógyulhat betegségéből a kutya. Ezt fontos tudni, mert olyan vélemény is van a mely, azt tartja, hogy a védőoltásra nincs szükség, ha a maró állat életben marad. Ezt határozottan kárhoztatnom kell, mert több eset ismeretes, a midőn a kutyán kiütött veszettség meggyógyult. Így Hőgyes tanár 13 esetről tesz említést. A párisi Pasteur-intézetben is észleltek[1] egy kutyát, a melynél a fertőzés utáni 51. nap kiütött a veszettség, de 5 napi tartam után meggyógyult. A konstantinápolyi Pasteur-intézetben is adódott elő két ilyen eset 1903-ban.[2] Egyik beoltott kutyán a 14. nap kiüt a veszettség, s 24 napi tartam után meggyógyul; egy másikon a 12. napon kiütött betegség 8 napi tartam után gyógyult meg. Ilyen gyógyulással végződött veszettséget tapasztaltunk még madarakon is a kolozsvári egyetem kórtani intézetében[3] kereken szólva teljes egy esztendeig tartó betegség után.

*

Az előzőkben megismerkedtünk a ragályozás módjaival, láttuk azokat a feltételeket, a melyektől a veszettség kiütése, lappangása függ, s így áttérhetek annak tárgyalására, mi a kötelességünk akkor, ha valakit veszett, vagy veszettségre gyanús állat megharapott, vagy bármilyen módon ragályozta magát.

A sebet lehetőleg rögtön ki kell mosni valamelyes fertőtlenítő folyadékkal, vagy ha az nincs kéznél, tiszta vagy eczetes vízzel. Szükségtelen a tüzes vassal való kiégetés, vagy edző és maró anyagok használata, mert ezekkel igen nagy roncsolásokat, esetleg pörköket képezünk, s a mélybe jutott ragályra úgy sem hathatnak. A kimosásnak az a czélja, hogy a sebbe jutott ragályból minél többet eltávolítson. Hogy azonban a kimosás ellenére is marad a ragályozás helyén ragályozó anyag, arra számtalan példát hozhatnék fel, s különösen tanulságos egy, ezelőtt 4 évvel észlelt eset.[4] Egy 6 éves fiucskát harapott meg egy veszett kutya 1902 julius 19-én. A sebét kimosták, de azért 31 nappal a harapás után kiütött a betegség, s két nap alatt meg is ölte.

[1] Bardach: Du virus rabique dans la salive humaine (Annal. Pasteur 1888. 15. l.)

[2] Remlinger et Mustapha Effendi: Deux cas de guérison de la rage expérimentale chez le chien. (Annales Pasteur 1904. 241. l.)

[3] Lőte: A madarak veszettségéről. Orvosi Hetilap. 1904. 1. szám.

[4] Pace: Sur l'existence du virus rabique dans le siège de la morsure d'un enfant mort de rage. (Ann. Pasteur 1903. 293. l.)

A gyógyult hegből beoltott nyúlak 14—23 nap alatt megvesztek, tehát a ragályozás helyén sokáig megmarad a ragály.

A varsói Pasteur-intézet adatai szerint[1] egy 8 és egy 12 éves gyermek, továbbá egy 34 éves férfi, kiknek kutyaharapástól származott sebét azonnal kimosták lapis, illetőleg carbolos oldattal, mégis megvesztek. Ilyen helyi orvoslásra vonatkozó kisérleteket magam is végeztem nyúlakon elég nagy számmal, s arra az eredményre jutottam, hogy igen apró és felületes sebzéseknél czélt érhetünk, ha a ragály alapos kimosása végtagfertőzéseknél 12, arczfertőzéseknél 3 percznél tovább nem késik, de némelykor 30 percz múlva is lehet haszna. Ebből az következik, hogy a helyi kimosás mindenkor indokolt, annál is inkább, mert a tapasztalat szerint a védőoltások sikerére is nagyobb kilátást nyújt.

Hogy a tüzes vassal való kiégetés nem akadályozza meg a betegség kiütését, illetőleg nem pusztíthatja el a sebbe jutott ragályt, arra többek között csak két adatot említek fel a párisi Pasteur-intézet feljegyzéseiből.[2] 1887. május 22-én megharap egy kutya egy embert. Sebét 1/4 óra mulva kiégették, de azért 57 nap mulva megveszett. Egy másik embert 1887 szeptember 1-én harapott meg egy kutya; 30 percz múlva alaposan kiégették a sebét, de azért 36 nap múlva veszettségben meghalt.

Hasonlóképpen állunk a sebek edzésével. Poroszországban történt 1898 október 20-án: Egy 18 éves leány kutyaharapástól származott sebét orvosa alaposan kimosta, majd erős chlorzink oldattal áztatta s illetőleg kitömte a sebet, úgy, hogy körülbelül tallérnyi terjedelemben elhaltak a környező szövetek azon a helyen, s mégis 65 nappal a harapás után meghalt veszettségben.

Nem vezettek sikerhez a belsőleg használt orvosságok sem, melyek közül sok vidéken még most is használják a kőrisbogarat, sőt olvastam azt is, hogy a harapós kutya fejét elszenesítik, porrá törik, eczetben feloldják s azt itatják.[3] Csak egy idevágó példát hozok fel. Egy 3 éves fiucskát harapott meg Berlin közelében 1898 november 14-én egy veszett kutya. A hatóság azonnal intézkedett, hogy a gyermeket a berlini Pasteur-intézetbe vigyék. El is indult az anyjával a gyermek, de a vasúti indóháznál lebeszélték az ismerősei és egy közeli javasasszonyhoz utasították, a kinek biztos szere van a veszettség ellen. Be is vette a gyermek ezt a csodaszert, de azért 24 nappal a harapás után mégis kiütött rajta a betegség.

Még egy balhitről kell röviden megemlékeznem, mely a nép között most is él, pld. Magyarlápos környékén való tartózkodásom alatt

[1] Palmirski: Medycyna. 1898. 1021. lap. 1122. lap.
[2] Annales Pasteur 1890. 137 l.
[3] Loir: Statistique de l'institut antirabique de Tunis. (Annales Pasteur 1902. 386. lap.)

tapasztaltam. Abból áll, hogy a veszettség kiütését meg lehet akadályozni, ha a nyelv alatt támadó apró holyagcsákat elroncsolja az ember. Ez a nézet egy időben annyira el volt terjedve, hogy hatóságilag elrendelte pld. a porosz, s utána a magyar kormány annak szigorú végrehajtását. Kitünt azonban, hogy egyáltalában semmi köze sincs a veszettséghez.

*

Miként ebből az ismertetésből is kitünik, sem a fertőtlenítő, égető, edző eljárás, sem a belső szerek adagolása nem nyújt biztositékot a veszettség ellen, s miután soha sem tudhatjuk, hogy vajjon nem esünk-e abba a 15—16°/o halálozási arányba, csak egy mód van, a melyet alkalmazni lehet és kell, és ez a Pasteur-féle védőoltás, melyre Magyarországon csak egy intézet van, t. i. Budapesten, ámbár a statistikai adatok szerint az erdélyi megyék a legfertőzöttebbek, mert innen évenként 500-nál több egyént kell felküldeni védőoltás czéljából. Ez is indokolja a Pasteur-intézet felállitásának szükségességét Kolozsvárt.

A védőoltás a kellő módon elkészített oltóanyag bőr alá való befecskendezéséből áll, s kisebb sérülések esetén 15, nagyobbaknál 21—22 napot vesz igénybe. Hatása annál biztosabb minél előbb megkezdődhetik. Világosan kitünik ez az odessai Pasteur-intézet következő adataiból:

Az első	héten beoltott	4602	ember	közül	megveszett	26 = 0·56°/o
A második	„ „	961	„	„	„	16 = 1·66 „
A harmadik	„ „	313	„	„	„	10 = 3·19 „

A védőoltások jótékony hatása feltüntetésére csak két Pasteur-intézet adatait hozom fel:

A párisi intézetben beoltottak 1886—1905. végeig 29001 embert, ezek közül megveszett az oltás ellenére 124 = 0·42°/o.

A budapestiben 1895—1904. végéig 21339 embert, a kik közül 62 = 0·29°/o kapta meg a veszettséget, tehát jóval kedvezőbbek a viszonyok, mint Párisban.

Ezekből az adatokból kitünik az is, hogy a védőoltás ellenére kiüt a veszettség az esetek közel 1/3°/o-ában, vagyis 1000 marott ember közül megkapja a betegséget 3. Ezt azzal lehetne magyarázni, hogy a rövid lappangással[1] biró esetekben a védőoltás mai alakjában nem képes a betegség kiütését megakadályozni, de fontos szerepet játszik az ilyen esetek elbirálásánál az egyéni fogékonyság is. Vannak ugyanis olyan tapasztalatok, a melyek a mellett szólnak, hogy ideges egyéneken könnyebben kiüthet ez a betegség, sőt ismerünk ilyen ideges egyéneknél

1 Ilyen rövid lappangással biró esetekben, különösen veszett farkas harapása után, *Babes* jó eredményeket ért el veszettség ellen mentesitett állatok vérsavójának a befecskendezésével a védőoltás mellett.

képzelődés folytán támadt, úgynevezett álveszettséget (pseudolyssa, lyssa immaginaria) is. Tanulságos ebből a szempontból a jassyi Pasteur-intézetből közölt alábbi eset.[1] Egy 16 éves szolgafiú, a ki szeretett a házi macskával aludni, észreveszi egyszer, hogy a macska nyugtalan, majd nyáladzik, kiszökik a kutyák közé, azokat össze-vissza harapja. A fiút nem harapta meg, de a fölötti tépelődésében, hogy hátha az ő kezére is jútott a macska nyálából, néhány nap múlva egészen beteg lett, sőt még láza is volt. A gazdája bevitte a Pasteur-intézetbe, a hol azonnal észrevették, hogy nem veszettség az ő betegsége, a láza meg onnan van, hogy váltólázas. Hiába volt minden, nem nyugodott bele, s kívánta a védőoltást. Ekkor a többi betegek módjára őt is beoltották, de tiszta, felforralt vízzel. Kapott összesen két ilyen befecskendezést és chinint a váltóláz ellen, mire jóformán azonnal jobban lett. Hasonló eseteket az athéni Pasteur-intézet is ismertetett 1900-ban,[2] a hová egy joghallgató ment védőoltás czéljából, a ki rövid idővel az elszenvedett kutyaharapás után búskomor lett, folyton sírt, harapta önmagát, sőt édes anyját is, majd földhöz vágta magát, de csillapító szerekre jobban lett. Ugyancsak súlyos idegességben szenvedőnél mutatkoznak ehez hasonló tünetek itt a közelben: Marosújvárt egy 17 éves földmüvelő leánynál, kit ezelőtt 3 évvel a mezőn megtámadott volt egy kutya; annyira megijedt, hogy elájult. A kutya eltünt, a leányt felszállították a Pasteur-intézetbe, haza is jött, de azóta, ha kutyát lát, vagy csak hallja ugatását a közelben, azonnal összerogyik, reszket, vicsorgatja a fogait és folyton azt kiabálja: „Ismét kiütött rajtam a veszettség". Ezt az egész falú tudja már róla. Nemcsak ő, hanem az anyja is súlyos idegességben szenved.[3]

Hogy azonban a védőoltás minden esetben indokolt, mutatják az olyan esetek, midőn akár azért, mert későn jelentkezik valaki a védőoltásra, akár azért, mert igen súlyos volt a ragályozás, a veszettség kiüt az emberen, de aztán meggyógyul. Ilyen a jassyi Pasteur-intézetben észlelt alábbi eset:[4] 1894. aug. 26-án jelentkezett egy 6 éves gyermek, a kit egy veszett kutya megharapott volt. Súlyos arcz-, fej- és kézsérüléseket szenvedett. A védőoltást be sem fejezhették, mert szeptember 11.-én a gyermeken kiütött a betegség. Szomorú lett, majd másnapra igen izgatott, lázas; görcsöket kapott, enni, de különösen inni nem tudott, majd kifejlődött az emberi veszettségre jellemzetes víziszony, a

[1] Lebell: Un cas de pseudo-rage chez un malade atteint de la malaria. (Annales Pasteur 1900. 46. lap.)

[2] *Pampoukis*: Deux cas de rage imaginaire. (Annales Pasteur 1900. 111. lap.)

[3] Magán értesülés.

[4] *Lebell et Vesesco*: Guérison d'un cas de rage chez l' homme. (Annales Pasteur, 1895. 892 lap.)

lélekzési és nyelési görcsök mind gyakrabban és gyakrabban ismétlődtek, de ezek a tünetek nehány napi tartam után lassanként enyhültek; szeptember 20-án, azaz 9 napi betegség után, annyira jobban lett, hogy tovább folytatták és befejezték a védőoltást. A gyermek életben maradt. Ilyen gyógyulással végződött esetekről több helyt találunk említést az irodalomban (Gamaleia, Reder, Bouley).[1] Legújabban a konstantinápolyi Pasteur-intézet igazgatója 26 olyan esetet tudott összegyűjteni az irodalomból, a melyekben a védőoltás alatt és után jelentkezett tünetek lassanként elmultak s az emberek meggyógyultak.[2]

Igy tehát Brouardel régi verdiktje: „Une fois déclarée la rage se termine toujours par la mort" a mi egészen megbénította az orvos kezét, nem állhat fenn többé, különösen mióta az olasz buvárok rádiummal végzett orvoslási kisérletei azt a bíztató reményt nyújtják, hogy a kiütött veszettség is meggyógyítható radiumsugarakkal.[3]

Végezetül még egy kérdésről kivánok megemlékezni, s ez az: ha az egyszer már megmart és védőoltásban részesült egyén újra veszett állatmarást szenved, szükséges-e az újból való védőoltás? Ily irányú észlelet igen kevés ismeretes még. Hőgyes tanár kisérletei szerint egyik esetben 5 évig tartott a védőoltás utáni mentesség kutyán. Emberre vonatkozó adat eddigelé egyetlenegy ismeretes az egész irodalomban. A palermói intézet következő észlelete ez: Egy 57 éves embert megharapott volt 1891 deczember 17-én egy veszett kutya s akkor deczember 19-től a rákövetkező év január 9-ig védőoltásban részesült. Ugyanezt az embert 1895 szeptember 7-én ujra megharapta egy veszett kutya, de most nem jelentkezett védőoltásra. Deczember 10-én, tehát 94 nap mulva kiütött rajta a veszettség s ekkor ment a Pasteur-intézetbe. Azonban nem tudták megmenteni, meghalt. Az első védőoltással szerzett mentesség tehát csak 1892 januáriusától 1895 decz.-ig tartott, vagyis legföljebb 4 évig. Annyira kevés adat ismeretes ezen a téren, hogy ebben a kérdésben nem is merek állást foglalni. Ily irányú kisérleteink most vannak folyamatban.

Szükséges tehát az újból való védőoltás, s ezt annál inkább ajánlom, mert semmiféle veszélylyel nem jár. Sok ezer ember beoltatta már magát, így jómagam is, mióta a halhatatlan emlékü Pasteur 1885. julius 6—16-ig legelőször beoltotta volt a 9 éves elszász-lotharingiai fiucskát: Meister Jóskát.

Dr. Konrádi Dániel.

[1] Cas incontestables de la rage humaine guérie. (Annales Pasteur 1887. 81 lap.)

[2] *Remlinger:* Accidents paralytiques en cours du traitement antirabique. (Annales Pasteur 1905, 625 lap.)

[3] *Tizzoni et Bongiovanni:* I. Ueber die Heilwirkung der Radiumstrahlen bei der Wut. II. Weiteres ueber die Behandlung der Wut mittels Radiumstrahlen. (Centrbl. f. Bakt. XXXX. 745 l. és u. a. XXXXII.. 80. lap.)

A táplálkozás nehány kérdése.

Kevés olyan fejezete van az élettannak, mely minden embert annyira közelről érdekelne, mint azok, a melyek a táplálkozásra vonatkoznak. A természettudós, az orvos, a nemzetgazdász, a szociologus, az ethnografus, ha különböző szempontokból is, de egyforma érdeklődéssel tekintik ezt a tárgyat. Nem is említem azt az érdeklődést, melyet a táplálkozás kérdései iránt nem annyira tudományos, mint inkább gyakorlati szempontokból az inyencz és a betevő falatért küzdő szegény, az egészségtől duzzadó, jó étvágyú ifjú és az étvágytalan beteg természetszerűleg tanusit. Természetesnek kell találnunk, ha a tudományos kutatásokkal közvetlenül nem foglalkozó közönség figyelme első sorban azokra a nehéz kérdésekre irányúl, hogy mit, mikor, hogyan és menynyit kell ennünk — vagy nem ennünk, hogy egészségünket fenntarthassuk, avagy visszaszerezhessük.

Ezekre a kérdésekre rövid és találó feleletet adni nem kicsiny feladat volna. A diaetetikában ugyanis — bár ezen tudománynak is vannak általános érvényességű alaptételei — a részletkérdésekre vonatkozólag minden embernek saját egyéni, társadalmi, öröklött vagy tanult nézete van, mely lehet helyes, vagy kevésbé helyes, de a melytől eltérni mindenki egészsége ellen elkövetett sulyos vétségnek tartaná. Hozzátehetjük mindjárt azt is, hogy ezen — többnyire tapasztalatokon alapuló — elvekhez való ragaszkodástól bizonyos foku jogosultság meg nem tagadható.

Ezerféle az az előírás, melyet tisztán orvosi és a nagyközönség használatára szánt népszerű könyvekben az étkezésekre vonatkozólag találunk. Még sokkal nagyobb a közszájon forgó népies szabályoknak száma. Abból a zűrzavarból azonban, mely ezen számos, egymásnak sokszor ellentmondó „szabály" között uralkodik, azt az igazságot lehet kiérezni, hogy a táplálék-fölvételnek egészséges emberre vonatkozólag legelső és legfontosabb szabályai az egyéniséghez való alkalmazkodás és bizonyos öröklött szokások betartása.

A részletkérdésekre vonatkozó számos eltérő nézet között rövid úton igazságot tenni nem lehet. Ezért nincsen szándékomban az étkezés

rendszabályainak részletes tárgyalásába bocsátkozni. A számos szabály közül egyeseket kiválogatni, ezeket helyeseknek és az egyéniséghez való alkalmazkodás szükségességének figyelmen kivül hagyásával általánosságban követendőnek mondani rosz tanács volna, mert nem egyeznék meg azzal, a mit az élettan az egyének és fajok alkalmazkodásáról és fokozatos átalakulásáról tanít.

Az állati szervezet berendezését nem szabad merevnek és változhatatlannak tekintenünk. Ellenkezőleg, a lassú alkalmazkodás a szervezet háztartásában igen messzemenő változásokat hozhat létre. A növényevő állatot lassanként rá lehet szoktatni a hús evésre, vagyis mindenevővé és számos nemzedéken keresztül következetesen véghezvitt szoktatással húsevővé lehetne tenni. Ha azonban az ilyen, lassú szoktatással húsevővé tett állatot hirtelen megint az eredeti növényi táplálékra szorítnók, ez reá nézve ép olyan káros volna, mint ha a fokozatos szoktatás mellőzésével a növényevő állatot hirtelen fogtuk volna kizárólagos húsételre.

Feltehetjük ugyan, hogy az emberi nem mai fejlődési fokának megfelelőleg az „átlag embernek“ bizonyos határozott táplálék és táplálkozási mód felelne meg legjobban, azonban minden egyént erre a — mondjuk: „szabályos“ — étrendre szorítni, nagy hiba volna. Ha valaki ugyanis valamely étrendi hibához lassanként, már kora gyermekségétől kezdve, hozzászokik (pl. tulságosan sok zsírt fogyaszt), akkor nemcsak emésztő szerveinek működése, hanem szervezetének egész háztartása számol ezzel a hibával és hozzá alkalmazkodik. Az alkalmazkodás apáról fiura, nagyapáról unokára öröklődik és végül azt eredményezi, hogy a „hibás“ étrend válik helyessé és helytelen volna, ha valaki az ilyen egyentől a „szabályos“ étrend betartását követelné. Éppen olyan hiba volna ez, mint ha valaki öregedő korában észre venné, hogy gyermekkora óta helytelen állású czipőt visel és eltorzult lábát az ép viszonyoknak megfelelő czipőbe akarná szorítni. A helyes állású czipő az eltorzult lábat bizonyára sokkal inkább nyomná, mint a megszokott hibás állású. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az eltorzult láb mindenesetre kóros, de semmi okunk sincs arra, hogy a bizonyos fokban hibás étrendhez alkalmazkodott szervezetet rendellenesnek, vagy éppen betegnek tekintsük.

A szokásokhoz való ragaszkodásnak ilyenformán nagy jelentőséget tulajdoníthatunk ugyan, azonban nem szabad azt hinnünk, hogy bizonyos esetekben ne kellene a károsnak tapasztalt szokások ellen teljes erővel kuzdenünk. Azon határ megállapítása, melynél a szükségesség végződik, és a káros rosz szokás kezdődik, szintén csak az egyéni tulajdonságok figyelembe vételével és nem általános szabályok alapján történhetik.

Mindezek tekintetbe vételével a táplálék felvétel, vagyis étkezés

kényes kérdéseit ezuttal mellőzve, a következőkben a táplálkozás általános jelentőségével fogok foglalkozni.

Mi a czélja a táplálkozásnak? Ez a kérdés szinte nevetségesnek tűnhetik fel, hiszen a jól ismert közmondás elég határozottan állítja, hogy nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk. Gondoljuk meg azonban, hogy nem minden élő lény vesz táplálékot magához, vagy legalább is nem teszi ezt életének minden szakában. Az amoebák, ezen egy sejtes élő lények, kedvezőtlen viszonyok közé jutva nem pusztulnak el feltétlenül, hanem áthatolhatatlan hártyával veszik magukat körül, vagy beszáradnak és ezen állapotukban hosszu időn át életben maradnak a nélkül, hogy táplálkoznának. Ugyanezt a jelenséget magasabbrendű állatokon is észlelhetjük. A Macrobiotus Schultzei nevű rovar nedves talajban él, ha pedig ez beszárad, minden életműködését beszünteti, táplálékot sem vesz magához mindaddig, míg egy jótékony eső meg nem hozza a táplálkozás lehetőségét. A Senegal folyóban élő Protopterus annectens nevű hal a száraz évszakban, mikor a folyó kiszárad, a homokba ássa el magát, betokolódik és a külvilágtól teljesen elzártan, táplálék nélkül él az esős időszak beálltáig. A rovarok álcái, lepkék bábjai hónapokon át nem táplálkoznak, de azért élnek, mit az a nagy átváltozás tanúsít, melyen elzárkozottságukban keresztül mennek.

A mérsékelt és hideg égöv növényei a téli időben anyagforgalmukat, tehát táplálkozásukat is teljesen beszüntetik, de a bennük szunynyadó élet a tavasz illatos rügyeiben és tarka virágpompájában hatalmas erővel jelentkezik. A mag éveken át megtartja csiraképességét, tehát él, holott táplálkozása megszünt azon pillanatban, melyben az anyanövénytől elszakadt.

A szunnyadó élet jelenségeit látjuk a téli álmot alvó állatokon, melyek hónapokon keresztül táplálkozás nélkül élnek.

Vannak észleletek, melyek szerint az ember is hosszabb időre függetlenítheti magát a táplálék fölvétel szükségességétől. Nem az u. n. koplaló művészekre, Succira és társaira gondolok. Ezek ugyanis az éhségérzet elnyomására minden valószínüség szerint bizonyos fogásokkal élnek, ezenkívül pedig a 7 bő esztendő idején testükbe annyi tartalék tápanyagot gyüjtenek, hogy ebből a koplalás idején — a 7 sovány esztendőben — életműködéseiknek csaknem teljes fenntartása mellett megélhetnek. A tetszhalál állapota az, mely az állatok téli álmával, a magvak, bábok, beszáradt amoebák szunnyadó életével vonatkozásba hozható.

A tetszhalál mindenesetre igen ritkán előforduló jelenség. Legalább is nagyon csekély azon eseteknek száma, melyekben a hosszabb rövidebb ideig tartó tetszhalált sikerült kétségtelenül megállapítni. Az

indiai „alvó fakirokról" számos utazó állítja, hogy akaratlagosan tudnak esetleg több heti időre a tetszhalál állapotába jutni. Táplálkozásuk ilyenkor teljesen szünetel, felébredésük után azonban életüket zavartalanul folytatják tovább.

Ha megfontoljuk, hogy mindezen esetekben a táplálék fölvétel teljes szünetelése mellett az élet megmarad ugyan, az életjelenségek azonban vagy teljesen megszünnek, vagy a legkisebb fokra szállnak alá, arra a gondolatra kell jutnunk, hogy még sem egészen igaz a fennebb idézett közmondás második része, vagyis a táplálkozásnak czélja nem magának az életnek fenntartása. hanem *az élet jelenségeinek folyamatban tartása az, a mi táplálék-felvételt igényel.*

Ezen felfogás megérthetése czéljából támaszkodjunk a fizika és kémia két alaptörvényére, az erő és az anyag megmaradásának tételeire. Tudjuk, hogy az anyag nem veszhet el, nem fogyhat, de nem is szaporodhatik, csupán formája az, mely változásoknak lehet alávetve. Az erő szintén különböző formákban nyilvánúlhat, mennyisége azonban ép oly változhatlan, mint az anyagé.

A kémia azt tanítja, hogy minden vegyületnek, minden anyagnak jellemző és alapvető tulajdonságai közé tartozik bizonyos határozott energia-készlet. A különböző anyagok erőkészlete nem egyforma. A bonyolúlt összetételű anyagok általában több energiát tartalmaznak, mint az egyszerűbbek és éppen ezért az egyszerűbbekből csak akkor képződhetnek, ha ezek összekapcsolódásuk közben valamely forrásból energiát vehetnek fel.

Ha a kémikus az egyszerű vegyületeket bonyolult összetételű anyaggá akarja összefűzni, akkor gondoskodnia kell valamely erőforrásról: lombikja alá pl. égő lángot helyez és meleg alakjában szolgáltatja az összefűződéshez szükséges energiát. Ilyen módon — megfelelő körülmények között — egyszerű, egészen békés természetű anyagokból robbanó anyagokat, vagyis olyanokat állíthat elő, melyek óriási erőkészletet rejtenek magukban. Ha ezek az anyagok hirtelen szétesnek és ujból azon egyszerűbb anyagok képződnek belőlük, a melyekből összetevődtek, akkor azt az energiát, melyet a kémikus lámpájának melegéből mintegy magukba szívtak, hirtelen leadják. A felszabadúlt energia fény, hő, hang alakjában, vagy más formában jelentkezhetik, vagy, ha az emberi tudás járomba fogja: sziklát repeszthet, ágyugolyókat röpithet az ellenség felé, vagy gépeket hajthat.

Ezt a folyamatot, melyet itt egyszerű példaképen vázoltam, valamivel összetettebb formában megtaláljuk a természet csodás, nagy laboratoriumában is. Ennek a laboratoriumnak retortái a zöld növények, melyek a talaj és levegő egyszerű vegyületeiből a nap fényének és melegének felhasználásával igen bonyolult összetételű, sok energiát tartalmazó anyagokat tudnak előállítni.

A növényvilág ilyenformán a növényi test felépítéséhez szükséges anyagot és erőt két külön forrásból szerzi be és a nap energiáját testének anyagaiban mintegy felraktározza. Az állat ezzel szemben a napfényt, mint erőforrást, bonyolult összetételű anyagok előállítására, vagy kifelé nyilvánuló munka végzésére nem tudja felhasználni. Minthogy azonban energiára szüksége van, mert összes életfolyamatai, — melyek közül, mint legkönnyebben áttekinthetőt, csak az izomműködést említem — energia felhasználással járnak, ezen szükségletének fedezése céljából azon anyagokhoz fordul, melyekbe a növények, mint mondottuk, a nap energiáját felhalmozták. Ezek a növényi eredetű, bonyolult összetételű anyagok szolgálnak arra, hogy az emésztéssel és áthasonítással járó változásokon és megrostáláson átesve az állati test részeivé váljanak. Belőlük épül fel az állat teste és pedig végelemzésben növényevőé és húsevőé egyaránt.

Ha folytatni akarjuk az előbbi hasonlatot, azt mondhatjuk, hogy a növény gyártotta robbanó anyag az állati testben olyan elhelyezést talált, hogy a belőle adott körülmények között felszabaduló energia hasznos munkát végez: az állati szervezet gépezetét mozgásban tartja.

A mint az állati test bonyolult anyagai energiájukat az életjelenségek létrehozására fordították, egyszerűbb anyagokká alakulnak át, melyeket az állat értékesíteni már nem tud. Ezek a bomlástermékek az anyagok nagy körforgásában megint a növényvilág anyagszükségletének fedezésére szolgálnak.

Látjuk tehát, hogy a szervezet anyagai az életfolyamatok rendén folytonos elhasználódásnak, kopásnak vannak alávetve. A rendelkezésre álló anyag és erő csakhamar elfogyna, ha pótlásukról a táplálkozás útján kellőleg nem gondoskodhatnánk. A táplálkozás kettős célját tehát ezen gondolatfűzéssel egyfelől a test fokozatos felépítésében, másfelől az életfolyamatok rendén elhasználódott élő anyag és erő pótlásában találjuk meg. Láttuk, hogy az anyag, melyet az állatok táplálkozásuk céljaira felhasználnak, közvetve, vagy közvetlenül a növényvilágból származik. Növényevők és húsevők között ebből a szempontból csupán az a különbség, hogy a növényevők a növényi anyagokból maguk válogatják ki azt, a mi az állati test számára értékesíthető, míg a húsevők a tulajdonképen növényi eredetű anyagokból csak azt veszik magukhoz, melyek ezen kiválogatáson már átestek.

Az állati szervezet azonban nem csupán organikus anyagokból áll, hanem jelentékeny mennyiségű vizet és ásványi sókat is tartalmaz. Ezen anyagok a test felépítésében közvetlenül jelentékeny részt vesznek, az energia fogalomban azonban csak mint közvetítők szerepelnek. Helyzeti energiájuk egyszerű összetételüknél fogva csekély, a szervezetben nem bomlanak, úgy, hogy az állati szervezetre nézve a fennebb

leírt értelemben erőforrás gyanánt szerepelhetnének. Ennek daczára azonban bizonyos erőkészletet jelentenek és pedig főleg azon osmosisos feszülések révén, melyeket létrehoznak és a melyeknek bizonyos áramlások fenntartására és így az anyagforgalom közvetítésére nézve igen nagy jelentőségük van. A víz és sók ezen közvetítő munkában mint vivő anyagok szerepelnek és mint ilyenek az anyagcsere végső termékeivel a testből maguk is eltávoznak. Pótlásukra tehát az életfolyamatok fentartása czéljából feltétlenül szükség van.

A szerves eredetű és ásványos anyagok mellett némelyek még az oxygeniumot is a tápanyagokhoz sorolják, minthogy felvételére okvetlenül szükség van és a nagy energiatartalmú anyagok bontása révén az ezekben rejlő energia jelentékeny részét felszabadítja.

Bunge nyomán, azon szerep alapján, melyet az illető anyagok a szervezet háztartásában betöltenek, a tápanyagokat három csoportba szokás osztani:

1. Olyan anyagok, melyek az elhasznált élő anyag és az elhasznált energia pótlására egyaránt szolgálnak. Ide tartoznak a fehérjék és zsírok.

2. Olyan anyagok, melyek csak erőforrások gyanánt tekintendők, de az elhasznált élőanyagot pótolni nem tudják. Ilyenek a czukorfélék és az oxygenium.

3. Olyan anyagok, melyek a test elveszett anyagainak pótlására szolgálnak ugyan, de az elhasználódott energiakészletet pótolni nem tudják. Ezen csoport tagjai a viz és az ásványvizek.

Ámbár ezen felosztás egyes pontokban nem is fedi teljesen élettani ismereteink mai állását, annyit mégis látunk belőle, hogy a tápanyagok a test elhasznált anyagainak és energiájának pótlása szempontjából nem egyforma értéküek. Azokat, melyek a test építő anyagául szolgálnak, semmi sem pótolhatja, ezekre feltétlenül szükség van. Az energiát szolgáltató anyagok ellenben egymást energia tartalmuk arányában helyettesíthetik.

A fehérjeféléket, mint testünk élő anyagának főforrását, táplálékunkból semmiképen sem nélkülözhetjük. Bármennyi czukorfélét és zsírt fogyasszunk is, fehérjék felvétele nélkül testünk a biztos elpusztulás felé haladna. A czukorfélék és zsírok már nem ennyire pótolhatatlanok. Ezek egyrészről egymást helyettesíthetik a táplálékban, másrészről, ha teljesen hiányoznának is, a szervezet energia-szükségletét dúsan nyújtott fehérjével teljesen fedezni lehetne. Kizárólag fehérjével táplálkozni azonban — eltekintve az ilyen életmód költségességétől — azért sem volna helyes, mert ez az étrend fölösleges nagy munkát róna az emésztő szervekre. Anyag- és energia-szükségletünket sokkal olcsóbban és emésztő szerveinknek kisebb fokú megterhelésével nyújthatjuk

testünk sejtjeinek, ha a fehérjék felvételét azon aránylag kis fokra szorítjuk, melyet az anyagpótlás szükségessége megkíván, az ezen felül szükséges energia mennyiséget pedig a könnyen feldolgozható czukorfélék és zsírok alakjában vesszük magunkhoz.

A táplálék felvételének szükségességét az egészséges ember étvágy alakjában érzi. Az étvágyat már a táplálék feldolgozásának első pontja gyanánt kell tekintenünk. Jó étvágy: jó emésztés. Ezért nem szabad kicsinyléssel néznünk azokat a fogásokat és szokásokat, melyeknek célja az étvágy előmozdítása. Az izletesen elkészített eledel, a kedvelt fűszereknek kellemes illata, a csinosan felterített asztal, a körülötte ülő vidám társaság mind hozzájárúlnak az étvágy fokozásához.

De hát mi is az étvágy? *Pawlow*, a hirneves orosz tudós válaszát egy szóban adja meg. Az étvágy: nedv. Ismerjük azt a hatást, melyet lelki folyamatok mirigyeink működésére gyakorolnak. A fájdalmas hírre, tulságos örömre köny gyűl szemünkbe. Elég valamely ízre gondolnunk, hogy nyálmirigyeink hatalmas tevékenységbe jussanak és mi már előre is kénytelenek legyünk nyelni a magunk elé képzelt pompás falatokat. Az étvágy felébredése is tulajdonképen lelki folyamat, mely a nyálmirigyeken kivül a gyomor mirigyeit is tevékenységre inditja. Ezen két emésztő folyadéknak, a nyálnak és a gyomornedvnek fellépése: ez az étvágy. Valószinű, hogy egyidejűleg a hasnyálmirigy, valamint a bélfal mirigyei is működésbe jutnak.

Természetes, hogy az emésztő nedvek jelenlétére szűkség van mindaddig, míg a gyomorbélhuzam emészteni való anyagot tartalmaz. Ilyenformán maga az emésztés, a mirigyek működésének szempontjából, nem egyéb, mint az étvágynak folytatása.

Kedélyi lehangoltság, harag, egyedüllét, gondok az emésztő mirigyek működését erősen leszállítják. Ezért van az, hogy

„a ki maga néz a tálba,
azt az étel nem táplálja", de

„jobb ízű a falat, ha mindnyájan esznek".

Az étvágy elég dús táplálékfelvétel után a jóllakottság érzetének ad helyet. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a jóllakottság már testünk egyes sejtjeinek — azon sejteknek, melyek az anyag- és energiapótlást épen igénylik — kielégitését jelenti. Ezeknek a sejteknek a táplálékfelvétel közben és közvetlenül utána úgy szólván csupán igérettel kell beérniök.

A felvett tápláléknak az emésztés és áthasonítás, valamint az ezen folyamatokkal együtt járó kiválogatás rendén még jelentékeny változásokon kell átesniök, mielőtt tulajdonképeni rendeltetésük helyére, a sej-

tekbe juthatnának. Ahoz pedig, hogy itten testünk élő anyagává alakulhassanak át az élő sejtek tevékenységére van szükség. Az élettelen táplálék csak az élő sejtek tevékenysége révén alakulhat át testünknek élő anyagává; csak ezen tevékenység révén szolgáltathatja azt az erőt, mely azon munkához szükséges, melyet minden mozdulatunkkal, minden szívverésünkkel, minden gondolatunkkal és érzésünkkel szakadatlanul végeznünk kell.

Dr. Reinbold Béla.

A Vezuviónak 1906 évi nagy kitöréseiről.

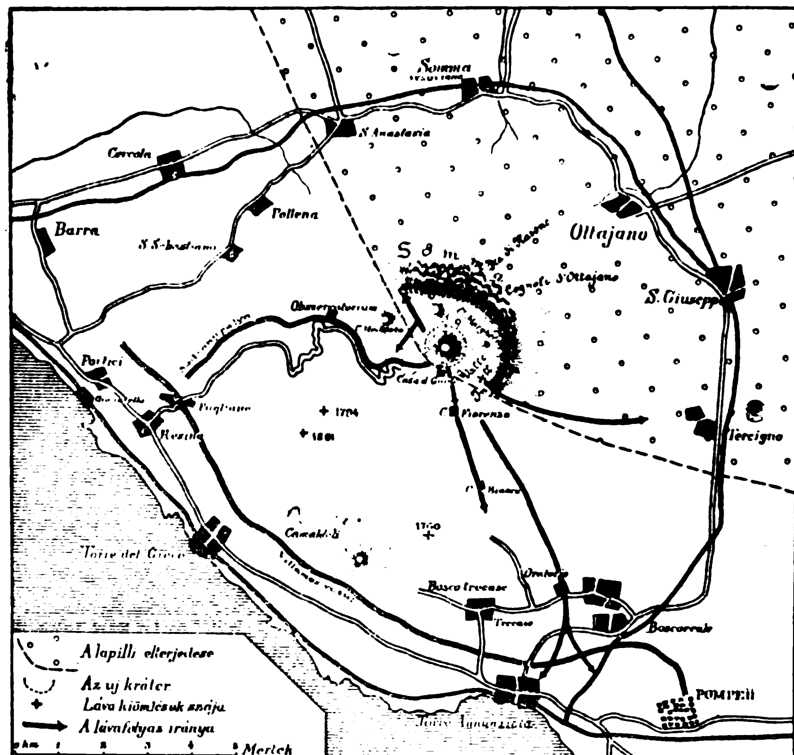
Hogy ennek a sokféle változatos jelenséggel lefolyt és nagy pusztítást véghez vitt kitörésnek képét tisztán lássuk, a Vezuviónak egypár régibb kitörését is emlékezetünkbe kell idéznünk.

Közelről érdekel itt bennünket mindjárt a Kr. u. 79. évben támadt nagy kitörés, a melyet Plinius szép leírásából ismerünk, akinek nagybátyja és egy személyben örökbe fogadó atyja is a kitörés áldozatául esett. A történelmi időből ez az első ismeretes kitörés olyanféle jelenségekkel folyt le, mint az 1906 évi kitörés: Ottajanot és San Giuseppet hasonló sors sujtotta most, a minő 79-ben Pompejit, Herenlaneumot és Stabiaet eltörülte a föld szinéről. Ahogy akkor felrobbant a Mte Sommának déli része, ugy most elpusztult nemcsak az a kis kúp, a melyik a karcsú Vezuvio kráterében a legutóbbi időben képződött, hanem az ezt környező régibb kráternek is igen tekintélyes része. A megcsonkult kráter hasonló csorbulást szenvedett most Ottajanó felé eső peremén, aminőt a 79-i kitörés után a Mte Somma Pompeji felé.

A 79-i kitöréstől kezdődőleg az 1631-i nagy kitörésig, melynek lávája a nyugati és déli oldalon fekvő községeket (Porticit Resinát, Torre del Grecot, Torre Annunziatat) pusztította, vagy 9 kitörésről van kevéssé megbizható adatunk. Úgy a 79-i, valamint az 1631-i kitörést is hosszú nyugalom előzte meg, mi alatt a krátert erdő nőtte be, ahogy erdő borítja most a Campi Flegreinek nehány kráterét, közöttük az Astroni-t.

Az 1631-i nagy kitörés óta, — eltekintve kisebb, legfeljebb 7 évig tartott pihenési közöktől, — a Vezuvio ugyszólván folytonosan működik. Ha ezeknek a rövid pihenőkkel elválasztott működési periodusoknak sorozatát nézzük, azt vesszük észre, hogy ha nem is épen mathematikai pontossággal, de általánosságban a hosszabb működési periodusokat hosszabb nyugvások követik. Az a kitörési periodus, melynek paroxismusa 1906 április 4—8-án folyt le, 1875-ben kezdődött. Ebből a 31 évi, tehát aránylag hosszú működési sorozatból hosszabb ideig pihenésre kell most következtetnünk.

Valóban 1906 évi szeptember első napjaiban, a Vezuvion tartózkodásom alatt egy teljesen kimerült óriás benyomását tette reám e vulkán: krátere összeszakadozott, hamuba burkolt, feneketlen mélyedésnek látszott, melynek csak peremén és helyenként az Atrio del Cavalloban itt-ott felszálló meleg kénes gőzők árulták el, hogy nem aludt ki, hanem csak szendereg. Az összeszakadozott kráter, belső részéről szünet nélkül leváló kődarabokkal azt látszott mondani, hogy ő egyideig inkább pusztulni, mint épülni fog.

Már az 1872-i nagy kitörés jó magasan, az Atrio del Cavallo-ban, a Vezuvio új kúpja és a 79-i kitöréskor megmaradt régi köpenyszerű részlet, a Monte Somma közti sarló alakú völgyben bocsátotta ki láváját 800 m. körüli magasságban. Azóta a Vezuvio működése még inkább a főkúp körül összpontosult, minek következményeként az *Atrioban* két tekintélyes domb, a Colle Margherita és Colle Umberto keletkezett, (1. kép) egyrészt salak hullás *(Stromboli typusu explosiók)*[1] és láva öm-

1 Igy nevezte el Mercalli az olyan explosiókat, a melyek friss lávát dobnak ki, szemben a *Vulcano typusu* explosiókkal, a melyek a kráter régi anyagát dobják ki.

lések folytán, másrészt azáltal, hogy a nyilást nem talált láva felnyomta az előbbi módon keletkezett dombot.

Mattenci tanárnak, a Vezuvion levő kir. Observatorium igazgatójának megfigyelése szerint ilyen lakkolithszerű betódulás következtében 1898-ban 15 m.-rel emelkedett a Colle Margherita és teteje eközben el is tolatott.

1900-tól kezdődőleg, eltekintve az Atrioban támadt egyes kisebb kitörésektől, a főkúpra összpontosúlt a tevékenység.

Ennek a 31 esztendős működési periodusnak utolsó, elevenebb szakasza tulajdonképen már 1905 május 27-én kezdődött, a mikor a főkúp ÉÉNy-i oldalán, megelőző robbanások és salak dobások (Stromboli typusu explosiók) után 1245 m. magasságban repedés támadt, a melyből és egy másik az előbbi alatt 1180 m. magasságban a sodronykötél pálya állomása közelében képződött repedésből ezután majdnem egy hónapig folyt a láva.

Ettől az időtől kezdve az explosiók, lávafolyások változó erővel, de úgyszólván állandóan tartottak.

A kiömlött láva a Colle Umbertóhoz érkezve egyrészt É. É.-Ny-ra, az Atrioba folyt, másrészt Ny-ra, a sodrony pályának tartott, a melyet több helyen át is szakitott. (1. kép)

Ebből az időből meg kell említenünk az 1905 szeptember havi, nagy pusztítást végezett Calabriai földrengést, a melyik figyelmeztet arra, hogy az Apenninsok Ny-i oldalán végbemenő vulkani működések déli részének összeszakadozásával állnak kapcsolatban.

A legutóbbi kitörések következtében a Vezuvio főkraterének a feneke annyira felemelkedett, hogy április elején már csak 80 m. mély volt. Ebben egy kis salakkúp épült fel a Stromboli-féle explosiók folytán, melynek teteje 1905 május havában vagy 15 méterrel magasabb volt a régi kráter pereménél, úgy hogy a Vezuvio a nagy kitörés előtt Mercalli szerint 1335 m. magasságot ért el.

Az 1906 április 4—8-áig tartott nagy kitörés levegőbe röpítette ezt az egész felső részt. A karcsú kúp helyét most majdnem egy km.-nyi tátongó, roskatag, kicsorbult szegélyü üreg foglalja el, (1. kép, szaggatott kör.) a melynek pereme Lóczy pontos mérései szerint már május hóban 180—103 m.-rel volt alacsonyabb mint a paroxismus előtt. Azóta azonban bizonyára még alacsonyabb lett, mint a hogy láthatatlan, de legalább is 600 m. mély volt már szeptember elején a kráter feneke, a mit májusban még csak vagy 300 m.-re becsülték. Tehát az előbbi karcsú kúp helyén valóságos caldera támadt és a kráter jelenlegi formája nagyon hasonlít az 1822-i kitörés utáni formájához.

A kitörés lefolyása.[1]

1906 április 3-án még mindig az É.-Ny.-i oldalon lévő, majdnem egy évvel ezelőtt támadt nyilás működött. De igen erős robbanások támadtak a főkráterben és a földrengés érezhető volt egész a hegy aljáig.

4-én azonban már a D-i oldalon 1200 m. magasságban képződött egy új nyilás, a melyből kevés, lassan mozgó láva[2] ömlött a *Fiorenza* út felé, a melynek egy részét el is pusztította. Ez a nyilás azonban még aznap beszüntette működését, mint a hogy megszüntek működni az É-i oldalon levő nyilások is.

Az 1200 m.-es nyilás működésével egyidejüleg 4-én igen heves robbanásoknak volt szinhelye a főkráter, a melyek eleinte tüzes, friss lávát dobáltak (Stromboli-féle explosiók,) de mihamar a belső kúp anyagára került a sor (Vulcano-féle explosiók), a mit estére teljesen elpusztítván, megkezdődött már az első napon a külső kúp szétrombolása is.

5-én az 1200 m.-es nyilástól D-re 800 m. magasság körül a Fiorenza ház czisternája közelében támadt egy másik nyílás, a melyből 100 m.-es óránvi sebességgel folyt a láva a Casa Bianca felé. (1. kép.)

6-an reggel még mélyebben, 600 m. magasságban képződött egy új nyílás, az előbbitől vagy 600 m-re KDK-i irányban a Cognolin, a melyből kifolyó 300—400 m. szélességü láva, szigeteket zárva közbe, 110 m.-nyi óránkénti közepes sebességgel folyt Bosco Frecase felé.

7.-en délután 4 óra 30 perczkor Nápoliig elhallatszott robbanások tamadtak a főkráterben, a kidobott tuzes lávadarabok pedig a kráter felett 2 km. magasra is felszálltak. Ezek a robbanások folytonosan erősödve, tuzes anyaggal boritották be a kúp egész felső részét.

A Cognolin levő nyilas este 10 óra 45 perczkor nagyon hevesen kezdett működni. A láva ekkor olyan gyorsan nyomúlt fel, hogy a 600 meteres nyilas felett ujabb nyilas tamadt, a melyből óriasi mennyiségü

[1] Erre vonatkozó adataim legnagyobb részét Lacroix tanárnak, a párisi akadémia tagjának, a Mt. Pelé 1902-i kitörése híres kutató[illegible] és leírójának a közleményeiből vettem. Lacroix a franczia közoktatásügyi [illegible] a kitörés kezdetén a Vezuvhoz küldötte, a hol [illegible] sok becses megfigyelést tett. Ezeket részben már a Vezuvról küldte be a franczia akadémiának, összefoglalva pedig külön egy [illegible] értekezésben adta ki: Comptes Rendus t. CXLII. p. 941, 1020, 1244. t. CXLIII. p. 13. Revue générale des Sciences 1906 okt. 30 és nov. 15 füzete. Becses megfigyeléseket tett közzé [illegible] 1906. 276. l. Sok [illegible] Th. Wegner-nek a Centralblatt für Mineralogie [illegible] 1906 aug. 15 és szept. 16. számában megjelent [illegible]

[2] A [illegible]

láva ömlött Bosco Trecase felé. Ezen kívül egy harmadik, tovább K-re még magasabban (750 m. magasság körül) nyílt „boccán“ a K-i oldalon fekvő Terzigno felé is megindult a lávafolyás. Erre a főkúp robbanásai elcsendesedtek, hogy később annál nagyobb erővel kezdődjenek újra. A főkúpon kívül azonban ezek a boccák is dobáltak izzó lávadarabokat a levegőbe.

A Terzigno felé ömlő láva az 1850.-i kitörés láváján folyt végig. Minthogy a kiömlött láva 100 éven belül nem igen válik termékenynyé ez a folyás ezidőszerint kárt nem okozott. A Cognoli két nyílásából kiömlő láva azonban mihamar gazdag ültetvények közzé jutott, tovább folyásában pedig Bosco Trecase község egy részét (vagy 100 épületet) pusztította el, miközben három emberélet is áldozatául esett. Ez a folyás csak 8.-án délután állt meg pár méterre Torre Annunziata temetője előtt. A Cognoli nyílásaiból azonban még április 10—11 közötti éjjel is folyt láva, de ez Bosco Trecasét sem érte el.

A paroxismus tetőfokán a lávatódulás olyan nagy volt, hogy 8-án hajnalban 2 óra 30 percztől 5 óráig a 800 m.-es nyílás is újra működni kezdett. Ezt megelőzőleg 8.-án éjjeli félegy órakor és 2 óra 40 perczkor óriási robbajjal és földrengéssel beomlott a főkráter. Ezután az explosiók az eddigi tüzes kövek helyett fokozatosan alacsonyabb hőmérsékü, később pedig egészen hideg anyagot dobtak ki, a Stromboli-féle explosiókat Vulcano typusúak váltották fel. A kidobott anyagok pusztították el az ÉK-i oldalon a Mte Somma aljában fekvő *Ottajano* és közelében *S. Giuseppe* városkákat, miről később lesz szó.

E kitörés mechanismusára vonatkozólag kiemelni óhajtom azt, hogy az évek hosszú során 1300 m. körüli magasságra felgyülemlett magma először is az ÉÉNy-i oldalon tört magának 1200 m. magasságban nyílást, azután fokozatosan jobban és jobban elmozdult DDK-felé, a hol először szintén 1200 m. magasságban, azután 800, majd 600 m. magasságban, tehát hovatovább, mélyebb szintben csinált magának útat.

A magma tömegnek a kitörés folyamán való eme ÉÉK—DDK-i irányban való vándorlását én fontos jelenségnek tartom, mert ez az irány összeesik a főtektonikai iránynyal és egyközös a tengerpart húzódásával is.

A kifolyt láva anyaga.

Az 1906.-i nagy kitörés anyagát, összetételét és szerkezetét tekintve olyan *leücites tephrit,* mint aminő a megelőző kitörések anyaga. A felületen hirtelen lehült, ennek következtében salakossá lett lávakéreg a tovább mozgás folyamán összeszakadozott, minek következtében a fiatal lávamezőt rögös lávadarabok borítják be, a mi feketés szürke

színénél fogva élesen elkülönül a világos szürke, hamuval fedett, környező résztől.

A lávaréteg vastagsága a lejtő hajlásszögétől, a felület domborzati viszonyától és az útjában volt akadályoktól függőleg 1—11 m. között változik. Bosco Trecase alatt a Torre Annunziatára vezető út közelében van egy erősen épített, egy emeletes, elpusztult nagy ház (2. kép), melynek falánál augusztus 30.-án még jól észre lehetett venni a megvastagodott lávából elszálló meleget. Ennek a háznak a tulajdonosa, a kitörés előtt jómódú olasz nemes úr, akinek házával együtt több holdnyi szőlőjét is elpusztította a láva, a kitörés következtében hajléktalan szegénynyé lett, annyira, hogy a turisták legcsekélyebb adományát is köszönettel fogadta.

Bosco Trecaseban az elpusztult Szent Anna templom közelében alkalmam volt egy teljes 9 m. vastagságában feltárt lávatömeget megfigyelni.

A kívül, salakos láva belső részében sürü tömör, csak egyes likacsokat zár magába; benne 1—5 mm.-nyi világos szürke leücit és barna augit kristálykák vannak porphyrosan kiválva. Mikroszkopiummal kevés apró labradorítot, földpátot és magnetítet is látunk benne, úgyszólván teljesen átkristályodott alap-anyagba beágyazva. A kifolyás után megmeredt alapanyag ásványai között is legtöbb az augit és leücit, de itt már plagioklas-földpátot és magnetítet is bővebben találunk, mint a porphyros ásványok között.

A megkeményedett láva rosz hővezetésének kitünő bizonyítéka az, hogy e láva tömeg aljából a faltörmelék közül egy épen megmaradt párna került a napfényre ottlétemkor.

A láva hőfokának hatására a közelébe került ablaküvegek meglágyúltak és átkristályosodván, átlátszóságukat elveszítették, porczellánszerüekké lettek. Egy ilyen birtokomba került üvegnek a felületén kén rakódott le.[1]

Ottajano pusztulása.

Az áprilisi nagy kitörés nemcsak kiömlött lávájával tett kárt. A lávafolyásnál is nagyobb pusztítást vitt végbe az az óriási mennyiségü laza anyag: lapilli, bomba, amely a paroxismus tetőfokán, április 8-án éjjel fél egytől reggeli 4 óráig, tehát a főkúp beomlásának idejében dobatott ki. Nagyon nevezetes az, hogy ezek a romboló explosiók nem függőlegesek, hanem ferdék ÉK-i irányuak voltak, ennek következ-

[1] Maga az üveg vékony csiszolatban igen szép sphärokristályos szerkezetet árul el, melynek rostjai hosszukban positivus charakterüek. Ott, ahol az üveg nem kristályosodott át egészen, *wollastonittá* változott. Olyan képződmények ezek, aminőket Lacroix „La Montagne Pelée et ses éruptions" Paris 1904. 620, 621. lapon is leir.

tében a Ny-i oldalon a főkrátertől vagy 2 km.-nyire eső obszervatorium alig kapott valamit a kidobott anyagból, az ÉK-i oldalon 5 km.-nyire eső Ottajanora és ennek D-i szomszédjára San-Giuseppere pedig annyi törmelék zúdult, hogy e két városka a törmelék súlya alatt úgyszólván teljesen rombadőlt.

Eme ferde irányú pusztító robbanások okát keresve, fontos körülménynek tartom a magmának ÉÉNy-DDK-i irányban való vándorlását, amelyre fennebb rámutattam; valamint azt is, hogy az ismeretes excentrikus kitörések (1760, 1794, 1861) mind a Vezuvio Ny-i oldalán támadtak, tehát ezektől a főkúphoz vezető útak Ottajano felé tartó ferde irányt jelölnek (l. térképen).

Az általuk kidobott laza anyagnak kezdő, kisebb részét a friss láva szolgáltatta (Stromboli-féle explosiók), későbbi legnagyobb része pedig a beszakadt régi kúpból került ki.

A kidobott anyag rendes vastagsága, ha nem is volt nagyobb Ottajano környékén 0·70 m.-nél, helyi okok folytán egyes helyeken 4—5 m.-re is felhalmozódott. Az említett két község legtöbb épületének teteje beszakadt, ami a hivatalos adatok szerint 197 embert ölt meg, 41-et pedig megsebesített. Emberéletben való legnagyobb pusztítást a templomok vittek véghez, melyekben menekülést keresett a megrémült lakosság.

Ottajanora leginkább mogyoró és dió, kivételesen azonban 20 cm.-nyi nagyságú kődarabok is hulltak, a melyek — tán visszatérő levegő áramoktól sodorva, — az épületeknek a Vezuvtól elfordult oldalain gyültek meg nagyobb mennyiségben és okoztak több kárt. Bassani nápolyi egyetemi tanár szivességéből alkalmam volt látni gyüjteményében olyan ablaktáblákat, amelyeken ezek a lövegek rendkívül éles metszésü, elliptikus lyukakat vájtak.

Nagyon siralmas képe volt Ottajanonak még szept. 1-én is, a mikor már az élet kezdett lassanként vissza szivárogni. A lejtős utczákra épített keskeny vágányu vasútakon hordták ki ottlétemkor a barnás-vereses szinü, rengeteg mennyiségü, salakos lapillit, a melynek 5—6 m. magas halmazára kellett egyes utczák végén felkapaszkodnunk. Sőt nem egy helyütt az első emeletig feltöltötte a lapilli tömeg a keskeny utczákat.

A Szt.-Mihály arkangyal templom sekrestyéjének megmaradt tetejéről beszakadt házak tömege tárult elénk. Ennek a templomnak beszakadt teteje éppen az oltáron levő védőszentnek áldásra nyújtott jobb karját törte le.

Azzal a meggyőződéssel hagytam el ezt a szomoru várost, hogy ha a modern társadalom nem nyújtotta volna felé segítő karját és ha nem volnának modern technikai eszközök, ez is Pompei sorsára jutott volna.

Minden valószinüség szerint Pompeit is olyan ferde irányu explosiók pusztították el, a minőknek most Ottajano esett áldozatul. A Pompeit boritó tufa anyag is a Vezuvionak csak D-i részében található egy övben.

A Vezuvion szerzett újabb tapasztalataink alapján, már most jobban értjük az Antillák gyöngyének, a Martinique szigeti Saint Pierre városnak 1902-iki pusztulását is. A Mont Pélé tüzhányónak gyilkos forró lehellete („nués ardentes", a hogy Lacroix nevezte), a melyik ennek a vidám városnak 28000 lakosát egy pár percz alatt megölte és a várost romba döntötte, szintén ferde iranyú explosiókból támadt és a benne rekedt finom hamu tette olyan nehézzé, hogy a földszínen hömpölyögve zúdúlt a városra.

Visszatérve a Vezuvio áprilisi nagy kitörésének befejező szakaszára, meg kell még említenem, hogy az explosiók és a kisebb-nagyobb töredékeknek ezzel járó kidobása tartott 8-án és 9-én is és az elszállott vizgőzből támadt köd, telve apró törmelékekkel, sötét burokként fedte ekkor is a vidéket.

A legfinomabb hamú a szelek szárnyán messzire vitetett: április 8—9-én már a dalmácziai partokon Ragusánál, 18—19-én az istriai félszigeten Polában és Triesztben rakódott le 0·5—3 mm. vastag réteg, a melynek csak a legdurvább szeme érte el a fél mm. nagyságot. Ezt tudva, könnyen megértjük, hogy a Retteg vidéki Csicsóhegy dacit-kitörésének hamuja nemcsak egész Erdélyben, henem még Romániában is előfordul.

Valóságos iszapeső is támadt a kitörés alatt a levegőbe szórt hamú rovására Torre del Greco vidékén.

A robbanások idővel mindinkább ritkultak, azonban még májusban is előfordult egy-két hevesebb robbanás, a melyik hamúval telt vizgőzt lökött ki.

*A száraz omlások*nak (avalanches sèches, Lacroix) nevezhető tüneményeк is érdekes járulékai voltak e kitörésnek és az ezek révén támadt árkok csodálatos, ránczos takaróba öltöztették a Vezuvio kúpját. (1, 3, kép.)

A száraz omlások az explosiók által kidobott és legnagyobb mennyiségben (20—30 mm. vastagságban Lóczy szerint) a főkúp szegélyén felhalmozódott óriási mennyiségű laza anyag[1] homok, hamú, lapilli, bomba rovására képződtek.

Miután ennek legnagyobb része a kráter közelében esett le, a peremtől bizonyos távolságra a főkúp oldalán olyan meredek lejtő támadt, hogy a nagyobb bombák leesése, vagy az explosiók, vagy az

[1] 85 milió köbméterre becsülik az 1906 ápriliskor kidobott laza anyagot.

ezeket kisérő rengések is elegendők voltak arra, hogy a felhalmozódott anyag meginduljon. Ilyen okokra bekövetkezett omlások lavina módjára hömpölygő, hatalmas száraz áramlásokat hoztak létre, amelyek magukkal ragadtak mindent, a mi csak útjokba került. Az aljban azután minden rend nélkül egymásra halmozódott „*chaotikus* breccsiát" építettek fel, a mi az Atrio del Cavallo egyenetlenségeit kitöltötte. (5, 6, kép) Ezek pusztították el a Ny—i oldalon a sodronypálya két állomását.

Az így származott mély barázdák, barrankók éles gerinczekkel elválasztva egymástól, sűrűn egymás mellett lepik el a Vezuvionak főkúpját. (1 kép) Legszabályosabban sorakoznak ezek egymás mellé az Ék—i oldalon, ott, a hol legvastagabb rétegben és legegyenletesebben halmozódott fel a laza anyag, a hol kiemelkedő láva tömegek legkevésbbé zavarták meg a laza anyagok egyenletes összefüggését.

Könnyen elképzelhetjük, hogy a forró állapotban egymásra halmozódott laza tömeg, a melynek hőmérséke Lóczy szerint még májusban is több volt 100°-nál, elpárologtatta, vagy magába szívta a kisebb esőt, április hó vége felé azonban nagyobb, viharos záporesők jelentek meg, amelyek eme üledékek legfelső részét iszappá változtatták. Ez a tésztanemű nyúlós anyag is a száraz omlások árkain folyt le, minek következtében alakjuk még élesebbé vált, az aljban összegyült tömeg pedig növelte a száraz úton képződött, rendetlen, breccsiás halmazt.

Szeptember hó első napjaiban az Atrio del Cavallo felső részében, a Colle Margherita és C. Umberto tetején, a gyönyörü ásványkristályokat tartalmazó bombákra vadászva, több ilyen száraz árokon gázoltam át, miközben nem egyszer térdig, sőt azon felül is besülyedtünk a szürkés-sárga szinű hamuba. A meredekebb lejtőkön nyomunkban azonnal képződtek az előbbiekhez hasonló apró mellék árkok. Sőt egyszerü botszúrással is megindíthattunk ilyen miniatür száraz folyásokat, a melyek alulról fölfelé harapództak, mindaddig, míg enyhébb lejtőre érve, a hamutömegben a nyugalom helyre nem állott.

Nagyon sajátságos benyomást gyakorolt a szemlélőre a Vezuvio környékének ez az égyhangu, sárgás-szürke hamutakarója, a melyik kezdetben izgatólag hatott reám, de később unalmassá, sőt bosszantóvá vált, nemcsak azért, mert eltakarta a régibb lávafolyásokat, hanem azért is, mert rendkivül nehézzé tette a közlekedést, áthatolt a legsűrűbb ruhán, vizhatlannak tartott czipőn és a legenyhébb levegőmozgásra, aminőt például a járás indított, sűrű gomolyokban szállt fel. Én, a ki idejövetelem előtt égtem a vágytól, apróra megismerni a Vezuvió nagy átalakulásait, nappal a hamutól, éjjel a szunyogoktól kínozva, három napi vezuviói tartózkodás után kimerülve tértem vissza Nápolyba, a Santa Lucia bábeli forgatagába és jól tudtam, hogy miért voltam vezuvioi tartózkodásom egész ideje alatt én az

egyetlen szálló vendége a nagy kényelemmel berendezett Cook-féle Eremo hotelnek, a melyik máskor ilyen időtájt tömve szokott lenni turistákkal. A Vezuvio magasabb régióiba ottlétemkor egyedül a gátakat építő munkások tábora vitt szorványosan életet. Hatalmas kőgátakkal zárták el az Atrioból nyiló mélyedéseket,[1] azért, hogy az őszi esőzéssel fenyegető iszapömlésektől megmentsék a mélyebben fekvő, gyönyörü kulturát. De ha a Vezuvio felső részén összehalmozódott laza anyag óriási mennyiségét összehasonlítottuk ezekkel az impozáns méretük daczára jelentékteleneknek látszott haránt gátakkal, arra a következtetésre kellett jutnunk, hogy e nagyszabásu munkálatok nem annyira a veszély komoly elhárítására, mint inkább a kedélyek megnyugtatására voltak jók.

A fumamarolák útján képződött kristályok.

A kidobott anyagokkal kapcsolatban meg kell emlékeznem azokról a bombákról, a melyek annyi sok szép ásványkristálylyal ajándékozták meg gyüjteményeinket. Ezeknek a kristályoknak a képződésük a kitörés előtti időszakba esik, a midőn a magmából elszálló, illanó anyagok átjárván az összerepedezett kráterfalat, részben a könnyen megtámadható leücitnak a rovására létrehozták az üregekben azokat az üde, szép ásványkristályokat, a melyeket az explosiók a bezáró bombákkal a felületre dobtak.

Nagy mennyiségben fordulnak ezek között elő mikrosommit kristályok, a melyek némelykor egészen hozzá simulnak a kőzet régi ásványaihoz, mintha azokkal egyidejü képződmények volnának. Ezek, valamint az üveges kalium földpát (a sanidin) és sodalith kristályok is a kőzetben lévő régi leücitek rovására képződtek natrium és calcium chlorür és sulphat gőzök behatására. Egyéb kristályok közül megemlítem még a plagioklast, amphibolt, biotitot, haematitot, magnetitet, aranysárga aegirin-augitet, melanitgránátot, sphent, olivint és a Johnston Lavis-től chloromanganokalit néven leírt kalium-, mongan- és kevés natrium-chlorürt tartalmazó ásványt. Utóbbi egészen új aquisitio az ásványtanra. Egyes bombákban nagy mennyiségben fordult elő a mi trestyai calcedonunkhoz hasonló megjelenésü sylvit, nagy koczkákat alkotva, továbbá kősó. Szalmiak a kifolyt lávából elszálló termékek között fordul elő gyakran, ott, ahol szerves anyag (fatörzs) került a lávába. Ezen kívül kén és főleg vaschlorid is közönséges sublimatio terméke a kiömlött lávának. Galenit is előfordul a Vezuvioról hozott bombáimban.

Abból a körülményből, hogy a régi kőzet nem olvadt meg, másrészt pedig, hogy a képződött ásványoknál alkálichlorürök és pedig

[1] 2 millió líra állott e czélból rendelkezésére a segítő bizottságnak.

leginkább natrium chlorür és sulphatok szerepeltek, arra kell következtetnünk, hogy 500° C-nál magasabb, leginkább 800—900° C körül levő hőmérséknél képződtek eme kristályok, a melynél a száraz fumarolák szálnak el.

Egészen ilyen származásu és hasonló szépségű ásványok képződtek a harmadkori vulkáni működéssel kapcsolatban Piskivel szemben, a Maros jobb partján emelkedő Aranyi hegy andesitjában is.

*

Áttekintve a Vezuvio 1906. évi nagy kitörésének főbb jelenségeit, ki kell emelnünk, hogy ebben a kitörésben sok olyan részlet volt, a mi ilyen jól kifejlett vonásokkal egy kitörésben nem igen szokott egyesülni. Habár egészen új jelenséget nem is találunk ezek között, a kitörés részleteinek sok szakembertől való gondos megfigyelése és tanulmányozása révén lényegesen hozzájárult a vulkáni működések mechanismusának és chemismusának pontosabb megismeréséhez.

Ottajano és San Giuseppe pusztulásában hű képét láttuk Pompeji, Herculannem és Stabide pusztulásának.

Most már tisztábban látjuk Saint Pierre 1902. évi borzasztó pusztulásának okát is a Pélétypusu ferde irányú explosiókban, a melyeknek hamúval túltelített gyilkos gőze a föld felszinén hömpölyögve minden élőt megölt, az épületeket pedig romba döntötte és felgyujtotta.

Nagyon becses adatokat szolgáltatott a kitörés a barankóféle száraz árkok képződésére vonatkozólag is, a melyek kapcsán megértjük vulkáni vidékeink bizonyos zavart breccsiáinak képződését.

Az Aranyi hegy üde kristályainak származását a legújabban szerzett tapasztalatok alapján összefüggésbe tudjuk hozni a vulkáni anyagból magasabb hőfoknál elillanó száraz gázakkal, amelyek a közetet nem igen változtatják el. Ezzel szemben az alacsonyabb hőmérséknél elszálló nedves, savanyu fumarolák, a melyek óriási mennyiségü vizgőzzel sósavat és kénessavat bocsátanak el és helyenként becses érczekkel töltik ki a repedéseket, az eruptivus közeteknek a zöldkövesedés néven ismert nagy elváltozásait hozzák létre.

Dr. Szádeczky Gyula.

1

2

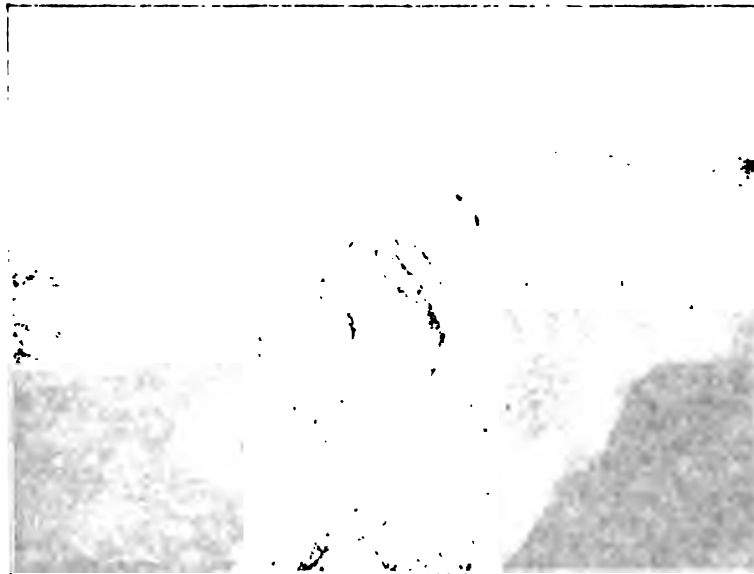
3

4

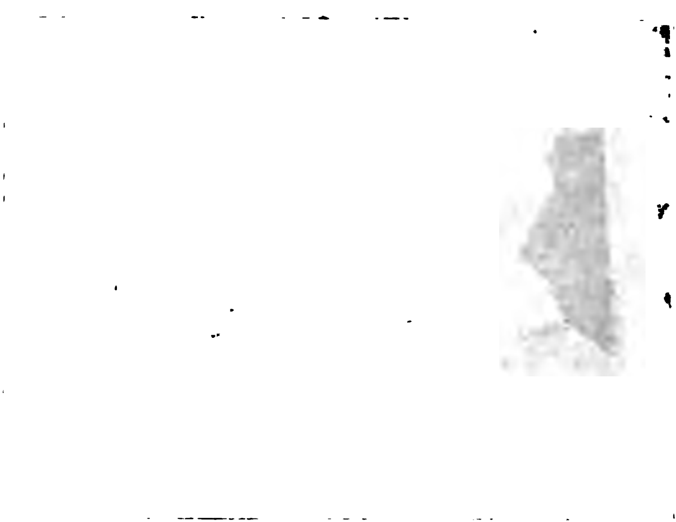

5

6

5

6

TARTALOM.

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA SAJTÓJA
1907.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

ZILAHON, 1907 JÚNIUS 1.—2. NAPJÁN

TARTOTT

HARMADIK VÁNDORGYŰLÉSÉNEK

EMLÉKKÖNYVE

SZERKESZTETTE

SCHILLING LAJOS

FŐTITKÁR

KOLOZSVÁR
KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET
1907

...rdélyi Múzeum-Egyesület Zilahon, 1907. június 1-2. napján tartott harmadik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerkesztette Schilling Lajos főtitkár. — Kolozsvár, Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1907.

A zilahi vándorgyűlés története.

Zilah város tanácsa és a Wesselényi-kollégium meghívására III. vándorgyűlését Szilágy vármegye székhelyén tartotta az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1907 június 1. és 2. napján. A két elsőhöz méltóan csatlakozik a zilahi kirándulás, mert azok tanulságainak ismétlődésén kivül becses újjal is szolgált. Mindenki azt érezte III. vándorgyűlésünk közben, hogy a kitartó munka sikerében bíznunk lehet s hogy az erdélyi társadalom az EME működésének szükségét érzi.

Már a gyűlés előtt felhangzott a zilahi sajtóban, hogy vándorgyűlésünknek éppen a Szilágyság helyzete miatt nagy a jelentősége.

Mert — írja a *Szilágy* — hiában volt az Unio, hiában az újabb, egész Magyarországot egységes államterületté át- vagy inkább visszaformáló törvények: a *Partium*nak, a mai Szilágymegyének még mindig különös helyzete van. Ma sem tartozik igazában sem Erdélyhez, sem Magyarországhoz. S a mint a régibb, harczokkal teli, kemény időkben ennek a kellemetlenül kiváltságos helyzetnek minden átkát, nyomorúságát végigszenvedte, éppúgy megérzi társadalmi és kulturális tekintetben ezt a sehova sem való tartozandóságot ma is. Nincs a vármegyének ma sem valamely kulturális középponttal, valamely metropolisszal megfelelő érintkezése. Elszigetelten, elhanyagoltan él. Szellemi érintkezésben egyedül a fővárossal van s — sajnos — ezzel is csak a napilapok révén. A vidéki szellemi emporiumok közül Debreczen és Kolozsvár volna, már csak szellemileg is, a két legmegfelelőbb kulturhely, melyekhez szellemi, intellektuális kapcsokkal kellene magát fűznie. E geográfiai konveniálás mellett mindkettőhöz históriai szálak is kötik a Szilágyságot éppen a szellemi összeköttetést illetőleg. De mintha Debreczentől — talán a református egyház elválása s az erdélyi kerülethez való csatlakozása miatt — újabban eltávolodott volna vármegyénk. Viszont a régi Erdélylyel és Kolozsvárral egyre erősebb az érzés, gondolkozás, törekvések és vágyak közösségében való összeforrottságunk. Mindezek a körülmények a Szilágyságot mintegy predesztinálják arra, hogy Kolozsvár élénk szellemi életének forrásából nyerje, várja a maga — valljuk meg: meglehetősen elposványosodott — kulturéletének a felfrissítését. Most, mikor a Múzeum-Egyesület látogatásával tiszteli meg vármegyénket, városunkat, kétszeres a mi örömünk, mert egy egészséges, produktiv szellemi összekapcsolódásnak biztató, örvendetes jelét látjuk e látogatásban. Vajha ez a kezdet termékeny lehetne s ne maradna értékes gyümölcsök nélkül szűkölködő meddő kisérletnek! (1907. 22. szám.)

A vándorgyűlés megalakulása ugyane hangulatban történt. A vármegyeház disztermét megtöltő közönséget gróf *Esterházy* Kálmán elnök ama készség kifejezésével üdvözölte, hogy az EME igyekszik megismerni

a meglátogatott vidéket s erejéhez mérten szolgálni annak művelődési törekvéseit. Zilah jelentőségét emelte ki azzal a kívánsággal, vajha ott állítaná az állam egyikét azoknak a közművelődési házaknak, melyeket a közoktatásügyi miniszter létesíteni készül. Az elnöki megnyitót követő üdvözlő beszédek a szivesen fogadáson kivül a várakozást is kifejezték. Dr. *Kaizler* György főispán a vármegye és a város közönsége nevében üdvözölte „Erdély kultúrájának lelkes munkásait. Őszinte örömmel és hálával értesült közönségünk — úgymond — a tiszteletreméltó egyesület elhatározásáról, hogy szives hívásunknak engedve, vándorgyűlését ez ősi város falai között tartja meg. Nemcsak a város, de az egykori Partium történelmi földjének egész lakossága megtisztelve érzi magát ezzel s *erősbödést nyernek a magyar kultúrának ez exponált helyen levő védőbástyái és annak őrtálló katonái*". A megyei Wesselényi-Egyesület és a Wesselényi-kollégium nevében *Kincs* Gyula igazgató ezt a beszédet mondta:

A Wesselényi-kollégium könyvtárában van egy 16 kisnyolczad oldalra terjedő brosür, amelyről, ha nem csalódom, bibliografiánk nem tud. Én legalább könyvészeti munkákban megemlítve nem láttam. „Kolozsváron" nyomatták 1831-ben. Czíme: A' Szilágy' Élő-képe. Irta Egy, kiadta Más Szilágyi Pólgár. A „Pólgár" így hosszú ó-val, erdélyies dialektusban, ahogy kiejtettem. Az Egy Pólgár mindjárt a bevezetésben így ír: „mikor én ifjabb esztendeimben a' Szilágyot megkerültem, mely akkor a' Nóé' galambja repkedéséhez vólt hasonló, — maga-is el lévén akkor szép vidékeire nézve folyói árjától borítva — nem maradt enbennem egyéb a' Szilágytól — undorodásnál: de most, úgy találom, hogy, ha a' Hazának mostohább Helyei betüket érdemeltek, sokkal méltóbb azokra a' Szilágy, mely a' természet' javainak valóságos tára..." Folytatván aztán a Szilágy „esmértetését", azt reméli, hogy aki „figyelmetesen fontolóra veszi... nem fogja többé azzal kisebbíteni, hogy itt 1) vadon nőtt emberek laknak; 2) Tolvajbandák tanyáznak; 3) Az útazó a' tsinálatlan rossz útak miatt keresztül-sem mehet rajta." A 3-dikra (a rossz útakra nézve) azt mondja lejebb, hogy „így vólt ez az újabb időkig."

S nekem most, 76 év múlva, sajnos, azt kell mondanom, hogy így van egészen máig. A rossz útak alatt ma már természetesen nem az országútakat értem, amelyek — kivéve az érmelléki részeket — elég bőségben és kitűnő karban vannak, hanem értem példaszerűen hátramaradt vasúti közlekedésünket. Mert van ugyan vasútunk, igaz, hogy csak 19—20 év óta s ma már vármegyénk határát négy különböző ponton szelik a ki- és bevezető sínek, de főleg a viczinálisokkal velük született gyengeségek miatt oly nehézkes és lassú a közlekedésünk, hogy nemcsak a világ-, hanem az országos forgalmon is jóformán kivül állunk. Bizony-bizony, ez a főoka, hogy bennünket, a Szilágyságot, ma aránylag még kevésbbé ismernek, mint hajdan, amikor mint Partium hol Magyarországé, hol Erdélyé voltunk s amikor áldott földünk, fájdalom, a hadak rendes útja volt. Nem ismernek eléggé sem természetrajzi, sem néprajzi, sem történelmi tekintetben. Ami kevés ez irányban a megismertetés czéljából történt, az majdnem kivétel nélkül innen belülről indúlt ki sok jóakarattal, de szerény, szegényes eredménnyel. A mi kultúrális intézményeink, első sorban a Wesselényi-kollégium s a Wesselényi-Egyesület folyton a napi munka bajaival küzdenek, jóformán a jövőért s különösen a magyarság megtartásáért dolgoznak és így az említett föladatok érdekében igen keveset tehettek. Úgy hiszem azonban, hogy e

naptól kezdve, amelyen e méltán hírneves tudományos társaságnak, az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek vándorgyülését falaink között tisztelhetjük, felénk fordúl teljes megismerés czéljából a magyar tudományosság figyelme is s a rendelkezésére álló hatalmas eszközök, különösen a magasabb fokú tudás segélyével megismerteti ezt az országrészt nemcsak a többi részekkel, hanem önmagával is. E reményben s e fölött való örömömben köszöntöm, mint a Wesselényi-kollégium ez idő szerinti igazgatója s a Wesselényi-Egylet ez idő szerinti elnöke ez intézmények nevében igaz tisztelettel a nagyrabecsült vándorgyülést.

Az első ülésen (június 1. d. u.) a megnyitás után dr. *Gidófalvy* István kir. közjegyző, dr. *Benkő* Gábor zilahi tanár, dr. *Bochkor* Mihály az erdélyi róm. kath. státus titkára és dr. *Páter* Béla gazdasági akadémiai tanár tartotta meg kitüzött előadását. Este 8 órakor a Wesselényi-kollégium elöljárósága és tanári kara látta szivesen vendégül a kirándulókat.

Második nap, június 2-án, a régi római város, *Porolissum* helyét keresték fel a vándorgyülés tagjai és velök Zilahról sokan. Mojgrád község felett, a Magura nyugati oldalán a vármegye most nyitott kőbányáját szemlélte meg a társaság, melynek *Cholnoky* Jenő egyetemi tanár a környékre vonatkozó földrajzi és geológiai, rögtönzött előadást tartott. *Porolissum* kövein *Fodor* Dániel állami polgári iskolai igazgató volt a vezető, ki erre az alkalomra *Porolissum és környéke* czímen tájékoztató füzetet adott ki a terület térképével. A mintegy 70 holdon elterülő várhely részletes megszemlélése előtt *Czell* Vilmos nagybirtokos villásreggelit szolgáltatott fel s ekkor *Roska* Márton, a kolozsvári egyetem régészeti és érmészeti intézetének egyik régésze, *Dacia*ról olvasott fel tájékoztató ismertetést. Délben az erdőben Zilah város vendégelte meg a társaságot, melyet az egész kirándulás alatt körülvett Mojgrád lakossága.

Este 7 órakor a Wesselényi-szobornál gyültek össze a vándorgyülés tagjai s az EME nevében *Schilling* Lajos egyetemi tanár, főtitkár megkoszorúzta a szobrot, ezeket mondván:

Wesselényi Miklós érczalakjához hálás kegyelettel gyültünk össze az Erdélyi Múzeum-Egyesület nevében.

Nemzetünk jelene súlyos, ege vészfelhőkkel borítva; kevés a jó reménységünk s mint mindig, vigaszt és bíztatást most is csak a múlt nagy példáiban találhatunk. Súlyos a ma, de még súlyosabb volt a nemzeti ébredés kora! Mégis megdicsőítette a küzdők fényes serege, amelynek élén az elsők közt vívta Wesselényi Miklós titáni harczait. A kettészakadt hazát egygyé forasztani; az elmaradt, jogaitól kifosztott, sajátos fejlődésében gátolt nemzetet a műveltség magas fokára segíteni, nemzeti érzésben és szabadságban nagygyá nevelni: volt a magasztos czél, amelyért élt, áldozott!

E czélért küzdtek mások is, — olykor még fénylőbb tehetséggel, nagyobb tündökléssel, de nem igazabb érzéssel, nem melegebb szívvel, mélyebb belátással. Emberszeretete, önzetlen hazafisága, legendás bátorsága elbűvölte a kortársakat, — megragadja és fogva tartja az utódok képzelő tehetségét és ma úgy áll Ő előttünk, mint a múltnak nemzeti hérosza s a jövő nagyságának egyik záloga!

Emlékezve az áldozatra, amelyet honáért hozott, elszorúl szívünk, de áldjuk a sorsot, hogy áldozata nem volt hiábavaló, mert eszményeiből nem egy valósula: az összeforrott két haza magyar nemzete él bérczeink között s a szép rónaságon; alkot, dolgozik s halad a nemzeti érzés és művelődés útain!

Érczképmásod talapzatára, Wesselényi Miklós, eszményeidnek egyik hű ápolója és munkása: az Erdélyi Múzeum-Egyesület hálás emlékezéssel teszi le koszorúját!

A koszorú letétele után a városi Vigadó nagytermében két szabadelőadást hallgatott meg a közönség: dr. *Imre* Sándor egyet. magántanárét Wesselényi *Szózat*áról s dr. *Cholnoky* Jenőét *A Balaton*ról. A hirdetett harmadik előadást dr. *Kenyeres* Balázs egyetemi tanár a vetítőgépben előállott hiba miatt nem tarthatta meg. Ezekkel az előadásokkal véget ért a vándorgyűlés.

Minden alkalommal igen nagy közönség figyelte az előadásokat s azt vettük észre, hogy kivált a második napon (vasárnap volt) a lakosságnak az az egyszerűbb része is hallgatóságunk sorában volt, melyet eddigi vándorgyűléseinken nem igen láttunk. Ennek örvendtünk; épp úgy annak is, hogy állandóan közöttünk volt a vármegye tisztikara a főispánnal és alispánnal együtt, a város és a Wesselényi-kollégium elöljárósága és a közönség soraiban a hivatalok főnökei. Képviselőt küldött Nagybánya város mint az EME alapító tagja, a dési állami és a szilágysomlyói kath. gimnázium, a Magyar Numizmatikai Társulat. Meleg üdvözlésben részesült a vándorgyűlés az EMKE, az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társaság, a nagyenyedi Bethlen-kollégium elöljárósága, a szamosújvári állami főgimnázium részéről.

A gyűlés társelnökévé és a vándorgyűlési bizottság elnökségének tagjává választottuk a helyi bizottság elnökét, báró *Diószeghy* Zsigmond polgármestert.

A vándorgyűlés tagjai az egyesület választmányának mindezeken kivül azzal is beszámoltak, hogy ennek a kirándulásnak mindkét fél: szives házigazdáink és egyesületünk részére is maradandó eredményei remélhetők. A vármegye egyesületünket segítségül akarja hívni Porolissum feltárására s *Török* István alispán kezdeményezi az EME szilágymegyei fiókjának megalakítását. Voltaképpen a nyertes egyesületünk; köszönet azoknak, kik munkájában előzékenyen támogatják s alkalmat nyújtanak neki továbbra is közérdekű tevékenysége körének folytonos szélesbítésére.

A választmány ki is fejezte köszönetét mindazok iránt, első sorban Zilah város tanácsa és polgármestere, valamint a Wesselényi-kollégium elöljárósága és igazgatója iránt, kiknek a III. vándorgyűlés sikerét köszönheti. A Szamosvölgyi Vasút Rt. Igazgatóságának is, mely útunk kényelmét áldozatkészen biztosította.

Zilahi kirándulásunk alkalmával 42 (alapító, rendes és pártoló) taggal gyarapodott az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

Wesselényi Szózata és a köznevelés.

A XIX. század első felének magyar irodalma bőséges anyaggal szolgál mindazoknak, kik nemzetünk sorsán tépelődve a mai állapotok magyarázatát s a kibontakozás útját keresik. Az íróknak egész sora fejtegeti jóformán ugyanazokat a gondolatokat. Van eltérés köztök a kiindulásban, az elmélkedés megindulásának közvetlen okában, a megoldás útjai sem azonosak, de egészen egy a lényeg mindeniknél: Magyarország s benne a magyarság veszélyben' van. A szabadságharcz után az addigi gondolkozás helyébe új irányú gondolatoknak kellett lépniök: más alapon, más viszonyok között, jórészt más emberek fogtak az öszszebogozódott fonál rendbe szedéséhez és e munka közben bizony nem lett a rend egészen olyanná, a milyet 1848 előtt a legjobbak óhajtottak. Politikai fejtegetésnek itt nincs helye, távol is van tőlem; de nem is politika annák a ténynek felemlítése, hogy a XX. század elejének napi eseményei is, a mélyebben levő politikai czélzatok is veszedelmes hasonlatosságot mutatnak a mult század negyedik-ötödik tizedéhez. A történelem eseményeinek ismétlődését mindenki látja, a ki figyeli; de az aztán észreveheti, hogy nagyon sokszor nem egyszerű ismétlődésről van szó, hanem arról a szomorú valóságról, hogy sok éven, évszázadokon át bizonyos tekintetekben nincsen fejlődés, mert ennek az alapját nem rakta le a nemzet a kellő időben. Ha nem szűnik meg az ok, lényegében változatlanúl megmarad az okozat is; bármennyi idő teljék is el, mintha abban a nyomban maradtunk volna, melyből elődeink réges-régen szabadúlni igyekeztek!

Ezért az 1830-as, 40-es évek gondolatvilága a nemzeti politika, nemzeti tennivalók dolgában meglehetősen közel van a mostani koréhoz. Ugyanazt a veszedelmet látjuk, mely miatt Wesselényi Miklós 1843-ban sok magyar lelkéből szólva harsogta az ébresztőt: *Veszély fenyeget, óh hon! Veszély olyan, milyen még soha sem!* A veszedelem főokát sem látjuk másban, mint a miben ő: az ország lakosságának sokfelé oszlásában és a menekvés útja is kétségtelenül ugyanaz lehet csak, melyet Wesselényi a Szózatban megjelölt: a közös érdekek, kölcsönös megértés által létesülő nemzeti egység. Sőt még tovább mehetünk, mert hiszen az egység létesítését is egy módon akarjuk: a nevelés

útján. Más kérdés, hogy az 1907-ben alkotott törvény, meg Wesselényi 1843-ban megjelent javaslata milyen viszonyban van egymással elvek, részletek, czéltudatosság és gyakorlati érték szempontjából. Ennek vizsgálása tanulságos volna, de hozzá kellene járulnia a többi tervnek is, mely a mult század folyamán világot látott s így aztán kiderülne: mennyire felel meg a magyar törvényhozás mostani álláspontja ama nagy idők törekvéseinek, mennyire valósítja azok reménységeit és követi-e azok mély jövőbe látását. Mindezt csak azért említem fel, hogy ez igazolja Wesselényi Szózatának a nevelés tekintetéből való tárgyalását és jelezze e rég elfelejtett munka becsét. A vele foglalkozás nem a multnak terméketlen emlegetése, hanem siker nélkül elhangzott vélekedés felújítása szeretne lenni.

I.

Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében a czíme báró Wesselényi Miklós szóban levő művének s az egész semmi egyéb, mint a nemzetiségi veszedelem okainak, mibenlétének és orvoslása módjának kifejtése. Tehát az író politikai munkatervet ad itten, nem valami ragyogó, hanem a valósághoz híven sötét színteret mutatva. Voltaképen az egész czél annyi, hogy megteremtse a nemzeti politika lehetőségét, kiegyenlítse a lakosság között jól látott és minden nagyszabású munkát gátoló ellentéteket. Nagy igazság azonban, hogy e czél a legfontosabb, a mit a nemzet jövőjéért munkáló férfiú maga elé tűzhet. Wesselényi e czél fontosságát nem egyedül hangoztatta akkor. A viszonyok olyanok voltak, hogy ezzel a kérdéssel minden államférfiúnak foglalkoznia kellett s Széchenyi és Eötvös fejtegetései Wesselényiénél nem csekélyebb értéküek. A Szózatnak abban van önálló és nagy jelentősége, hogy a benne kifejtett politika egészen tisztán *közművelődési politika* és a jobb jövő előkészítésében a *nevelés* a főeszköz. Nem elméletet alkalmaz a hazai viszonyokra, hanem a történelem tanulságaiból alkotja meg ítéletét s ezzel véleményének alaposságát, javaslatainak gyakorlatiságát biztosítja. Annyival mélyebb értékü még a beszéde, hogy a magyarság helyzetét Európa jövőjének megfontolása után rajzolja meg, belehelyez bennünket abba a nagy közösségbe, melynek viszonyaitól a magunk csekély száma nagyon is függővé tesz. A veszedelmet fenyegetővé tevő jelenségekről megállapítja, hogy azok az egész korszak szellemének következményei, még pedig különbözők ugyan, de összefüggenek és közös forrásból fakadnak. Ez a részletes vizsgálat és tisztán látott eredmény teszi aztán képessé Wesselényit arra, hogy a bajok lényegét és eredetét ismerve, egyszerü és hatásosnak vélt orvosságot ajánlhasson.

Kiindulása Magyarország lakosságának forrongó állapota. A forrongás áll a polgári jogokra és nemzeti önállásra való törekvésből. Ennek az oka az a bűn és fonákság, melyet a magyarság a honfoglalásnál elkövetett és azóta soha jóvá nem tett: 1. igen sok magyart elzárt a nemzeti s polgári lét malasztjaitól, tehát mesterségesen idegenné tette őket, 2. a hon nem magyar lakosait nem tette előbb magyarokká, azután polgárokká. Sem a törvényhozás, sem nagy uraink, sem törvényhatóságaink, sőt nagy nemzeti királyaink sem törődtek azzal, hogy a magyar nyelvet az udvar és törvénykezés nyelvévé emeljék és így kedveltté, szükségessé, ennek következtében közönségessé tévén, általa az annyira szükséges nemzeti egységet megteremtsék. Mivel ez nem történt s mivel a honfoglalás után sokan a magyarok közül jogtalan polgárrá alacsonyodtak, sőt a jogok birtokosai között is sokban különérdekű és különjogú részek (főrend, papság, nemesség, polgárság) alakultak, az a helyzet fejlődött ki, hogy egy sokféleképen eldarabolt, még a vallások által is megosztott kisebbség alkotja a nemzetet. Ezzel szemben áll a joggal nem, biró, sem a valóságban, sem a törvény szava vagy értelme szerint nemzetet nem alkotó, milliókból álló nagy többség, mely egyenlő szenvedés és elnyomás következtében egymás közt rokonná s egyérdekűvé lett, sorsok egyenlősége még a nemzeti és nyelvi különbséget is elsimítá közöttök. Így aztán Magyaország lakosságát most az jellemzi, hogy két egyesítő van: egyik a magyarság gyűlölése, melyben egyesül minden nem-magyar; másik a nemesség gyűlölése, mely egyesíti mindazokat, magyarokat s más nyelvűeket, kik magokat a jogokból kizártnak érzik. Ezek közül a magyarok polgári jogokért, a nem magyarok azonkivül nemzeti jogokért is küzdenek.

A Szózatnak erről szóló részei azt mutatják, hogy Wesselényi mélyre nyúlt az állapotok okainak vizsgálásában. Nem beszél egyes emberekről, egyesek nézeteit, törekvéseit nem emlegeti, de kétségtelen, hogy a közös törekvések egyéni inditékai tisztán állanak előtte. Tiltakozik az ellen, hogy a nálunk is, egyebütt is látható szabadszellemű törekvéseket valami elmélet következésének tartsák. Szerinte a mozgalom azért általános, mert sok ember érzi, kívánja ugyanazt. Sőt azt is tagadja, hogy ez az érzés és kívánás, tudnillik a jogok érzése és kívánása az újabb kor szüleménye volna, mert megvolt ez mindig, csak régebben kevesen voltak ez érzések és vágyak részesei, most pedig sokan. Kevés ember gyenge hangon szólhatott kevesek nevében; a szám szaporodásával természetesen erősödik a követelés is. A fenyegető áramlatban tehát sok egyes ember közös törekvését, közös érzésének egyforma nyilvánulását látja és a magyarázatot is olyasmiben találja, a mi szintén a leghatározottaban egyéni részvételt feltételez, a mi senki hatalmi szavától, senki erős akaratától nem függ.

A kort jellemző törekvések forrását ugyanis *a fejlődő és terjedő műveltség*ben találja. Ebben veti meg politikája alapját, mert ezt látja az alakulás okának, ennek irányitását kell politikai szükségletnek mondania. És a mint erről beszél, ismét az emberí lélek ismerete adja ajkára a szót. Rövidre fogva, Wesselényi felfogása szerint a műveltség, művelődés politikai jelentősége abban áll, hogy az értelmi fejlődés előidézi a jogok megérzését és ezek megszerzésére való törekvést. a valódi értelmi és erkölcsi műveltség hiánya pedig meggátolja ama törekvések sikerét s előidézi a harczot. A művelődés tehát törekvéseket szül, a hiányos műveltség azonban a művelődésből származó vágyak kielégítését akadályozza.

Az emberiség történetére hivatkozik Wesselényi, hogy a kik értelmileg fejlettek vagy legalább a többieknél aránylag fejlettebbek voltak, sohasem éltek teljes elnyomatásban, a jogoktól megfosztva. A kik természetes jogaikat érzik, azok vak engedelmességre, önkénytől függésre nem hajlandók, eszközként használni magokat nem engedik. A jogok megérzéséből szükségképen következik, hogy érzett és használni akart jogaik elvételét nem engedik s a mit már elvettek tölök, azt visszaszerezni iparkodnak. Az erre irányúló elszánt akarat már egy neme az értelmi fejlettségnek. Lehet, hogy egyébként még durvaság és tudatlanság jellemzi az illetőt, de lelkének ez a vonása már azt mutatja, hogy a nagyobb értelmi kifejlés alapja megvan benne. Ha valamely nép polgárosúlása kezdetén a jogok érzése és akarása aránylag kevés emberben volt meg, de ezekben elég erős volt: akkor csak ez a rész lett a jogok birtokosa, még pedig a többiek rovására. Az eszmélés, gondolkodni és ítélni tudás terjedésével azonban egyenes arányban nő azok száma is, kikben a jogaik érzése és a jogok megszerzésére az akarat is kifejlődik.

Wesselényi jól látja, hogy a lakosság egyik része magát a jogok korlátlan birtokosának tartja, mert e jogokat elődeitől örökölte s ezek csodálatosképen helytelenül követelőknek és ábrándozóknak nevezik azokat, kik most érzik és akarják ugyanazt, a mit a jogok birtokosainak elődei éreztek, akartak és kivívtak. E felfogás világszerte küzdést okoz s a valódi értelmi és erkölcsi műveltség hiányára mutat. Az igazi erkölcsi műveltség ugyanis megtanít arra, hogy mások velök született jogát tisztelni kell, semmi jogot és kiváltságot sem szabad másoktól elrabolni, mások rovására bitorolni, hanem becsülnünk kell mindenkiben az embert s így mindenkiben önmagunkat. A valódi értelmi műveltség pedig arról győz meg, hogy csak azoknak a jogoknak birtoklása bizonyos és biztos, melyben minél többen osztoznak, mert ezek védője sok, ellenzője kevés; valamint arra is megtanít, hogy helyes és igazi jogokat másokkal és sokakkal együtt élvezni igenis lehet, a nélkül,

hogy e megosztás azok becsét kisebbítené, biztonságát pedig épen növeli.

Kifejti azután az író, hogy a jogok birtokosainak hiányos műveltségéből milyen veszedelmes ellenkezés fakad, a jogkövetelők táborában hogyan fejlődhetnek ki gonosz és zabolátlan indulatok, mint válik a mozgalomban a vagyon a középponttá és így tovább. Mindezek részletezése érdekes, mai viszonyaink miatt nem kis mértékben izgató is, de czélunktól eltérítene. A fő az, hogy a helyzet ilyetén megítéléséből az a kívánság következik: bár a jogok birtokosai emelkednének az értelmi és erkölcsi műveltség legmagasabb fokára, melyen megtanúlnák, hogy mindenféle élénk óhajtást bajos az emberben elfojtani, a jogok érzéséből származó követelések pedig épen nem szűnnek meg kielégítés nélkül. Azok eloltására törekedni kábaság; kiirtani őket nem lehet: az ilyen vágyak gyökereit csak az élettel együtt lehet kitépni az emberi kebelből. Erőszakos elfojtásokra is hiába törekszik bárki; csak olyan ellenállás és küzdés lenne az eredmény, mely mindkét félt veszélylyel fenyegeti, de a kisebb számból állót sokkal nagyobb mértékben. Az elnyomásnak csupán egy módja lehetne: a művelődés meggátolása. „De a civilisatio roppant folyama gátot nem tűr s halad hatalmas árja, szétzúzván minden akadályt, melyet fortély és erőszak útjába állít. Minden gátak és akadályok erőnélküliek; a hatalmas folyam kigúnyolja az ellene tett erőlködéseket mindaddig, mig sajtó és gőzerőművek — az érzetek s gondolatok közlekedés általi terjedésének a leghatalmasabb eszközei — melyek a szabad szellemnek mind megannyi alkotó gépei s gyárai, semmivé nem tétetnek s szét nem romboltatnak és e világra az egykori lomha sötétség és durva butaság a pokolból, hová ezt az isten mennyei ajándéka, az ész űzte, vissza nem idéztetik. De épen e menny szülöttje, az ész áll a tudás és ismeret lángfegyverével őrt, soha is a a sötétség és butaság szörnyeinek visszatértét meg nem engedendő." (Szózat 38.)

Egyenesen is, közvetve is a műveltség az oka e szerint a kor egyik jellemző vonásának: a polgári, alkotmányos jogokra való törekvésnek. Ezzel rokon s hatása alatt fejlődött erőssé a korszak szellemének másik eleme: a nemzeti érzet. Reánk, magyarokra nézve épen ennek kifejlődése végzetes, mert egyesítés helyett a szétszakadást pecsételi meg. Kétségtelennek mondja ugyanis Wesselényi, hogy a nemzetiség, egy nemzethez tartozás érzése a legfontosabb tényezője az alkotmányos létnek és az ezzel járó jogok bírásának. A nemzeti érzés teszi rokonokká s kapcsolja egymáshoz a társadalom tagjait. Az alkotmányhoz való hívség, buzgóság, a jogokhoz való ragaszkodás inkább az ész, a nemzetiséghez vonzódás pedig inkább a szív szüleménye; amaz szilárd elszántságot és munkás türelmet szül, de magasztos érzetet, tetteket,

valamint túlzást, ábrándot és tévedést is gyakrabban idéz elő a nemzetiség érzete. Azért szerencsétlenség, ha egy honban többféle nemzet van, mert a szív vonzalmának tárgya különböző lévén, csak az ész és fontolás talál az alkotmányban, polgári és társadalmi közösségben gyűlpontot, az érzelem azonban megoszlik.

A mint a Szózat most idézett mondatait olvassuk, őszintén kell sajnálnunk, hogy nem fejtegette Wesselényi bőven az itt megpendített érdekes véleményt: nem fejti ki, miként alakúl a jogok kívánásából, az alkotmányos törekvésekből a nemzeti érzet. Csak magát a véleményt ismétli párszor, hogy a nemzeti érzet ama törekvéseknek részint következménye, részint valósúlások feltétele és főeszköze. Azért volna ez nevezetes, mert ezt kifejtve, elméleti igazolását nyújtaná annak a kétségtelenül kifejezett nézetének, hogy a nemzetiség nem lehet fő, annál kevésbé egyedüli czél, melynek polgári jólétet, szellemi és anyagi kifejlődést, alkotmányos kedvező viszonyokat fel kell áldozni, hanem épen megfordítva: a nemzetiség főeszköze a végső czélnak, a szellemi és anyagi jólét minél igazabb kifejtésének és biztosításának. Bármily buzgó és mélyen gyökerező nemzeti érzet legyen is valamely honban, ha ott az egésznek, vagy egyeseknek jogait elnyomják, ha a hon értelmileg tesped, anyagilag sinlődik: sem nagy, sem boldog nem lehet. De mint eszközre és közvetlen czélra a nemzeti érzetre minden országban nagy szükség van, mert a nemzeti érzés kifejlődése, közzé és hatalmassá válása esetén az erők leginkább ebben egyesülhetnek és edződhetnek jobb polgári állapot kivívására. Wesselényinek ez a véleménye igen nagy jelentőségű. Nyíltan benne van a tiltakozás a szűkkörű nemzeti elzárkózás ellen, de épen olyan keményen benne van az is, hogy a nemzetet mellőzni, a nemzeti kereten magát túltennie senkinek sem lehet, a ki eredményre törekszik. Az emberi közösség és a nemzet viszonyának, a nagy egésznek és a határozott kisebb körnek ez a tisztán látása jellemzi Széchenyi István eszejárását is; ugyanilyen felfogás vonta Eötvösre is, csakúgy mint Széchenyire, a világpolgárságot vád gyanánt. Wesselényit másnak, mint erős magyarnak soha senki sem mondta, azért tartom nyomatékosnak most hallott szavait, melyek szintén szükségessé teszik, hogy a nemzet fogalmán túl tekintsünk.

Ugyanezekben a sorokban Wesselényi is említi az ész és szív akkor sokat emlegetett kettős szerepét. A szívnek, érzelemnek tulajdonítja mindazt, a mi a nemzeti érzéssel egybefügg és az ész, értelem birodalmába utalja a polgári, alkotmányos lét kérdéseit. És ezzel aztán tisztában vagyunk azzal is, hogy ennek az eszmemenetnek mi a természetes következése általában is, de főként Magyarországra nézve. Ha a nemzeti érzés csak eszköz, ha a főczél az értelem segítségével érhető el, akkor következik, hogy az értelem fejlesztése a fő tennivaló. Annyival

inkább, mert amint láttuk, a helyes és kívánatos fejlődésnek az értelem fejlődése az útja és fejletlensége a gátja. Különösen fontosnak kell lennie az értelem kiművelésének magyar hazánkban, mert itt az érzelemnek nem egy a tárgya, hanem a sok nyelven beszélő lakosságot a nemzeti érzés sok részre szakítja. Mivel pedig a nemzeti érzésben való egyesség így nem lehetséges, ennek létesítését más úton kell munkálnunk. Ez az út egyedül az értelem kiművelése.

II.

A Szózat fejtegetéseinek ilyenforma elmélkedés szolgál alapúl. Vázlatosan, de nem egyoldalúan mutatják be ezt az alapot az előbbi sorok és ezek talán elegendően igazolják azt az állítást, hogy Wesselényi politikája közművelődési politika, mert ime abból indúl ki, hogy a műveltségnek a nemzetek sorsában mi a jelentősége. Az egész művön végig megmarad ez az irány. Európa s Európában főként a szlávság jövőjét, a polgári és nemzeti törekvések várható fejleményeit vizsgálva mindig az az eredmény, hogy óriási szellemi erő áll szemben a magyarsággal, melynek tehát szintén szellemi erőt kell gyüjtenie és harczba állítania. Nem lehet másként, mint hogy erre újból a nemzeti ziláltságunkra térjen gondolata és a nemzeti egység megteremtésének szüksége foglalkoztassa. Sorra veszi a hazában levő nemzetiségeket, mostani helyzetöket, törekvéseiket; megállapítja, hogy a magyarság eddig teljesen elhanyagolta saját nemzeti mivoltának kifejtését és megerősítését, ennélfogva nem is bűnös abban, a mit szeretnek a szemére vetni, hogy a nemzetiségeket elnyomja. Ezekkel szemben csupán az a nagy hibája, hogy közös érdekek által magához nem csatolta őket. A jogokról való elmélkedése természetessé teszi, hogy Wesselényinek nem jut eszébe a nem magyarok beolvasztása. Nézete szerint ennek meglehetett volna történnie, ha a magyarság a műveltség és értelmi fejlődés lehetően magas fokra való emelésével túlsúlyt és felsőbbséget szerzett volna. Ennek elmulasztását megállapítja s nagyon tisztán látja a beolvasztó törekvések nem óhajtott következményeit. Minthogy azonban az akkori helyzet bizonyos pusztulást jelentett, igenis szükségesnek mondta, hogy a magyarság az egész ország és saját maga érdekében olyan politikához fogjon, mely az egész lakosságot egyesítheti, erősítheti. Ebben a politikában a magyarság nemzeti törekvéseinek kiván nagy részt és a hogyan ezt kifejti, az a mód újból azt mutatja, hogy a műveltség jelentőségén induló politikának gyakorlati tervei is a művelődéssel vannak szoros kapcsolatban.

Ma is különös figyelmet érdemlő része a Szózatnak az utolsó fejezet s ebben a felelet arra a kérdésre: mi a magyarság teendője a súlyos nemzetiségi veszedelemmel szemben. A mit itt főként a szlávságnak a magyar

nemzethez és nyelvhez való viszonyáról mond s a mit e közben az anyanyelv és államnyelv köréről és jelentőségéről, valamint a nem-magyarok alkotmányos jogainak a feltételeiről kifejt, mindaz a magyar politika mai vergődésében is komolyan számottevő vélemény. Mindebből csupán annyit említek fel, hogy Wesselényi megokolt felfogása szerint a magyar nyelvet mindazoknak tudniok, megtanúlniok feltétlenül szükséges, kik a nemzeti közösség életében részt akarnak venni. A közélet nyelvéűl ugyanis csak egy nyelvnek lehet szerepelnie, ez a nyelv pedig a holt latin leszorításával csak a magyar lehet, mert a házában élő összes nyelvek közül ezt beszélik legtöbben. Ha pedig a magyar a hivatalos nyelv, akkor ennek terjesztése a törvényhozásnak nem csak joga, de kötelessége is. Úgy azonban, hogy e terjesztés a nemzeti egység megteremtését, az erők egyesítését szolgálja, nem szabad tehát a családi kör és magán élet viszonyaiba is bevinni a közös nyelv megkövetelését. Másfelől pedig meggyőzően bizonyítja, hogy a nem magyar ajkuak csak saját érdekökben cselekesznek, ha anyanyelvökhöz ugyan ragaszkodnak, de a mindenek felett szükséges nemzeti egység nagy czéljára gondolva a magyar nyelv terjedését nem gátolják, sőt előmozdítják.

Ha most e ponton eszünkbe idézzük Wesselényinek azt a mondását, hogy a polgári érdekek felismerése az értelem munkája, a nemzeti mivoltunkhoz való ragaszkodás azonban azért erős, mert szívünkben gyökerezik: egészen világos, hogy az értelmi fejlődés előmozdítását kell e miatt is fontos tennivalónak mondania, hogy a nemzetiség érzete a közös érdek felismerését meg ne gátolja. Természetesen mindkét irányban: hogy a nem magyarok a nyelvök használatának bizonyos megszorítását polgári kötelességnek tarthassák, a magyarok pedig minden erőszakos útat károsnak ismerjenek fel, mielőtt arra lépnének.

A magyarságnak s nyelvének öregbitése és terjesztése Wesselényi szemében a legfőbb tennivaló! Nemzeti erőnk fokozására mellőzhetetlen eszköz az értelmi műveltségre törekvés, meg közös érdekek teremtése. Az első az értelmi műveltség. Érdemes szó szerint hallanunk, mit mond erről.

„Tudomány, mesterségek és izlés mezején eléhaladtá váljon a magyar s nemzetisége bélyege műveltség legyen".

„Nincs nemzetiségünknek ártalmasabb ellensége — a betyáros. magyarságnál. A magyarok Istene előtt kedves tettet követ el, ki durvaság, darabosság s butaság elűzését mozdítja elő s ki a magyart mind tudományi, mind mesterségi, mind társadalmi viszonyaiban műveltebbé teszi".

„Valódi s nem csak felűleges, nem csak külszinű, hanem alapos és szilárd értelmi műveltség legyen irodalmunk s egyesületeink főczélja

Üdvösen munkálhatnak erre tudós társaságunk s tudósaink, valamint több más keletkezett és keletkező társaságaink; üdvösen szinházaink; üdvösen nevelő s oktató intézeteink, közoktatóink s nevelőink."

Ez az utolsó idézet azt a nevezetes gondolatot fejezi ki, hogy a műveltség fejlesztését nem szabad csupán egy intézményre, t. i. az iskolára bizni s magában foglalja azt a kétségtelen, de eléggé el nem ismert valóságot, hogy a műveltség, a közművelődési állapotok igenis a nevelés eredménye, de ezt a nevelést nem csupán az iskola végzi, hanem a közéletnek minden intézménye.

Az összes jogok élvezésének feltétele is a műveltség legyen: „Aristocratia a legjobbak uralkodását vagyis elsőségét teszi. Ez értelemben észszerű és helyes az aristocratia, mert hogy a legjobbak, azaz erkölcsileg s értelmileg műveltebbek bírjanak hatási felsőbbséggel, az szintoly üdvös és hasznos, mint természetes. Erkölcsi és értelmi elsőség mindig felsőséget vív ki magának, hódolnak ennek mindig az erkölcsileg s értelmileg alantabb állók. Ily értelemben legyen honunk az aristocratia hona.[1] Ki becsületesség mellett bír értelmi műveltséggel: az bírjon alkotmány-adta minden jogokkal s azoknak gyakorlatával."

A nemzeti erősödés két feltétele: értelmi műveltség fejlesztése és közös érdekek teremtése tehát itt kapcsolódik egybe akként, hogy mindenkit részesévé kell tenni a közös érdeknek, a ki erre értelmi és erkölcsi tekintetben eléggé művelt s arra kell törekedni, hogy czélszerű intézkedések útján a közös érdekkörbe mindig több-több embert lehessen bevonni a közös érdekek koczkáztatása nélkül. Mindez „természetesen leginkább a neveléstől, főként a népneveléstől függ. Nincs azért tárgy, mi ennél fontosabb, buzgóságot s áldozatokat igénylőbb lenne."

Csaknem szó szerint így ír a népnevelésről Széchenyi is, a *Kelet népé*ben, így vélekedett a *Pesti Hirlap*, *Világ* sok czikkírója. Egyiknél sem volt azonban a köznevelés kérdése annyira középpontja a tennivalókra vonatkozó javaslatoknak, mint Wesselényi Szózatában. Nem kell felejtenünk, hogy e mű öt évvel megelőzi az első magyar nevelésügyi törvény létesülését; írása idején még csupán a jobbak reménysége a népnevelés, még csak a törvényjavaslatot készíti az országgyűlés bizottsága, de intézkedés semmi sem történt s a meglehetősen sűrűn megjelenő hirlapi czikkek sem nagyon mennek túl általánosságokon. Az akkori viszonyokat ismerve tudjuk csak méltányolni Wesselényi álláspontját, mely a műveltség nemzeti, politikai jelentőségének megfelelően olyan módon kívánja a nevelés ügyének elrendezését, hogy intézésében

[1] V. ö. *Széchenyi,* Stadium 142—144. „Aristokratáskodni a szónak valódi, kellő értelme szerint semmi egyebet nem jelent, mint a legjobbak kormányát, hol t. i. egyedül az ész, igazság s erény istenei parancsolnak" stb.

részt vegyenek mindazok, egyesek és testületek, kiknek a népet vezetniök, sorsát intézniök kötelességök s a nevelés áldásaiban is mindenki részesülhessen. Nem mondhatjuk, hogy a mit elmond, az a mai olvasóra meglepő újdonság, mai állapotainkhoz mérve czélszerű újítás lenne. Tehát nem azért érdemes megfigyelnünk. Ha azonban látjuk, hogyan létesülnek egymás után, nagyon különböző forrásokból a népművelésnek újabb meg újabb szervei, mint jelentkeznek a társadalom egyes köreiben a kellő értelmi műveltség hiányának a jelenségei, meg ha észrevesszük azt az elégedetlenséget is, mely a magyar törvényhozás legutóbbi népoktatásügyi tanácskozásait mindenik érdekelt fél lelkében követte: akkor mai szempontból is érdeklődve hallgatjuk Wesselényi szavait, mert a mára nézve is van bennök tanulság.

Eötvös József kulturpolitikai eszméi között is ott találjuk, sőt azok között első helyen van az a terv, hogy a köznevelés közügy lévén, lehetően a társadalom intézze egyesülés útján. Túlságosan is eszményi módja lett volna a magyar nevelés szervezésének; nem is sikerült. Úgy azonban, a hogyan Wesselényi akarta, sikerülhetett volna. E szerint ugyanis a nevelésügy gondozása első sorban a törvényhatóságok és nagy vagyonú magánosok feladata. „A törvényhatóságnak szebb hivatása nem lehet, mint az oltalma s gyámsága alá helyhezett s arra reászorúlt földnépét ama butaságból, melyben saját romlására s veszélyére tudatlanság tartja, kiemelni.“ Elismeri, hogy több helyen szép határozatokat is hoztak már e tárgyban, de azok nagyára abba a tátongó örvénybe sülyedve enyésztek el, mely nálunk a végzések és végrehajtás közt létezik.“ Azt kivánja, hogy vegyék ki ezt az ügyet a mellékesen gondozottak sorából s emeljék komoly és szoros kötelesség első rendű és mellőzhetetlen tárgyává. Ugyanezt kivánja a dús egyházi rendtől, melyet királyaink bőkezűsége főként ezért látott el roppant javakkal, meg a birtokos főrendűektől és gazdag nemesektől is. „Azoktól — írja a 300. lapon —, kik egész és sok helységek urai, kik úrbéreseik verejtéke után élvezik az élet legkikeresettebb örömeit, mindezért az élvezetért s századokig gyakorlott, még most is egészen meg nem szűnt helytelenségek jóvátételéül nem méltán lehet-e megkivánni, hogy azokat nevelés által anyagi jólétöket gátló műveletlenségökből s többnyire ebből következő erkölcsi aljasodottságokból emberekké s hasznos polgárokká tegyék?“ Ez olyan érdem volna, „minél sem vér mezején, sem hivatalos munkásság őszítő gondjai között nagyobbat tenni nem lehet.“ Ugyan hányan hitték ezt el a Szózat írójának s ha hitték is, követte-e valaki? Sokan nem.

Tehát minél több iskola kellene. S mi legyen az oktatás anyaga? Nem csoda, hogy erről szóltában is, mint az egész könyvben a nemzeti politikus beszél, a mit ír, politikai czéljainak felel meg.

Az oktatás anyagát nem részletezi, paedagogiai megokolás nincsen az írásában, e helyett csak utal azokra a tanítási rendszerekre, melyeket más országokban már kipróbáltak. Megjegyezni való azonban, hogy az általánosabb, nevelési szempontot nem tudatlanságból mellőzi, hanem mert arra nézve nincsen új mondani valója. Erre vonatkozó sorai azt jelzik, hogy Wesselényi bölcsen látja a nevelésnek általánosan érvényes, emberi vonásait, de nyomatékosan ki akarja emelni, hogy nekünk ezen kívül sajátos szükségleteink is vannak. Ugyanaz a gondolat vezeti tehát Wesselényit is, melyet Széchenyi gondolkodásában paedagogiai tekintetben igen nagy értékűnek találtam: az egyetemes elveken álló nevelésnek nemzetek szerint különleges feladatai is vannak. A Szózat elismeri, hogy „igaz és józan vallásosságnak, tiszta erkölcsnek s a gyakorlati életre szükséges ismereteknek, erkölcsre és észre jóltevően ható és sikert biztositó módon, a gyermekek szívébe s fejébe beolvasztása" minden iskolában szükséges, de nem fejtegeti sem azt, miben áll a vallásosság józansága, az erkölcs tisztasága, melyek a gyakorlati életben szükséges ismeretek, sem azt, hogy milyen volna hát az a sikeres módszer, hanem saját politikai czéljának megfelelően a nevelésnek azt a két feladatát jelöli meg, a melyeket nemzeti szempontból múlhatatlannak tart: egyik a polgári jogokban részesedés feltételeinek megteremtése, másik a nemzeti egység előkészítése. Vagyis a paedagogiai vonatkozást ebben a művében teljesen mellőzve, a köznevelést politikai szempontból nézi.

Ama czél érdekében, hogy az alkotmányos jogokat lehetően mindenkire ki lehessen terjeszteni, Wesselényi kivánsága ez: „Minden nép- s minden elemi iskolában a gyermekbe illető felsőbbsége iránti tisztelet és engedelmesség érzetét már jókor bele kell vésni. Meg kell ismertetni helyzetével s abból folyó kötelességeivel; előbb a törvényhatóságnak, hol él, szerkezetével, azután a hon polgári léte képével (alkotmányos szervezetével). És mindezt akkor kezdve, midőn vallási tárgyakra kezd taníttatni." Két szóval ezt úgy mondhatjuk ma: önismeret és alkotmánytan; önismeret ugyanis nincs körülményeink ismerete nélkül. Mindezeket olyan kicsiny mintába öntve, nemcsak népszerűen, hanem gyermekszerű modorban kell tanítani, hogy a legzsengébb korú is felfoghassa. A családi és iskolai viszonyokból kell kiindulni, mert azokat a gyermek legelőbb megérzi és ismeri. Az értelmi fejlődéshez képest aztán koronként bővíteni és szilárdítani kell az ismereteket, mindig a gyermek fejlettségéhez és helyzetéhez mérten. A czél mindössze annyi s az el is érhető, hogy az így nevelt gyermek minden tekintetben ismerje helyzetét, kötelességeit, legyen helyes és tárgyilagos ismerete a más állásúak helyzetéről és így felismerje közvetlen környezete és a nagy egész iránti tartozásait. Ez tehát nyilván socialis nevelés, a mitől Wesselényi a

békétlenségek és ellenszegülések megszűnését reményli, ha ugyanis az iskola útján, az igazi tudás segítségével mindenki megérti, hogy helyzete „a létező viszonyoknak természetes következése s azoknak szükséges eredménye“; hogy nem szabad embereknek tulajdonítnunk azt, mit a sors mért reánk. „Sors kénytelenségétől békében tűri el az ember azt, mi emberektől jöve tűrhetlennek látszik“. Ha annyira mélyen fejtené ki ezt a részt, hogy az itt jelzett tanítás lelki eredményeire is gondolna: bizonyára észrevenné, hogy a különböző sorsok megfigyelése feltétlenül felkelti a tanulókban, épen az értelmesebbekben a különbségeken való eltűnődést és így a megnyugvás helyett a változtatás vágya élénkké válhat. Erre való tekintettel felemlítést kiván az a körülmény, hogy a jogokról szóló részben Wesselényi annak felismerését kívánja, hogy nem az a sérelmes, ha valakinek vagyona nincs, hanem ha nem is lehet, tehát nem valamely helyzetben létel jelent jogfosztást, hanem az, ha azt a helyzetet megváltoztatni nem lehetne. Tehát a most jelzett socialis nevelésnek levonhatjuk az egyesekre nézve azt a következését, hogy a viszonyok megismerésével a cselekvés irányának szabad meghatározása együtt jár.

Hazai körülményeink miatt különös gondozást kíván minden elemi s népiskolában a magyar nyelv, mint az egység és kölcsönös megértés feltétele, a nem-magyarok számára a jogok biztosítója. Mivel a magyar nyelv terjesztése módjáról már láttuk Wesselényi felfogását, csak az álljon még itt, hogy ha egyszer a magyar nyelvet törvény és közigazgatás nyelvévé tettük s ezzel mindenkire nézve mindinkább szükségessé: akkor ezt „mindenkinek nem tanítani nemcsak bűnös hanyagság, hanem valódi kegyetlenség lenne“.

A mi már most az intézményeket illeti, nagy hévvel bizonyítja Wesselényi falusi és városi népiskolákon kívül a kisdedóvó intézetek nemzeti fontosságát. Elméleti szempontból szó sem férhet ahoz, hogy minél később jut a gyermek az anyai kézből idegen vezetés vagy felügyelet alá, annál jobb s minél tovább érzi a növő gyermek a szülői ház melegét, a sokszor kedvezőtlen idegen hatástól annál bizonyosabban ment marad. Ha azonban az életet nézzük, a nép legnagyobb részének életmódja azt eredményezi, hogy a hol kisdedóvó nincs, ott a szegény gyermekek jóformán gondozás nélkül nőnek fel. Erre a re gondol Wesselényi, azt állítva, hogy a kisdedóvó annyira meg- a szükségletnek, hogy még olyan műveletlen emberek is kedvelik, különben javításnak, újításnak nem barátai s kiket sem szép szóval, nem lehet venni, hogy gyermekeiket iskolába járassák. onban szeretik, mert épen a munkával állandóan elfog- családanyákat s dologtehető nagyobb gyermekeket gyermekekkel való bibelődéstől. Látja tehát Wesselényi,

hogy ennek a hazánkban még akkor nem nagyon terjedő intézménynek nagy a jelentősége először is általában a nevelésre: „kisdedóvó intézetből minő romlatlanúl, mennyi játszva szerzett tudással és hasznos ismeretekkel, mennyire ügyesedve s csinossághoz és rendhez szokva, vallásos, erkölcsi és értelmi műveltségre mily fogékonyan megy a gyermek 7—8 éves korában falusi és más népiskolába. És ott ez alapon czélszerűen építve, értelem, becsületesség s munkásság bizonynyal még terjedtebbé váland, mint most a tudatlanság, henyeség s minden bűnök oly roppantra terjedt csoportja." Bizonyos, hogy e mellett az emberies gondolkodás mellett szorosan ott van a nemzeti politikai czél, az általános haszon mellett szeme főként arra néz, hogy a kisdedóvók felállításával, bennök a magyar nyelv használásával el lehet érni egy-egy helység megmagyarosítását húsz év alatt. Magyarosodás az ő szótárában annyit jelent, hogy magyarúl beszélés; arra nincsen szükség, hogy anyanyelvét bárki is elfelejtse. A nemzeti egység érdekében elég a magyarúl tudás; ezt pedig könnyű elérni olyan apró gyermekekkel. Újra meg újra mondja azért, hogy mindnyájunk egyik legfőbb gondja legyen ilyen intézetek létesítése. „Honom jobbjai s tehetősbjei, ki csak embertársa javítását, a bűnök kevesítését, hazája legszentebb érdekeit csak valamennyire is becsben tartja s ki csak keveset szakaszthat is elkerülhetlen szükségeiből, — sürgetőn s esdekelve szólítom fel mindnyájatok részvétét!"

Hiában szólította; hiában javasolta olyan társulat létesítését, melynek tagjai birtokokon kisdedóvó állítására kötelezzék magokat. Az agarászó társaságok erre nem engedtek időt és pénzt. A Szózat megjelenése előtt néhány évvel alakúlt, kisdedóvókat terjesztő egyesület alig tengődött; a távoli hasznot — nagyon igaza volt ebben Széchenyinknek — nem tudta felismerni soha a magyar. Az egyesekre támaszkodás Eötvösnek minister korában sem sikerült; hihetően nem is hitte Wesselényi sem, hogy szavának sok eredménye legyen.

Sürgeti kisdedóvókat és népnevelőket nevelő intézetek állítását és meglátja azt a hiányt, hogy e pályákra nem szívesen lépnek az ifjak: „Nálunk az a fonákság nagyon divatos, hogy minden, ki csak jócskán is tanult vagy csak az iskolai esztendőket átnyomorogta s oskolai bizonyítványt nyerhet: ügyvédi s polgári közhivatalos pályára akar lépni." Ma ugyan nem panaszkodnak immár a tanítók, tanárok csekély száma miatt, de ma sem látjuk általánosnak Wesselényi felfogását, hogy ez a pálya „a legszebb s legtisztesebb" hivatások közé tartozik és egész köznevelésünk bajainak mélyen levő okai közül nem hagyhatjuk ki még most sem azt, mit a Szózat írója a neveléssel foglalkozók alárendelt és tekintélytelen állapotának nevez.

Sokkal józanabb politikus Wesselényi, semhogy észre ne venné,

hogy a törvényhozásnak, a nemzetet megszemélyesítő testületnek milyen nagy kötelességei vannak a nevelés tekintetében, általában közviszonyaink javítása érdekében. Hat pontból álló nemzetiségi törvényjavaslatát, a jogviszonyok rendezéséről szóló törvényjavaslatát nem tárgyalva, a törvényhozásnak tulajdonított kötelességek közül csak azokat említem fel, melyek a neveléssel vannak összefüggésben. Természetes az eddigiekből, hogy itt is feltétlenül politikai a czél, de nagyon becses adatok ezek épen arra, hogy a nevelés és politika mint függenek össze szorosan.

A nemzeti egység érdekében törvényben kell kimondani, hogy a törvényhozás és közigazgatás nyelve a magyar s ki kell fejteni azt is, hogy *a közoktatási nyelv is a magyar.* Mivel azonban a classicus latin nyelv szükséges, elhanyagolni azt sem szabad s meg kell szabni, hogy a latint s németet hogyan kell tanítani és használni. Az eddigi latin helyébe tehát a magyar lépjen a tanítás nyelvéül, azonfelül „minden falusi s városi népiskolában a magyar nyelv taníttassék, a kisdedóvó intézetben pedig csak az divatozzék.“ E kívánsága idején már életben volt az 1840. évi VI. törvényczikk 8. §-a: „Ezentúl minden vallásbeli különbség nélkül plébánusoknak, egyházi szónokoknak, káplánoknak és segédeknek olyak alkalmaztassanak, kik a magyar nyelvet tudják.“ Wesselényi annak kimondását is követeli az országgyűléstől, hogy ugyanezt a népoktatóktól is megkívánják s e czélból magyarúl tudó tanítókról és kisdedóvókról gondoskodni kell. A nem magyar lakosság közé olyanokat kell e hivatalokba tenni, kik a magyaron kívül a lakosság nyelvén is tudnak. A tanítóképzőkhöz népiskolát és kisdedóvót kell kapcsolni, „hogy a népiskolai tanítóságra s kisdedóvóságra készülők felügyelet alatt gyakorlatilag képezzék magokat.“

A szükséges költségeket közadózás útján szerezze meg a törvényhozás, melynek a köznevelés szervezése a feladata, tehát az intézetek benső rendjét is meg kell állapítania. Három javaslata van erre nézve. Az elsőt sem törvényhozás, sem senki más mindmáig nem valósította; a második gróf Niczky Kristóf 1769-iki javaslatainak meglepően hasonló felújulása; a harmadik 1848-ban a felelős magyar kormány keretében valóra vált. Ez utolsó a népnevelési kormány, melynek hatáskörét s kötelességeit is megszabja Wesselényi, de a felekezeti ügyeket mindebből egészen kihagyja, a mi a köznevelési ministerium annyira szükséges és régen óhajtott önállóságát jelenti. A másik két kívánság így hangzik:

1. Nevezzen ki a törvényhozás bizottságot, mely tüstént alkalmazásba vétel czéljából állapítsa meg a *legczélszerűbbnek s gyakorlatilag legjobbnak elismert, helyzetünkhöz s népünk jelleméhez és állásdhoz alkalmazott népnevelési rendszert és bánásmódot.*

2. ugyanez a bizottság dolgozza ki az *alkotmányos lét, az abból folyó viszonyok s polgári kötelességek kézikönyvét, a fejedelemhez s honhoz buzgón hű és törvényt tisztelő polgárokká leendők számára.* Ez annak az óhajtásnak következménye, melyet már az iskolák rendeltetéséről szólva megismertünk. A másik azonban ezt jelentőségben sokszorosan felülmúlja.

A nemzeti nevelés lényegét foglalja magában az a nehány szó, mert valóban csak azt nevezhetjük igazán nemzeti nevelésben, mely helyzetünkhöz s népünk jelleméhez alkalmazkodik. Ilyen *köznevelés* Magyarországon még nem volt. Ennyire önálló még eddig nem volt a magyar törvényhozás és ezt a feladatot még nem oldotta meg a magyar neveléstudomány. Pedig épen itt látszik meg, hogy a mit eddig folytonosan politikai kérdésnek mondtunk e sorokban: a köznevelés benső rendjének megteremtése ime Wesselényi felfogása szerint tudományos feladat s bármennyire politikai fejtegetések adják is Wesselényi nevelési nézeteinek az alapot és keretet, a végeredmény tisztán a neveléstudományt érinti, annak szabja meg érvényesülése útját és annak tesz ma is szemrehányást. Megértjük-e immár?

*

E rövid ismertetésnek nem feladata sem az elmondottak fejtegetése, sem pedig azoknak Wesselényi másik becses művével, a *Balítéletekről* (1833) szólóval összevetése. Ebből és a Szózatból tisztán elénk áll Wesselényi mint paedagogus és kulturpolitikus, de ez egységes kép megrajzolását máskorra kell hagynunk. E lapok czélja csupán annyi volt, hogy ennek a magyar közművelődési politikának, Wesselényi nemzeti politikájának kiemelkedő vonásait annyi évtized múlva újra emlékezetbe idézzék. Világos, hogy igen szűk körben és abban is elenyésző sikerrel. Az állapotok forrását keresve a *műveltség, művelődés* szerepe Wesselényi végső alapja, melyre eljut s melyen lábát szilárdan megveti. Figyelme mindenre kiterjed s eredményének bízvást vehetjük azokat a szavait, melyeket ugyan csak az erdélyi oláhokra mondott: „Ha a nép sorsa javuland, ha állása jogszerű s biztos leend, szűnni fog a magyar nemzet s nemesek iránti viszás érzete s gyűlölsége.“ Az útja ennek a *nevelés.* Előttem egészen világos, hogy ez a nemzeti jövőnket biztosító, igazán nemzeti politika. Ennek minden más csak járuléka és következése, jóllehet mellőzhetetlen következése.

Csak így, közművelődési politikát teremtve és követve, Wesselényi nyomán járva létesülhet a hon különböző ajkú lakosai között, a mit ő óhajtott: egyesülés és egyesség. Csak így lehetséges legalább a magyarság között a szoros egyesülés, melyet a Szózat teljesen hatalmunkban állónak ítél. E hatalommal sem éltünk soha. A Szózat tehát túlélte

[illegible] 1843 az a Szózatban [illegible] alapgondolat [illegible] [illegible] [illegible] a véleménye [illegible] de most is igaz, a [illegible] a [illegible] és ennek ma is az a [illegible] a nemzeti egység [illegible] s az egyetlen [illegible] reménysége [illegible] az még sem alkalmazzák teljes [illegible] és a [illegible] a magyar nemzeti politikának [illegible] az ennek [illegible] [illegible] gondolatban is, állami költségvetésben is [illegible].

Éppen azért nem lehet eléggé ismételni a Szózat szavait: a magyar nagy lehet és boldog, de csak mint művelt, érzelmileg kifejlett nemzet. Ehhez a nagysághoz, általános műveltséghez pedig nincs egyenesebb út, mint a helyzetünkhöz s népünk jelleméhez alkalmazott nevelés.*

* A *Huszadik Század* 1907. [illegible] száma [illegible] művéről (Constructive [illegible] 1905.) „A könyv a gazdaság [illegible] alapos ismeretéről tanúskodik. Épp ezért alkalmazott megállapítása az [illegible], ha ez a való életben küzködő praktikus angol a társadalmi bajok orvoslását — a nevelési rendszer megváltoztatásától várja." Aki a magyar paedagogiai gondolkodás történetét csak kevéssé is ismeri, az ilyen véleményt egészen természetesnek tartja, ha magától nem jött volna is rá.

Imre Sándor.

Botanikai séta a falu határán.

Önök között, azt hiszem, alig lesz valaki, a ki ne szeretné a virágot. A kinek csak egy parányi érzéke van a szép iránt, az szereti a virágot. Midőn valamit igen szépen ki akarunk fejezni, virágos nyelven beszélünk. Ha valakit nagyon szépnek tartunk, virághoz hasonlítjuk s a legszentebb érzelmeink tolmácsolójául sokszor a szép virágot fogadjuk fel. A nyíló virág szép színeivel a legszebben és a legjobban ki tudja fejezni azt, a mit szivünk legmélyebb titka gyanánt őriz. A szép virág mindenkinek tetszik. És ha a társadalom különböző rétegeiben széttekintünk, azt látjuk, hogy még a legalsóbb néposztályban is megvan az érzék, megvan az érdeklődés a virágok iránt.

Midőn a tavaszi napsugár kicsalja az első korai virágot, örömmel üdvözli azt úgy a falusi, mint a városi lakó s a természet megújhodása újból és újból örömmel és rajongással tölti el szivünket. A fiatalt pajzán jókedvre serkenti, az öreget pedig felüdíti és megifjítja.

Ha elcsigáz bennünket a szellemi munka, ha naphosszat az íróasztal mellett görnyedtünk, akkor nincs jobb orvosság, nincs egészségesebb foglalkozás, mint ha átengedjük egész lényünket a szabad természetnek. Hagyjuk ott a hivatal dohos levegőjét, meneküljünk a város szűk utcáiból, menjünk ki a szabadba. A szabadban való tartózkodás újból felfrissíti az ellankadt szervezetet, új munkára hangolja elbágyadt elménket és új gondolatokat ébreszt az agyban. Érdeklődjünk tehát napi munkánk után, legyen az bármiféle fajtájú, a szabad természet iránt. Tanuljuk annak kincseit megismerni, hogy azokat hasznunkra fordíthassuk, de ha egyéb hasznunk nem lesz, megelégedhetünk annak felüdítő, lélekemelő és nemesítő hatásával is.

Ahhoz pedig nem is kell, hogy vadregényes vidéket keressünk fel. Találunk mi érdekeset, megfigyelni valót közvetlen közelünkben is. Menjünk ki a rétre s a mezőre, elég anyagot nyújt az is szórakoztatásunkra. Virág fakad mindenfelé.

T. Hölgyeim és Uraim! Az a kis virág, a mi a kertben, a mezőn, a réten nyílik, nemcsak a tavaszi pompa kedvéért nyílik olyan szépen,

hanem minden szépnek megvan a természetben a maga reális háttere. A virág szép színének, kellemes illatának, szirmai minden tarkító foltjának és finom rajzolatának megvan a maga jelentősége. A virág nem is csupán a mi gyönyörködtetésünkre virul olyan pompázóan, hanem minden szépsége mellett önző czélt követ. A szép virágot pompásan feldíszített lakodalmas házzal hosonlíthatjuk össze, a hol dúsan megrakott asztalok várják a lakodalmi vendégeket. És jönnek a karcsú termetű lepkék, a fényes testű bogarak, a zümmögő méhecskék, meg a szemtelenkedő legyek, mindnyájan lakmároznak a virág édes nektárján, hogy azután virágról-virágra szállva, átvigyék a virágport egyik virágból a másikba és ezzel megindítják a magképzést. Azután lehull a virág szép köntöse, elsorvadnak a porzói, a tavasz költészetét felváltja a nyár komoly munkája. A legbájosabb virágnak is magképzés a czélja. A virágozást a gyümölcsözés követi. A szépnek nyomában a hasznos jár.

Kövessük mi is a természet példáját, kutassuk fel a szép mellett a hasznosat is. A mint a szép virág is minden ideális, elbájoló kedvessége mellett rideg önzést rejteget, úgy gondolkodik az ember is s azt kérdi: mit használ nekem a szép virág? Mire használhatom ezt vagy azt a növényt? A virágokkal való foglalkozásban egyesíthetjük a szépet a hasznossal. Ha odakünn a szabad természetben virágaink legszebbjeit felkutatjuk, hogy azokat csokorrá fűzhessük, a mellett érdeklődhetünk a kevésbbé díszesek iránt is, a melyek közelebbről nézve talán szintén rejtegetnek valami megbámulni valót, vagy pedig bizonyos tekintetben hasznunkra lehetnek.

A nyíló növény iránt már a legrégibb korban is érdeklődött az ember. Ha nem is hódolt az őskori barlanglakó oly idealizmussal a szép virágnak, mint a hogyan azt a művelt utódja ma teszi, azért már ő is figyelmessé vált a különböző növényekre. A mint a vad ember művelődni és szelidülni kezdett, a mint a gondolkodása és erkölcsi érzése nemesbült, olyan arányban fordult nagyobb és nagyobb figyelemmel a növények felé, nagyobb és nagyobb mérvben érdeklődött a nyíló virágok iránt. A növényekkel való intenzivebb foglalkozás által az erkölcsök is megnemesbültek. Elsőben az éhes gyomor terelte az ember figyelmét a növényekre. A korgó gyomor rávezette az embert a növények tanulmányozására, a hasznos növények felismerésére; lassan-lassan elkezdték a táplálékot szolgáltató növényeket termeszteni s a kegyetlenkedő vadásznépből, a kóbor, duhaj pásztorból lassan-lassan szelidebb erkölcsű földmívelő lett. A földmívelés állandó lakóhelyhez kötötte az embert és a fanevelés nemcsak hosszú időre lánczolta az embert az illető tájhoz, hanem a fa fejlődésének és életfolyásának szemmelkisérése az ember gondolkodására is jótékonyan és nemesítőleg hatott. Még az istenekről való fogalma is megnemesbült ezáltal, mert míg a vadászéletet élő

barlanglakó és a későbbi kóborló pásztor is, az állati test bonczolásához hozzászokva, isteneinek véres kézzel áldozott, addig a *Ceres*nek szóló áldozás már sokkal szelidebb volt, neki már darált gabonával és sóval, *Terminus*nak pedig koszorúval és kalácscsal áldoztak. A még keménylelkű földmívelőt azután a szőlőág szelidítette meg teljesen, az hangolta vidámmá, míg az olajfa termesztése, *Athene*nek fája, megadta a béke, a kegyelem és a barátság szimbólumát.

Csakhamar kikutatták az emberek a növényekben rejlő gyógyító erőket is. Az ókorban a *rhizotomok* foglalkoztak hivatásszerűen a gyógyító növények kikutatásával. Ők vetették meg a növénytan alapját, ők voltak az elsők, a kik a vadon termő növényeket tüzetesebben kezdték figyelgetni és vizsgálgatni, mert mesterségükkel vele járt, hogy jól ismerjék azokat a növényeket, melyekre a kuruzsláshoz szükségük volt. A hasznosat a károstól, a mérgeset a nem mérgestől, az erősebb hatásút a gyengébb hatásútól meg kellett hogy különböztessék. Elkezdődött tehát a növények vizsgálása. Fokról-fokra kialakult a hasznos növények ismerete. S a mai kor gyermeke megtanulja az iskolában a hasznos növényeket ismerni. Meg tudja különböztetni a hasznosat a károstól. Arra a tapasztalatra jut, hogy nemcsak a kulturnövények lehetnek reánk hasznosak, hanem bizonyos tekintetben a vadon termők is; az útszéli dudvák, sőt a gyomok is használhatók bizonyos mértékig. Legközvetlenebb közelünkben, magában a faluban s annak közeli határában is egész sereg olyan növényt találunk, melyek mai nap értékesíthetők. A kultura haladásával azonban változik ezen növények jegyzéke. Sok növény van, a mit régen nagyrabecsültek, gyógyításra, főzelékre s effélékre használtak, ma azonban senkinek sem kell, mert gyógyításra jobbat, főzelékre ízletesebbet találtak. Viszont azonban vannak növények, melyeket csak az újabb időben karoltak fel bizonyos czélból.

Ha pár perczre megtisztelnek becses figyelmükkel, akkor rövid sétán kalauzolni fogom Önöket, t. Hölgyeim és Uraim. Nézzünk szét a falu határában.

Kilépünk a falusi házból. Útunk kerítés mellett vezet el. Elcsevegünk társunkkal s észre sem vesszük, hogy kezünket megcsípte valami. Kellemetlen meglepetés. Csalán volt. Ekkor látjuk csak, mennyire tele van az út ezzel a kiállhatatlan dudvával. Önök bizonyára azt fogják mondani: tessék azt kiirtani. Az hanyagság, ha a csalánt megtűrik akár a kertben, akár az úton a falú határában, akár a parlag helyeken. Én pedig azt mondom: tessék lekaszáltatni, megszáríttani és minél többet belőle összegyűjteni s ha együtt lesz egy-két kocsirakomány, úgy jó üzletet csinálhatnak vele. Hát ugyan minek? Kérdezik, ugyebár? Csalánrostból készült vászonról már meséltek nekünk, ugy-e, de olyan gyárat nem ismerünk, a hol a csalánból vásznat csinálnának; nálunk nincs is ilyen. Nem is

a vászongyárosok keresik a csalánt, hanem a droguisták. Vaggonszámra megveszik azt, mert abból állítják elő a klorofillumfestéket, azt a zöld esszencziát, a mivel a likőröket és orvosságokat zöldre festik.

Tovább haladunk a község utczáin. Tapasztalati dolog, hogy a faluba a község utczáit és köztereit nem szokták még kiaszfaltozni, sem díszparkot nem tartanak ott fenn, hanem dudvatelepnek, a gyomok parkjának hagyják meg. Itt aztán valóságos botanikus kertet találunk, a hol az ú. n. ***ruderáliák*** tömegesen teremnek. A sokféle gyom dús választékát figyelhetjük meg itt. Válogassunk ki belőle egynéhányat.

Legtömegesebben akad minden falú utczáján a ***papsajt*** vagyis ***kereklevelű mályva, közönséges mályva***. A falusi gyermek is ismeri és játszadozva eszi annak éretlen, zöld, lapos kis terméskéit. Közbe-közbe ott nyílik a felegyenesedő szárú és szép rózsaszínvirágú ***erdei mályva*** (Malva silvestris) is. Mind e mályvafajokat lágyságuk és nyálkatartalmuk jellemzi. Régi időben a szegény nép nyálkás főzeléket készített magának e mályvákból, melyet *Hesiod-os* az egyszerű falusi emberek legkitűnőbb üdítőjének nevezett, a miről a gazdagoknak fogalmuk sincsen. De már az ó-kor óta szolgál a papsajt és a mályva gyógyításra. Leveleik főzetét belsőleg és külsőleg használják csillapító és puhító orvosságnak és mindenféle betegség ellen valónak, ***herba omnimorbium***nak mondták. A mályvát a szelidség és lágyság személyesítőjének nevezték el és *Plinius* azt írja róla, hogy a ki naponta egy fél kehelylyel iszik a nedvéből, az meg lesz óva minden betegségtől. A mályvát a ***jótékonyság szimbolumá***nak nevezték, mert a szegények barátja, az ő kunyhójuk előtt terem, az éhes vándort táplálja, semmi ártalmasat vagy keserűt nem tartalmaz, nem durva és megtapintva is lágy és szelid. Ma a közönséges mályva leveleit megszárítva 24—28 koronával fizetik q-ként. Az erdei mályvának nemcsak a leveleit, hanem a virágait is használják a gyógyászatban. Leveleit száraz állapotban 28—32 K-val, virágait 90—100 K-val fizetik.

Parlag helyek leggyakoribb virága a ***székvirág, székfűvirág*** vagy ***kamilla***, tudományos néven: *Matricaria chamomilla*, vagyis ***az anyák növénye***. A gondos anyáknak a legrégibb idők óta a legelső házi orvossága. Gyermekemlékeink között ott van bizonyára a herbathea is. Nem gondolunk rá élvezettel, de hát a herbatheát nem is élvezetnek nyújták nekünk gondos anyáink. Házi orvosságnak az ma is megbecsülhetetlen s ezért igen keresett gyógyító növény, melyből évente több vaggonnal kiviszünk a külföldre. Kellemes illatát és erős zamatát a benne lévő illanó olajtól kapja, a melyből azonban olyan kevés van benne, hogy annak előállításához ugyanolyan rengeteg sok székfűvirág kell, mint a mennyi rózsavirág kell a nagyértékű rózsaolaj előállításához. Legtartalmasabb a szikes területeken termő székvirág, azért az olyan

helyen érdemes azt szedetni. Az első minőségű székfűvirágot 70—100 K-val is fizetik q-ként.

A parlag helyek rendes növénye a *maszlagos redőszirom, csattantó maszlag, pukkantó, vagy tövises disznó* (Datura Strammonium).

Ezt a terebélyes nagy növényt mindig csakis emberi lakások közelében találjuk. Eredetileg nem volt nálunk honos, hanem csak a középkorban került hozzánk Ázsiából. Állítólag a czigányok terjesztették el. A czigányok kóborlásaik közben magukkal vitték ezen növény magját és elvetették a putrijuk mellett, mert kuruzslásaikhoz és bűvészetükhöz szükségök volt e növényre. Ez a növény ugyanis minden részében, de legbővebben a magjában narkotikus mérget tartalmaz, mely kisebb mértékben bevéve vidám fantáziát kelt fel az emberben, minek folytán az illető a bolondhoz hasonlóan viselkedik, nagyobb mértékben bevéve azonban súlyos mérgezést és halált okoz. Régen ezt a hatást magikus erőnek tulajdonították. A francziák *boszorkánymesterfűnek* (herbe aux sorciers) nevezik, mert segítségével olyan bűvészmutatványok sikerülnek, a milyeneket a középkori bűvészek produkáltak, pl. az elvakitás, látományok és kisértetek megjelentetése stb. Bizonyára a maszlagról volt szó, mikor a régiek azt mondták, hogy: adj neki egy drachmát, hogy bolondos legyen és a legszebbnek képzelje magát; kettőt, hogy megbolonduljon és víziói támadjanak; hármat, hogy állandóan őrült legyen és négyet, hogy meghaljon. Ma is fontos gyógyító növény; idegbajok, köszvény, erős fájdalmak ellen használják. A gyógyászatban leginkább a levelét használják, a mely négyszer annyi méreganyagot tartalmaz, mint a szár és a gyökér. Leveleiből az ú. n. asztmaczigaretták készülnek, melyeket mellbaj vagy fogfájás ellen szívnak. A levelek mellett kisebb mértékben a magját is használják. A magja még erősebb hatású, mint a levél, 10-szer annyi mérget tartalmaz, mint a szár és a gyökér. A szépen megszárított és zöld szinű leveleknek q-ját 24—34 K-val, a magját 16 K-val fizetik.

A maszlag társa a községek utczáin termő *beléndek, beléndfű, bilim* vagy *bolondító csalmatok* (Hyoscyamus niger). Mérges tulajdonságánál fogva ugyanolyan hirhedt, mint az előbbi, de szintén nagyrabecsült orvosi növény. A régi görögök disznóbabnak hívták, mert ha a disznó belőle eszik, megbénúl és görcsöt kap. Mások isteni babnak, meg Apolló-fűnek nevezték. *Plinius* szerint *Hercules* fedezte volna fel ezen növény nagy hatását. *Trallianus* szerint szent-fű volt, melyet minden évben Krétából hoztak Rómába. *Plinius* írja, hogy a beléndek olyan mérges, hogy ha a magjából készült olajat valakinek a fülébe cseppegtetjük, elbódítja az illetőt. Ez a hit az újabb korig tartotta fönn magát és *Hamlet*ben mondja az elhalt király, hogy testvére a déli pihenő idején hozzá lopódzott és a beléndek elátkozott nedvével telt

üvegcséből ezt az erjedő, ölő nedvet belecseppegtette a fülébe. Azt is tartották róla, hogy ha egy csomó beléndeket a kályhára tesznek, az a szoba lakóinak annyira megzavarja az eszét, hogy örökösen czivakodnak. A beléndek azonban jobb a hírénél, mert ma igen nagyrabecsült gyógyító növény, melynek leveleiből megnyugtató, fájdalomcsillapító és álmot hozó kivonatot készítenek.

A beléndek egyike a legkeresettebb hazai vadon termő orvosi növényeknek. Leveleit, melyeket virágzása idején szedtek, árnyékban szépen megszárították 50—60 K-val fizetik mmázsánként.

Annyira keresett, hogy a mesterséges termesztését is megpróbálták. Magam is kisérletezem vele, de még eddig sikertelenül. A beléndek ugyanis nagyon szeszélyes növény, magja nehezen kel s igen sokszor megtréfálja az embert azáltal, hogy nem ott kel ki, a hol az ember elvetette, a kertnek minden táján kikél, csak éppen abban az ágyásban nem, a melybe elvetettük.

Egyik falú dudvatelepén sem hiányzik a mi legkeserűbb növényünk, a *fehér üröm* (Artemisia Absinthium). Ez a növény a legrégibb idők óta a legmélyebb fájdalom szimbóluma volt. Kivált a szeretett egyéntől való korai és örök elválás fájdalmát fejezte ki az üröm. Régen odatették a ravatalra és a máglyára, ráültették a sírokra. Az üröm roppant keserű növény, melyből már az ó-korban is keserű italokat készítettek. Ma is használják hasonló czélra, mert az ürmös és az abszint készítésére fordítják. Az ó-korban az ilyen keserű ürömitalt bátorságot adónak tartották. Ma mint orvosi növénynek van jelentősége, mert gyomor- és májbajok ellen használják. A mellett keresetté teszi az a körülmény, hogy a marhasót denaturálják vagyis jó keserűvé teszik vele. Szárítva 20—30 K-val fizetik q-ját.

Elhagyva a község belsőségeit, kilépünk a nyilt mezőre. Az érlelő búzakalászok hullámzó tengerét, kivált a kisbirtokosok tábláit, sűrűn feldíszítik a legpompásabb mezei virágok, melyek között a legszebb kettő: a *pipacs* és a *búzavirág*. Ezt a két virágot még az is ismeri, a ki éppenséggel nem törődik a mezei virágokkal. Mezőnknek ez a két dísze a daloló költők figyelmét sem kerülte el. A gazda azonban boszszankodik, ha sok van belőlük, mert az ő szemében mind az, a mit nem termeszt a tábláján az gyom, még ha olyan szép is a virága. S e két szép virág szedését ajánlanám a falúbeli gyermekseregnek, mert a droguista még ezért is ad pénzt. A pipacs igazi gyógyító növény, mert piros virága gyenge, bódító hatásánál fogva gyógyításra szolgál. Az árnyékban szépen megszárított virágait 130—140 K-val fizetik q-ként. A búzavirág gyönyörű kékszínű virágai, melyek a virágfejecskék karimáját képezik, a szép kék szín megőrzése mellett gyorsan megszárítva, szintén keresett czikket képeznek, noha nem szolgálnak orvosságul,

hanem csak díszítésül pl. a füstölő porhoz keverik. Kilóját 2 K-val is fizetik.

A mezőn oly gyakori *árvácska,* vagy *császárszakál* (Viola tricolor) is szolgáltat droguát.

A virágzáskor szedett és szépen megszárított árvácskát vértisztító theának használják. q-ját 30 K-val fizetik.

Mocsárhoz értünk. Május elején nagyon díszíti a mocsarak táját a *háromlevelű vidrafű, keserű lóhere,* vagy *keserű lapúfű* (Menyanthes trifoliata). Halavány rózsa és fehér szinü virágai igen finom alkotásúak s a mocsár csendes tükréből felemelkedve, a nyugalom szimbolumának vehetők. A vidrafű igen keserű ízű növény, melynek leveleit régóta gyomorbaj és mocsárláz elleni theának használják. Benne a mocsár, mintegy saját maga fejleszti az ellenmérgét. Szépen megszárított leveleit 28—30 K-val fizetik ma. Már *Linné* is panaszkodott, hogy a leveleit komló helyett használják a sörgyártásnál, mert keserűek s ezt állítólag még ma is megteszik.

A mocsaraknak egy másik gyógyító növénye az *orvosi kálmos.* (Acorus calamus). Ennek a sáshoz hasonló, igénytelen virágú növénynek a kúszó, húsos szára, a tőkéje, igen zamatos és fűszeres, ezért nemcsak a droguisták, hanem a czukrászok és konzervgyárosok is keresik. Szárított tőkéjét 40—48 K-val fizetik q-ként.

Tovább folytatva utunkat homokos partokon, napsütötte száraz helyeken feltűnik az *Istenke gyertyája,* a *candela regium,* vagy *ökörfark* (Verbascum thapsiforme), mely gyertyaszálhoz hasonlóan egyenes növésével és szép sárga színű virágaival költi fel figyelmünket. Egyenes növésével a magasba-való törekvésnek a jelképévé vált. A jövendőbeli királyi méltóság szimbóluma. Ilyen értelemben alkalmazták pl. a nürnbergi germán múzeum gyönyörű ablakán. A kép a karthauziak kolostorának 1381-ben történt alapítását ábrázolja s az alapító hohenzollerni Frigyes lábánál ott sarjadzik sokat mondólag a *Verbascum.* Régen sokféleképen használták kuruzslásra s ma is azt tartja róla a nép, hogy ha a virágát vagy a magját a vízbe dobjuk, úgy elbódítja a halakat, hogy kézzel megfoghatjuk őket. A szépen megszárított sárga virágai igen értékes droguát szolgáltatnak. A szép sárga virágból csillapító és gyengén narkotikus hatású theát készítenek, mely mellbajok ellen gyógyítólag hat. Az ökörfarkkoró virágait nagyon érdemes szedni, mert szép sárga színű megszárított virágait 160—180 K-val fizetik q-ként. Csak arra kell ügyelni, hogy napsugaras időben, szárazon kell szedni és még aznap a napon meg kell szárítani, mert különben megbarnul a virág és értéktelenné válik.

Napsütötte füves helyeken nyílik nyáron egy kedves kis virág: a *czentúria* vagy *százforintos fű* (Erythraea centaurium), ez a közismert

házi orvosi növény, melyet nyáron a piaczon is árulnak nálunk. Minden jó házi asszony szerez be ekkor egy kis csomó czentúriát és borba vagy pálinkába teszi. A czentúria a legkeserűbb gyógyító növények közé való, olyanféle, mint a havasok encziánjai (Gentiana). Onnan van a neve: föld epe, a régiek szerint *fel terrae*. A centaurium név száz aranyforintot jelent. Mindezek az elnevezések tehát az ő nagy értékét jelentik. Főleg gyomorbaj ellen szokták használni s ezért nagyon keresik. Szárított állapotban q-ját 40 K-val fizetik.

Rétjeinken gyakori a macskák kedvencze, a *macskagyökér* (Valeriana officinalis), melynek gyökeréből görcscsillapító theát, valamint többféle más orvosságot készítenek. Ezt a kellemetlen szagú növényt a macskák annyira szeretik, hogy ha ezt a gyökeret szárítjuk, nagyon kell a macskától óvni, mert e növény gyökerének a szaga kéjérzetet kelt a macskában, minek folytán az nagy nyávogások kiséretében hempereg rajta és a végén bepiszkítja azt. Régi időben a pestis elleni szernek tartották. Továbbá többféle babonára használták. Igy pl. ha a boszorkányok a köpülést nehezítették vagy ha a fiatal házasoknak kellemetlenkedtek, akkor mindez ellen a macskagyökér szolgált, melyet koszorúba fonva a segítő és védő hatalom jelvénye gyanánt hordtak. Szárított gyökerét 40—80 K-val fizetik q-ként.

A magasabb fekvésű réteken, az erdők szélén terem a *zászpa* (Veratrum album). Tőkéjéből kenőcsöt készítenek, poralakban pedig orvosság gyanánt használják. Ezt a mérges növényt a nép is ismeri, vele zászpázzák meg a rossz szomszédok egymás baromfiat. A szárított zászpa gyökeret 28—32 K-val fizetik q-ként.

Ime már az erdő széléhez értünk. Ha belépnénk az erdőbe, ott is sok fontos orvosi növényt találnánk. Ezek közül azonban csak a legfontosabbról óhajtok megemlékezni. A bükkösben, főleg a 3—4 éves vágásokban terem a *nadragulya* (Atropa Belladonna), *kendőző farkascseresznye* vagy *erdei matraguna*. A régiek fekete mandragorája valószinüleg a nadragulya volt és reá vonatkozik *Theophrastos*nak az a közlése, hogy ha az ember a gyökeréből egy keveset élvez, akkor vidámmá és hiúvá lesz, úgy, hogy azt hiszi: a legszebb a világon; nagyobb mennyiségben bevéve azonban őrjöngést és halált okoz. Az olasz és román nők kendőző szernek használják, a bogyó levét pedig a szemükbe csepegtetik, mert az a szemet nyiltabbá és ragyogóbbá teszi. Onnan van a neve: bella donna = szép asszony. A nadragulya roppant mérges növény és sokszor okozott már mérgezést, mert fekete, fénylő bogyója szép fekete cseresznyére emlékeztet és élvezésre csábító. A nadragulya e mellett a legkeresettebb orvosi növényeink egyike, melyből az atropint, a szemgyógyászatnak ezt a nevezetes gyógyszerét előállítják. A nadragulyának úgy a leveleit, valamint a gyökerét szedik és

megszárítják. A droguisták a gyökér q-ját 48—50 K-val, a szárított leveleket pedig 64—68 K-val váltják be.

E rövid szemlénkkel azonban még korántsem merítettem ki a szedésre érdemes vadon termő orvosi növényeink sorozatát. Folytathatnám azt még tovább is, mert még sok olyan növényt fel tudnék sorolni, a melyek nálunk vadon teremnek és a melyek szedésre érdemesek. De mindegyiküknek egyenként való leírásával nem akarom Önöket úntatni, nem akarok becses türelmükkel annyira visszaélni. Csak azt az egyet akarom szives figyelmükbe ajánlani, hogy daczára a sok vadon termő gyógyítónövényünknek, ebben a czikkben is, úgy, mint — sajnos — igen sok másban, adófizetői vagyunk a külföldnek, mert 1905-ben gyógyítónövényekből 2505 q-t hoztunk be, 1,050.085 K értékben, míg ezzel szemben kivitelünk csak 402 q volt 202.515 K értékben, vagyis 847.570 K-val adózunk évente a külföldnek. Ime egy példája a mi gyengeségünknek és nemtörődömségünknek.

Körsétánkból azzal a tapasztalattal térhetünk haza, hogy legközvetlenebb környezetünkben is találunk elég megfigyelni valót. Tanuljuk tehát a természetet megismerni. A mit az nekünk nyújt, azt becsüljük meg. A mi áldott klimánk alatt sok értékes növény terem kiváló zamattal, nyújtsuk ki érte kezünket és fillérek meg koronák fognak ölünkbe hullani. Ne várjuk mindig azt, hogy a szomszédunk lásson el bennünket mindennel, ipari termékkel és még termesztménynyel is, hanem tanuljunk a magunk emberségéből is valamit produkálni. Nap-nap után belebotlunk a természet értékes tárgyaiba és nem gondolunk arra, hogy a jó sokszor oly közel van és mi mégis a messze távolban keressük. A mint *Seneca* mondta: „a mi arra van rendelve, hogy bennünket jobbá és boldogabbá tegyen, azt a természet nekünk nyiltan és közvetlen közelünkben tárja elénk". Hogy ezt felismerhessük, ahhoz kell, hogy folyton tanuljunk, tapasztaljunk és okosodjunk!

Dr. Páter Béla.

Hogyan kedveltessük meg gyermekeinkkel a mások bajával való törődés gondolatát?

Az előadásaimmal nagyon furcsán szoktam járni. Mikor a 80-as évek végén és a 90-es évek elején Maros-Tordamegyében, helyesebben a görgényi traktusban faluról-falura jártam, hogy az írni-olvasni alig tudó népnek a szövetkezetekről előadást tartsak, azt tapasztaltam, hogy nagy áhitattal és szeretettel hallgattak s nem hullott a mag sziklás talajra. Ez bátorított fel engem arra, hogy az akkori nagynevű erdélyi ev. ref. püspököt, Szász Domokost s az akkori jegyzőt, Szász Gerőt megkeressem az iránt, hogy nyujtsanak nekem alkalmat, hogy előkelő helyen, intelligens embereknek, az erdélyi részek vezetőinek gondolataimat kifejthessem. Szivesen fogadták ajánlatomat és a Marosvásárhelyt tartott egyházkerületi papi értekezleten alkalmat adtak, hogy a nagy templomban a szövetkezetekről előadást tartsak.

Előadásom kezdetén a templom zsúfolásig meg volt telve. Amint azonban monoton hangon gondolataimat le-leadogattam, minden újabb gondolatom után a hallgatóság egy jó része eltávozott, úgy, hogy amikor előadásom vége felé közeledtem, 16-an maradtak a templomban. Ezek azonban mind közelebb-közelebb jöttek hozzám, nagy figyelemmel hallgattak s amint az eredmény mutatta, nem is eredmény nélkül, mert az erdélyrészi szövetkezeti mozgalmat nagy méretben ezeknek az ott maradottaknak segítségével tudtam ébren tartani, fejleszteni, megerősíteni, úgy, hogy ma több mint 100.000 tagja van az erdélyrészi szövetkezeteknek.

Akkori hallgatóságom nagy részében nem volt meg a mások bajával való törődés gondolata. Ezért volt nekem nagy baj az előadás tartása s ezért nem részesítettek engem abban a figyelemben, hogy e bajból legalább fiaskó nélkül kerüljek ki. Csak ebben a 16 emberben volt meg a mások bajával való törődés gondolata s akkor állapítottam meg magamban azt, hogy nálunk nem fektetnek súlyt arra, hogy ezt a gondolatot necsak megismerjék, necsak megértsék, hanem, hogy ez a gondolat az emberek vérévé váljék.

Ha szerény harisnyás embereknek tartok előadást, mindig hűséggel, szeretettel hallgatnak meg, de az intelligens osztály legtöbbször ott

hagy, mert azt mondja, hogy mindezeket ő jobban tudja s miért lopja itt az időt.

Amint most itt ebben a teremben körülnézek, a marosvásárhelyihez hasonló intelligens közönséget látok, de remélem, hogy e közönség gondolkozása nem hasonlít az akkori marosvásárhelyihez. Meglehet, hogy ismétlésekbe bocsátkozom, de amint Jézus Krisztus minden gondolatát a felebaráti szeretetre alapította s a biblia még sem unalmas a lelki szegények előtt, úgy nekünk szociális gondolkozású embereknek is a mások bajával való törődés gondolatát a felebaráti szeretettel keverve, ismételve és ismételve, bár más ruhában, mindaddig kell hangoztatnunk, míg egy intelligens tábort nyertünk meg ennek az eszmének, mert csak akkor folytathatjuk az intensiv munkát hazánkban nagy erővel és belterjesen, ha minden gondolkozó fő, minden cselekedni vágyó kéz váll-vetve, kezet fogva segít kiépíteni azt a nagy szociális munkát, melynek egyik talpköve a mások bajával való törődés gondolata.

Ezeket előre bocsátva, áttérek előadásom lényegére.

Kedves barátaim! Kedves tanítótársaim! Szándékosan és jól megfontolva használtam e megszólítást, noha nagyrészüket személyesen nem ismerem. Azonban a hallgatóságnak barátságos viszonyban kell élnie az előadóval és azért tettem hozzá, hogy tanítótársaim, mert mindnyájan tanítók vagyunk, még azok is, kik a szokásos diplomát meg nem szerezték. Tanítók a szülők, tanítók a dadák és cselédek (épen ezért ezeket jól meg kell választani), tanítók a nagyméltóságú, méltóságos és nagyságos egyetemi tanárok, a nagyságos és tekintetes középiskolai tanárok, a néptanítók, kántorok s mindenki, a kire a fiatalabb emberek vezetése, irányítása rá van bízva, tehát minden iparos, hivatalnok, kereskedő és gazda. Egyszóval mindenki, mert maholnap mindenki idősebb, mint a másik.

A barátságos érzület pedig azért szükséges, mert a tanítóknak ezen tömege e nélkül csak felemás munkát végezhet.

Legnehezebb, de legértékesebb munkát azok végzik, kik az élet kezdetén az alapfogalmakat ismertetik meg a kis gyermekekkel akkor, midőn ezek a legtermékenyebbek és a kiknek lelkét, tudását, szívjóságát viszik batyujokban a gyermekek az egész életen át.

A gyermekeket vezetni, irányítani, otthon tartani és munkálkodással és irányítással a megelégedett békés családi élet révébe vezérelni és az állam erős támaszává, oszlopaivá fejleszteni mindnyájunk kötelessége. Ez a munka nem kicsiny munka. Nem is lehet fél kézzel elvégezni. Ehhez erős akarat, szívós kitartás, nagy emberismeret és életbölcsesség szükséges.

A nevelés már a születéssel kezdődik. A család a szeretet által vezetett köztársaság, melynek keretén belül a gyermekek látják, hogy

csak úgy boldogulnak, ha az erősebbek a gyengébbeket, a gyermekeket szeretik, támogatják, ápolják és irányítják. Hány 5—6 esztendős leánykát ismerünk, a ki kis öcscsét, vagy hugát sokkal jobban gondozza, mint ahárhány felnőtt. A környezettől, szülőiktől látják ezt a példát s követik ösztönszerüleg a nélkül, hogy tudnák, hogy miért teszik. Játékbaba helyett az oda cseppent kis babát dédelgetik s ezzel meg van a jövőjük pecsételve, hogy ha felnőnek gondos, jó családanyák legyenek.

Hogy ez az ösztönszerű buzgóság ne lankadjon, meg ne mételyeztessék, a gyermek körül foglalatoskodó cselédeket, dadákat a szülőknek nagyon jól meg kell választani. Legjobb, ha irni-olvasni tudnak és a gyermekek képzelődő tehetségét foglalkoztatják az által, hogy a szülők által nekik átadott gyermek-meséket olvasgassák és azokat mondogassák el. Ne bízzák a cseléd fantáziájára a mesemondást, mert az álképzetekkel, rémmesékkel tölti meg az akkor még romlatlan és a legtermékenyebb agyat.

Minden gyermeknek a családban romlatlannak kell maradnia. Ezt a romlatlan kis gyermeket a törvény parancsánál fogva előbb kisdedovódába, később népiskolába kell küldeni. Vétket követ el mindenki, de kivált a gyermekkertésznő és a tanító, ha a család által a gyermekbe óltott mások bajával való törődés gondolatát kiöli, vagy megfékezi. A mások bajával való törődés gondotatával nem akarom a gyermeket terhelni, sem a tanító nevelési rendszerét megnehezíteni. Könnyen megy az egész, csak szeretet, gondosság, az egyének megfigyelése és jóakarat kell hozzá. Ha a kisdedovódában a gyermekkertésznő a gyermekeket olyan munkára szoktatja, hogy közösen, együttesen alkossanak egy előttük nagyobb és így szebb dolgot, meg van mentve a gyermekekben a mások bajával való törődés gondolata. Ha a gyermekkertésznő a gyermekekkel különböző színű papírcsillagokat állíttat elő, nevüket mindenikre ráírja és azután megmagyarázza, hogy ez a kis csillag magában véve még szinte semmi, de ha összefűzi és kis kosarat vagy papírszőnyeget készít belőle, meg van alakítva a legkisebb erők által az első „kosár vagy papírszőnyeg szövetkezet". Anyagilag ez nem nagy értékű, de az eredmény, az egymásra támaszkodás nem maradhat el nyomtalanúl, mert egész életén át végig fogja kisérni a gyermeket.

A második esztendőben a kisdedek már más értékesebb, piaczképes dolgokat is állíthatnak elő, mert ha a gyermekkertésznő ügyes, akkor e még fiatal, munkabiró erővel gyufaszálakból, kemény és színes papírosból igen sok értékes karácsonyfadíszt készíthet és szivesebben venné meg a jobbmódú szülő, mint a külföldi selejtes árút.

Így alakúlna meg minden kisdedovódában az „első magyar karácsonyfadíszt termelő szövetkezet".

Fele tréfa, fele játék, de mégis csak nagy dolog az, ha e két év emléke a mások bajával való törődés gondolatával telítve marad meg a gyermek agyvelejében. Ezt már bajosan mossa le az iskola, bajosan az élet.

Az elemi iskolában a tanító a gyermekekkel már a dolog velejét ismertetheti meg. Megtaníthatja példákból, hogy a társadalom nem egyéb, mint a tett szolgálatok kölcsönös kicserélése. Alkalmas, kedves olvasmányokkal, alkalmas szép példákkal kell a fogékony lelket napról-napra megtermékenyíteni. Száz és száz példát hozhatnék fel, de az idő rövidségére való tekintettel csak egy párra terjeszkedem ki.

Egyik budapesti külvárosi iskolában az egyik növendék megbetegedett. Az orvos egy liter kina-bort rendelt neki. A szülőknek nem volt módjukban ezt megszerezni. A tanítónő a gyermekek lelkéhez szólt s kérte, hogy adják össze a bor elkészítéséhez szükséges két koronát. Minden gyermek tehetsége szerint adott néhány fillért s így apránként összerakosgatva, egybegyűlt a liter kina-bor ára. A leánykák aztán maguk vitték el tanulótársuknak és boldogok voltak, hogy segíthettek rajta.

Egy másik iskolában a leánykák országos vásár alkalmával pénzt adtak össze és az összegyűjtött pénzen, olcsó áron szövetdarabokat, fonalat és gombokat vásároltak. Mindezt egy dobozba helyezték. Ez volt a raktár. S valahányszor kifeslett valamelyik leányka ruhája, rögtön kijavították az iskolában. A nagyobb leánykák javítgatták a kicsinyek ruháit úgy, hogy a családok ettől a gondtól meg teljesen meg lettek mentve. Olvastam egyik leányka levelét melyben így ír erről a munkáról: „A fonal nagyban vásárolva három krajczár helyett csak kettőbe kerül. Majd ha nagy leszek odatörekszem, hogy összeálljunk nehányan, jó gazdasszonyok, amilyen magam vagyok, hogy czukrot, kávét, fűszereket, szóval mindent, ami szükséges, közösen szerezzünk be. Igy kevesebbe kerül.“ Ezt másképen úgy is kifejezhetjük, hogy a férj fizetésének vásárlóképességét fokozzuk, amível bizonyára többet tehet az asszony, mintha maga is fizetéses állásra törekszik.

Ennyi elég a leánykákról. Beszéljünk most a fiukról is. Elmondok ezekre vonatkozólag is nehány példát.

Kovács Lajos a levélhordó kellemetlen helyzetben volt hétfőn. Kilyukadt a czipője. Elment tehát Nagy Péterhez, a czipészhez s így szólt hozzá: Csináld meg a czipőmet, mert különben holnap nem mehetek a szolgálatba. Nagy Péter ezt válaszolta: Szívesen megcsinálnám a czipődet, de fát kell hoznom az erdőből, ha esőnk lesz az éjjel, hosszú ideig nem lesz fűteni valónk. Okvetlenül fát kell hoznom ma az erdőből. Lajosnak hirtelen jó gondolata támadt, azt mondotta Péternek: Ide hallgass, csináld meg a czipőmet én meg hazahozom a fádat az erdőből.

Ugy történt, a hogyan megegyeztek s mindketten nagyon megvoltak elégedve.

Ime a kölcsönös szolgálatok egy benyomása, mely á'tal az ember embertársainak és önmagának életét tűrhetővé, elviselhetővé teszi. Ez a példa is csak annak megismerésére vezeti a tanulót, hogy az egyedül álló ember tehetetlen, míg az egymással szövetkezett emberek hatalmat képviselnek.

Elmondok még egy ilyen példát. A tanító megigérte, hogy csütörtökön sétálni viszi az egész osztályt, mert mindenik tanulójával meg van elégedve. Csütörtökön reggel azonban az egyik gyermeknek, Lajosnak az atyja kijelentette, hogy Lajost nem engedi el, mert fát kell hordania. Erre az egész osztály felment Lajosékhoz, segített neki, behordta a fát s így Lajos is elmehetetett a többiekkel sétálni. Valamenynyien örvendeztek, a tanító pedig azt mondta, hogy ez az összetartás.

A mások bajával törődés gondolata hozta létre egyik erdélyrészi főgimnásiumban a „tanárok tulszigora által okozott vagyoni károk megtérítésére alakult szövetkezetet“, amely nem megerősített alapszabályokkal ugyan, de azért áldásosan működik. A mult évben történt, hogy egyik jeles előmenetelű társukat egy gyermekcsínyért a konviktusi kedvezmény s más javadalmak elvesztésére ítélte a tanári kar. A szövetkezet tagjai, a megbüntetett fiu tanulótársai maguk között igazságtalannak minősítették az ítéletet, de nem mentek panaszra, nem éltek perujítással, mert érettségire kellett készülniök, hanem minden tagra aránylagosan kivetették a kárt. Megfizették a gymnásium összes követelését. Egyre-egyre alig egy-két korona jutott. A vagyontalan fiu pedig tovább folytathatta tanulmányait. Tanulótársai szeretete munkakedvét anynyira fokozta, hogy mint egyik legelső tette le az érettségit s ma a kolozsvári egyetem egyik legkitünőbb hallgatója. Társai közül többen itt vannak vele, szóval, tettel most már ő gyámolítja ezeket s annyira összetartanak, hogy egyiknek öröme mindnyájuk öröme, másiknak bánata mindnyájuk bánata, egyiknek pénze mindnyájuk pénze és így az idegenben is jól boldogúlnak.

Ugyanezen főgimnásiumban a rendes gyakorlat az, hogy ha valamelyiket nagyobb anyagi kár éri, kibocsát egy ívet, ráírja „segíts“ s bizony az összes növendékek megsegítik — tehetségük szerint.

Ugyanott láttam, hogy a főgimnásiumtól legmesszebb lakó diák megfogad egy jókedélyű fuvarost két rossz, lassú járásu lóval s aztán szervezi a „szállítási szövetkezetet.“ Sokszor 16—20 diák podgyásza is reá kerül a szekérre, ők meg gyalog, dalolva mennek a szekér után. Olcsón fuvarozzák haza mindeniküket. A többlet egy részéből útravalót szereznek be, ebből részeltetik a fuvarost is, aki az úton velük jól mulat s épen ezért jutányosabban válalkozik az ilyen fuvarozásra, mintha egy önző diák a maga részére foglalná le.

Az ilyen tanítások hatása néha szembeszökően nyilatkozik meg

a gyakorlati életben is. Párisban például, ahol a sokféle tilalom nagyon megbénítja a tanító működését, ezeket találjuk egy 13 éves tanuló írásbeli feladatai közt: „Nem engedelmeskedtem a tanító Urnak. A tanító Ur megtiltja a labdázást, mert könnyen betörhetjük az ablakot. Nem fogom többé tenni....“ Ez történik Párisban. Már most nézzünk át példáúl Orleánsba, ahol hasonló korúak a tanulók s az iskola üvegtábláit is hasonló veszély fenyegeti. Orleánsban magalakították a gyermekek az „üvegtáblák betörése elleni szövetkezetet“ s annyit játszanak, amennyit akarnak. Amig tehát a párisi tanuló tehetetlenségében csüggedve megáll a fenyegető üvegtáblával szemben, addig az orleánsi ügyet se vet reá, mert az üvegtáblákról előre gondoskodott. Ha betörnek nehányat, lesz munkája az üvegesnek. Ennyi az egész. Így növekszik a fogyasztás, fejlődik az egyéni kezdeményezés szelleme, pusztán az ilyen szervezet által, mely arról gondoskodik, hogy a támadt hiányok közösen pótoltassanak.

Az ilyen növendékek már a mások bajával való törődés gondolatától áthatva kerülnek a tanárok, tanítók kezelése és nevelése alá. Minden tanodának megvan a segítő-egyesülete. Én ezen egyesületeket a mai alakjukba nem tartom helyesnek. Akárhánynak nagy tőkéje van s még sem tud eredményt elérni. Nagy baj, hogy ezeknek az egyesületeknek nagy része minden viszontszolgáltatás kikötése nélkül mintegy kegyelem kenyeret ad. Igen sok szegény, de önérzetes tanuló e segítséget épen e minőségéért nem veszi igénybe.

E segítő egyesületek átalakítandók volnának iskolai filléres szövetkezetekké. Ugy képzelem, hogy minden tanuló hetenkint legalább 1 fillért tartozna befizetni, amig egy minimális üzletrészt, mondjuk 5 év alatt 250 fillért befizetne. Az öt éves cziklus tanulmányai befejesztével, ha folytatni akarná, befejezést nem nyerne, hanem hasonló feltételek mellett folytatódna. A szövetkezet igazgató tanácsát a legmagasabb osztály növendékei képeznék, igazgatóságát és felügyelő-bizottságát pedig a tanintézet növendékei közül választanák. Az ilyen egyesületek segítése nem lenne kegyadomány. Becsületszóra adott kölcsönt gondolok. A kötelezvényben a kölcsönvevő kötelezné magát arra, hogy a kölcsönvett tőkét évi 1% kamatjával együtt akkor fizetné vissza, midőn vagyoni viszonyai megengedik. Lesznek mindenütt olyanok is, kik nem tudják majd visszafizetni a kapott segélykölcsönt, de az adósok többsége megfogja téríteni, mihelyt csak lehet. A nem magasabb, mint 1% kamat jövedelemből az önképzőkörök, dalkörök, zeneegyletek és minden más, az intézet kebelén belül működő egyletek volnának segélyezendők. Az első években erre kevés jutna, mert a tagoknak könyvvásárlásra, internátusi és egyéb szükségletekre az üzletrészek is alig lennének elegendők, de már egy évtized mulva igen nagy segélyt nyújthatna egy ilyen szövetkezet.

A magyar ember egyébként kötelességtudó, pontos fizető, erről csak a nem jól alkalmazott segítés munkájával szoktattatott le. Ha már most mint gyermek a kapott segélyért viszontszolgáltatással tartozik, meg fog erősödni benne a kötelességérzet és a mások bajával való törődés gondolata. Örök hálával fog emlékezni arra az intézetre, mely azt benne kifejlesztette. Ha majd tanulmányai után munkája gyümölcsét élvezi, nem fog megfeledkezni erről az önsegélyző szövetkezetről sem, melynek vezetésében mint gyermek tevékeny részt vett, örömmel fog visszaemlékezni azokra a küzdelmes gyűlésekre, melyeken szabad választási jogát éveken át gyakorolta, annak áldásaiban részesült.

Ha az iskolában elmulasztják a mások bajával való törődés gondolatát a gyermekekbe oltani, akkor a gyermekek önzők lesznek s akkor ok nélkül kiáltják: szabadság, egyenlőség, testvériség! Önző emberek ajakán ezek csak pusztába kiáltó szavak, csakis önzetlen emberek tehetik termékenynyé embertársainkat, hogy e szavak ne csak jelszavakat, hanem igazságot is hirdessenek.

Ez a kérdés olyan tág, olyan bő, hogy nem egy félóráig, de napokon át lehetne róla tárgyalni. Azonban most már befejezem előadásomat.

Sokat tanultam, de keveset olvastam és írtam. Megtanultam könyvek helyett az embereket olvasni. Sokkal értékesebb. sokkal tanulságosabb egy élő embernek olvasása, miut bármelyik jól megírott könyvé. ÁBC.-könyvem a fiam, bibliám ó-testamentuma az apám, új-testamentuma az édesanyám volt, kit korán elvesztettem. Olvastam az élet komédiásait, a falábon járó embereket, olvastam a népköltészetet, a falu népét s mindennapi hirlapczikkek helyett olvastam az irodámban vállalkozó fiatalemberek lelkét. Mindenik olvasmányomból száz és száz példát tudnék felhozni, de nem fárasztom sokáig türelmüket. Az ABC.-könyvemnek két lapját nyitom fel és azt olvasom el.

Szabolcska Mihályt — lehet, hogy e társaságban többen is vannak, kik e nevet már ismerik — nagy bajjal Szász-Régen mellé választottuk meg papnak, ahonnan kiindult diadalmas útjára. Mindjárt az első évben nagy kellemetlenség érte s mi szász-régeniek, oláhok, németek és magyarok mindenképen iparkodtunk bánatán enyhíteni, iparkodtunk a felhőket eloszlatni. Munkára szorítottuk s vállalkoztunk arra, hogy költeményeit, a „Hangulatok"-at kiadjuk, terjesztjük és népszerűsítjük. Szabolcska a szász-régeni társadalom e határozatához hozzájárult, de a kézirattal csak késett, késett. Én aggódtam, hogy a különböző nemzetiségek közt gyújtott láng elalszik. Egyik este azt mondtam a feleségemnek; „Na ha Miska szerdáig se hozza be a kéziratot, hát akkor süsse meg!" Fiam, aki alig lehetett 3 esztendős, sokáig nem aludt, s reggel felkelés után az ablak mellé állott és leste-leste az útat, mely Felfaluból házunkba vezetett. Egyszerre csak rémült örömmel felkiált és

rohan a kijárat felé, zaklatván pesztráját, hogy engedje őt ki azonnal. Nem tudtuk mire vélni a dolgot. Kiengedtük és megfigyeltük. Láttuk, hogy Szabolcska érkezett kocsin. Még jóformán le sem szállott s ölébe sem vehette az általa nagyon szeretett gyermeket, fiam kétségbeesve kiáltott: „Misi bácsi, hozza be szerdáig azt az izét, amit tatának igért, mert különben megsüti."

Ez volt az első eset, midőn fiamban a mások bajával való törődés gondolatát tapasztaltam.

A másik ugyanazon év telén történt. A feleségem falusi assszony. Tyukokat akart ültetni, hogy házilag előállított rántott csirkéink legyenek. Sikerült is egy kassal ültetnie, de panaszkodott, hogy a tojás lassan gyűl. Hideg is volt a tyúkolban. Lehet, hogy ezért az egy-gyermek rendszerre akartak a tyúkok is áttérni. Egyik reggel a mint a konyhán átmegyek, a fiam sírását hallom. Hallom azt is, hogy védekezik, hogy ő csak jót akart tenni s az édes anyja mégis meg verte. Ez volt az első és utolsó verés, amit a fiam kapott.

Fiam megfigyelte, hogy feleségem a tojások miatt panaszkodik s amikor a kotló sétálni ment, kiszedte alóla a tojásokat és a kamarába vitte. Megmagyaráztam a feleségemnek, hogy a gyermek tényleg jót akart, neki akart örömet okozni a tojások gyűjtésével. Erre feleségem kezdett sírni, hogy igazságtalan volt a fiával szemben. Az én szemembe is könny szökött, az öröm könnye, mert láttam fiamban a mások bajával való törődés gondolatát most már megerősödve. Kívánom, hogy gyermekeiket csak ily okból verjék meg és hogy csak ily könnyeket hullassanak érettük.

Ezzel az alkalommal el is mondottam mindazt, amit akartam.

Dr. Gidófalvy István.

Szilágy vármegye használható kőzetei.*

Szilágy vármegyének három nevezetessége van, melyek összefüggenek tárgyunkkal.

Megyénkben sokféle izletes és zamatos gyümölcs terem, mely a lakosságnak — ha jó termés van — elég szép jövedelmet biztosit. Társzekerekkel szállitották évtizedeken át a gyümölcsöt Kolozsvárra és a szomszédos alföldi városokba, hol a szilágysági gyümölcsnek mindig jó hire volt. Nézzünk szét bő almatermés alkalmával a vasúti állomásokon. Milyen nagy mennyiségben viszik ki az almát külföldre! Hát még minő eredményt érhetnénk még el, ha szakszerüen kezelnők gyümölcsfáinkat?

Szilágy vármegye boráról is nevezetes. Egy 1831-ben Kolozsvárt megjelent röpiratban[1] olvasható: „ a szőlőhegyek bő nektár csorgással töltik edényeit a szüretelőnek". Marosi István[2] egrespataki pap is megénekelte a somlyai hegyet: „ott terem sok szőlő, melynek erős bora embert részegitő". A tasnádi bakator, nem annyira az új, mint inkább a régi, országos hirü volt, sőt némelyek szerint versenyzett a tokajival. Vagy a mi borunk, a zilahi, nem érdemli-e meg a felemlitést? Kérdezzük meg a zilahi polgárt, hogy van-e neki máskor jobb dolga, mint akkor, a mikor pinczézni mehet, „fleckent" süthet és kukukmálit ihatik? Míg a Szilágyságot nem szelte át a vasút, ki tudná megmondani, hány hordó bort szállitottak tengelyen a zilahiak a kolozsvári piaczra, hogy ott értékesitsék? Megtörtént ugyan, legalább rossz nyelvek állitják, hogy a fuvarosok az úton a hordóból fogyasztották a hegy levét egészen Nádasig s ott a hiányt a Nádas vizével pótolták s a kolozsváriak szivesebben vették meg az ilyen bort, mint a meg nem kereszteltet. Hogy vajjon a mostani zilahi bornak is szüksége van-e a Nádas vizére, annak eldöntését bizzuk mélyen tisztelt vendégeinkre.

Harmadik nevezetessége volt megyénknek — s ebből, azt hiszem, mindnyájan a legkevesebbet kérünk — az, hogy közlekedési útjai, a

* Felolvasásomnak alkalomszerü és nagy mértékben helyi érdekü bevezetését jobbnak láttam innen elhagyni. *B. G.*

[1] A Szilágy Élőképe, irta Egy, kiadta Más Szilágyi Polgár. Kolozsvár 1831.

[2] Petri Mór: Szilágymegye monogr. I. 121.

városok és falvak utczái rendkívül sárosak és járhatatlanok voltak. A „Szilágy Élőképé"-nek első lapján így ír a szerző: „mikor én ifjabb esztendeimben a Szilágyot megkerültem, mely akkor a Noe galambja repkedéséhez volt hasonló, — maga is ellévén akkor szép vidékeire nézve folyói árjától borítva, — nem maradt énbennem egyébb a Szilágytól — undorodásnál". Egy más helyt pedig ezt írja: „az utazó a tsinálatlan rosz útak miatt keresztül sem mehet rajta". Hodor Károly 1837-ben azt írja, hogy a Meszes derekán átvivő főút... gyakran járhatatlan rossz.[1] A Zilahon uralkodó nagy sártengerekre az idősebb emberek bizonyára jól emlékeznek vissza. Egy-egy bál, vagy házi mulatság alkalmával a bálozók ökörszekeren állva, (nehogy ruhájukat összegyűrjék) vitették magukat a mulatság helyiségébe; ünnepnapokon a szomszédok, hogy átmehessenek egymáshoz jót kívánni, csusznyából és szalmatöredékből készítettek „flasztert".

A múlt század hatvanas éveiben a Kraszna-utczai Bolygón lakók küldöttségileg járúltak a város polgármesteréhez, hogy készíttessen számukra kövezett útat, mert utczájuk járhatatlan; a város érdemes polgármestere azt kérdezte tőlük: belefúlt-e már valaki a sárba? Mikor a küldöttség azt válaszolta, hogy nem, azzal bocsátotta el őket, hogy még várhatnak; s nem telt bele nehány hét, egy ember áldozatúl esett a nagy sárnak.

Midőn öt évi egyetemi tanársegédeskedés után abba a szerencsés helyzetbe jutottam, hogy a zilahi ev. ref. főgimnáziumhoz helyettes tanárnak megválasztottak, a kolozsvári egyetem fizikai intézetének szilágymegyei illetőségű laboránsa, vagy amint akkor nevezték: a „diener" úr, azt mondta nekem, hogy bárhová menjek, csak oda ne, abba a sárfészekbe.

Míg a jelen ideges korban bicziklin és automobilon nagy gyorsasággal száguldunk végig a sima, jól gondozott útakon, addig abban az időben az egyedüli biztos és czélravezető jármű a faláb volt, melyet egyaránt használtak úgy a férfiak, mint a nők.

Hogy mi izletes és zamatos gyümölcsöt ehetünk, jó bort ihatunk s nem kell nekünk főleg esős időben nagy sárban eviczkélnünk, első sorban a kőzeteknek köszönhetjük.

A kőzetek elmállásából keletkezett a termő talaj, melyből a növények, tehát a gyümölcsfák és a szőlő is, táplálékuk jó részét veszik fel; az el nem mállott kőzetek pedig útainkat használhatókká teszik.

Mai felolvasásom alkalmával ama szilágymegyei ásványokról és kőzetekről akarok röviden megemlékezni, melyeket a megyében bányásznak, fejtenek s főleg az építkezéseknél és útak kavicsozásánál használnak.

[1] Hodor Károly: Doboka vármegye. Kolozsvár 1837. 7. l.

Szilágy vármegye ásvány-kőzettani tekintetben, fájdalom, nem mondható gazdagnak, amennyiben sem fém-, sem érczbányái, sem kősótelepei nincsenek. Az itt-ott előbukkanó kőszén, gipsz, mészkő, homokkő, gneisz, csillámpala, chloritpala, továbbá az eruptívus kőzetek és azok tufái játszák e tekintetben a főszerepet.

Kisebb-nagyobb *kőszén* telepek megyénk számos pontján fordulnak elő, melyek azonban sok helyt igen jelentéktelen vastagsággal bírnak, úgy, hogy kiaknázásuk alig fizetné ki magát. Hoffmann[1] szerint „kiaknázható széntelep előfordulására e vidék nem ad reményt". „Ezek a szénkibúvások kétségkivül egészen szabálytalan, keskeny szénfekvésekhez tartoznak és gyakorlati szempontból semmi figyelemre nem méltók".

Lignit Füzespaptelken, Sarmaságnál és Nagyderzsidánál, *barnaszén* az Egregy folyó mentén, Magyaregregy, Somróújfalu, Zsákfalva, Karika és Farkasmező községek határán fordul elő.

Jelenleg Nagyderzsidán és Farkasmezőn foglalkoznak a kőszén kiaknázásával.

A Nagyderzsidán előforduló lignitbánya tulajdonosai: Robel Román budapesti és Vanicsek Ede nagyderzsidai lakosok. A bányatárna megnyitása 1906 okt. havában történt s jelenleg mintegy 120 m. hosszú; a szénréteg átlag 150—180 cm. vastag. A kibányászott lignitet a környéken (Tasnád, Ákos, Ilosva, Alsószopor) előforduló gőzmalmok fűtésére használják fel.

Ugyancsak Nagyderzsidán van még Janitskó Jánosnak is közvetetlen a gőzmalma közelében egy lignitbányája, melyben a réteg vastagsága szintén eléri a 150 cm. vastagságot.

Úgy látszik, hogy itt, Nagyderzsidán, egy nagyobb terjedelmű lignit-településsel van dolgunk, mert a két tárna egymástól meglehetősen távol van, de azért a bányászat egy irány felé folyik, sőt valószínűleg a szomszédos Zálnok községig is kiterjedhet, amennyiben ennek határában is megtalálták a lignitet.

A farkasmezei kőszénbányát Brandt Viktor zsibói lakos vezetésével egy társaság bírja és dolgoztatja. A szénréteg vastagsága váltakozik, a meter vastagságot azonban ritkán éri el. Eddigelé mintegy 700 vaggon jó minőségű szenet termeltek, melyet főleg a szamosvölgyi vasút, a zilahi villanytelep, a zilahi téglagyár, a zsibói első gőzmalom és gazdasági szeszgyár és a szilágysomlyói Lajos hengermümalom használ fel.

Nem hagyható figyelmen kivül a Szilágyszér határában, Baromlakon előforduló *asphalt* sem, mely még kikutatásra és feltárásra vár.

A *gipsz* elég terjedelmes és vastag telepekben fordúl elő mint rostos gipsz, vagy pedig finom, szemcsés változatban mint alabastrom.

[1] Földtani Közlöny 1879. IX. 211.

Zilahon a Nádas tó környékén régi idő óta fejtik és jobb kő hiányában az építkezéseknél az alapfalba használják fel. A *nyirsidi* (Pogujoru h.) fehér és tarka alabastromból Pavelka erdész igen szép és tetszetős tárgyakat készíttetett magának. A *zsibói* gipszet még a múlt század negyvenes éveiben, mint zsibói márvány néven ismeretes habmárványt említik. Mikor ez a bánya megnyilt, „külföldi márványműveseket hitt le a néhai báró, ott születtek sokan is eltanúlták“ írja Kőváry.[1] Zsibón fehér, tarka, habos változatokban fordul elő és kisebb-nagyobb műtárgyakat faragtak és csiszoltak belőle.

A Balla, Mocsolya, Kusaly és Erked környékén előforduló gipszet a a falusiak házaik vakolására használják fel. [2] Gyakori a gipsz Paptelken, Bősházán, Ördögkúton, Felegregyen, Vármezőn, Felsőkékesnyárlón[3] s más helyeken.

A gipsz, amint a felsoroltakból látható, megyénkben nagyon elterjedt, de kellőleg felhasználva nincs. Épületkőnek gyenge, de a mezőgazdaságban trágyáúl, égetve és megőrölve szobrászati és építkezési célokra, a tarka és fehér alabastromot pedig dísztárgyak készítésére jól lehetne értékesíteni.

A ***mészkő*** megyénkben több helyt fordul elő; épületkőnek, mészégetésre és útak kavicsolására használják fel.

Csömörlőn és Ördögkúton régóta fejtik főleg a Meszesen át vezető útak burkolására.

A *Mojgrád és Czigléńnél* előforduló középeocän mészkövet leginkább mészégetés céljából fejtik, habár épületkőnek is jól beválik.

Zsibónál és Rónánál jelentékeny vastagságot elérő kovás és nem ritkán szarukőgumókat tartalmazó édesvizi mészkő fordúl elő.[4]

A *Prodánfalvánál* előforduló világos szürke, tömött középeocän mészkövet épületek és hidak készítésénél értékesítik.

A *kucsói* világos-szürke, tömör eocänkorú mészkövet építkezéseknél és útak burkolására használják fel.

Benedekfalvánál quarc-szemeket tartalmazó, likacsos felsőmediterrán lithothamniumos mészkő fordúl elő, melyet a környékbeli, főleg szilágycsehi építkezéseknél használnak fel, azonkivűl lépcsőket, sírköveket és oszlopokat faragnak belőle.

A *czikói* barnás-fehér foraminiferás mészkövet főleg a zsibó—nagybányai vasút építésénél használták.

[1] Petri Mór Szilágyvármegye monogr. I. 121. U. i. vannak Szilágvármegye ásványai termőhelyeik szerint felsorolva.

[2] Földtani közlöny 1889. IX. 298.

[3] Schafarzik F. A magyar korona országai területén létező kőbányák részl ismertetése. Bpest. 1904. 287.

[4] Földtani Közlöny 1879. IX. 174.

Somlyó-Csehi mellett (Oman pen u statu nevű hegy DNy-i lejtőin) csillámpalára települve szintén fordúl elő mészkő.[1]

A *perjei* Magurán jelenleg egy sötétszinű, tömött mészkövet fejtenek, melyet a csucsai—nagykárolyi állami út kavicsolására használnak fel.

A Szilágy megyében előforduló mészkövek közül kétségkivül legérdekesebb úgy szilárdságánál fogva, mint tudományos szempontból is a Meszesen előforduló barnás, tömör, felsőkrétakori ***hippuritmészkő***, mely Zilah város kövezetének jó részét teszi. A zilahiak „flaszterkő"-nek, s a helyet, hol fejtik, „flaszterbányá"-nak nevezik. Kitűnően használható épületkőnek, valamint útburkolatokra. Fájdalom, e bányában ma már mind kevesebb követ fejtenek, főleg azért, mert nagyon vastag földréteg borítja; de meglehetősen ki is van aknázva.

Ez a hippuritmészkő Koch Antal szerint egészen elszigetelt szirtet alkot, mely közvetetlenül a csillámpalán nyugszik. Miután fel nem tehető hogy a mészkő csak ilyen kis helyen ülepedett le, világos dolog, hogy ez csak fennmaradt része egy nagyobb hippuritmészkő-övnek, mely a Meszesen végig vonúlt, de időfolytán elmosódott; s nem lehetetlen hogy a Meszes nyugoti lejtőin máshelyt is fellelhetők ilyen fennmarad, részletek.[2] Hoffmann csakugyan említi, hogy a Hegyes északi lejtőjén az erdőben szintén ráakadt ilyen hippurit-mészkőre.[3]

Elnevezését ez a mészkő egy kihalt kagylótól, a hippurites-től kapta, mely benne kisebb-nagyobb mennyiségben fordúl elő, s melyre különösen jellemző az, hogy két héja közül az alsó tehénszarv alakú, görbült, kivülről rendesen bitumentől származó sötétszinű kéreg veszi körül; felső héja egészen lapos, közepén felcsúcsosodó.

Nem egy idegen bámulta meg Zilahon kövezetünket és szeretett volna egy-egy hippuritet belőle kikaparni és emlékül magával vinni.

A megyénkben előforduló ***homokkövek*** is megérdemlik a felemlítést, mert ezeket is felhasználják úgy az építkezéseknél, mint az útak készítésénél.

A *Meszesen* csillámpalára települve és conglomeratus táblás rétegekben fordúl elő a verrucano vöröses quarcitos homokkő, melyet jelenleg is a meszesi úton és Zilah város utczáin kavicsozásra használnak fel.

A *Papteleknél* előforduló meszes quarchomokkövet a jobb építőkövek közé sorolják és a megyében széltében használják. Zilahon a patak partfala nagyobb részt ezen homokkőből épült. Lépcsőket és sírköveket is faragnak belőle.

[1] Földtani Közlöny 1879. IX 298.
[2] Erdélyi Múzeum 1874. 125.
[3] Földtani Közlöny 1879. IX. 171.

Badacson felett a Valea Korbuluj mélyen bevésett árkaiban előforduló homokkő meszes és igen szilárd, minélfogva igen jó építőkőnek.[1]

Korondnál és *Boromezőnel* is előfordúl homokkő.

Győrteleknél a Koszte Kornuluj-on az agyag közé telepedve kemény, szilárd, finom szemű, szürkés quarchomokkővet jelenleg is találnak, melyet mint kitűnő építőanyagot, főleg hidak készítésénél használnak fel.

Őrmezőnél is előfordúl egy conglomeratszerű homokkő, melybe 1827-ben br. Bornemissza Józsefné Krisztus képét faragtatta a következő felírással:

Nem isten, nem ember ezen kirajzolt kép,
De Isten és ember, kit jelent ez a kép.

E sziklának egy fülkeszerű mélyedésében a Krisztus testét ábrázoló faragvány is látható.[2]

Ördögkúton a „Velea Sánculuj"-ban a gipszen és mészkövön kivül roppant nagy terjedelemben fordúl elő a homokkő, melyet Ördögkút, de még a szomszéd községek lakói is, főleg építkezési czélokra használnak fel. A homokkő könnyen hasítható lapokra, melyeket alapépítményeknél, kőkerítéseknél, sőt hídak készítésénél is használnak.

Kristályos palakőzetek: ***gneisz*** és ***csillámpala*** szintén fordulnak elő megyénkben. A Meszes hegységnek mintegy a magvát a csillámpala alkotja, mely mállóssága miatt nem igen használható, de annál jobb a chloritpala, melyet a Meszesen átvezető út mellett már régóta fejtenek, s elég tartós, jól hasadó lapjai Zilahon az asphaltot megelőző időben járdalapoknak és mai napig is alapfalkőnek jól beváltak.

A *Benedekfalvánál* és *Czikónál* előforduló csillámpalában sok gránát van benőve.

A szilágysomlyai Magura, Szilágy-Csehinél a Pokoltó hegycsoport, a kusalyi Hegyes hegy főtömbjeit szintén csillámpala és gneisz alkotja, melyek „mint kristályos hegyszigetek emelkednek ki a Szilágyság harmadkori, dombos területéből és díszére válnak a különben egyhangú vidéknek".[3] Használják az építkezéseknél és útak javítására.

Felső-Várcánál és *Porcnál* a csillámpala több helyt mutatkozik és ennek a különben kőzetekben oly szegény vidéknek nagyon becses építési anyaga.[4]

A Márkaszéknél előforduló csillámpalát és gneiszot a vasút építésénél felhasználták.

[1] Földtani Közlöny 1879. IX. 296.
[2] Petri Mór: Szilágyvárm. monogr. I. 117.
[3] Földtani Közlöny 1879. IX. 293.
[4] Hauer és Stache: Geologie Siebenbürgens. Wien. 1863. 407.

Kiváló jelentőséggel bírnak Szilágy megyére a *dácittufák*, melyek igen nagy terjedelmű lerakodásokban fordulnak elő. Ezen tufák finomra porladozott vulkáni hamuból állanak, fehéres, szürkés, vagy zöldes szinűek és rendesen biotitot tartalmaznak.

A mojgrádi Magura DNy-i részén egy vízmosásban már feltalálhatók és Vártelektől Nyirsid, Paptelek, Kucsó, Dabjonújfalu, Benedekfalva mellett egészen Czikóig húzódnak. Előfordulnak továbbá Balla,[1] Mocsolya, Kusaly (hol a Hegyes hegy kristályos paláira közvetetlenül rátelepülnek és mintegy körülövedzik[2] Magyargoroszló, Erkedliget (Degenfeld tanyánál) és Kirva mellett.

Ezen tufákat egy-egy vidéken útburkolatokra használják fel, de e czélra gyengének bizonyultak, mert könnyen mállanak; használják azonban épületkőnek (a menyői állami népiskola alapfala kirvai tufából készült) kútak, pinczék kifalazására és Balla lakosai egy finomszemű, sárgás biotit tartalmú tufából, mely könnyen faragható, sírköveket is készítettek.[3]

Megyénkben és mondhatjuk általában hazánkban ezen tufákat eddig különös figyelemre nem méltatták, pedig ezek „nagy, de eddig még ki nem használt nemzetgazdasági tőkét képviselnek".

Németországban Andernach vidékén és a Nette völgyében egész ipartelepek vannak ezen tufák anyagának a feldolgozására, főleg trassczementet készítenek belőle, mely nem egyéb, mint tufa és mészhydrátnak finoman összetörött keveréke. A trassczement fehéres szinű, nem hydroskopicus és szilárdsági viszonyai kiválók. Nagy Dezső műegyetemi tanár kisérleti állomásán még 1899., 1901., 1902-ben készült lepények csengőhangúak, felületük ép oly kemény, mint belsejük. Homokkal keverve oly habarcsot ad, mely nedves helyen és víz alatt is megkeményedik, sőt betonkészítéshez is igen alkalmas. Ezen trassczementből elég jutányosan készíthető tégla, tetőcserép és falburkoló lemez. Nem kell egyebet tenni, mint őrölt tufához 10% poralakú mészhydratot hozzáadni, a két anyagot jól összekeverni és annyira megnedvesíteni, hogy idomítható legyen. Az így készített tégla levegőn hagyva már 24 óra alatt annyira megkeményedhetik, hogy mindjárt fel is használható. Ezen téglák kemények, jól faraghatók és főleg jóval könnyebbek, mint az égetett téglák és előállításuk is jóval olcsóbb. Az ily úton előállitott trass-tetőcserepeknek csengő hangjuk van, nem törékenyek, felette tömörek, vizet át nem eresztők, könnyűek és tartósak.[4]

[1] Matyasovszky szerint Balla, Mocsolya, Erked és Kusaly területein előforduló mediterran márgák talán felhasználhatók volnának hydrauli márga előállítására. (Földt. Közl. 1879. IX. 297.)

[2] Földtani Közlöny 1879. IX. 297.

[3] Földtani Közlöny 1879. IX. 297.

[4] L. Nagy Dezső: Magyarország trassanyagai. Épitő Ipar. Budapest. XXIX. évf. 1905. febr. 19. száma 62. l.

E tufáknak, melyekben megyénk oly gazdag, építészeti tekintetben nagy jelentőségük van és hivatva vannak egy egészen új iparágat megteremteni. (L. Anton Hambloch: Der rheinische Tras als hydraulischer Zuschlag, in seiner Bedeutung für das Baugewerbe. Andernach a. Rhein. 1903. Selbstverlag des Verfassers).

A felsorolt kőzeteket útak burkolására leginkább szükségből, jobb hiányában alkalmazzák, mert közútak burkolására, tartóssá tételére kétségkívül a legjobb anyagot a *vulkáni eredésű, eruptivus, tömeges kőzetek* nyújtanak. Ilyen ***eruptivus*** kőzetek fordulnak elő Várteleknél a Maguritian, Nyirsiden a Pogujorun, Mojgrádon a Magurán és Zsákfalvánál a Pometen, mely utóbbin egy régi római, Trajanus idejéből való várnak, Porolissumnak, nyomai láthatók. Ezen eruptivus kőzetek összekötő kapcsai a délen levő Vlegyásza hatalmas trachyttömegének az északra fekvő Vihorlát-Gutin hegység terjedelmes trachyt-vonulatával.[1]

Nyirsiden és Vártelken quarcztartalmú orthoklas-trachytok (rhyolithok), a mojgrádi Magurán és közelében levő Pometen egy bazisosabb plagioklasban bővelkedő augitandesit fordúl elő, mely mikrogránitosan átkristályosodott augit mikrodioritnak nevezhető s melyben apró korundok is fordulnak elő zárványként (dr. Szádeczky Gyula vizsgálatai szerint).

Ezen eruptivus kőzeteket eddig alig használták fel útburkolatokra, csak a nyirsidi erdőben (Pogujoru) nyitottak már régibb idő óta egy kőbányát, melyből a legújabb időkig termelték a kőzetet és útak kavicsozására használták fel.

Hogy mennyire nem vették figyelembe az itt előforduló és teljesen jónak bizonyult kőzeteket, leginkább igazolja egyfelől az, hogy Mojgrádon, mely közvetlen a hegy lábánál fekszik, a legújabb időkig majdnem járhatatlan útak voltak, másfelől az, hogy hosszú időkön át a fedőanyagot az ugocsai Feketehegyről hozatták és mai napig is hozatják a megyében előforduló állami közútakra.

Szilágy vármegye közgyűlése még 1905-ben felhatalmazást adott az alispánnak, hogy a vármegye területén útépítésre és egyéb célokra alkalmas kőtelep után kutathasson. E kutatások eddig elég szép eredménynyel kecsegtetnek, mert Vártelek és Mojgrád községek határán elég jó minőségű rhyolit és andesit telepek fordulnak elő, „amelylyel most már nemcsak vármegyénk összes útainak fenntartását és kiépítését láthatjuk el, de tekintélyes kivitelre is számíthatunk“ az alispán jelentése szerint.[2]

[1] Földtani Közlöny. 1879 IX 207.

[2] Alispáni jelentés Szilágy vármegye 1907. évi tavaszi rendes közgyűléséhez a vármegye közállapotairól. Zilah 1907. 53. l.

A jelen évben ezek a kőtelepek Szilágy vármegye részéről házilag vétettek üzembe, hol állandóan 40—50 ember foglalkozik részint kőfejtéssel, részint a kifejtett köveknek összezúzásával.

Ezen kőbányáknak hátránya az, hogy messze esnek a vasútaktól és így az anyag szállítása meglehetősen meg van nehezítve; azért a további kutatásokkal felhagyni nem szabad.

A D. Mare és a Frumosielu hegy alján előforduló hatalmas rhyolit tömbök arra engednek következtetni, hogy e hegyekben is lehetnek eruptivus kőzetek, csakhogy e hegyek mindenütt erdővel vannak borítva és sehol feltárás nem észlelhető. Az itt előforduló rhyolitok útburkolatra a legjobb anyagot szolgáltatnák és innen könnyebben elszállíthatók volnának a nyirsidi vasúti állomásra.

A mint láthatjuk, Szilágyvármegyében fordulnak elő olyan ásványok és kőzetek, melyeknek nagyobbmérvű feldolgozása és fokozottabb kihasználása érdemes volna.

A gipsz égetése és ipari feldolgozása, a trassczement gyártása, az eruptivus kőzetek feltárása és felhasználása, a Baromlakon előforduló aszfaltnak kiaknázása új meg új megélhetési forrást nyujtana a népnek és meggátolná abban, hogy súlyos megélhetési viszonyai miatt kivándoroljon és idegen földön kelljen neki a mindennapi kenyeret megkeresnie.

Felolvasásomat én is az említett alispáni jelentés óhajával végzem: bár sikerülne megyénkben minél több virágzó és nagyszabású iptartelepet létesíteni, mely a környékbeli munkásoknak és fuvarosoknak állandó foglalkozást és megélhetést biztosítana.

Benkő Gábor.

A jogtudomány új korszak küszöbén.

1. A nélkül, hogy tudnám: egyetértenek-e velem mélyen tisztelt jogászhallgatóim, a magam és sok más jogász nevében vallomást teszek arról a belső békétlenségről, melyet a szó szorosabb értelmében vett jogtudományok, a tételes jogtudományok lelkemben felidéztek. Vallomást arról, hogy a tudományról táplált magasztos fogalmaim- és fogalmainkban a jogtudományok terén alaposan csalatkoztunk. Őszinte vallomást arról, hogy a vizsgák sikerein, tanáraink szeretetének kiérdemelésén túl semmi sem volt e studiumokban, a mi az embert mélyebbről megragadta, szellemét megihlette s a valódi, önálló, tudományos munkára sarkalta volna, azt az embert, a ki a tudományt nem kenyérkeresetből, sőt nem is az érvényesülésért, hanem a *nagy valóság mélyebb megismeréseért*[1] kereste.

A történelmi jogtudomány, a politika, a jogfilozófia, a szocziológia, a közgazdaságtan, a törvényszéki lélektan, psichiatria, orvostan vonzottak, de mindig éreztük, hogy ezek közül egyik se az a katexochén jogtudomány, a mely bennünket jogászokká avat, egyik se az a studium, a mely valódi hivatásunkat képezi.

Azután hallottuk innen is, onnan is, hogy mind ennek az életben semmi haszna. Lehet az a jogász jó biró, jó ügyvéd, jó közigazgatási tisztviselő, sőt jó egyetemi professzor, képviselő és törvényhozó is, a

[1] A jog szabályozó, normativ természete nem zárja ki azt, hogy a jogtudomány is a valóság megismerésére törekedjék. A jogszabályok csak úgy hatnak, hivatásuknak csak úgy felelhetnek meg, ha a valóságból vannak véve. V. ö. M. E. Mayer, Rechtsnormen und Kulturnormen, Breslau 1903, 15—28, 40—44; Gnaeus Flavius. Der Kampf um die Rechtswissenschaft, Heidelberg 1906, 34: „Also hat auch die Jurisprudenz einen *positiven Stoff des Seins* zu bearbeiten“... „Ein prinzipieller wissenschaftstheoretischer Unterschied lässt sich also von diesem Punkte aus für die Jurisprudenz nicht begründen; ein Zusammenwirken der Jurisprudenz mit Psychologie einerseits, Sozialwissenschaft andererseits wird daher als zwischen verwandten Wissenschaften von den meisten Vertretern der freirechtlichen Bewegung mit gutem Grund erstrebt“.

nélkül, hogy az említett nem szoros értelemben vett jogi tanulmányokba elmélyedt volna.[1]

S ezt nemcsak hallottuk, de mint az életbe kilépő ügyvédjelöltek, jegyzők, szolgabirák, választó polgárok tapasztaltuk is.

Mihelyt a törvényt kell alkalmazni, azonnal eldobhatjuk emberi *igazságérzetünket;*[2] mikor pár korona követelésért egy szegény ember összes kincseit végrehajtjuk, le kell mondanunk a *szocziális érzékről;*[3] mikor a felültetett s meggyalázott szegény lány támogatásunkért folyamodik, ki kell elégítenünk a finom gavallérral szemben a *gyermektartás* sovány, mert csak az ő társadalmi viszonyaihoz mért, reménységével;[4] ha munkás és gyáros érdekei ütköznek össze, abból a *fikczióból* kell kiindulnunk, hogy *egyenlő erejű, egyenlő szabadon szerződő felek.*[5]

[1] Annyira nem szükséges, hogy vannak ex offo jogfilozófusok, kiknek bölcseleti képzettsége nem áll a középiskola felett és ex offo joghistorikusok, kiknek műveiben mindent találunk, csak történelmi módszert, történelmi bizonyítást, történelmi eredményeket nem. A jogfilozófia hálás terrenum; a jogászoknak imponál, mert a filozófiához, a filozófusoknak, mert a joghoz nem értenek.

A jogászok bölcseleti képzettségének hiányára elegendő bizonyíték Ihering, kit filozófiailag képzettnek szokás tartani, a ki mégis maga ismeri be ebbeli képzettségének nagymérvű fogyatékosságát. V. ö. Paulsen, Die deutschen Universitäten, Berlin 1902, 537.

A jogtörténészek történelmi hivatottságának, történelmi dolgozatainak fentemlített hiányosságára rámutat Gnaeus Flavius is, i. m. 30—31.

Különben elég átolvasni nehány római jogtörténelmi művet, hogy a fenti ítélet alaposságát belássuk.

A pandektajog a német polg. törvénykönyv életbeléptével megszűnvén alkalmazott jog lenni, lehet reményünk, hogy a római jogban a történelmi irányzat erősbödni fog, a mi bizonyára a törvényhozási politikának válik majd előnyére. V. ö. Farkas Lajos dr., A római jog a XIX. század végén, Kolozsvár 1901, 31.

[2] Fiat iustitia, pereat mundus. A törvény köti a birót. L'sd az 1869 évi IV. törvényczikk 19-ik szakaszát.

[3] Végrehajtási törvényünk nem különböztet kis és nagy követelés között. Vannak esetek, mikor a költség többre megy a tartozásnál.

Végrehajtási törvényünk az 1881 évi LX. t.-cz. fogyatékosan védi a létminimumot. Komikumszámba megy pl., hogy kiveszi a végrehajtás alól a vetőmagot, de nem védi egyáltalában a földet, a melybe vetni lehetne. Szakolczai, Magyarország szocziális törvényhozása, Budapest 1897, 13.

[4] Zlinszky—Reiner, Magyar magánjog,[7] Budapest 1899, 961; Német Ált. Polg. Tk. 1708. §; Menger, Das bürg. Recht und die besitzlosen Volksklassen, Tübingen 1904. XXII—XXVII.

[5] Jogrendszerünk vagyonjogi alapelvei: az egyéni tulajdon, szerződési szabadság, egyéni öröklés.

A törvény előtt egyenlő felek anyagi okokból lehetnek a legnagyobb fokban egyenlőtlenek; a szegény munkás szabadon köt ugyan „elvileg" szerződést, de ha nem kötne, éhen halna. V. ö. szerző dolgozatát: Ethika a társadalmi gazdaság törvényszerűségeiben, Kolozsvár 1905; Menger, i. m. XXXIX. Lohnvertrag.

Mint közigazgatási tisztviselők látjuk, hogy a nagy malmok tönkre tesznek kis malmokat, a nagy üzemek kis üzemeket s egész családokat; látjuk, mily borzasztó és utálatos harcz foly a gazdasági élet terén, mennyi ember esik áldozatul s mindez a törvény, a jog megsértése nélkül, sőt hatósági asszisztenczia mellett.[1]

Mint ujságolvasók szomoruan kell tapasztalnunk, hogy egy nemzet élete s boldogsága felett éretlen fejű s még éretlenebb szívű honatyák döntenek; hogy a törvények alkotásában, melyek különben jórészt *német kodexek fordításai*, a kormány alig-alig kap impulzust a parlamenttől; hogy egy nemzet helyett nehány miniszteri hivatalnok s külföldi ösztöndíjakkal ellátott kiváltságosak gondolkodnak.[2]

Tapasztaljuk végül, mint honpolgárok, hogy közéletünket jó dialektikájú, sokszor éleseszű, szellemes, de *egyoldalú jogászok* uralják, kiknek halvány sejtelmük sincs a századról, melyben élnek, e század veszedelmes szenvedéseiről s valódi szükségleteiről.

S most kérdem: valóban ilyen nyomoruságos exisztenczia az a jogtudomány? Vajjon kikerülhetetlen végzet a jogászvilág tehetetlensége az élettel szemben? Vajjon a jogtudomány örökké a felületes egyoldalúság melegágya lesz?

2. Ha az életet szabályozni hivatott[3] törvénykönyvek élettartamáról gondolkozunk s egy a történelmi fejlődésbe csak felületesen is bepil-

Nem különös-e, hogy a magyar jogászegylet nemrégiben folytatott vitájában a sztrájkjog felett a szerződési szabadság s a felek egyenlőségének fikcziója még mindig erősen tartotta magát?

[1] Ipartörvényünk, az 1884 évi XVII. t.-cz. a gazdasági, az ipari szabadság liberális elvi alapján áll. Ezen elv törvénybeiktatásával szemben a társadalmi harcz igazságos állami vezetését nem képes biztosítani az iparhatóságok diszkréczionális hatalma.

[2] A parlament a nemzet önrendelkezésének szervezetéhez tartozik. Teljes alkotmányosság mellett a parlamenti szervezet az egész nemzetet felöleli, a parlament nem a nemzet képviselete, hanem a nemzeti élet közvetlensége; a parlamentben a nemzet van gondolkozásra, törvényhozásra szervezve. Kuncz, Nemzetállam,[2] Kolozsvár 1900, 225. s köv. ll.

[3] Ez csak „cum grano salis" értendő. Igaz, hogy a jog nemcsak állami *parancs* a hivatalnokokhoz, a birákhoz, hogy felmerült esetekben miképpen döntsenek, hanem a társadalmi élet *szervezeti formája is*, a mint azt Ehrlich kiemeli (Freie Rechtsfindung und freie Rechtswissenschaft, Leipzig 1903), de túlzás volna azt hinni, hogy a magán- és büntetőjog, a jog ezen két főtipusa, rendezné az életet. Hány csak átlagosan is erkölcsös ember nem motiválja elhatározásait az állami törvényekkel? Az élet- és jogviszonyok legtöbbje a jogrendre való minden tekintet nélkül bonyolíttatik le. S vajjon a ki egész életében soha össze nem ütközik a törvényekkel, az a fennálló törvényekre tekintettel élt ilyen kifogástalan életet?

A jog (magán- és büntetőjog) s az állam egész e téren mozgó apparátusa csekély jelentőségű a társadalmi élet rendjére.

Sokkal fontosabb ma az állam közigazgatási beavatkozása. De ez, legalább eddigi felfogás szerint, nem a jog par excellence területe.

lantott gondolkodó elé állítjuk a tényt, hogy a római XII táblás törvény rendszere több századon át volt a római jogélet váza, hogy a XIII—XIV. századokban egészen más természetű s más viszonyok között élő népek reczipiálták a római jogot s egy olyan kultur-állam, mint Németország, egészen a legújabb időig, 1900-ig a VI. századbeli Justinianus-féle római Corpus Juris Civilis szerint szolgáltatott, ha mindjárt azt modernizálva is, igazságot, ha meggondoljuk, ha a szocziológia elé állítjuk a tényt, hogy a franczia Code Civil 1904-ben ünnepelte érvényességének 100 éves jubileumát, hogy az Osztrák Polgári Törvénykönyv élete is immár egy egész évszázadot átfog, az az ember vagy térdre esik a Codexek magasabb inspirált bölcseségének tudatában, vagy a legmélyebb sajnálkozásáról s részvétéről biztosít bennünket, jogászokat.

Valóban meglepő jelenség a Codexek hosszu élete!

Nincs az az elvakult dogmatikus jogász, a ki e tény természetességét elhinné s elfogadható módon beigazolni tudná.

De hát minden jelenségnek, ha az még oly mesterséges is, meg vannak a maga okai.

Mi az oka a törvénykönyvek mathuzsálemi élettartamának?

Hogyan magyarázhatjuk a jogtudománynak azt a ma főleg szocziálista részről annyit hangoztatott konzervativizmusát?

E sajátszerű tény legfőbb oka a jog absztrakt természetében rejlik. Elvontság s átalánosítás a jogszabályok legjellegzetesebb sajátságai. Ezen absztraktság volt napjainkig a jog és jogtudomány fő ismertető jele Kontinensünkön.

Nem hiszem, hogy ne hallották volna egyik budapesti jogtanár vicczes szigorlati kérdését: „Ha fölmegy jelölt úr a Gellérthegyre s aztán onnan lenéz, mit lát?"

A jelölt elmondott mindent, a mit szabad szemmel és távcsővel onnan egy nagy város össze-visszaságából kivehetett, de a professzor egyre tagadólag rázta a fejét. Végre megúnta a jelölt kínlódását s maga adta meg imigy a helyes jogászi feleletet: „Látok jogalanyokat és jogtárgyakat."

Ime egy jogász fejében e két szóba zsugorodik össze egy világváros összes látnivalója.

Nemde irigylésreméltó egyszerűsítés? Felülmúlja még a Társadalomtudományi Társaság filozófiáját is, a mely, hogy feszélytelenebbül uralkodhassék a tényeken, a filozófia egész múltját semmibe se veszi. Minek az, hiszen ők egy új bölcseleti iskola, mely a modern életből sarjadzott ki! Minek zavarni nagyságuk boldogító tudatát olyan kis emberek látomásaival, mint Plato, Aristoteles, Aquinói Tamás, Descartes, Baco, Kant? Minek a történelem, mikor mesterük, Herbert Spencer is analphabeta volt e téren?

Igy egyszerűsít a jogtudomány is és a jog is, a nélkül, hogy akár a jognak lényege, akár a jogtudománynak mivolta ezt ilyen túlzó mértékben megkövetelné.

A jogtörténeti iskola, mely a jogot mélyebben s a való élettel szerves összefüggésben fogta föl, tanította, hogy a jogfejlődés alakilag a jog kettős feladatára vezethető vissza. Egyik feladata az individuális különbségeken s az egyenlőtlenségeken diadalmaskodva e különféleségekre felépíteni a maga elvont uralmát, mert csak, ha ide jutott, akkor emelkedhetik ki az életből a jog a maga elvi tisztaságában.

Ezt eléri mindenekelőtt az által, hogy a jog alapfogalmává a *személyiséget*, mint minden embernek közös sajátságát teszi és ennek az egyes emberek egyéni sajátságait, egyéni különbözőségét alárendeli. A jogász előtt eltűnnek az egyesek eltérő sajátságai, sőt az önelhatározási, akarási képességen kivül az ember lényegének többi része is.

A dolgok ezerféleségére felépíti a *jogtárgy* általános fogalmát.

Az emberek közötti kimondhatatlan sok viszony, hatás és kölcsönhatás helyébe odaállítja a *jogviszony* absztrakt fogalom jegyeit.

Igy lesz a gazdag és szegény egyenlő elbánásban részesülő *egyenlő jogalany.*

Igy a nagy latifundium és a paraszt törpebirtok *egyforma megítélésben részesülő jogtárgy.*

Igy az éhhaláltól megmentő kölcsön és a milliomos befektetési kölcsöne egyformán *obligáczionális jogviszony*, egyforma elbírálás alá eső kölcsönszerződésből származó követelés és tartozás.[1]

De egy más feladata is van a jognak. Az egyéni különbségeket is mérlegelnie kell. Mindenkinek meg kell adnia a magáét: suum cuique tribuere. A dolgok és életviszonyok konkrét sajátszerűségeit is ki kell domborítania a jogi szabályozásban, kellően értékelve e viszonyok nem csupán elvont jogi, hanem az életben nyilatkozó saját különös konkrét természetét is.

A *jogfejlődés ma az általánostól a különös felé törtet*, miután a jogtudomány az ellenkező úton haladva a jog általános eszméjét a maga tisztaságában kifejlesztette.

A jogtörténeti iskola egyik kiváló híve, Puchta Frigyes György, hirdette a mult század első felében már, hogy a jog előbb említett általánosító feladatát a római jogban oldotta meg és hogy az újkor, a modern jogtudomány feladata a jog ezen tisztán *alaki tökéletességének* sérelme nélkül a jogot az élet különféleségének, az egyének, csoportok, dolgok, életviszonyok sokféleségéhez, minden egyes életviszony saját

[1] G. Fr. Puchta, Cursus der röm. Institutionen,[10] I, 30.

különös természetének megfelelően alkalmazni[1] és pedig a törvényhozásban ép ugy, mint a jogszolgáltatásban.

3. Törvényhozás és jogszolgáltatás, törvény és judikatura, törvény és biró! Gesetz und Richteramt! E két szó, e két tényező körül mozog a legmodernebb jogtudomány.

Az élet gyorsabb tempóban haladó fejlődése, a mi nagyrészben a szabadságjogoknak tulajdonítható, a megszokott, de már ki nem elégítő társadalmi és jogrend feloszlása, melyet a társadalmi önsegély intézményeinek, az egyesületeknek, szövetkezeteknek, a szervezkedésnek nagy elterjedése és felvirágzása mindennél inkább bizonyít, korunk átmeneti kritikus természete (Saint Simon) hozzák magukkal, a társadalmi élet e két különböző, de szorosan egybefüggő tényezőjének konfliktusát, teszik szükségessé a kettő közötti viszony tüzetesebb megvilágítását.

A mig a jog kizárólag vagy tulnyomóan szokás útján kodifikáltatott és fejlődött, az élet és jog megmaradt a maga természetes viszonyában, az élet fejlődésével szabadon fejlődött a jog. De mihelyt a törvény lett a jog tételezőjévé, mihelyt megszülettek a Codexek, a jog és élet viszonyában is változás állott be. A Codex, mint azt Zsögödünk tanítja, merevítő hatást gyakorol a jogra.

Természetesen sok függ a Codextől is s ha a törvényhozás a társadalmi evoluczió szempontjából külön tanulmány tárgyává lesz,[2] kétségkivül sok tekintetben sikerülni fog ezt a merevítő hatást csökkenteni, ha nem is teljesen megszüntetni.

Ha egy törvénykönyv kizárja a jogszokás alkalmazását csak oly mértékben is, mint az Osztrák Polg. Törvénykönyv,[3] ha egy Codex a biró tevékenységének végső határát az analogia legis et iuris-ban látja, mint a Német Általános Polg. Törvénykönyv tervezői,[4] ha egy törvény-

[1] Puchta, i. m. I. 14. A rómaiak a jognak ezen második feladatát is iparkodtak az akkori viszonyokhoz képest megoldani. Gondoljunk csak a praetori jog fejlődésére!

[2] Minél gyorsabb a fejlődés, annál fontosabb kérdés az, hogyan lehessen a jog és élet összeütközéseit kikerülni, hogyan lehessen accomodatiora alkalmas codexeket alkotni?

Az élet és jog összhangjának biztosítására nem elegendő a modern kulturnormáknak megfelelő törvényeket alkotni, hanem a jövő fejlődés szempontjából is iparkodni kell a jog és élet szabad kölcsönhatását lehetővé tenni. A jogmagyarázat művészete még erőszakos csavarásokkal se segít ehhez, ha a Codex maga alkalmatlan a jogfejlesztésre. V. ö. Raoul de la Grasserie, Les principes sociologiques du droit civil, Paris 1906, 314 et suiv.; Saleilles, Le droit romain et la démocratie czimű dolgozatát a Scialoja-féle „Studii di diritto romano etc." (Milano 1905) czimű gyűjteményben, Vol. II. 713–730.

[3] Osztrák Polg. Törvénykönyv 10. §.

[4] Menger i. m. IX.

könyv csak fontosabb jogi fogalmait is maga definiálja,[1] ha magyarázati szabályokat ír elő,[2] ha még tovább menve e veszedelmes irányban az iránt is rendelkezik, hogy egyik vagy másik magyarázati szabály mikor és hol alkalmaztassék és mikor nem, a helyett, hogy mindezt a tudományra bizná, kétségkivül a jog továbbfejlesztése elől zárja el az útat.[3]

A jogszabályok elvont és általánosító természete nagy latitudeöt nyújt a jog és élet összhangjának biztosítására. De úgy a jog elvontsága, mint a Codex-alkotás tudományának remélhető tökéletesedése inkább csak negativ biztosítékai e harmoniának.

A mi a Codexek hosszú életének legerősebb támasza, a mi ezen emberi alkotások életképességének titka, spiritus vitalis-a, ami az említett negativ biztosítékok keretében a jog fejlődését a Codex merevsége mellett és daczára is lehetővé teszi, az az elméleti és gyakorlati jogtudomány, a mely az előforduló jogesetek eldöntésénél nem nyugszik addig, mig a változott viszonyoknak, az igazságról táplált módosult felfogásnak, a bíró s a jogászvilág igazságérzetének — ha kell, a Codex ellenében is — érvényt nem szerez.

A judikatúra a jog- és társadalomtudományok világítása s támogatása mellett, de mit mondok? nemcsak e tudományok, hanem a birák vallási, erkölcsi felfogása, jellemének, egész tudattartalmának, sőt érzelemvilágának hatása alatt a törvénykönyvek mellett is jogalkotó szerepet tölt be.[4]

Ha az élet olyan kérdéseket vet felszinre, melyek a törvény egyik szakasza szerint sem dönthetők el, a minő volt pl. a villanyáram elvezetésének megtorlása vagy büntetlenül hagyása, a bírónak kell jogot alkotnia, a társadalomban és saját lelkében megtalálható normának, jogelvnek alakot adnia.[5]

Ha a társadalmi osztályharcz, ha az osztályok közötti hatalmi viszony megváltoztával, ha a szocziális érzék erősbödésével a törvény

[1] Ez mind ritkább lesz a polgári törvénykönyvekben.

[2] Pl. az Osztrák P. T. K. 6. §.

A jog a cselekvésnek zsinormértéke és nem a megértés szabálya. Wurzel, Das juristische Denken, Wien 1904, 13.

Néha az alakilag magyarázati szabály anyagilag valódi jogszabály, mint pl. az Osztr. P. T. K. 763. §-a.

A magyarázati szabályok is mindinkább tünedeznek el a Codexekből, a mint korunkhoz közeledünk.

A doktrinában forgalomban levő ilyenféle regulák a Pandektákból vannak véve.

[3] Wurzel i. m. 21.

[4] Lásd ennek bizonyítására: Oscar v. Bülow, Gesetz und Richteramt, Leipzig 1885, Hevesi Illés, A jogalkotó judikatura stb., Budapest 1907.

[5] A jogalkotás szükségességének ezen esetét nevezi Hevesi a fizikai szükségképiség esetének, i. m. 8—10. Az elnevezés csak per analogiam állhat meg, magában véve helytelen.

eddigi magyarázatát megváltoztatandónak látja és az eddigi gyakorlattal homlokegyenest ellenkező értelemben dönt, kétségkívül új jogot alkot.[1]

Ha erkölcstelenség czímén ma többféle szerződéstől vonja meg a jogi érvényesítés lehetőségét az ilyen alapon indított keresetek elutasításával, új jogszabálynak ad életet.[2]

Hasonlóan fejleszti a jogot mindannyiszor, mikor a Codexben leszögezett fogalmaknak értelmét módosítja.[3]

Tehát úgy az élet haladása, mint az emberi törvényalkotás tökéletlensége, mely a legnagyobb gond daczára sem képes hézag nélküli szabályozásra, ha a hézag fogalmát még oly szűk keretek közé is szorítjuk, mint azt a minden szellemessége daczára is megcsontosodott dogmatikus Zitelmann teszi,[4] egyaránt szükségessé teszik a biró jogalkotó tevékenységét.

Ezt azután nevezhetjük egy kis jogászi önámítással a társadalomban vagy valamely elképzelt „jogrendszer"-ben már létező jog megtalálásának vagy a jog önálló alkotásának, az teljesen mellékes, valójában jogszabályalkotás az mindig. A hány elvi jelentőségű határozat, a hány döntvény, a fogalmak tartalmának a hány módosúlása, annyi új jogszabály.[5]

[1] Ez a judikatura jogalkotó tevékenységének jogérzetbeli szükségessége.

[2] A társadalom felfogásában az „erkölcstelen" fogalma változásnak van alávetve. A mai szocziális gondolkodás bizonyára erkölcstelenségnek bélyegezné annak a gyárosnak eljárását, a ki a nagyszámú munkanélküli munkás (Reservearmee) bőséges kinálata esetében a munkásokat olcsóbban fogadná fel, mint a mennyibe a munkás létének fentartása kerül. Pár évtized előtt ez egészen természetes volt még, mert a liberális nemzetgazdaság tanította, hogy a munkabér a kereslet és kinálat szerint alakul a leghelyesebben. Vajjon kinek jutna eszébe ma scrupulizálni a felett, hogy ne adjon-e egy zsemlyéért többet mint 4 fillért? Igy volt az valamikor a munkások díjazásával is.

[3] A logika és pszichologia határvonalai eltolódtak. A fogalom fogalma a pszichologiai kutatás világításában változáson ment keresztül. Wurzel i. m. 36—40. A fogalmak tendencziája a kiterjeszkedés: „Alle Wörter haben im natürlichen Verlauf des Denkens das Bestreben ihr Gebiet zu erweitern, ihre Grenzen sind unbestimmt und immer bereit, sich für neue verwandte Vorstellungen zu öffnen". Sigwart, Logik § 7, Wurzelnél i. m. 40. V. ö. Tertullianus, lex 27., De legibus D. I, 2. u. o.

[4] Zitelmann, Lücken im Recht, Leipzig 1903, 23.

[5] Csak az nem látja ezt be, a ki a lélektanban és logikában teljesen járatlan, a ki a lélektani folyamatok s a logikai kapcsolatok elemzésére képtelen, vagy a ki jobb meggyőződését félretéve, egy bizonyos doktrina kedvéért az új jogszabályt is a régi törvényben benfoglaltnak képzeli.

Ha a törvényhozó a mechanikai erővel hajtott malmokról rendelkezik akkor, mikor a villanyerő ilyetén felhasználása még ismeretlen s utóbb a törvényt a villanyerővel hajtott malmokra is vonatkoztatják, a jogszabály tartalmilag változott, illetve új jogszabály alkottatott, pedig ez egyszerű subsumptionak néz ki.

Ezek után most már értjük, miért élnek oly késő vénséget a világ törvénykönyvei.

Ezen okok:

a jogszabály elvontsága, általánossága, melynek révén az egyéni, tárgyi és viszonybeli különbségeket a jog leküzdi;

a törvénykönyveknek biztosító szelepekkel ellátása, a minők: a szokás, analogia, horror definitionis;

elastikus és fejlődésképes fogalmak, mint: jó erkölcs, turpis causa, erkölcstelenség, gondosság, méltányosság, Treu und Glaube, vastag hálátlanság, hallgatólagos akaratnyilvánítás, gondatlanság, forgalmi felfogás;

a bíró szabad mérlegelése alá bocsátás;[1]

a fogalmak természetes tendencziája a kiterjeszkedésre;

a judikatúra jogfejlesztő és jogalkotó szerepe, mely egyfelől az egyáltalában előre nem látott eseteket is eldönteni kénytelen, másfelől a kor gondolkozása s változott viszonyainak méltányos mérlegelése elől sem zárkózhatik el.

4. De hát, ha a jog a törvénykönyvek kristályos, jegeczes, megkövesedett világában is az élethez alkalmazható a jogszolgáltatásban, miért panaszkodunk akkor a tételes jogok tudománytalansága, a dogmatikus jogtudomány értéktelensége fölött?

Ha közgazdasági, szocziologiai, történelmi, természettudományi s más nem szorosan jogászi ismereteinket a törvény merevsége daczára is bevihetjük a jogba, akkor indokolatlan a dogmatikus jogtudomány felett pálczát törni, a fölött a jogtudomány fölött, melynek feladata a létező törvénykönyveket, kodifikált jogokat rendszeresen megismerni, megismertetni s az életben felmerülő esetekre alkalmazni.

Panaszunk mégis indokolt, mert a törvénykönyvekbe lefektetett jognak a fejlődő élethez idomítása csak igen minimális mértékben lehetséges azon elvek miatt, melyek a bíró és törvény viszonyára vonatkozólag jogrendszerünkben s a doktrinában még ma uralkodnak; mert

Bár a dogmatikus jogász és a dogmatikus theologus között van e szempontból bizonyos hasonlóság, mert a mint az előbbi a törvénybe az élet fejlődése útján alkotott új jogszabályokat is begyömöszölni akarja, úgy az utóbbi is a kinyilatkoztatásban az egész dogmafejlődést bennrejlőnek állítja, mégis a két művelet lényegesen különböző. A jog dogmatikus Codexet, a theologus inspirált könyveket magyaráz. A párhuzam, melyet a jogtudományi és theologiai dogmatika között Gnaeus Flavius von, túlzott és erőltetett (Gnaeus Flavius, Der Kampf um die Rechtswissenschaft. Heidelberg 1906, 35—37.).

[1] „Potere discrezionale", a mint Miceli nevezi, Sul principe di Equità, a Scialoja-féle idézett gyűjteményes munkában II, 83—93.

e szükkeretekre szorított tudományos munka is csak raffinériával, csavarással, elmagyarázásokkal, a soha senki által tüzetesen meg nem állapított és állapítható jogmagyarázati szabályoknak ezermesteri felhasználásával történhetik és történik is a valóságban. Technika az és nem jogtudomány![1]

Abban a felfogásban éltek törvénykönyveink alkotói, hogy a bíró kezét megkötni, őt egy fizikailag zárt törvénykönyvhöz bilincselni, a polgári szabadság biztosítéka s a jogbiztonság egyik legfontosabb támasza.

Már pedig, ha ez volt a kiinduló pont, akkor vagy azt kellett mondani, hogy a bíró csak az esetben döntsön, ha a törvény alapján tud dönteni, vagy ha a döntés visszautasítását ki akarták zárni s a bírót szigorúan kötelezni, hogy minden elébe hozott esetben itéljen (pozitive), akkor a törvénykönyvet kellett úgy odaállítani, mint valami emberfeletti hatalom alkotását, a melynek alapján századok mulva is nyugodtan itélkezhetik bármely bíró, mint valami tökéletes, ellenmondásoktól ment, hézag nélküli alkotást, a mely magában rejtegeti az élet rendbentartásának összes igazságos szabályait s mindezt csalhatatlanúl.

Mivel a jogrend fentartása nem engedte az előbb említett alternativa életbeléptetését, nem maradt más hátra, mint a Codex tökéletességének fikcziójához folyamodni.

És ezt tették, az angolt kivéve, az összes művelt államok.

A franczia Code Civil ki is mondta világosan hires 4-ik szakaszában, hogy ha a bíró a törvény hallgatásának, homályosságának, vagy elégtelenségének örve alatt vonakodik egy elébe vitt jogesetet eldönteni, ezzel az igazságszolgáltatás megtagadásának vétségét követi el (déni de justice).[2]

Természetesen: a történelmet büntető paragrafusokkal sem lehet megakasztani.

Mi lett ennek a következménye?

Az, hogy a törvény alkalmazása közben a társadalmi felfogásnak iparkodtak érvényt szerezni a jogászok, de csak olykép, hogy döntéseiket, bármily ellentétben is állottak a törvénykönyvvel, valamiféleképösszeegyeztették a törvénynyel, valamikép úgy adták ki, mintha abban a Codexben benfoglaltatnék.

Igazán jobb ügyhöz méltó verejtékes munkát váltott ki e különben becsületes s az *élet* érdekében kifejtett törekvés! Könyvtár-számra

[1] V. ö. R. Stammler, Die Lehre von dem richtigen Rechte, 1—11: technische és wissenschaftliche Rechtslehre-t különböztet meg.

[2] Royer et Sorel, Code et lois usuelles, XXXII. édition, Paris 1900, 2: „Le juge qui refusera de juger, sous prétexte du silence, de l'obscurité ou d'insuffisance de la loi, pourra être poursuivi comme coupable de déni de justice“. (Article 4.)

megy azon dogmatikus jogtudományi művek száma, melyeknek megírására a Codex avultsága, az élet haladása s a bírónak a törvényhez lánczolása adott okot.

E munka közben aztán a jogmagyarázat egy valóban felső mathematikához hasonló s a laikus előtt érthetetlen szőrny-tudománynyá nőtte ki magát, melyben nem — a mint képzeltük — a logika, nem a tudomány, nem a törvények, hanem a jogász igazságérzete, érzelmei, akarata voltak a vezetők. Hiszen tudjuk, hogy nagyon sok kitűnő bíró elve: előbb érzülete, emberi szíve, társadalmi belátása szerint formálni meg lelkében az itéletet s csak azután keresni a törvény helyeket, a melyekkel itéletét valahogyan megindokolni lehet, a melyeknek magyarázata utján sikerül a magában véve helyes itéletet a törvénynyel is összhangzásba hozni.

Rengeteg a jogdogmatikában a magyarázati szabályok száma,[1] de hogy melyik regulát mikor kell használni, azt a doktrina nem állapítja meg,[2] a mint a biró érzülete, akarata kivánja. Egyszer megszorítja a törvény szószerinti értelmét, máskor kitágítja. Ha ez nem segít, akkor az esetek egy hasonló csoportjára vonatkozó törvényszakaszhoz folyamodik s azt alkalmazza per analogiam. Ha így se tudja az átérzett igazságot megindokolni, akkor egy bár ugyanazon államban, de a jogélet más területére, más anyagára alkotott másik törvényben keres felhasználható §-t. Hiszen egy állam összes törvényei egy jogrendszert képeznek. Hogy aztán az egyik vadonatúj, mig a másik évszázados, az nem tesz semmit.

Ha így se boldogul, a törvény *árcziójához* (következtetés a konkluzióból, a törvényből kivonható elvből a praemissákra; ez aztán logikailag bíztos!), a törvény *szelleméhez*, a személy és tudattartalom szempontjából meg nem állapítható *törvényhozó akaratához*[3] esedezik segítségért s kisüt olyan jogszabályt, melyről annak a régen porladó törvényhozónak halvány sejtelme sem volt s a mi a legkomikusabb, elhiteti másokkal és magával is, hogy ez a törvényhozó akarata, a törvény szelleme.

S ezt nevezték tudománynak!

Nehézsége igazán kiérdemelte e megtiszteltetést, mert valóban nem kis mesterség. De tudománynak egyáltalában nem volt tudomány.

[1] Lásd e szabályokra vonatkozóan Wurzel i. m. 13—51.

[2] A római jog reguláí is többnyire helytelen általánosítások, melyek csak bizonyos konkrét felmerült esetben váltak be.

Még a jogmagyarázati szabályok legéletrevalóbbja, hogy a szinguláris jogszabály nem terjeszthető ki a hasonszerűség alapján, sem alkalmaztatik kivétel nélkül. Wurzel i. m. 76.

[3] V. ö. Gnaeus i. m. 25—29; Wurzel i. m. 52—60; Ehrlich i. m.; Edouard Lambert, La fonction du droit civil comparé, I, Paris 1903, 16—22.

5. Már most kérdjük: hogyan lehessen ezen szomorú állapoton változtatni? Hogyan lehessen a jogtechnika fura dialektikájából kiszabadítani a tartalom tudományosságát? Hogyan lehessen megnövelni a jogász elmetszett szárnyait? Hogy lehessen ideális lelkesedést[1] önteni a jogtanuló ifjúságba a tudományos elmélyedés iránt?

Jó úton vagyunk. A XX. század e tekintetben is uj korszokot nyitott meg.[2]

A fin de siècle elmúlásával a korábbi dogmatikus jogtudomány halálharangja is megkondult, mint annyi más nyomorult irányzaté.

Feltámadt a természetjog, nem ugyan régi alakjában, de régi lényegében, megízmosodva a két százados haladás eredményeivel.[3]

A csak nehány éves új jogtudományi iskola hirdeti, hogy nemcsak az jog, a mit az állam a maga patentjével ellátott; hogy a valóságnak ellentmond a sokak által védelmezett jogi pozitivizmus,[4] mely szerint jog csak az állam által elismert vagy tételezett szabályok öszszege, hanem hogy van jog a Codexeken s a szokásjogon kivül is, melyet a jogász vagy a társadalom gondolkodásában, értékelésében talál meg vagy a társadalmi élet mélyebb megismerése utján maga alkot.

E jog az úgynevezett szabadjog, ez az iskola a szabad jog iskolája.

Nem állítja, hogy az így megtalálható vagy megalkotható jog örökérvényű, sem azt, hogy minden művelt és műveletlen népnek egyaránt

[1] A szabadjogi iskola követői közül tudtommal egyik sem mutatott még rá az eddigi tételes jogtudományok káros szubjektiv lélektani visszahatására s arra, hogy e lélektani visszahatás folytán a tételes jogtudományok mellett előirt más, nem szorosan jogászi tanulmányokba való elmélyedés is megakadályoztatott, a mint az a fenti bevezetésben foglalt vallomásból is kitünik. Ebből folyt aztán szükségszerűen az a további tény, hogy a közéletnek jogászi dominium alá kerülése egyértelművé lett annak elszegényítésével.

[2] Lásd Lambert i. m. 22—25, hol az úttörő Gény méltatása s egyúttal kritikája is megtalálható.

[3] Gnaeus Flavius magának tulajdonítja annak kimutatását, hogy a „freie Rechtsfindung“ és „freie Rechtswissenschaft“-ban a természetjognak a jogi pozitivizmus által elhantolt lényege új életre ébredt.

Mint hasonló fordulatoknál, úgy a jogtudomány ezen új korszakának kezdetén is minden az új által megihletett, annak tudatára ébredt kutató iparkodik magának tulajdonitani e felfedezést. Az „életrevaló“ emberek itt is elöljárnak. Ehrlich vitatja elsőbbségét Génnyel szemben (i. m. Vorwort). Gnaeus Flavius szerényen másokra bízza az elsőség kérdésének eldöntését.

Egész természetes, hogy ugyanazon visszás helyzet Európa majd minden államában egyszerre teremte meg az egészséges reakcziót s ha magam már mint egyszerű ügyvédjelölt jöhettem hasonló gondolatokra, minden elmélyedni szerető jogász „felfedezhette“ az új irányzatot.

[4] A jogi pozitivizmus mellett nyilatkozik Schwarz Gusztáv még Pandektajognak nevezett zürzavaros kompiláczíójában is, (Besnyő) Budapest 1900, 5. §: „A jog tárgyi értelemben *az állami parancsoknak összesége*“.

jó. Azt se fogadja el, hogy a jog a természetből, az észből nő ki. Nem. Tisztában van a jog történelmi természetével, tisztában van a nagy igazsággal, hogy a jog is fejlődik a társadalom sokféle irányú, de azért összhangzatos evolucziójával s így időről-időre átalakúl, változik.[1] Világosan látja, hogy az így megtalálható és meríthető jog egy és ugyanazon időben is a különböző kulturájú népeknél különböző.

Sőt azt is elismeri, hogy maga sem hézagtalan, hogy lehetnek jogesetek, melyeket a szabad jog alapján sem lehet még ma eldönteni.[2]

De ugyanakkor, mikor mindezt szerényen beismeri, bátran kiáltja oda a jogdogmatikának, hogy jogrendszerének teljessége merő képzelet, hogy a Codexekben nem ritkaság az ellentmondás, hogy a legjobb törvénykönyv is tele van hézagokkal.

Bátran veti szemére ezen jogtudománynak, hogy felfogása, melylyel a legmodernebb esetek eldöntését is az elvénhedt foliánsokból vezeti le, csupa önámítás, sőt logikailag is erőszakoskodás.

Tiszta öntudattal hirdeti, hogy a jog alkalmazásban materialiter eddig is a szabad jog érvényesült, hogy a törvényre támaszkodás sokszor csupa alakiság, hogy ő nem is akarja felforgatni, hanem csak „betölteni a törvényt és prófétákat".

Tegyék ezután szabadon a paragrafusokon való erőszakoskodás nélkül, tegyék öntudatosan és tegyék valóban tudományosan, az élet mélységes, tudományos ismerésének alapján azt, a mit eddig bilincsek között, sokszor öntudatlanul és legtöbbször csupán jóérzületből, de nem tudományos alapon tettek s következőleg tegyék nagyobb eredménynyel, az életre nagyobb kihatással.

Sajátságos: a mint tavaszszal a virágok összebeszélés nélkül bújnak ki a földből, úgy Európa különböző országaiban egyszerre, mint valami egyenletesen működő természeti erő titkos hatása alatt, támadtak ezen irányzatnak követői, hirdetői.

Francziaországban, hol a pusztulás daczára még mindig terem esprit, sőt több, mint a büszke germánoknál, Gény, Lambert, Saleilles,

[1] Ez nem jelenti azt, hogy bizonyos erkölcsi normák mint jogi normák is ne lennének állandók. Csakhogy e nehány elv nem jogrendszer. A mai tulajdon más, mint a quiritarius tulajdon. A tulajdonjog abszolut természete a középkorban az ingó dolgokat illetőleg nem volt elismerve úgy (Hajnik, Egyetemes európai jogtörténet,[4] 1896, 336), mint ma.

A római jog nem ismerte el a képviseletet. Ismerték-e a rómaiak a harmadik javára szóló szerződést? Csupán csirájában volt meg az a római jogban.

A kereskedelmi jog, váltójog az általáuos magánjogból mint önálló különös jog válik ki; a közjogban, közigazgatási jogban, nemzetközi jogban minő fejlődésre találunk? A hágai békebíróság is azon term. jogi elven alapul, hogy a szerződés betartandó, de annak egy új alakja. És így tovább.

[2] Gnaeus Flavius 18—19.

Esmein; Németországban Gnaeus Flavius (álnév), Schlossmann, Zitelmann, Stammler, Stampe, Mayer; Ausztriában Ehrlich, Wurzel, Menger, az olaszok közül Massigli, Miceli és még mindenütt sokan mások ezen irány hirdetői,[1] sőt már hazánkban is, hol különben ép a magánjogi kodifikáczió hiánya folytán nincs ezen iránynak olyan termékeny talaja (a királyhágontúli részekben), mint másutt, minálunk is vannak, kik szinpátiával kisérik az új iskola napról-napra nagyobb térfoglalását s érdeklődnek a Gény, Saleilles, Esmein, Massigli és Wahl által ezen szellemben szerkesztett Revue trimestrielle de droit civil úttörő fejtegetései iránt.

És már a legmodernebb polgári törvénykönyvtervezet, a svájczi Vorentwurf is nem egy tekintetben ezen életrevaló irányban iparkodik irányítani a jogtudományt s a jogéletet.

Természetesen gyakorlati programmja is van már és pedig első sorban a törvényhozással[2] szemben.

Követeli a jogalkalmazás terén annak kimondását, hogy a biró csak addig legyen köteles a törvényre alapítani itéletét, a mig a törvény tiszta, el nem csavart értelme szerint az eset az illető szakasz alá vonható.

De mihelyt a szöveg kételyre ad okot a felmerült esetet illetőleg, szabadságában álljon attól eltérnie.

Ha szabad de lelkiismeretes meggyőződése szerint nem valószinű, hogy az ép azon időben fennálló államhatalom a Codex értelmében alkotna ma jogszabályt a felmerült esetre, legyen módjában a törvénytől magát emanczipálnia.

Mindkét esetben úgy kell döntenie, a hogy a jelenlegi törvényhozó hatalom a felmerült eset tudatában és arra a különös esetre ma törvényt hozna.[3]

[1] Az irodalmat közli függelékben Gnaeus Flavius i. m. 50.

[2] Hogy a társadalmi élet s a jog lépést tartsanak, ezt két úton lehet elérni: korszerű törvények alkotásával, melyek az élet új szükségleteinek megfelelnek. De mert főleg a magánjog terén a kodifikáczió nagy és évtizedes munka s a viszonyok változásakor azonnal új törvénykönyvet szerkeszteni nem lehet; a másik út az élet és jog összhangjának biztosítására a joggyakorlat. Ám ez a harmoniát csak akkor biztosíthatja, ha korszerű kifejlődését a Codex rendelkezései nem gátolják. Egész természetes tehát, ha az új iskola első sorban is a polgári törvénykönyvekbe kíván olyan rendelkezéseket felvétetni, a melyek a gyakorlat említett fontos szerepét betölteni lehetővé teszik.

[3] Gnaeus Flavius i. m. 41. Kivánja ezenfelül azt is, hogy a polgári perben legyen a feleknek megengedve a birót közös inditványukkal bármely állami jogszabály (anyagi) alkalmazásának kötelezettsége alól felmenteni.

Az önkény ellen elég garanczia a biró esküje, a birói szervezet megfelelő javítása (Ehrlich i. m. 21: „Es gibt keine andere Gewähr der Rechtspflege, als in der Persönlichkeit des Richters“), a birák tudományos képzettsége, a testületi, kollégiális szervezet, a felebbviteli fórumok felülvizsgálata.

Ha ilyen meggyőződésre eljútni nem bír, akkor döntsön egészen szabadon a szabadjog szerint, a melyet a társadalmi élet tudományos ismerete alapján megalkotni képes.

Végül, a hol a szabadjog se diktál semmit, mint a quantitas kérdéseiben pl. a nem anyagi károkért megállapítandó kártérítés eseteiben, ott tisztán emberi belátása legyen irányadó.[1]

Mindez bizonyos fokig ma is megtörténik a gyakorlatban, de elképzelhetjük: minő lendületet nyer majd a tételes jogtudomány s a judikatura, ha ilyen vagy hasonló elvek a törvénykönyvekbe is átmennek!

6. Ismeretes, hogy a klasszikus büntető jogtudományt egészen kiszorította legalább is a tudományban a pozitiv büntetőjogi iskola.

A klasszikus iskola a jognak alaki tökéletességétől volt elbájolva, a jogfogalmak elvont általános világában élt s többet törődött a büntetőjogi tényálladékok fogalmának elvont fejtegetéseivel, mint a bűnös személyével, a bűntettes előéletének, szervezetének, lelki állapotának, a környező társadalom káros behatásainak kutatásával s büntetőjogi gyakorlati érvényesítésével. Lombrosónak túlzásai daczára is nagy érdeme, hogy a bűnözés, a kriminálitás természeti okainak[2] kutatására fordította a figyelmet, Ferrié,[3] Liszté,[4] hogy a büntetendő cselekményben nemcsak a bűntettes, de a társadalom bűneit is keresték.

S ez az anthropologiai, biologiai, kriminálbiologiai és szocziologiai irányzat győzött, közelebb hozta azt az absztrakt, általános, alakilag nagy tökéletességgel kiépített büntetőjogot a való élethez, az általánost a különöshöz.

Ugyanezt van hivatva elérni a jogtudományban és joggyakorlatban a magánjog s általában a jogélet minden terén[5] a szabadjogi iskola.

Ezen irányzat van hivatva kivívni a *kereteket*, melyek között majd a gazdasági, szocziologiai, lélektani, ethikai és a természet-tudományok eredményei kellő időben fognak behatolhatni a Codexekbe, a jogtudomány alkalmazásába, a tételes jogok, a jogalkalmazás tudományába s a társadalom gondolkozásába egyaránt.

Hiszen valóban csak a keretek, a Codexbeli keretek, a törvényes felhatalmazás hiányzik még.

[1] Gnaeus Flavius i. m. 41.

[2] Uomo delinquente, 1876; Die Anarchisten (Kurella ford). 1895; Der politische Verbrecher und die Revolution Hamburg, 1891 stb.

[3] Das Verbrechen als sociale Erscheinung, Leipzig 1896.

[4] Lehrbuch des deutschen Strafrechtes,[10] Berlin 1900, 57—61. — Lásd még Liszt dolgozatát: Die gesellschaftlichen Ursachen der Kriminalität, Zeitschrift für gesammte Strafrechtswissenschaft XXII. 208, ff. stb.

[5] Az új iskola tagjai eddig csak a magánjogra s büntetőjogra voltak tekintettel, pedig a jogélet többi terén is nagy hordereje van.

A közjogot[1] az osztályok elhelyezkedésében beállott változás tudományos felismerése,

a közigazgatási jogot a minden irányú fejlődés, mert ez a jognak az a terrenuma, a melyen a jog és élet legközvetlenebbül érintkezhetnek a közigazgatás természetének megfelelő s a jogrendszerben is bizonyos fokig elismert pouvoir discretionair útján,

a büntetőjogot a természettudományok, az ökonomia és szocziologia,

a bölcseleti és történelmi jogtudományt a természettudományok,[2] a történelem mindjobban táguló perspektivája, az etnográfia és etnologia eredményei,[3] a társadalmi gazdaság tudománya, a szocziologia,

a magánjogot az összes társadalmi tudományok, legfőkép a gazdasági és társadalmi élet közötti összefüggések felismerése s az ennek nyomában fejlődő szocziális érzék[4]

termékenyítették meg, mélyítették el.

A szocziálizmus mint a történelmi fejlődés legaktuálisabb emeltyűje, egyre késztet belemélyedni törvényhozót, jogtudóst, bírát, ügyvédet a társadalmi élet tanulmányozásába, tendencziáinak megértésébe.

De mit ér mindez, ha ismereteinket a joggyakorlatban a *viszonyok követelte módon* nem értékesíthetjük?

Csak a szabadjog iskolájának elvei győzzenek a jogtudományban, törvényhozásban és a joggyakorlatban, meg lesz a mód a szorosabb értelemben vett jogtudomány felvirágoztatására, a társadalom jogrendjének a kor követelte átalakitására. Meg lesz az *eddig hiányzó lélektani szubjektiv lehetőség* a jogászvilág gondolkodásának elmélyítésére, a tételes jogtudományok s a többi jog- és társadalmi tudományok között szoros szervi kapcsolat létesítésére nem csupán papiron a tantervek indokolásában, de a valóságban is. Akkor majd nem lesz egy ország közéletének rovására a jogászok domináló befolyása. Akkor az az

[1] V. ö. Gumplowicz, Die Geschichte der Staatstheorien, Innsbruck 1905, 381—388; A. Menger, Neue Staatslehre,[2] Jena 1904.

[2] Ha igaz a természettudományi evoluczióelmélet, úgy egészen logikus a jogintézmények eredetét az állatvilágban, sőt a lét alacsonyabb síkjain is keresni.

Érdekes példája ez irányzatnak Petrucci műve: Les origines naturelles de la propriéte, Essai de sociologie comparée, Bruxelles—Paris—Leipzig 1905. A ki nem tud francziául, az e művet a benne levő számos rajz után természetrajzi munkának tartaná; képei a növény- és állatvilágból vannak véve s csak egynehány a vad néptörzsek életéből. Alapgondolatát lásd a 3-ik §-ban.

[3] A kezdetleges kulturájú népek jogéletével foglalkozó „Ethnographische und ethnologische Rechtswissenschaft". Lásd erről Berolzheimer, System der Rechts- und Wirtschaftsphilosophie, II. München 1905, 403—410.

[4] Az ide vonatkozó számos tanulságos mű közül csak kettőre hívom fel az olvasó figyelmét: Stammler, Wirtschaft und Recht, Leipzig 1896 és Menger, Das bürg. Recht und die besitzlosen Volksklassen, Wien 1904.

értékitélet: *„Die Ungaren sind Jogászen"*, nem lesz többé hazánk szegénységi bizonyítványa.

A szabadjogi iskola elveinek megvalósúlása az önkényt látszik trónra emelni, valójában a tudomány győzelmét jelenti az s kritikus korunkban a társadalmi rend békés átalakulásának egyik hatalmas biztosítéka.

Bochkor Mihály.

A Balaton télen.

Európában nincsen tó, amely alkalmasabb volna az édes-vizeken keletkező jégpánczél tanulmányozására, mint a Balaton. Van nála nagyobb is, de olyan vidéken, amely a rendszeres tanulmányozást majdnem kizárja, aztán van olyan, amely területére nézve megközelíti a Balatont s kedvező helyen is fekszik, de ezek meg alpi tavak, mint a Genfi, vagy a Bodeni, s ennek következtében télen csak kivételesen fagynak be s akkor is olyan gyenge jégpánczél képződik rajtuk, hogy azon semmiféle érdekes tünemény sem jelentkezik. Ennek pedig az az oka, hogy az alpi tavak mind nehány száz méter mélyek, míg a mi Balatonunk közepes mélysége csak 3 méter, legnagyobb mélysége a Tihany és Szántód közötti szorulatban csak tizenegy méter! Természetes, hogy ilyen körülmények közt a tó vize alaposan áthülhet s rajta majdnem fél méter vastag jég is képződhetik.

Az alpi tavak óriási viztömege legnagyobb részében alig érzi meg a hőmérséklet évi ingadozását, hanem a felszín alatt mintegy 10 méteren alúl állandóan közel négy fokos a víz, mint a mely hőmérsékleten tudjuk, hogy a víz a legsűrűbb.

De még egy körülmény van, a mely a Balatont különösen alkalmassá teszi a jég tanúlmányozására. Ez pedig abban áll, hogy hazánk téli hőmérséklet-járása annyira ingadozó, hogy ebben a tekintetben valóban ritkítja párját. Olyan hatalmas szökellésekkel ugrik egyik napról a másikra télen a hőmérséklet, hogy az szinte csodálatos. Ennek az okát röviden el kell mondanom.

Magyarország épen határán fekszik a két nagyszerű klima-területnek. Az egyik az Atlanti-oczeán állandóan alacsony légnyomású, állandóan nyugati szelet lehelő, mérsékelt, nedves klímája, a másik Ázsiának évszakonként változó légnyomású, erős hőmérséklet-ingadozású, szabályos monzun-szelével tipusosan kontinentális klímája.

Európa és Ázsia együtt tulajdonképen csak egyetlen kontinens, amelyet csakis a történeti tradiczió választ el egymástól, de az elválasztásnak semmiféle geofizikai jogosultsága sincs. A kettőt együtt czélszerűbb is Eurázіának nevezni, a mint természettudományi problemákról van szó. Ez az óriási kontinens egészen külön szélrendszernek az ura,

t. i. az eurázíai monzunnak, a melyről most csak annyit kell tudnunk, hogy nyáron a szél az egész kontinens körül a tenger felől fúj a szárazföld felé, télen pedig megfordítva, a szárazföld felől fúj a szél a tenger felé. Ennek megfelelően nyáron a légnyomás kicsiny, télen nagy a kontinens felett.

Az Indiai-oczeánon ez a váltakozó szél kombinálódik a passzát széllel, de ez erősségét csak növeli. A Csendes-oczeán felől nincs semmi akadálya, ott szépen szabályosan érvényesül. A sarkvidéki tengerekről nem igen kaphat energikus lökést, mert a befagyott tenger majdnem úgy viselkedik, mintha szárazföld volna. Azért Ázsia északi részein csak gyengén, de mégis egész határozottsággal jelentkezik.

Európa felől azonban nagy úrral kerül összeütközésbe! Itt nyáron az Atlanti-oczeán felől állandóan fuvó szél egyesül vele, de télen a kettő szembe kerül. A két hatalmas szélrendszer összeütközésének az lesz a következménye, hogy az oczeán felől érkező, nedves légáramlás felemelkedik s a magasban csatlakozik a monzun visszatérő ágához.

Az összeütközés és küzdelem színtere körülbelül az a terület, a melyet rendesen Közép-Európának szoktunk nevezni.

Csakhogy most ezalatt ne értsük azt a politikai tendencziával összefoglalt területet, a mely tartalmazza Magyar-, Osztrák-, Német- és Sveicz országokat, általában mindig felejtsük el természet-vizsgálatkor a politikát, hanem azt a csíkot értsük most ezalatt, a mely körülbelül Magyarország szélességében terjed a Balti-tengertől a Balkán félszigetig. Ez az a nagy küzdőtér, a melyen a monzun birkózik a tengerről jövő nedves, nyugati széllel.

Magyarország felett nyáron át a nyugati szél az úr. Ennek köszönhetjük, hogy júniusban annyi az eső hazánkban, s hogy a nyarunk bár meleg, mégsem olyan rettenetesen forró és száraz, mint Ázsiában, vagy csak Oroszország közepén is. Ősszel a két szél mintegy fegyverszünetre lép s akkor van a legbékésebb, legszebb időszakunk, a szép szeptemberi idő, az úgynevezett vénasszonyok nyara. Később össze| a nyugati szél nagyon sok örvénynyel, úgynevezett cziklonnal jő Európa fölé, ilyenkor elég borus, de nem nagyon bő esős időjárásunk van. Végül deczemberben megerősödik az ázsiai nagy légnyomás, megindul a kontinens belsejéből a kiáramlás és ezzel a nyugati szél uralmának nagyrészt vége szakad.

Deczemberben még csak sikerül hátra-hátra szorítani a ázsiai klimát, de januáriusban már majdnem kizárólag ez az úr. Februáriusban megint kezd a nyugati szél is szerepet játszani, míg márcziusban már meglehetősen elgyengül Ázsia klimája.

Ennek a sajátságos tüneménynek már most az a legérdekesebb következménye, hogy a hőmérséklet nálunk télen hihetetlen szökések-

kel játszik. A míg keleti szél fúj, addig Ázsia az úr, hideg, derült, száraz időjárásunk van; a mikor pedig nyugatira fordul a szél, akkor felenyhül az idő, el kezd esni a hó és ime, az atlanti klimához tartozunk. Legkevésbbé ingatag a januárius, mert ekkor a leghatározottabban dominál az ázsiai klima, míg a két szomszédos hónap már ingatagabb. Bámulatosan igazolják ezeket a tüneményeket a számadatok, a melyeknek felsorolása azonban hosszadalmas és unalmas volna. Azt hiszem, hogy megérthető a dolog számok nélkül is.

Ez a heves hőmérséklet-ingadozás teszi már most a mi Balatonunkat különösen alkalmassá arra, hogy rajta a jég tüneményeit tanulmányozzuk. Nyugat-Európában a tél nagyon enyhe, egyenletes, Kelet-Európában nagyon szigorú, de megint egyenletes. Ilyen változatosság, mint aminő a mi hazánkban van, alig található egyebütt.

De sajnos, a teleink is nagyon egyformátlanok. Egyik tél nagyon száraz és hideg, a másik nedves és enyhe, vannak havas, és vannak száraz telek. Mialatt a Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága tanulmányozta a jeget, azalatt volt olyan tél, hogy a tó be sem fagyott, aztán meg volt olyan tél, hogy majdnem félméter vastag jég képződött a Balatonon. Csak hallomásból tudjuk, hogy volt olyan szigorú és a jég képződésére olyan kedvező tél is, hogy a halászok csak úgy tudtak a jégbe léket vágni, hogy amikor a jég felszinén már elég mély gödröt vájtak, akkor gyereket állítottak bele, a ki a feltört törmeléket kilapátolta. Nem messze járhatott ennek a jégnek a vastagsága az egy métertől. Ilyen vastag jégről a nagyobb alpi tavakon szó sem lehet.

Nagyon érdekes kérdés az, hogy miképen képződik a jég a tavon. Ha valami edényben desztilált vizet teszünk ki a hidegre, azt fogjuk észrevennni, hogy a víz felszínén először nagy jégtűk képződnek, amelyek hosszan nyúlnak el a víz felszínén. Egész egyszerűek ezek a nagy tűk. Próbáljunk meg azonban közönséges vízvezetéki vizet kitenni a fagyra. Ezen is tűk képződnek, de közelről sem olyan egyszerűek, mint a desztilált vizen. A tűk is kisebbek, de meg aztán tele vannak a legkedvesebb, finom díszitményekkel, amelyek megszégyenítik a legfinomabb brüsseli csipkét.

Amikor a fagyás előbbre haladt, akkor a tűk közei tele lesznek apró lemezkékkel, amelyek lassankint egészen befedik a víz színét. Ezentúl aztán nem képződnek többé tűk, hanem mindig csak lemezkék s ilyen módon vastagszik a jég: finom apró lemezkék fagynak egymás alá.

Vegyünk most erősen sós vizet, pl. amilyen a tenger-víz. Azt fogjuk tapasztalni, hogy a fagyás nem is a felszínen indul meg, hanem a folyadék belsejében, csodálatos finom, pehely-szerű, szabályos kristály-alakú, jobban mondva hópehely alakú lemezekkel.

Ha megrázzuk ilyenkor az edényt, a lemezek mind felszállnak, s laza szövetű, könnyen lemezkéire váló pánczél képződik.

Mi lehet ezeknek a tüneményeknek az oka? Quincke körülbelül megoldotta a dolgot. A vízben oldott só okozza ezeket a különbségeket. Tudjuk, hogy a só leszállítja a víz fagyáspontját. Minél több só van a vízben, annál alacsonyabb hőmérsékletet kell előállítanunk, hogy a víz megfagyjon. De amint egy kis jégkristály képződik, azonnal kiválik ebből a só. A kristályban nincs só, az teljesen édes vízből van. A kristályból kivált só ott halmozódik össze a kis kristályt körülvevő vízben s természetesen a környező víz most a többinél sokkal sósabb lesz, s így a megfagyására is alacsonyabb hőmérséklet kell. A kristály tehát nem fejlődhetik nagyra, mert mindjárt olyan konczentrált só-oldat keletkezik körülötte, hogy az csak igen alacsony hőmérsékleten fagy meg.

Minél sósabb a víz, annál kissebbek lehetnek csak a kristályok s ha igen tiszta a víz, akkor a kristályok nagyra nőnek, s csak későn kezdődik a kristályok körül a konczentráczió. A nagyon sós víznek megvan az a tulajdonsága is, hogy nem + 4°-on a legsűrűbb, hanem körülbelül a fagyáspontján, azért keletkezik a tengervízben az első fagyás a folyadék belsejében.

Amikor már a felszín egészen befagyott s a vízszintes lemezek képződnek egymás alatt, akkor is ugyanez a tünemény játszódik le, t. i. egy-egy lemezke megfagyása után alatta nagyon konczentrált sóoldat áll elő, amely nem tud olyan hamar megfagyni, mint az alatta levő, normális sóoldat. Két egymás alá fagyott lemezke közt tehát rendkívül vékony, sűrű só-oldat marad, amely ugyan kifolyik legnagyobb részt a lemezkék közül, de mivel a nagyon sós oldat úgy viselkedik, mint valami nyúlós hártya, ennek következtében nagy része visszamarad a lemezkék és kristályok közt s azokat úgy szólván állandóan elválasztja egymástól.

De még valami más is történik akkor, amikor a kis lemezkék így egymás alá fagynak. A fagyás folyamata alatt a legfelső lemezek a leghidegebbek, az alsóbbak fokozatosan melegebbek, egész a legalsóig, amely épen az imént fagyott meg s amelynek a hőmérséke természetesen éppen 0 fok.

Amint a fagyás előre halad, azon módon a legfelső kis lemez hőmérséke is alább száll, különben megszünnék a jég tovább képződni. Lehüléskor azonban minden test, még a jég is összehúzódik, tehát összehúzódik a legfelső kis jéglemezke is, de mivel hozzá van tapadva az alatta levő lemezhez, nem húzódhatik össze szabadon, hanem öszszerepedzik, mint a kiszáradó agyag a homoktalaj felett.

Bizonyos fokú lehűlés után az alatta levő lemezke is ugyanezt teszi. Magától értetődik, hogy repedései szigorúan az előbbi repedé-

sek alatt fognak keletkezni. — Igy megy ez aztán tovább. A repedéseket megtölti a beszivárgó, nyúlos hártyához hasonló sós víz, s a jég már fagyása közben kis oszlopokká van szétdarabolva, amelyeknek a jég pusztulásakor igen nagy jelentősége van.

Persze, hogy amikor a jég egész tömegében alacsony hőmérsékletre át van hűlve, akkor az egész jég egyetlen darab, üvegszerű, teljesen átlátszó tömeg. De amint a Nap megsüti, azonnal észre vesszük rajta az oszlopos szerkezetet, amelyről majd még később is szólunk.

A Balaton jegén az első fagyás alkalmával keletkező, vizszíntes tűk nem igen maradnak meg, mert ezeket a vékony képződményeket rendesen feltöri az első szél. A szerte tördelt darabok aztán kissé leolvadva, össze-vissza zúzva, ismét összefagynak s így keletkezik az első szilárdabb pánczél. Ha pedig meg is maradnának a horizontális tűk később az első olvadás bizonyosan megsemmisítené a jég felszínén.

Nagyon gyakori eset, hogy az első jégkérget, még akkor, amikor vastagsága nem több nehány czentiméternél, feltöri a szél. Ilyenkor a kidobált jégdarabokból roppant erős új jeget készít a szél. A kis jégtáblákat ugyanis élükre forgatva, összerakja, mint a cserép-zsindelyt, a darabok aztán összefagynak s vastag, de egyenetlen jégkéreg képződik belőlük. Az ilyen jeget nem nagyon szereti a halász, mert a jég alsó lapjából éles darabok állnak ki, amelyekben megakad a háló.

Máskor nem forgatja a törött darabokat így össze a szél, hanem csak egymáshoz dörzsöli, koptatja a szabadon úszó táblákat, aztán azok megint összefagynak egyetlen táblává, de mindig meglehet az ilyen jégen ismerni az eredetét. Az angolok az ilyen jeget a tengeren „pancake" jégnek nevezik.

Amikor egyszer a tó befagyott, sajátságos tünemények indulnak meg a felszínén. Alig van ennél érdekesebb valami a természetben. Olyan csodálatos dolog, amelynek a külföldön csodájára járnánk — mi magyarok legelső sorban — de mivel Magyarországon van, az odavalókon, meg nehány természetvizsgálón kivül senki sem érdeklődik iránta. Annyira nem, hogy még nagy mesemondónk, Jókai sem látta, pedig írt róla. Olyan tévesen írja le az „Arany ember"-ben a jég tüneményeit, hogy lehetetlenség, hogy látta volna.

Volna csak ez a tünemény a Genfi-tavon, régen köteteket írtak volna róla s pontos leírásuk benne volna minden tankönyvben s szégyennek tartanák, ha művelt ember nem látta volna még, mint a hogy sajnálkozva mosolygunk azon a szerencsétlenen, a ki még sohasem látta az Alpokat.

A mikor jó vastag a jég s nincsen rajta hó, akkor egy holdvilágos este kell reá mennünk a tó jegére. A hogy a Nap kezd aláhanyatlani, a jég egyszer csak megszólal. Először idegenszerű nyögést hallunk,

mintha nagy távolságban valaki fejszével belevágott volna a jégbe. Csendes időben a halászok lékelése is ilyenformán hallatszik messziről. Csakhamar több hasonló nyekkenés, néha buffanás hallatszik, a melyek mind erősebbek és erősebbek lesznek. De aztán a sok nyekegésbe mintha ágyúból lőttek volna, egyszerre hatalmas csattanás szól bele, mintha valami magas hangú ágyúból szólt volna.

A ki nem ismeri a Balatont, az valóban megrémülhet ettől a hangtól. Hasonlít ugyan a menydörgéshez, de mégis egészen más, sokkal áthatóbb, sokkal fülsértőbb hang ez.

Az első csattanás után kezdődik aztán az igazi hangzavar. Messziről, sok kilométer távolságból indúl meg az a sajátságos sikoltó hang, a mit üvegvágáskor hallunk. A mint gyorsan közeledik, hatalmasan megerősödik s mint rettentő csattanás rohan el lábunk alatt; olyan ütésfélét érzünk, mint amikor elektromos szikra fut át testünkön. Egyik a másik után következik, a legőrületesebb hangzavarban. Zeng, pattog, ropog, sikolt és menydörög körülöttünk minden, mintha az elemek végső küzdelmében, alvilági erők csatájában egy világ fenyegetne összeomlással. Erős legyen a szive annak, a ki ilyenkor félelem nélkül tekint szét a homályba borúlt, határa beláthatatlan jégsivatag felett. Oly fényesen ragyognak a csillagok, oly átlátszó a levegő, mintha nem is ezen a Földön volnának, hanem künn a világtérben, a hol uj világok születnek, vagy elvénültek omlanak össze. A tükörsima jégpánczél elmosódottan ragyogja vissza a csillagokat, s megszédül, a ki letekint a chaotikus végtelenségbe.

Ki merne ilyenkor a jégre menni? S lám még a ló sem ijed meg tőle. A halász meg örömmel hallja a nagyszerű túlvilági zenebonát, mert a mint ő mondja, ilyenkor hízik a jég.

A jég ugyanis, mint minden test, a lehűlés következtében összehúzódik. De nem egyenletesen húzódik össze, mert a felső rétegei hűlnek le igazán, míg a legalsó rétege állandóan 0°-on marad, mert hisz vízzel érintkezik. Az olyan lemezek, a melyeknek egyik lapja jobban hűl, mint a másik, azoknak meg kell görbülnie. A Balaton jegének is fel kellene kunkorodnia az egyenetlen lehűlés következtében, számítások szerint, ha a legfelső réteg — 10°-ra hűlne le, s a jég vastagsága fél méter volna, akkor a jéglapnak annyira meg kellene görbülnie, hogy a Siófoknál felemelkedett széle épen érintené az Alsó-Örsnél felvált szélet. Ez természetesen lehetetlen, hanem ehhelyett össze-vissza repedezik a jég. Minden egyes repedés hatalmas hangot ád, hisz nagy erőnek a kiegyenlítődése az, amikor egy félméter vastag, majdnem üvegszilárdságú jéglemez elhasad.

A hasadás helyén csak egészen vékony, alig észrevehető rés támad, mert a jég a húzás hatása alatt csak nagyon keveset terjed ki,

tehát a repedés keletkezése után csak nagyon kicsit ugrik össze. Csak lassan tágul ezután, de bizonyos törvényszerű kivételeken kivül, sohasem nagyon szélesre, semmi esetre sem annyira, hogy egy ember a nyilásba beleeshessék. Így valóban nem pusztulhatott el Krisztyán Tódor, az Arany-Ember rossz lelkiismerete.

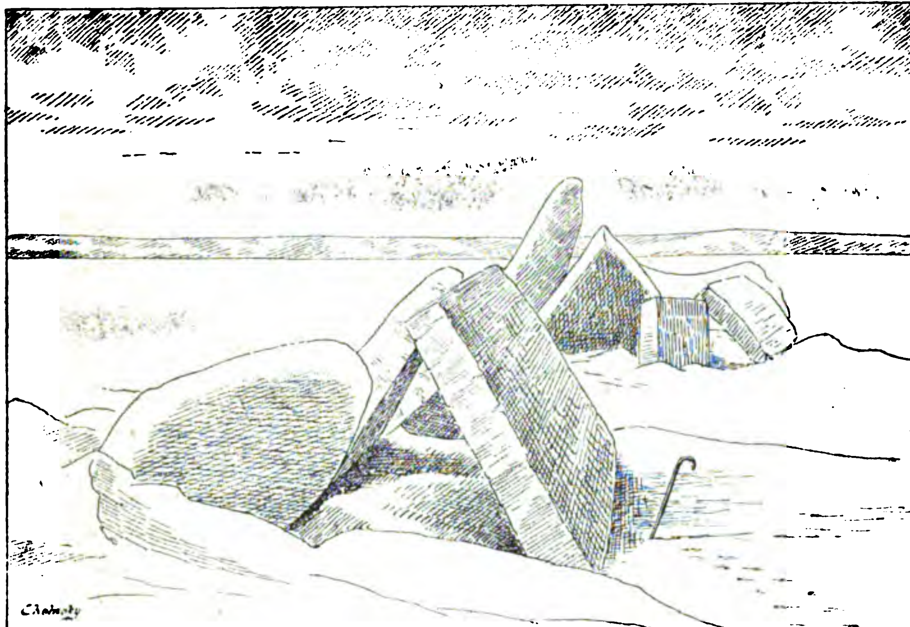
Azok a kivételek, ahol a repedések igazán tágasak, megint nagyon érdekes tüneményeknek a színterei. Ezek az úgynevezett főrepedések, amelyekkel a jégtábla teljesen elválik a partoktól, s feldarabolódik nagyjában kör-alaku részekre, amely körök lehetőleg érintik a partokat. A tó keleti felében két ilyen nagy darabra válik a jég, az egyik a keleti a nagyobb, amely Kenesénél, Aligánál, Világosnál, Siófoknál érinti a partokat, aztán a Sió-torok előtt elválik a határa a parttól s hatalmas ívben átvág Alsó-Örs-felé, ahol megint hozzásímul a parthoz egy darabra, hogy aztán megint kecses ívben levágja a Füzfői öblöt.

A másik darab ehhez hozzásímúl, de mivel a fenmaradt Balatonrész egész Tihanyig igen szabálytalan alakú, ezen rendesen nagyon szabálytalan repedések támadnak, különösen az északi részén, ahol a part tele van öblökkel. Tihanytól Alsó-Örsig minden esztendőben egész sereg ilyen főrepedés vonul át, amelyek különösen kedvezőtlenné teszik Balaton-Füred vidékét a nagyobb vitorlás-szán expedicziókra.

A tó nyugati felén mindig öt nagy darabra válik szét a jég. A első keresztirányú főrepedés Akali és Szemes között nyúlik át a tavon. A második Boglár és Révfülöp közt; a harmadik Fonyód és a Badacsonyi-hegy déli csúcsa közt s végül a negyedik a Balaton legnyugatibb végét, a kis Keszthelyi öblöt vágja le. Ezek a kereszt-irányu repedések a partok közelében szétválnak s hozzásímúlnak jobbról és balról a partokhoz. Igy aztán hatalmas darabokra válik a jég, amelyeket egymástól és a partoktól néha 70—80 cm. széles repedés választ el. Igaz, hogy ilyen repedésekbe már bele lehetne veszni, ha nem volnának legnagyobb részükben ismét befagyva. Szélesre ugyanis a repedések akkor nyilnak ki, amikor nagy hideg van. Ilyenkor azonban a repedéseken azonnal vékony jégkéreg képződik, amely egy-két nap alatt már megbírja az embert. Lassan, hosszú proczedúra alatt készültek s egészen soha sincsenek nyitva. Sem a főrepedéseket, sem a durranással keletkezett közönséges repedéseket nem nevezi a nép „rianásnak“. Ezalatt egészen mást ért.

Amíkor az összerepedezett, erősen lehült jég ismét felmelegszik, akkor a repedéseknek megint be kellene záródnia. Csakhogy mindegyikbe nyugodtan fagyott, erős jég fagyott bele. Lehetetlenség ezeket összezárni. Hatalmas horizontális nyomás keletkezik ilyenkor a jégpánczélban, amely nagyon hasonlít azokhoz az úgynevezett tektonikus erőkhöz, amelyeknek a gyűrődött lánczhegységek köszönik eredetüket

Ennek a nagyszerű horizontális nyomásnak legelső sorban a főrepedések vékonyabb jege esik áldozatul. Amikor ezt a nyomás feltúrta, az összetörött darabokat élére állogatta, akkor még mindig nincs az egyensúly helyre állítva. mert a másodrendű repedéseknek is be kellene zárúlnia. De ezek fenékig vannak fagyva; sokkal könnyebb a főrepedéseknek már külömben is megbolygatott túrása mentén felturni az eredeti jégtáblát is. Nagyszerű torlaszok, meredeken felállogatott tábladarabokból álló, töredezett antiklinálisok keletkeznek a főrepedések mentén. Ezeket a nép „turolásoknak" nevezi. A legérdekesebb fizikai földrajzi látnivalók közé tartoznak. Fogalmat szerezhet az ember ezeknek láttán azokról a nagyszerű torlaszokról, amelyek annyi kemény küzdelmet okoznak a sarkútazóknak.

5. ábra. **Vastag jégből képződött turolás Szepezd előtt.**

A turolások folytonos mozgásban vannak. A néha ember-magas torlaszokon való átkelés nem jár minden veszély nélkül, sőt olyan helyen, ahol az egyik jégtábla a másik alá csúszott, ott valóságos csapda áll elő, amely a tapasztalatlan útasra nézve a legnagyobb veszedelmet rejti magában. Aki ügyetlenül rálép az alátolódott darabra, az alatt ez lebillen, az ember becsúszik a jég alá s az álnok jégtábla még be is csukódik felette s a szerencsétlen menthetetlenül elveszett.

Hogy milyen nagy az az oldalnyomás, amely ilyen hatalmas torlaszokat tud emelni, annak legjobb tanuságául szolgálhatnak azok az építmények, amelyeket a tó partján elmulasztottak kijegelni. Pedig ez a legegyszerűbb védekezés a jég-nyomás ellen. Valóságos dilatácziós hézagot kell létesítenünk, mint ahogy a vasúti sínek közt, hogy a hőmérsékleti tágulás ellen védekezzünk. Amikor a déli parton az új fürdőtelepek létesültek, akkor még nem ismerték ezeket a tüneményeket s nem is védekeztek ellene. Igy aztán a siófoki fürdőház czölöpjeit a jégnyomás mind sorba elnyomta valami 50°-kal.

Keszthelyen az épülő partfalak háta mögött ősszel elmulasztották a földet odahányni. Télen aztán jól befagyott a Balaton, a falat meg a jeget ellepte a hó, nem lehetett látni, hogy mi történik a hó alatt. Tavasszal elolvadt a hó s a falat alapjáról letolva, körülbelül egy méterrel odább találták meg, mint a hova eredetileg építették. Persze, amint az összefagyott fal szétolvadt, egyszersmind össze is omlott.

De még számtalan pusztulás történt a parti építményekben, mig ma végre mindent kijegelnek. Ez abban áll, hogy a jeget az építmény körül kivágják, aztán a mintegy egy méter széles hézagot állandóan nyitva tartják. Ennek még az az előnye is van, hogy amikor tavasszal a szél kiveri a jeget, az építmények körül levő jég valóságos védelmül szolgál.

Az impozans turolások folytonos mozgásban vannak. A jég hőmérséklete óráról-órára változik, ezért a turolások is majd emelkednek, majd sülyednek. Aki ott áll a turolás mellett, folyton hallja azt mozogni. Meg-meg pendül, le-le húllik róla egy-egy darab, aztán felcsúszik valamelyik tábla a másikra, majd ismét csend lesz. Ez így megy szüntelenül. Természetes, hogy az ilyen helyen leghamarabb pusztul a jég, amikor az általános olvadás bekövetkezik. A magas torlasz helyett széles nyilt-víz sáv keletkezik, amelyben tutajozik a jég, mint ahogy az odavalók mondják, t. i. a beomlott darabok szabadon lebegnek a vizen.

Ez az igazi rianás, ezen már nagyon nehéz átkelni még deszkával is, mert a rianás szélén rossz a jég. De van más veszedelem is ezzel. Ha átmegyünk a partról a rianáson, megtörténhetik, hogy nem tudunk visszajönni. Ez történt az egyik észlelővel is, aki a rianáson még könnyű szerrel átlépett, aztán felállította a műszerét s csak amikor irányozni kezdett, akkor vette észre, hogy mozog alatta a jégtábla. Amig a műszert állítgatták, azalatt déli szél támadt, s elkezdte a táblát észak-felé tolni. Északon már nagyon széles nyilt víz volt, könnyen meglódúlt a tábla s vitte magával az észlelőt műszerével és napszámosaival együtt. Alig lehetett őket kiszabadítani, mert ilyenkor télen nem igen van szabadon vízi-járómű.

Hogy miért nevezi a nép ezt a hosszú proczedúrával keletkezett,

nyilt hézagot rianásnak, annak is elmondták a magyarázatát. Amig ugyanis a ló a durrogó jégtől egyáltalában nem fél, addig ettől valósággal megriad. Ha megérezte, akkor nincs hatalom őt tovább vezetni, hanem ugyanazon az úton, amelyen idejútott, siet vissza a partra.

A repedések, turolások és rianások keletkezése tehát összefüggő folyamat, amely a jégpánczél hőmérséklet-változás okozta térfogat-változásának a következménye. Annál gyorsabban fejlődik mindegyik, minél hevesebb a hőmérséklet-változás. Ha állandóan egyforma hideg volna a telünk, akkor nagyon egyszerűen játszódnának le s aligha lehetett volna azokat a nevezetes törvényeket megállapítani, amelyek a Balaton-kutatás egyik legszebb eredmény-csoportját szolgáltatták.

Derült, száraz idő sokkal alkalmasabb erre, mint nedves, borult. Derült időben ugyanis a lehülés és felmelegedés sokkal gyorsabban váltakozik. A tünemények kedvező kifejlődésére nagyon fontos, hogy ne legyen vastag hóréteg a jégen. A hó olyan mint a paplan, megvédelmezi a jeget a gyors melegedéstől és a lehüléstől. Ilyenkor t. i. amikor vastagon belepte a jeget a hó, akkor még a durrogást sem hallani, még repedések is csak nagyon ritkán keletkeznek s turolásról szó sem lehet. Ilyenkor is van azonban nézni való a tavon.

Amig csendesen, szél nélkül hull a hó, addig egyenletes lepellel borítja be a jeget. Ilyenkor nehéz a jégen járni, mert jégpatkó nélkül okvetlenül elcsúszik az ember, a jégpatkónak meg mindjárt tele lesz a békája összetapodott, jeges-hóval, amivel aztán az ember még könnyebben hanyatt vágódik, mint patkó nélkül. A tükör-síma, hideg jéghez nem tapad az alacsony hőmérséklet mellett hullott poros hó, hanem annál jobban tapad a meleg csizmatalphoz, meg a jégpatkóhoz.

Ha azonban a szél fúj, akkor a hó nem rakodik le egyenletes rétegben, hanem a síma jégről legnagyobb részét lesöpri a szél. Alig marad valami a jégen, a húllott hónak majdnem egész tömege a szélalatti partra verődik ki. Rendesen az éjszaki szél szokott olyan erősen és tartósan fújni, hogy a havat elsöpri, azért rendesen a déli-part az áldozata a nagy hófuvásnak. A somogyi partokon ilyenkor rengeteg mennyiségű hó halmozódik fel, nagy veszedelmére a déli-vasut közlekedésének, amely ilyenkor esetleg napokra fennakad. A parti házakat valósággal betemeti a hó, a jeget alig lehet megközelíteni.

Az északi parton, Balaton-Füredtől keletre a veszprémi plató zord klímáju vidékéről a szél a havat lesepri ide a Balaton-északi partjára, abba a völgyszerű hajlatba, amely a veszprémi-plató, meg a Balaton közt van. Olyan vastagon betemeti ezt a homorú lejtő-vidéket a hó, hogy meglepetve látja az útas, hogy szánkója a távíró-drótok mellett jár. Némelyik magányos pinczében, vagy nyaralóban télen is laknak; ezek aztán elvannak ilyenkor zárva a világtól, ha csak ki nem ássák

magukat, rendesen valami alagút félével, amilyent legalább a kútig okvetlenül kell építeni.

Ha tartós a hó-esés, vagy amint rendesen történik, enyhe idő van amikor a hó húllik, akkor nem megy el minden hó a jégről, hanem egyrésze ott marad, sajátságos alakzatokban felhalmozva. Messze vezetne tárgyunktól, ha most ezeket az alakzatokat behatóan meg akarnám ismertetni. Elég legyen annyit mondanom, hogy ezek az alakzatok hasonlítanak a futó-homok ismeretes alakzataihoz, azzal a lényeges külömbséggel, hogy amig a homok-szemek szárazon nem tapadnak egymáshoz, addig a hó szemecskéi igen parányi nyomás következtében is összetapadnak, s akkor többé a szél nem képes belőle a szabadon-futó alakokat kiformálni. Az összekeményedett havat valósággal megtámadja és kimarja a szél s egészen sajátságos formákat dolgoz ki belőle.

Ha régen fekszik már a hó a jégen, akkor lassankint összekeményedik s úgynevezett firnes-hó lesz belőle. Olyan, mint a minő a glecserek keletkező helyén, a hó-gyűjtő felső sziklamedenczékben, az elfirnesedett czirkusz-völgyekben látható, s amelyből később a szalagos szerkezetű glecser jég lesz. Ha még hozzá olvadozik is egy kicsit, vagy eső hull a félig megkeményedett hóra, akkor a firnes-hó egészen fokozatosan megy át az alatta levő eredeti jégbe. T. i. a hó legalsó rétegei megtelvén vízzel, egészen jéggé fagynak össze, bár a sok levegő-buborékról míndig fel lehet ismerni a hóból keletkezett jeget.

Az ilyen kemény hó érdes felszínére húllott hó a legszebb szabályos formákban halmozódik fel, mert a régibb hóhoz való súrlódás nem engedi, hogy minden havat leseperjen a szél. Pontos ellipszisekkel határolt, a szél irányában hosszan elnyúló alakzatok támadnak, amelyek tökéletes hasonmásai a futó-homokból készült barkhánoknak, azzal a lényeges különbséggel, hogy a hó-barkhánok sokkal hosszabak, mint a homok-barkhánok. Nehéz volna ennek pontos magyarázatát adni hosszszas analitikai tárgyalás nélkül, de elég annyit megjegyeznünk, hogy a barkhánok alakja annál elnyúltabb, minél könnyebben tudja a szél az anyagot szállítani. A homokot nehezebben mozgatja, mint a finom, poros havat, azért a homokbarkhán rövidebb, alaprajza közel kör, mig a hóbárkán kétszer, háromszor olyan hosszú mint széles.

Igen szépek és változatosak a hóból kifaragott formák is. Egész tanulmány ez, nem csak a jégen, hanem a szárazföldön is, de még eddig igen kevés figyelemre méltatták. Pedig megérdemelné a beható tanulmányt, mint minden természet-tünemény, de ez különösen azért, mert a sivatagokon a szél hatalmas pusztítást visz véghez, ugyanazon törvények szerint, mint ahogy a hóból dolgozza ki a legváltozatosabb kifúvás-formákat.

Néha megtörténik, hogy a hó teljesen elolvad a jégen, s az ol-

vádt hólé nem tud mindjárt lefolyní a jégről. Néhányszor voltam tanúja ilyen esetnek, de sohasem felejtem el azt a látványt, amikor egyszer éjjeli eső után teljesen leolvadt a hó s a nehány milliméternyi vízréteg tükör-síma felszínnel lepte el a jeget. Tökéletesebb tükröt alig lehet képzelni. Épen kelt fel a Nap s a bíbor-veres hajnali ég tökéletesen hűen visszaverődött a vizen. Aki a jégen járt, két leirhatatlanul szép mennyország közt érezte magát. Mintha valóban az űrben haladtunk volna, semmiképen sem lehetett látni a ragyogó tükörkép miatt azt a szilárd felületet, amely az embert fentartotta.

Sajnos, nem soká tartott a bűvös látvány, a víz a jégről gyorsan eltűnik, búgva folyik le a repedéseken s lefolyókáit egész szép kis tölcsérekké dolgozza ki. Amikor aztán eltakarodott a víz, kristály-tisztán fekszik előttünk a hatalmas jégmező, minden szerkezeti titkát most feltárva az észlelő előtt. Azt hihetné valaki, hogy az ilyen letakarított jégtábla rémségesen egyhangú, amely vetekedik a legunalmasabb sivataggal. Erről szó sincs. Aki érdeklődik a természet iránt, annak alig lehet valami érdekesebb, mint ez a szép síma jégsivatag. Mennyi változatosság, mennyi újság! Tizenöt évi tanulmányaink ideje alatt egyetlen-egyszer sem mentem a jégre anélkül, hogy valami újat ne tapasztaltam volna. És ha még tizenöt évig tanulmányoznám, bizonyos, hogy még mindig találnék valami olyant, amit eladdig nem láttam. Egész tudomány maga a jég, amelynek tökéletes kiismerésére aligha elegendő egy emberi élet.

Rendkivül érdekes probléma a jég elpusztulása is. Ha az idő állandóan meleg, akkor a jég felszínén sajátságos tüneményt észlelhetünk, amelynek még hiányzik kifogástalanúl pontos, minden részletébe kielégítő ismerete.

Ilyenkor ugyanis a jég felszínét egy milliméternél sohasem szélesebb kis csatornákkal apró poligóniumokra látjuk feldarabolva. A poligóniumok területe sohasem nagyobb egy négyszög-czentiméternél, t. i. ha a tünemény már teljesen kifejlődött. Eleinte ugyanis a szabálytalan sokszögek nagyok, néha decziméter hosszú oldalak határolják, de aztán mindig apróbb és apróbb lesz a feldarabolás, de egy bizonyos határon túl nem megy.

Ha ilyenkor kivágnak egy darabot a jégből, csodálkozva vesszük észre, hogy az czeruzányi kis hasábókra húllik szét. A kis hasábok az eredeti helyzetében levő jégdarabban függőlegesen állanak. Az egyes darabok nem nagyon szabályosak, alsó részük rendesen vastagabb, mint felső felük, mintha fenn több oszlopocskára hullanék szét, mint alul. A kis prizmák oldalán finom, vízszintes rovátkolást látunk. A nép ezt a tüneményt gyertyásodásnak nevezi s a kis prizmákat gyertyákhoz hasonlítja.

Némi kisérletek alapján a dolog lényegével megismerkedhetünk. Amikor még teljesen ép a jég, vágjunk ki belőle egy szép, szabályos

koczkát, amit a halászok „dirib"-nek neveznek. Tegyük ki ezt a napra. Ha jó erősen süt a Nap, csakhamar észrevesszük, hogy a jégdarab belsejében ezüstös-fényű, gyönyörű falevelekhez hasonló, hosszú, keskeny díszitmények keletkeznek, és pedig a jégdarab eredeti alsó lapjáról nyulakodnak felfelé, olyan síkokban, amelyek merőlegesek a napsúgarak vízszintes vetületére. Amint aztán a Nap fordúl, a síkok is mind más és más irányban képződve, folytonosan szaporodnak. Végre chaotikus összevisszaság látszik, gyönyörűen ragyog a jégdarab s ha most a fejszefokával ráütünk, csörömpölve húll szét az előbb ismertetett gyertyákra. Ha azonban nem ütjük szét a darabot, hanem bevárjuk az éjszakát, hogy ismét lehüljön a jégdarab, akkor kis idő mulva eltűnnek az ezüst levelek s helyüket számtalan légbuborék jelzi.

Eszerint tehát az ezüstlevelek helyén meg kellett olvadnia a jégnek, az olvadt anyag kifolyt, aztán helyét levegő foglalta el. Lehüléskor az ezüstlevelekben maradt folyadék ismét megfagy, s buborékok alakjában zárja körül a benszorult levegőt.

Ez a legelőször megolvadó folyadék az a nagyon sós víz, ami fagyáskor a kis lemezkék közt, meg a vertikális hasadékok közt meghúzódott. Hogy a horizontális lemezkék közt is ott van, arról olyan kisérlettel győződhetünk meg, amelyet mindenki végrehajthat, akinek elektromos vetitő-készüléke van, már pedig ma már minden nagyobb vidéki városban van ilyen. A vetítő-gépet beállítjuk úgy, mintha rendesen, üveg-képeket akarnánk vetíteni. A kép helyett azonban valami tóból, vagy folyóból származó, szép tiszta, vékony jéglapot teszünk a keretbe. Első pillanatban persze a fénysúgarak minden zavar nélkül hatolnak át a jéglapon s a vászon-ernyőn nem látunk semmit.

Egyszerre azonban kis kerek foltok jelennek meg, alsó szélükön sötét ponttal. A kis foltok most már gyorsan kezdenek változni. Elvesztik kerek alakjukat s lassankint a hó-pelyhekhez kezdenek hasonlítani. Még jobb őket talán virágokhoz hasonlítani: szép szabályos, hatszirmú virághoz, amelynek megint minden szirma gyönyörű levélformákká dagadozik. Gyorsan nőnek a virágok, lassankint összefolynak, zűrzavaros lesz a kép, de ekkor megint érdekes tüneményeket látunk.

Minden egyes virágnak a közepetáján volt egy sötét, kerek folt, amely a virág fejlődésével folyton mozgott a virág belsejében s igyekezett mindig a legalsó, valójában a legfelső helyet elfoglalni. Most, amikor a virágok egybe kezdenek olvadozni, észrevehetjük, hogy némelyik ilyen sötét pont minden látszólagos ok nélkül egyszerre eltűnik.

A virágok nem egyebek, mint az úgynevezett Tyndall-féle virágok, amelyek a fagyás alkalmával egymás alá fagyó rétegecskék közt maradt, igen sós víznek megolvadásából származnak. A sós-víznek sokkal alacsonyabb az olvadáspontja, mint az édesvízé, azért először is ezek a rétegek

olvadnak meg. Persze, amikor ezek a sós-rétegek fagytak meg, azok is igyekeztek, amennyire a szűk hely engedte, a rendes hatszöges kristályformát felvenni. A megolvadt víznek a térfogata kisebb, mint a jégé, azért a sós-vízű, lapos kristályok megolvadásakor kis üres búborékok maradnak, amelyekben még levegő sincs. Ha most az olvadás annyira előre haladt, hogy a jég felszínéből az olvadó vizet a légnyomás behajthatja ezekbe a kis üres gömböcskékbe, akkor azokat egyszerűen megtölti, oly hirtelen, hogy a kis sötét foltok varázslatosan látszanak egyszerre eltünni.

A gyertyásodás tüneménye a legérdekesebb jelenségek közé tartozik s összefüggésben áll a glecserek szemcsés szerkezetével, ami felett már annyi vita volt az irodalomban. A tenger-jege egészen másként keletkezik, mint az édesvizeké, azért ott a gyertyásodás nem észlelhető. Tudjuk, hogy a tenger-víz igen sós, azért a fagyás nem közvetlenül a felszínen kezdődik, hanem a víz áthűlt felső-rétegének egész vastagságában elosztva. Az így egymástól távol keletkezett lemezkéket aztán a szél összetereli s kis rendetlen halmazokká rakja őket össze. Ezek a kis diónyi halmazok aztán megint összefagynak egymással s így keletkezik a tenger színén, a tavi jégnél sokkal lazább szerkezetű nagy szemcsés jég.

Amikor a Balaton-jege már gyertyásodni kezd, akkor a szél igen könnyen elbánik vele. A rianásokban ilyenkor már vigan borzolja a szél a vizet s az apró kis hullámok gyorsan emésztik a nyilt víz jégpartjait. Ha aztán erősebb szél támad, meglódítja a rianások mentén mindenütt szabaddá lett jégtáblákat s elkezdi a partok felé tolni. Mivel megint az északi szél a leggyakoribb s a legerősebb, természetes, hogy ettől a jégtorlódástól megint a déli part szenved legtöbbet. A meglódult tábla lassan, de roppant erővel tolódik a partnak, hisz óriási tömeg van ilyenkor mozgásban. Legyen a jégtábla, ami megmozdúlt, 50 négyszögkilométer terjedelmű s a jég vastagsága csak 20 cm. akkor is 10 millió tonna anyag van itt mozgásban, ami rettenetes energiát jelent. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy a letörött tábladarabok olyan könnyedén szöknek fel a partra, mintha súlyuk sem volna.

Nagyszerű látvány az ilyen kitolódás! Recsegve, ropogva kúszik fel egyik darab a másikra, oly gyorsan nő a torlasz, hogy szinte káprázatos látni. És ez mégsem tesz sok kárt. A jég már annyira gyertyás, hogy a legkisebb akadályon is szerte hull s az a építményeket csörömpölő gyertyák egész halmazával temeti be. A partra jutott torlasz is egykettőre pusztulásnak indul, olyan gyorsan eltünik, mintha a természet már megunta volna a tél jegét s gyorsan megakarna tőle szabadulni.

Ha sokáig tartott a jég, akkor rendesen egyetlen nap elegendő, hogy a Balaton megszabaduljon tőle. Tegnap még a tél volt az úr a

tavon, járni lehetett a torzsás, de még mindíg elég szilárd jégen, ma pedig már vigan zúgnak a hullámok a déli part fövényes szegélyén.

Az előbb azt mondtam, hogy a jégnek külön tudománya van; bátran ki merem mondani, hogy a jégnek egész külön költészete is van. Alig lehet elképzelni valami poétikusabbat, mint a befagyott Balaton csodás világa. Aki még nem járt a jégen, annak fogalma sem lehet róla, akárki próbálja is azt leírni. Annyira idegen, annyira különös világ ez, hogy nehéz az irodalom szótárából a legjobban megközelítő kifejezéseket megtalálni.

Kompasszóval mindig bátran rámehetünk egy halász kiséretében a jégre. Legjobb a siófoki partról kiindulni. Amig künn járunk a sáros, göröngyös parton, nehéznek találjuk a járást. Egyszerre leérünk a tó partjára. Előttünk fekszik az óriási jégsivatag, halotti némaságban. Kemény hó lepi el, könnyü rajta járni. A tulsó part elvész a hideg téli nap ködében, a fehér hólepel, a szintelen köd összefolyni látszanak, mintha a végtelenségbe tekintenénk.

Induljunk meg. Most már gyorsan megy, teljesen sík az út. Alig haladunk egy keveset, elveszett a déli part is szemeink elől s most köröskörül vesz bennünket a végtelen semmiség. Még a legfigyelmesebb járó is teljesen elveszti itt a tájékozást, ha nem néz a mágnestüre, képtelen megmondani, hogy melyik irányban kell mennie. De a kompasszóval kitüzzük az irányt, aztán mehetünk bátran. Megpillantunk a jégen valami egyenetlenséget, talán egy „dirib", amit a halászok emeltek ki s most félig belepve hóval, gondoljuk, jó tájékoztató lesz, egy darabig nem kell megnézni a mágnes-tüt. Jó nagy darab lehet, minek is emeltek ki a halászok ekkora ember-magasságú darabot? Amig ezt nehány pillanat alatt elgondoljuk, meglepetve vesszük észre, hogy már is elértük a darabot, hisz nem nagyobb mint az öklöm! Teljesen elveszti az ember a távolság iránti érzékét is.

A sivatag-magányban egyszerre emberi hangokat hallunk. Halászok dolgoznak a közelünkben. Nemsokára el is érjük őket. A lékek már készen vannak, most a hálót húzzák. A lékek arra valók, hogy a nagy kerítő-háló két végére kötött hosszú rúdakat, mint a tüket, a jég alatt tovább tolják egyik léktől a másikhoz. Nagy területet kerítenek be igy a „bedöntőtől" egész az ajtóig, ahol a háló két vége megint összejött, s most húzzák ki az egészet. Rendesen igen bőséges zsákmányt nyújt a téli halászat, halásznak is, amint csak a jég elég erős. Persze, nagy hidegben eleget szenved a halászbokor, aztán meg a nagyon vastag jégen igen nehéz a lékeket vágni, azonban mégis jobban szere-

tik a kemény, mint a lágy időt, mert amint ők mondják, nem lesz vizes a csizmájuk.

A halászbokor is elmarad a ködös homályban, megint a végtelen semmiség vesz bennünket körül. Elkezd a hó esni, s éles szél támad. Zizegve nyargal a hó a fagyott havon, most már épen semmit sem látunk, alig tudjuk megnézni a mágnes-tűt. Bajuszunkra, szakálunkra vastag jégcsapok fagynak, ha nem volna a kezünkön a „keszte", amint a halász az egyújjas keztyűt megkülönbözteti a rendes öt-újjas „keztyűtől", bizony megfázna a kezünk. Ilyenkor nehéz különösen műszerekkel dolgozni. Még a fényképezés is nehezen megy szélben és hidegben, de a finomabb műszerek kezelése meg majdnem a lehetetlenségekhez tartozik.

Magas, lágy hóban igen nehéz a járás, de legrosszabb akkor, amikor a hó teteje meg van fagyva, de alul még lágy a hó s ennek következtében minden lépéssel beszakad az ember a hóba. Valóságos sarkvidéki küzdelmeket kell az embernek sokszor, kedvezőtlen körülmények közt kiállani, de mindezt feledteti velünk: a küzdelem igazi gyönyöre, különösen, ha nem csak egyszerű túrista-czélok vezetnek bennünket, hanem magasabb kötelesség és czél, amikor a természet titkait fürkésszük.

Az egyhangú menetelésben nem is vesszük észre, hogy az idő eljár s egyszercsak harangszó üti meg a fülünket. Valami csodálatos az, amikor a végtelen némaságban, a végeszakadatlan egyhangúságban harangszót hallunk. Olyan megnyugtató, olyan jól eső hang ez itt! Egyszerre visszavarázsol bennünket a való életbe.

Nem is kell már ezután sokat haladnunk. Sötét árnyak jelennek meg előttünk, először felhőnek nézzük, csak aztán győződünk meg, hogy a parti fák sötétlenek át a ködön, aztán még nehány lépés és ismét a göröngyös, hóba temetett szárazföldön bukdácsolunk előre.

A falvakat nem élénkitik most a fürdő-vendégek, csendes minden. Alig ismerünk rá a nyáron megszeretett tájakra, hisz hó fedi a mezőket meg a szőlőket, nincs virág, nincs pázsit, ami nyáron tette otthonunkká a vidéket. A jól befűtött szobából olyan jól esik hallani a szél zúgását, gyönyörködni a sötétedő tájképben, amely maga a megtestesült nyugalom, hátterében a fenséges jégvilággal, az alvó Balatonnal....

Cholnoky Jenő.

1. ábra. A Balaton vizének első fagyásakor, a víz [illegible]

1. ábra. A Balaton vizének első fagyásakor, a víz felszínén képződött tűk.

2. ábra. Az 1901 februárius hóban képződött főrepedés Siófok és Alsó-Őrs között
Kora reggeli felvétel, amikor a repedés nyitva van.

3. ábra. Az 1901 februárius hóban képződött főrepedés Siófok és Alsó-Őrs között.
Az előbbivel egy napon, de délután készült felvétel, amikor a repedés zárva van.

5. ábra. Az 1901 ... [illegible]

6. ábra. Igazi ... a Balatonon, B...

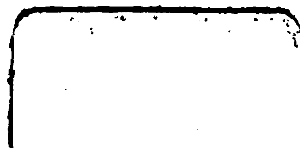
4. ábra. Az 1901 február havi főrepedés mentén támadt turolás teljesen kifejlődve Siófok és Alsó-Őrs közt.

6 ábra. Igazi rianás a Balatonon, Boglár és Révfülöp közt. Az 1903. évi téli turolás helyén.

TARTALOM.

1/5/32

Widener Library
3 2044 092 567 403